

ISSN 2224-9524

НАУКОВІ
ПРАЦІ

НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Збірник включено
до Переліку наукових фахових видань України
у галузях
історичні науки
(наказ МОН України № 1021 від 7 жовтня 2015 р.)
та соціальні комунікації
(наказ МОН України № 1328 від 21 грудня 2015 р.)
(Категорія В)

Видання індексується Google Scholar, Index Copernicus, Scientific Indexing
Services (SIS), Academic Resource Index (ResearchBib), WorldCat

Редакційна колегія

В. Попик, чл.-кор. НАН України, д-р іст. наук (*голова*)
Г. Боряк, чл.-кор. НАН України, д-р іст. наук
В. Горовий, д-р іст. наук (*заступник голови*)
Т. Гранчак, д-р наук із соціальних комунікацій
Т. Добко, д-р наук із соціальних комунікацій
Л. Дубровіна, чл.-кор. НАН України, д-р іст. наук
Г. Ковальчук, д-р іст. наук
С. Кулешов, д-р іст. наук
К. Лобузін, д-р наук із соціальних комунікацій
К. Маноліке, д-р політології (Республіка Молдова)
Р. Мотульський, д-р пед. наук (Республіка Білорусь)
С. Нарбутас, д-р гуманіт. наук (Литовська Республіка)
В. Омельчук, д-р іст. наук
О. Онищенко, акад. НАН України, д-р філос. наук
Г. Папакін, д-р іст. наук
В. Петров, акад. НАН України, д-р техн. наук
Ю. Половинчак, канд. іст. наук (*відповідальний секретар*)
Н. Стрішенець, д-р іст. наук
К. Тахіров, д-р філос. наук (Азербайджанська Республіка)
Н. Шип, д-р іст. наук
В. Широков, акад. НАН України, д-р техн. наук

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО
АСОЦІАЦІЯ БІБЛІОТЕК УКРАЇНИ

НАУКОВІ ПРАЦІ

НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Збірник засновано в 1998 р.

Випуск 51

Київ 2019

НЗ4 Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Вип. 51/ НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; АБУ. – К., 2019. – 378 с.

До збірника наукових праць увійшли статті, присвячені книгознавчим дослідженням бібліотечних фондів; дослідження з формування, використання, організації доступу до довідково-бібліографічних ресурсів бібліотеки; представлено науково-видавничу, інформаційну діяльність бібліотек; опубліковано матеріали, присвячені особистостям у бібліотечній справі.

Видання адресоване фахівцям бібліотечно-інформаційної сфери, викладачам, аспірантам і студентам вишів, усім, хто цікавиться історією, теорією та практикою бібліотечної справи.

Затверджено до друку вченою радою
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
(Протокол № 3 від 26.12.2018)

© Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського НАН України, 2019

ЗМІСТ

Розділ І. КНИГОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ БІБЛІОТЕЧНИХ ФОНДІВ

Белова Л. Невідоме аркушеве видання друкарні Львівського Успенського братства	11
Бондар Н. Орнаментика оправ книг Острозького єзуїтського колегіуму і загадки її міграції	19
Дзира О. Внесок українських учителів у розвій українознавчих студій у школах діаспори Канади 1918–1939 рр.	43
Дригайло С., Носкіна Н. Стан та функціонування преси в Українській Державі (29 квітня – 14 грудня 1918 р.)	61
Заболотна Н. Кириличні стародруки князівств Молдови та Волощини: огляд видань і особливості примірників із фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського	76
Курганова О. Українська дескриптивна поезія у кириличних виданнях XVII–XVIII ст. із фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського	91
Лук'янець К. Трудовий конгрес України (січень 1919 р.) крізь призму листівок з колекції відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського	108
Максимчук О. «Лілея серед терня»: Акафіст святій великомучениці Варварі Йоасафа Кроковського і його флористичні образи-домінанти	128
Рудакова Ю. Нетипові особливості примірника львівського видання «Chwała krzyża...» 1758 р. з фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського	147
Фрис В. Про особливості читання книжних текстів в Україні в XI–XVIII ст.	157
Ціборовська-Римарович І. Книжки нерелігійної тематики у фондах книгозбірень католицьких монастирів Луцької/Луцько-Житомирської дієцезії XVII – першої половини XIX ст.: історико-книгознавчий огляд	170
Шпаргало А. Попримірникова наукова каталогізація українських видань громадянського друку XVIII – перших десятиліть XIX століття	189
Іщенко О. Енциклопедистика як складник книжкової культури України: тенденції сьогодення	201

Розділ II. ДОВІДКОВО-БІБЛІОГРАФІЧНІ РЕСУРСИ: ФОРМУВАННЯ, ВИКОРИСТАННЯ, ОРГАНІЗАЦІЯ ДОСТУПУ

Вараксіна Н. Сучасні системи керування бібліографією – інструмент для наукових досліджень	213
--	-----

CONTENTS

Головащук А. Бібліографічні посібники з економіки – важливий складник інформаційного забезпечення користувачів	225
Дзюбич С. Леся Українка в українській бібліографії ХХ ст. крізь призму сучасного лесезнавства	233
Дуднік О. Визвольні змагання українського народу (1917–1921) у покажчиках змісту періодичних видань	243
Лиханова І. Бібліографічні видання Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: віхи столітнього поступу (1918–2018)	256
Штих П. Дослідження життя української еміграції крізь призму покажчиків змісту українських часописів	267
Шумілова А. Персональні бібліографічні покажчики: специфіка структури і змісту	278
Гришина Т. Відображення розвитку українського письменства (1917–1943) у сучасних бібліографічних покажчиках змісту періодичних видань	290

Розділ III. НАУКОВО-ВИДАВНИЧА, ІНФОРМАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ БІБЛІОТЕК

Гончаренко О. Науково-інформаційна діяльність провідних бібліотек освітньої галузі: тенденції, напрями, перспективи	309
Рубан А. Науково-методична робота книгозбірень мережі освітніх бібліотек МОН України та НАПН України в дзеркалі видавничої діяльності	318
Жабін А. Україна у наукометричних системах «Scopus» та «Web of Science»	336

Розділ IV. ПОВІДОМЛЕННЯ

Добко Т. Бібліограф Зофія Врублевська	357
Керзюк О. Робота в «Скарбниці щастя»: Олекса та Валентина Воропаї – українські бібліотекарі в Британській бібліотеці	368

Київ 2019

Chapter I. BOOK SCIENCE STUDIES OF LIBRARY FUNDS

Belova L. Unknown Sheet Edition of the Printing House of the Lviv Brotherhood	11
Bondar N. Ornamentation of Ostroh Jesuit Collegium Bindings and Mysteries of Their Migration	19
Dzyra O. Contribution of the Ukrainian Teachers Into the Development of the Ukrainian Studies at the Schools of the Diaspora of Canada 1918–1939s	43
Dryhailo S., Noskina N. Status and Functioning of the Press in the Ukrainian State (29 April – 14 December 1918)	61
Zabolotna N. Cyrillic Old-Printed Books of the Principalities of Moldavia and Wallachia: Review of Editions and Peculiarities of Copies of the Funds of the Vernadsky National Library of Ukraine	76
Kurhanova O. Ukrainian Descriptive Poetry in Cyrillic Editions of 17–18th Century from the Funds of Vernadsky National Library of Ukraine	91
Lukianets K. The Congress of Working People Ukraine (January 1919) by the Leaflets Collection of the Old and Rare Books Department of Vernadsky National Library of Ukraine	108
Maksymchuk O. «A Lily Among Thorns»: Yoasaf Krokovskyi's Akathist to Saint Great Martyr Barbara and Its Dominating Floral Images	128
Rudakova Yu. The Untypical Features of «Chwała krzyża» Lviv Edition Copy of 1758 From the Fund of Vernadsky National Library of Ukraine	147
Frys V. Features of 11th–18th Century Book's Texts Reading in Ukraine	157
Tsiborovska-Rymarovych I. Non-religious Literature in the Libraries of the Roman-Catholic Friars of the Lutsk / Lutsko-Zytomyrskii Dieses in 17–19th Century: the Book-science Observation	170
Shparhalo A. Circumstantial Scientific Cataloging of Ukrainian Civic Font Printing 18 – First Decades of the 19th Century	189
Ishchenko O. The Encyclopedia Branch as a Component in Book Culture of Ukraine: Actual Trends	201

Chapter II. REFERENCE AND BIBLIOGRAPHIC RESOURCES: THE FORMATION, USE, ORGANIZATION OF ACCESS

Varaksina N. Bibliographic Information Management System as a Means of Scientific Work	213
---	-----

Holovashchuk A. Bibliographic Manuals on Economics – an Important Component of Information Provision of Users	225
Dziubych S. Lesia Ukrainka in the Ukrainian Bibliography of the 20 th Century Through the Prism of Contemporary Lesia Studies	233
Dudnik O. Liberation Struggle of the Ukrainian People (1917–1921): Reflection in Bibliographic Indexes of Contents	243
Lykhanova I. Bibliographic Publications of Vernadsky National Library of Ukraine: Milestones of Centenary Advancement (1918–2018)	256
Shtykh P. The Study of the Life of Ukrainian Emigration Through the Prism of Indexes of the Contents of Ukrainian Magazines	267
Shumilova A. Variety of the Personal Indexes: Specific Structure and Content	278
Hryshyna T. Reflection of the Development of Ukrainian Writing (1917–1943) in Modern Bibliographic Indexes of the Contents of Periodicals	290

Chapter III. SCIENTIFIC AND PUBLISHING, INFORMATION ACTIVITY OF LIBRARIES

Honcharenko O. Scientific and Information Activities of Leading Libraries Educational Industry: Trends, Directions and Perspectives	309
Ruban A. Methodological Work Performed by Education Libraries of the MES of Ukraine and the NAES of Ukraine: Publishing Reflection	318
Zhabin A. Ukraine in Abstract and Citation Databases «Scopus» and «Web of Science»	336

Chapter IV. REPORT

Dobko T. The Bibliographer Zofia Vrublevska	357
Kerziuk O. Working in «The Treasury of Happiness»: Oleksa and Valentyna Voropai – Ukrainian Librarians in the British Library	368

Kyiv 2019

Розділ I

Книгознавчі дослідження бібліотечних фондів

УДК 002.1-028.25

Людмила Бєлова,

головний бібліотекар науково-дослідного відділу рукописів,
Бібліотека Російської академії наук

Биржевая линия, д. 1, Санкт-Петербург, 199034, Російська Федерація

e-mail: belovalb@list.ru

тел.: 8(812)328-08-81

НЕВІДОМЕ АРКУШЕВЕ ВИДАННЯ ДРУКАРНІ ЛЬВІВСЬКОГО УСПЕНСЬКОГО БРАТСТВА*

У статті йдеться про невідоме в бібліографії аркушеве видання Львівського братства 1616 р. Воно було виявлене в рукописному Псалтирі з тлумаченням 10-х років XVII ст., що зберігається у відділі рукописів Бібліотеки Російської Академії наук. Видання є настінним листом із зображенням трьох святих: Василя Великого, Іоанна Златоуста і Григорія Богослова. Гравюри використані в рукописі як ілюстрації. Крім гравюр у рукописі вміщено дві мініатюри із зображенням Максима Грека (з німбом) і царя Давида з ковчегом Заповіту та сувоєм.

Ключові слова: гравюра, настінний друкований лист, Львівське Ставропігійське братство, Псалтир з тлумаченням.

Дослідники друкованої книги, які, як правило, працюють безпосередньо зі стародруківними фондами спеціалізованих відділів, нечасто залучають до роботи матеріали рукописних фондів, де разом з рукописними книгами інколи зберігаються й друковані як окремі одиниці зберігання, а також у складі рукописних збірників. Серед них можна віднайти невідомі досі видання і гравюри.

З XVII ст. для оформлення рукописів використовувалися не тільки гравіровані заставки-рамки і заставки, які спеціально друкувалися для оздоблення рукописних книг, але й гравюри, заставки, кінцівки та ініціали, вирізані з друкованих видань. Саме серед таких матеріалів у відділі рукописів Бібліотеки Російської академії наук (БАН) було виявлено невідоме в бібліографії видання друкарні Львівського Успенського братства. В одному з рукописів збірки Поточних надходжень, – у Псалтирі з тлумаченням 10–20-х рр. XVII ст. (Тек. пост. 395), – вміщено три гравюри із зображеннями Василя Великого (арк. 25 зв.), Іоанна Златоуста (арк. 249 зв.) і Григорія Богослова (арк. 676 зв.) та з текстами тропарів і кондаків під зображеннями. Гравюри наклеєні на чисті аркуші рукопису. З'єднані разом, вони

* Переклад на українську мову Ю. Шустова, доцента Російського державного гуманітарного університету.

© Бєлова Л., 2019

утворюють єдиний гравірований на дереві настінний аркуш, у нижній частині якого розміщено рядок з вихідними даними: «В Лвове в друкарни и монастыри братском ставропигиев патриаршего имеа храм преподобнаго и богоноснаго отца нашего Онуфрия Великаго лета Господня 1616 июллия 8». Він належить до типу так званих народних гравюр, що друкувалися для розповсюдження серед населення.

Друкарня Львівського братства, де вийшло друком аркушеве видання, до 1608 р. розташовувалася в Успенській церкві, а пізніше, у зв'язку з ремонтом храму, була перенесена в Онуфріївський монастир, де знаходилася до 1615 р., після чого знову була перенесена в місто [1, с. 198–200]. У 1616 р., на час публікації настінного аркуша, друкарню керував відомий гравер і типограф Памво Беринда, який до цього працював у Стратинській друкарні Гедона і Федора Балабанів. У друкарні Львівського братства він почав працювати з 10-х років XVII ст. [2, с. 224–225, 229–232; 3, с. 125–140].

У каталогах стародруків зазначене лише одне видання, яке вийшло у 1616 р. у друкарні Львівського братства. Це вірші Памви Беринди «На р(о)ж(де)ство Г(оспод)а Б(о)га и Сп(а)са нашего І(ису)с(а) Х(рист)а вѣршѣ дѣлѣ оутѣхи православным хр(и)стіаномъ» [4, с. 16–17, № 23]. Однак у літературі відомі аркушеві гравюри із зображеннями євангелістів, які у 1616 р. (15 червня) також видав Памво Беринда. Ці гравюри, так само як і настінний аркуш БАН із зображенням трьох святих, збереглися у рукописах, а саме у Четвероевангеліях XVII ст. [3, с. 229; 4, с. 125–126].

Виявлене нами видання з зображеннями трьох святих у каталогах також не зазначено. Отже, у фондах БАН представлено ще одне невідоме у бібліографії видання Львівської братської друкарні, яке дійшло до нас завдяки використанню його як ілюстрації у рукописній книзі.

Гравюри із зображеннями Василя Великого і Іоанна Златоуста у тому ж варіанті, що й в нашому аркуші, але без супровідних текстів, до 1616 р. були надруковані у декількох виданнях: Василій Великий – у стратинському Службнику 1604 р. [4, № 13, іл. 358; 5, с. 236], у львівських «Книзі о священстві» Іоанна Златоуста 1614 р. [4, № 20, іл. 374; 6, с. 406; 7, с. 406] і «На р(о)ж(де)ство... І(ису)с(а) Х(рист)а вѣршѣ дѣлѣ оутѣхи православным хр(и)стіаномъ» Памви Беринди 1616 р. [4, № 23, іл. 374]; Іоанн Златоуст – у стратинському Службнику 1604 р. (у 1614 р. гравюру було передруковано у Львові у «Книзі о священстві» Іоанна Златоуста з дошки стратинського видання) [4, № 13, 20, іл. 357].

Зображення Василя Великого в «Книзі о священстві» 1614 р. є копією ксилографії, розміщеної у стратинському Службнику 1604 р., з внесенням лише невеликої зміни – розетка в центрі нижньої частини рамки замінена на іншу. Гравюра у настінному листі БАН надрукована з тієї ж дошки, що і у «Книзі о священстві» і у виданні «На рождество Ісуса Христа» Памви Беринди, про що свідчать ідентичні вертикальні тріщини у нижній частині гравюри в усіх відбитках. Гравюра із зображенням Іоанна Златоуста у настінному листі БАН також надрукована з тієї ж дошки, що й у виданнях 1604 і 1614 рр., на що так само вказує вертикальна тріщина у відбитках. Що стосується гравюри з зображенням Григорія Богослова, то вона є відбитком з дошки стратинського Службника 1604 р. [4, № 13, іл. 359; 5, с. 355]. На відбитку настінного аркуша також, як і у цьому виданні, помітно вертикальну тріщину.

Вміщені в рукопис гравюри обрізані по краях орнаментальної рамки, а сторони ксилографії, що лишилися без рамки, доповнені аналогічними рамками, вирізаними з іншого настінного аркуша. Наскільки було обрізано аркуш, ми не знаємо, але його загальний розмір був не меншим за 29,7 см висотою і 38,5 см шириною.

Сторони настінного аркуша оздоблені рамками чотирьох видів, зіставленими з виливних прикрас: рамка 1-го варіанту оформлює аркуш з правої та лівої сторін; 2-й варіант розміщений у верхній частині; 3-й – у нижній частині аркуша. У довіднику О. О. Гусєвої виливні прикраси львівських видань подаються з 1630 р. [8, с. 86]. Серед виливних прикрас настінного аркуша – варіант стилізованого «стручка» в парі з таким самим «стручком», парні композиції, що нагадують «цибулини», виливні прикраси з чотирьох елементів, які при з'єднанні утворюють у центрі хрест. Завершальний ряд оточення аркуша зі всіх сторін складає прикрасу у вигляді знаку «тире». Рамки гравюр і рамка настінного аркуша, як це часто робилось, розфарбовані.

У зображеннях святих у рукописі БАН були внесені суттєві зміни. Місця навколо зображень святих були покриті позолотою, що приховала гравіровані написи. Лики та одяг святих написані заново. Картуші з іменами святих у рамках гравюр були також покриті позолотою, зверху якої кіновар'ю зроблені нові написи. Зображення святих фактично переписані заново по контуру гравюр. Метою цих змін було бажання наблизити гравіровані зображення до іконописних взірців.

У Псалтирі, крім гравюр святих, вміщено дві мініатюри з

зображеннями Максима Грека з німбом і царя Давида з ковчегом Завіту і сувоєм (арк. 1 зв. і 3 зв.). Зображення Максима Грека типологічно збігається з зображенням у збірнику його творів з бібліотеки Антонієво-Сійського монастиря (БАН, Арханг. Мисс. 15, без німба) [9, с. 302, 306, мал. 1].

Гравюри настінного аркуша наклеєні на чисті аркуші рукопису, мініатюра з зображенням Максима Грека також написана на чистому аркуші, тоді як мініатюра царя Давида виконана на іншому папері і вклеєна в кодекс. Всі мініатюри виконані на високому рівні професійним майстром-іконописцем. Рукопис оздоблений чудовими плетеними кольоровими з золотом заставками та ініціалами.

Рукопис, який містить гравюри настінного аркуша, є списком з Псалтиря з тлумаченням полемічної направленості, складеного у 60-ті рр. XVI ст. для православних братських шкіл, започаткованим у другій половині XVI ст. в Україні і Литві в протиположності польським католицьким навчальним закладам [10, с. 119, 147–155; 11, с. 89–90; 12, с. 461–462; 13, с. 360–371]. Список Псалтиря з тлумаченням зі збірки БАН було створено наприкінці 10-х років XVII ст. Рукопис містить філіграні: 1) Кабан (по всьому тексту) – подібний до № 556–557 (1618 р.) у Т. В. Діанової та Л. М. Костюхіної; 2) Риба в колі з літерами «HENRICHBREBSLY» (арк. 349–352) – № 4068 (1617, 1618 рр.) у Е. Лауцявічюса.

Почерк рукопису та записів на полях, використана орнаментика, оправа пам'ятки свідчать про його українське походження.

Ніяких записів зі свідцтвами про замовника та творців рукопису немає. Лише у двох коротких, відразу не помітних записках вміщено вказівки на імена осіб, причетних до створення чи функціонування рукопису. Перший запис: «Сия книга глаголемая Лазара» вписано дуже дрібними буквами у в'язь передмови до Псалтиря (арк. 26). Запис, так само як і заголовок в'язю, виконано кіновар'ю. Інші записи розміщено під декількома заставками, але добре читаються тільки дві з них на арк. 436 і 677; решта, такого ж змісту, затерті. В цих записках названо ім'я дяка Сафата: «Сафат дякон», «Сафат дуакон».

Інформація з історії функціонування пам'ятки міститься у двох записках. На арк. 763 йдеться про придбання рукопису у книжному і овочевому ряду, і названо ім'я продавця: «178-го про сию книгу Псалтирь толковую книжного ряда и овощного Димитрей». Відомо, що рукописи і друковані книги у XVII ст. продавалися у Москві в овочевому ряду. Тобто рукопис у 1669/70 р. вже знаходився у Москві. Другий поаркушевий запис (арк. 1–

167) старанно затертий, витерті до дір місця в більшості випадків заклеєні. Залишено лише декілька слів з цього великого запису: «Лета 7201-го ... в 20 день ... да сотворят со мною многогрешным милость помолят Господа Бога о оставлении согрешений моих и о прочих моих родителей да и сами от Бога милость обрящут». Ця фраза нагадує вкладні записи на рукописах Антонієво-Сійського монастиря, які були подаровані монастирю скарбником патріарха Адріана, келарем Антонієво-Сійського монастиря Паїсієм. Серед цих книг був і рукопис Псалтиря з тлумаченням «в десть» [14, арк. 63: «Книга Псалтирь толковая писана уставом»; 15, с. 310–311].

За допомогою ультрафіолетових променів вдалося прочитати майже всі слова затертого запису, що виявився ідентичним маргіналіям рукописів Паїсія Сійського. Запис про вклад, зроблений піддячим архімандрита Никодима, переписувачем рукописів, Трофимом Сергієвим Кузнецовим, який у 1694–1695 рр. за оплату переписував всі рукописи і книги вкладу Паїсія Сійського [16, с. 57]. Він також пронумерував аркуші рукопису, на яких розміщувався вкладний запис.

У кінці XVII ст. з цього Псалтиря було зроблено список для архієпископа Холмогорського Афанасія у чотирьох книгах, дві з яких із записами про належність їх келійній бібліотеці Афанасія Холмогорського зберігаються у Архангельській збірці відділу рукописів БАН (Арханг. С. 144. Кн. 1. Пс. 37–76; Кн. 2. Пс. 77–108). Отож, до вже відомих списків полемічних Псалтирів, вказаних Г. О. Казімовою [13, с. 360–371], долучилося ще два.

Коли Сійський Псалтир вийшов з монастиря – невідомо. Про нього не згадує ні П. М. Строев у «Бібліографічному словнику», ні О. Є. Вікторов, який працював у монастирі з 31 липня по 6 серпня 1876 р. Із листування архімандрита Антонієво-Сійського монастиря Саватія з О. Є. Вікторовим відомо, що у 1860–70-х роках декілька монастирських книг було продано петербурзькому купцю, серед них міг бути й цей рукопис [17, с. 283–284]. У XIX ст. цінну книжкову пам'ятку було відреставровано – замінено корінець оправи і вклеєно нові захисні аркуші, тому ніяких нотаток із номерами монастирських облікових документів на ній немає. У 1946 р. рукопис придбала Бібліотека Академії наук. Жодних відомостей про місце придбання й про ім'я продавця в матеріалах відділу рукописів немає.

Список бібліографічних посилань

1. Шустова Ю. Э. Документы Львовского Успенского Ставропигийского братства (1586–1788). Источниковедческое исследование. Москва, 2009. 648 с.: ил. 2. Исаев Я. Д. Издательская деятельность Львовского братства в XVI–

- XVIII веках. Книга. Исследования и материалы. Москва, 1962. Сб. 7. С. 199–238.
3. Коляда Г. И. Памво Берында – архитипограф. Книга. Исследования и материалы. Москва, 1964. Сб. 9. С. 125–140.
4. Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв. Каталог изданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР имени В.И. Ленина. Вып. I. 1574 – I половина XVII в. Сост.: Т. Н. Каменева, А. А. Гусева. Москва, 1976. 447 с.
5. Примірник. БАН 1562 сп.
6. Примірник. БАН 1038 сп.
7. Примірник. БАН П I 3сп.
8. Гусева А. А. Идентификация экземпляров украинских изданий кирилловского шрифта второй половины XVI–VIII вв. Методические рекомендации. Москва, 1997. 138, [1] с. : ил., табл.
9. Белоброва О. А. К вопросу об иконографии Максима Грека. ТОДРЛ. Т. XV. М.; Л., 1958. С. 301–309.
10. Попов Н. Рукописи Московской синодальной (патриаршей) библиотеки. Вып. I. Новоспасское собрание. Москва, 1905. 189 с.
11. Калугин В. В. Андрей Курбский и Иван Грозный (Теоретические взгляды и литературная техника древнерусского писателя). Москва, 1998. 415 с.
12. Калугин В. В. Артемий. Православная энциклопедия. Т. III. М., 2001. С. 458–462.
13. Казимова Г. А. Церковнославянская Толковая Псалтирь второй половины XVI–XVIII веков. Лингвистическое источниковедение и история русского языка. 2002–2003. Москва, 2003. С. 360–371.
14. Вкладные книги Антониево-Сийского монастыря. XVII в. БАН Арханг. Д. 386.
15. Верюжский В. Афанасий Холмогорский, его жизнь и труды в связи с историей Холмогорской епархии за первые 20 лет ее существования и вообще русской церкви в конце XVII века. СПб., 1908. VI, 683 с.
16. Кукушкина М. В. Монастырские библиотеки Русского Севера. Очерки по истории книжной культуры XVI–XVII веков. Ленинград, 1977. 223 с., 11 л. ил.
17. Хромов О. Р. Новые материалы о Сийском иконописном подлиннике. Ростовский архиерейский дом и русская художественная культура второй половины XVII в. (Материалы конференции 21–23 сентября 2005 г.). Ростов, 2006. С. 280–287.

References

1. Shustova, Yu. E. (2009). Dokumenty Lvovskogo Uspenskogo Stavropigiiskogo bratstva (1586–1788). Istochnikovedcheskoe issledovanie [Documents of the Lviv Assumption Stavropigian Brotherhood (1586–1788). Source study.]. Moscow, Russia. [In Russian].
2. Isaievich, Ya. D. (1962) Izdatelskaia deiatelnost Lvovskogo bratstva v XVI–

- XVIII vekakh [Publishing activities of the Lviv Brotherhood in the XVI–XVIII centuries]. Kniga. Issledovaniia i materialy, 7, 199–238. [In Russian].
3. Koliada, G. I. (1964) Pamvo Berynda arhitipograf [Pamvo Berynda - Architectograph]. Kniga. Issledovaniia i materialy, 9, 125–140. [In Russian].
4. Kameneva, T. N., Guseva, A. A. (Comps). (1976). Ukrainskie knigi kirillovskoi pečati XVI–XVIII vv. Katalog izdanii, khraaniashchikhsia v Gosudarstvennoi biblioteke SSSR imeni V. I. Lenina. (Vyp. I. 1574 - I polovina XVII v.) [Ukrainian books of the Cyril print of the 16th - 18th centuries. Catalog of publications stored in the USSR State Library named after V. I. Lenin. Issue. I. 1574 - I half of the XVII century]. Moscow, Russia. [In Russian].
5. Sluzhebnik [The Litourgikon]. Russian Academy of Sciences Library (BAN): 1562 sp.
6. Sluzhebnik [The Litourgikon]. Russian Academy of Sciences Library (BAN): 1038 sp.
7. Sluzhebnik [The Litourgikon]. Russian Academy of Sciences Library (BAN): П I 3сп.
8. Guseva, A. A. (1997). Identifikaciia ehkzempliarov ukrainskih izdanii kirillovskogo shrifta vtoroi poloviny XVI–XVIII vv. [Metodicheskie rekomendacii. Identification of copies of Ukrainian editions of the Cyrillic script of the second half of the 16th - 18th centuries]. Moscow, Russia. [In Russian].
9. Belobrova, O. A. (1958). K voprosu ob ikonografii Maksima Greka [On the question of the iconography of Maxim the Greek]. TODRL [Works of Old-Russian literature department]. T. XV (pp. 301–309). Moscow, Leningrad. [In Russian].
10. Popov, N. (1905). Rukopisi Moskovskoi sinodalnoi (patriarshei) biblioteki. Vyp. I. Novospasskoe sobranie. [Manuscripts of the Moscow Synodal (Patriarchal) Library. Issue. I. Novospasskoe meeting]. Moscow, Russia. [In Russian].
11. Kalugin, V. V. (1998). Andrei Kurbskii i Ivan Grozny (Teoreticheskie vzgliady i literaturnaia tekhnika drevnerusskogo pisatelja). [Andrei Kurbsky and Ivan the Terrible (Theoretical views and literary technique of the ancient Russian writer)]. Moscow, Russia. [In Russian].
12. Kalugin, V. V. (2001). Artemii [Artemy]. Pravoslavnaia enciklopediia [Orthodox Encyclopedia]. T. III. (pp. 458–462). Moscow, Russia. [In Russian].
13. Kazimova, G. A. (2003). Cerkovnoslavianskaia Tolkovaia Psaltir vtoroi poloviny XVI–XVIII vekov [Church Slavonic Intelligence Psalter of the second half of the 16th–18th centuries]. Lingvisticheskoe istochnikovedenie i istoriia russkogo yazyka. [Linguistic source study and the history of the Russian language]. 2002–2003. (pp. 360–371). Moscow, Russia. [In Russian].
14. Vkladnye knigi Antonievo-Siiskogo monastyrja. Russian Academy of Sciences Library (BAN): Arh. D. 386.
15. Veryuzhskii, V. (1908). Afanasii Holmogorskii, ego zhizn i trudy v sviazi s istoriei Holmogorskii eparhii za pervie 20 let ee sushchestvovaniia i voobshche russkoi

cerkvi v konce XVII veka [Afanasy Kholmogorsky. His life and work in connection with the history of the Kholmogory diocese during the first 20 years of its existence and in general the Russian church in the late 17th century]. Saint-Petersburg, Russia. [In Russian].

16. Kukushkina, M. V. (1977). Monastyrskie biblioteki Russkogo Severa. Ocherki po istorii knizhnoi kultury XVI-XVII vekov. [Monastery libraries of the Russian North. Essays on the history of book culture XVI-XVII centuries]. Leningrad, Russia. [In Russian].

17. Hromov, O. R. (2006). Novye materialy o Siiskom ikonopisnom podlinnike [New materials on the Siisk icon-painting script]. In Rostovskii arhierejskij dom i russkaia hudozhestvennaia kultura vtoroi poloviny XVII v. (Materialy konferencii 21-23 sentiabria 2005 g.) [Rostov Archbishops House and Russian Art Culture of the Second Half of the 17th Century]. Proceedings of the Conference (pp. 280-287). Rostov, Russia. [In Russian].

Liudmila Belova,

Chief Librarian, Russian Academy of Sciences Library
e-mail: belovalb@list.ru
tel.: 8(812)328-08-81

Unknown sheet edition of the printing house of the Lviv Brotherhood

The paper is devoted to an unknown one sheet edition of the Lviv Confraternity (1616). The edition was found in the handwritten Psalter of 17th century which is kept in the Manuscript Department of the Russian Academy of Sciences Library (St. Petersburg) in the collection of Current Receipts. The edition is a wall plate with images of three saints Basil the Great, John Chrysostom and Gregory the Theologian. The edition was used in the manuscript of commented Psalms for illustrations.

Only one edition of 1616 of the Lviv Confraternity's printing-house is mentioned in the catalogs of old-printed books. It is a book of Pamvo Berynd «On the Christmas of our Lord and Saviour Jesus Christ» («Na rozhdestvo Gospoda Boga i Spasa nashego Iisusa Christa...»). Besides this edition it is known that the imprints of evangelists were printed in the house of Lviv Brotherhood in 1616. These engravings were also used as illustrations in the 17th century handwritten Gospels.

The manuscript of Psalms with comments, in which new edition was found, was written in the 1610th. The handwriting of the manuscript, its' glosses, ornamentation and binding indicates that the book was written in Res Publica (Rech Pospolita). In 1670th it was in Moscow and in 1692 it was donated to the Antonievo-Siisky Monastery by Paisii Siisky, the treasurer of the Moscow patriarch Adrian. Two miniatures depicting Maximus the Greek (with a halo) and King David with the Ark of the Covenant and a scroll are placed in the manuscript besides the engravings.

Keywords: engraving, a wall printed plate, Lviv Stauropegeion Confraternity printing-house, Psalms with comments.

Стаття надійшла до редакції 20 березня 2019 р.

УДК 091(477)

Наталія Бондар,

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
завідувач відділу стародруків та рідкісних видань,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
Голосіївський проспект, 3, Київ, 03039, Україна
e-mail: bondarnat@ukr.net
тел.: (044)288-13-85

**ОРНАМЕНТИКА ОПРАВ КНИГ
ОСТРОЗЬКОГО ЄЗУЇТСЬКОГО КОЛЕГІУМУ
І ЗАГАДКИ ЇЇ МІГРАЦІЇ**

Проаналізовано типові оправи стародруків збірки Острозького єзуїтського колегіуму, наведено аргументи щодо їх місцевого виготовлення. Ідентифіковано два види тиснення острозької палітурні з зображеннями польських королів та геометричного орнаменту. Описано ідентичне тиснення на ранішій оправі «Книги о постничестві» Василя Великого 1594 р. Запропоновано гіпотезу про переміщення палітурного знаряддя з Острога до Києва, Новгород-Сіверського та Чернігова і використання його в оправах місцевих видань Л. Барановича та І. Галятовського.

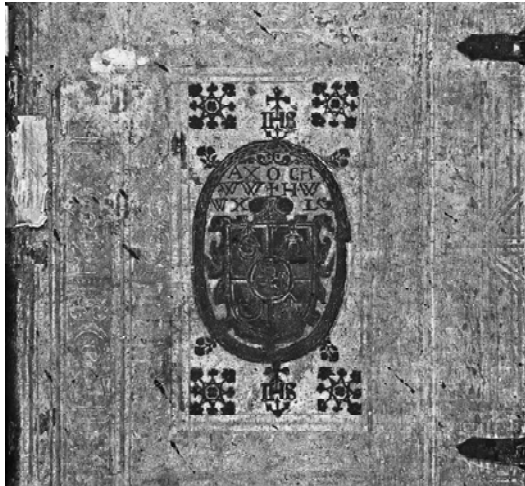
Ключові слова: оправи стародруків, палітурня Острозького єзуїтського колегіуму, палітурна справа в Україні.

Збірка Острозького єзуїтського колегіуму є однією із найцікавіших давніх книгозбірень, представлених у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі НБУВ). Водночас вона належить до найбільших збережених бібліотек католицьких монастирських осередків з давніх українських теренів. Зараз бібліотека представлена цілісним масивом у фонді відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій, також її примірники є в окремих колекціях інкунабулів, палеотипів, альдин, етьєнів, плантенів, ельзевірів відділу стародруків та рідкісних видань [14, с. 116]. Свого часу збірка Острозького єзуїтського колегіуму була частково розпорошена, внаслідок цього книги з неї у вигляді невеликих масивів чи поодиноких примірників зараз зберігаються також в фондах Острозького історико-культурного заповідника, Наукової бібліотеки Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Центрального державного історичного архіву у Києві, Національного університету © Бондар Н., 2019

«Острозька академія», Державного архіву Волинської області [15, с. 73–74; 16] та, вірогідно, й в інших.

Про долю книгозбірні, її склад, провенієнції, сучасне місцезнаходження книжкових пам'яток йдеться у працях П. А. Сотниченка [12], І. О. Ціборовської-Римарович [14–16], Т. С. Мяскової [9], Ю. М. Шемети [17], С. О. Серякова [11] та ін. Оправи стародруків збірки як самостійний об'єкт студій з бібліопегістики не вивчалися, хоча їх характеристика в структурі опису окремих примірників міститься у статтях Ю. М. Шемети [17, с. 162–171] та І. О. Ціборовської-Римарович [16, с. 526–540]. Публікації дають інформацію про переважання в збірці книжок у шкіряних оправах, використання тиснення на кришках, використання суперекслібриса, проте не містять детальних описів їх орнаментики.

При роботі зі збіркою Острозького єзуїтського колегіуму одразу привертають увагу численні подібні між собою оправи зі світлої шкіри з тисненням. Як правило, такі прикметні оправи бачимо на примірниках стародруків великих розмірів та значного обсягу, їх нараховується до кількох десятків. Ідентифікатором часто виступає гербовий суперекслібрис фундаторки інституції Анни Алоїзи Острозької Ходкевичевої [17] (іл. 1). Також ідентичні елементи художнього оформлення у вигляді тиснення містяться й на оправах збірки, виготовлених із коричневої шкіри.

Іл. 1. Суперекслібрис фундаторки колегії А. А. Острозької Ходкевичевої

Перед тим як перейти до детальнішої характеристики оправ і спроби дослідження міграції їх орнаментики, що є предметом висвітлення цієї публікації, варто зазначити, що історія української палітурної справи й до сьогодні залишається недостатньо дослідженою, оскільки не встановлено, які оправи виготовлялися у відомих осередках, які вони мали елементи оформлення – середники, наріжники, ролі, накатки, не видано альбомів чи каталогів з фіксацією такої орнаментики. Ідентифікація оправ за окремими елементами можлива, але це процес тривалий, копіткий, він вимагає ретельної роботи з давніми книжковими пам'ятками *de visu* і поки ведеться доволі кволо, відтак основна робота ще попереду. Проте окремі епізоди історії палітурної справи ми можемо дослідити на практиці, скориставшись збереженими до цього часу примірниками. Більш-менш підлягають атрибуції оправи палітурень Києво-Печерської лаври, Львівського Успенського братства, Чернігівської друкарні, Почаївського монастиря. Свого часу ми намагалися дослідити давні острозькі оправи часів В. К. Острозького, відповідно й періоду діяльності православної друкарні та загалом науково-освітнього осередку [1].

Звернувши увагу на стародруки Острозького єзуїтського колегіуму, ми спробували виділити ідентичні чи схожі між собою за орнаментальним тисненням оправи цієї збірки і аргументувати їх виготовлення саме в Острозі в місцевій колегіальній палітурні. Як ми вже вказали, доволі багато стародруків збірки Острозького єзуїтського колегіуму вирізняються схожими між собою оправами з активним доволі майстерним за рівнем виконання орнаментальним тисненням.

Висока якість виготовлених в палітурні колегіуму оправ не є випадковою, оскільки при єзуїтських, та й інших орденських осередках традиційно працювали палітурники, і загалом книжкова справа з усіма її галузями підносилася на доволі високий рівень. Відіграла роль і використовувана в католицьких монастирських осередках кадрова ротація, де палітурники були частіше не найманими робітниками, а ченцями, і вони переміщувалися на українські терени, зокрема до Острога, з різноманітних європейських, в цьому випадку єзуїтських осередків.

У раніших публікаціях ми вже коротко фіксували факт виготовлення оправ для книг бібліотеки Острозького єзуїтського колегіуму саме в Острозі, вірогідно, там же в колегіумі [2, с. 348–349]. Книги були придбані за кошти фонду, залишеного колегіуму його засновницею А. А. Острозькою. Схоже, при придбанні для частини з них виготовлялися бібліотечні оправи.

Одним із елементів тиснення оправ донаційних книг був суперекслібрис фундаторки, використання якого є суттєвим аргументом на користь місцевого виготовлення оправ [17]. Варто відзначити, що попри те, що суперекслібрис міститься на окремому клаптику шкіри, що наклеювався поверх кришки, все ж тиснення відбувалося після його приклеювання до оправ. Тобто палітурники не використовували попередні заготовки з зображенням. Відмінна за якостями шкіра була потрібна для надання суперекслібрису певного забарвлення у вигляді позолоти, зараз фрагменти шкіри з суперекслібрисами набули темного кольору.

Ще одним вагомим аргументом на користь виготовлення оправ в Острозі можна вважати філіграні форзацного паперу, чи при палітурних або захисних аркушів, що належать місцевій папірні. Про діяльність папірні в Острозі збереглися скупі поодинокі документальні згадки [8, с. 60–61; 6, с. 55–56], а від періоду 1620–1640 рр., що цікавить нас, лише імена трьох папірників [7, с. 38]. Острозька папірня напевно не була потужною, працювала з довгими перервами, і вироблена тут продукція збувалася на місці, відтак не було потреби вивозити її до інших великих книжкових осередків – Львова, Кракова, Любліна або Луцька. Перегляд форзаців масиву примірників з маргіналіями єзуїтського колегіуму дав можливість виявити поки що шість книг у характерних оправах з сюжетними філігранями острозького походження на форзацних аркушах.

Детальну характеристику стародруків та їх оправ, відомості про їх розміри, записи, місце розташування та характеристику філіграней подано в таблиці 1.

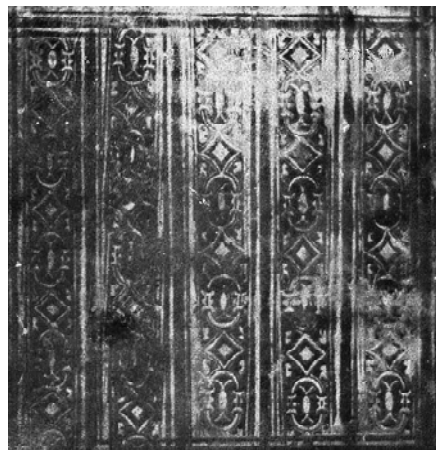
Спробуємо узагальнити інформацію про шість примірників стародруків з острозькими філігранями на форзацних аркушах. Всі вони оправлені в коричневу шкіру з тисненням. Дві з перерахованих книг формату у четвірку, інші – в двійку. Попри багатоманітність вірогідної острозької орнаментики, наприклад, на оправах з суперекслібрисом А. А. Ходкевичевої, на шести оправах книг з острозькими філігранями використано тиснення, обмежене двома видами накаток, середником та двома видами окремих віньєток. Насамперед це накатки 1) медальйонами із зображеннями польських королів (іл. 2); 2) з орнаментом у вигляді ромбів та овалів (іл. 3). Далі ми детальніше охарактеризуємо ці обидва елементи, бо саме вони були загадково переміщені до Києва і далі виявлені нами на оправах стародруків, виданих у друкарнях Києва, Новгород-Сіверського та Чернігова.

Таблица 1

[illegible]

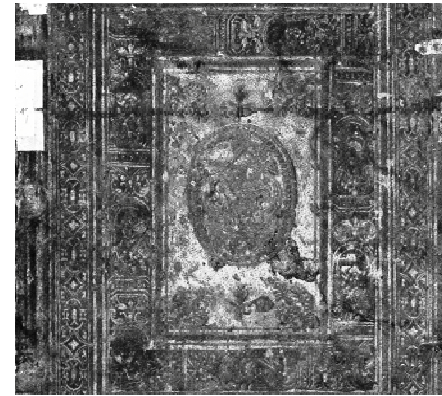

Іл. 2. Тиснення на оправі острожського походження із зображеннями польських королів

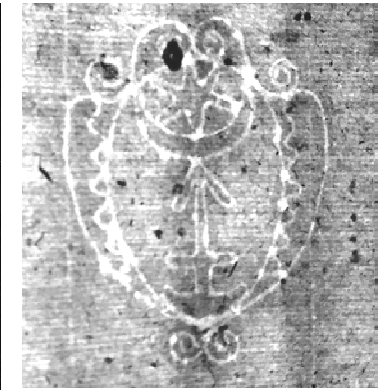

Іл. 3. Тиснення на оправі острожського походження з ромбів та овалів

На чотирьох із шести оправ із острожкими філігранями вміщено овальний високомистецький середник із зображенням сидячої Богородиці на хмарах і півмісяці, яку коронують два ангели, розміри зображення 57 x 43 мм [21, № 239, 273, 275, 301, 303, 305] (іл. 4). На трьох оправах витиснено він'єтки з літерами ISH, на одній – розетки з квітами. В усіх примірниках філігрань має один і той же сюжет Конча в овальному картуші – направлена вверх перекреслена стріла, що спирається вниз на півколесо (іл. 5). Подібні філіграні датовані в альбомі О. Я. Мацюка 1640–1644 р. [8, с. 142, № 370–374] із посиланням на публікацію І. Каманіна та О. Вітвіцької [5, с. 132, № 1236, 1237, с. 133, № 1238], виявлені в документах фондів 27 та 28 ЦДІАК (Володимирський гродський суд) [8, с. 276]. При цьому розміри практично усіх філіграней відмінні між собою, що свідчить про використання кількох різних форм. Це підтверджується й відмінностями у відстанях між понтюзо. Враховуючи записи про придбання книжок в 1636–1640 рр., час виготовлення паперу цілком кореспондується з датуванням їх закупівлі, і у такий спосіб підтверджується достовірність обох дат.

Іл. 4. Оправа острожського походження з середником з зображенням Богородиці на півмісяці

Іл. 5. Філігрань острожської папірні 1640–1644 р.

Вірогідно, фундуш А. А. Острозької був наданий в грошах для придбання потрібних навчальному закладу книг. А вже після закупівлі для частини примірників у місцевій палітурні виготовлялися оправы. Час їх виготовлення корегується записами про приналежність єзуїтській збірці, які часто містять дату. Відтак острожські філіграні на форзацах стародруків стовідсотково доводять факт виготовлення оправ саме в Острозі, одночасно документально засвідчуючи діяльність острожської папірні.

Варто зафіксувати й ту інформацію, що в інших примірниках для форзацних аркушів використано папір з багатьма філігранями різних папірень, що доводить використання в Острозі й привозного паперу (далі це буде показано в таблиці 2). Можемо припустити, що місцевий папір на той час або не виготовлявся, або оправы було виготовлено не в Острозі, що покажуть подальші студії. Більш детальне дослідження всієї орнаментики оправ, атрибуція численних філіграней форзацного паперу, порівняння датованих і недатованих записів, безперечно, дадуть нові результати.

Відтак за сукупністю аргументів, а саме – 1) наявність масиву подібних оправ на стародруках збірки, що вказує на їх виготовлення в одній палітурні; 2) використання для форзаців паперу місцевого острожського виробництва; 3) вміщення на частині оправ суперекслібриса донаторки А. А. Ходкевичевої, – засвідчує виготовлення оправ саме в Острозі.

Спробуємо коротко описати два використані елементи художнього оформлення оправ, що поки визначені нами як ідентифікуючі – 1. ширші смужки з медальйонами із зображеннями польських королів Сигізмунда, Сигізмунда Августа, Бони та Ізабелли; 2. вужчі смужки з орнаментом у вигляді плетінки з ромбів та овалів. Перша з вказаних накаток виконана в традиційній ренесансній стилістиці, вона містить чотири зображення королів та королев у медальйонах, розміщених в рослинному обрамленні, із підписами з «SIGISMV», «SIG AVG», «BONA» та «ISABELLA» [21, № 322, 325, 406, 421, 423, 424, р. 75, 86, 88, 89]. Таке тиснення не було рідкісним для оправ стародруків. В альбомі Е. Лауцявічюса ідентичний вид тиснення фіксується щонайменше на п'яти оправах примірників видань 1530–1560 рр., надрукованих у Кюльні, Базелі, Женеві, що перебували в збірках Вільнюського, Кросненського та Слонімського колегіумів [21, № 322, 325, 406, 421, 423, 424, р. 75, 86, 88, 89] і ніколи не потрапляли до Острога.

Наскільки можна судити про технічні параметри інструменту для орнаментики, то це кругла накатка для відтискування малюнка у вигляді смуги, з розміщеними на ній чотирма зображеннями. Ширина малюнка – 25 мм, умовна довжина, тобто один прогон – 190 мм. Всі чотири зображення підписані, лише на зображенні Ізабелли вгорі вказано дату виготовлення – «1540».

Загалом подібні накатки зі стилістично близькими зображеннями римських пап, представників європейських католицьких династій, християнських святих були характерні для другої половини XVI і перших десятиліть XVII ст. Однак аналіз цього виду тиснення викликає деякі запитання. В ілюстраціях в верхній частині зображення Бони видно літери «АН», і в тексті вказано, що це ініціали гравера [21, р. 75]. Детальніше ознайомлення з іншими стилістично подібними зображеннями з оправ засвідчило, що йдеться про рік створення приладдя – відомі схожі датовані зображення чотирьох євангелістів, апостолів, святих, античних божеств та інші. На медальйоні з Марком вміщено дату 1540 р. [21, № 280], на трохи відмінному зображенні того ж Марка – 1544 р. [21, № 389, 392, 409], на медальйонах зі Спасителем та євангелістами дати 1543, 1545 р. [21, № 408, 409, р. 86].

Подібна ренесансна орнаментика була поширена на теренах Речі Посполитої та Великого князівства Литовського, у великих кількостях виготовлялася для продажу. Різноманітні стилістично схожі між собою сюжети належать одному майстру чи майстерні. Тиснення у вигляді

медальйонів із зображеннями чотирьох польських королів та королев не є самодостатнім ідентифікатором оправ саме острозького виробництва, оправи стародруків зі схожим тисненням доволі поширені в середині та другій половині XVI ст. Ідентифікатором служить не тільки тиснення, а й інші особливості, наприклад, острозький папір на форзацах.

Орнамент другої ролі або накатки, використаний в тисненні оправ острозького колегіуму, складається з доволі простого геометричного орнаменту у вигляді плетінки із ромбів та овалів. Ширина малюнка становить 12–13 мм. Зображення виконано в іншій художній стилістиці, вірогідно, воно належить до пізнішого часу. В альбомі Е. Лауцявічюса не зафіксовано жодного такого елемента, що підтверджує непарність двох різностильових накаток, і, як наслідок, невірогідність використання їх обох одразу в різних палітурних центрах.

Для отримання загального уявлення про інші оправи з використанням атрибутованих орнаментів тиснення проаналізуємо ще 15 стародруків зібрання Острозького колегіуму, короткі відомості про оправи та інші особливості яких подано в таблиці 2.

Загалом таких оправ дещо більше, і частково їх ідентифікація може тривати й надалі, оскільки іноді тиснення дуже затерте, окремі оправи збережені у фрагментах тощо.

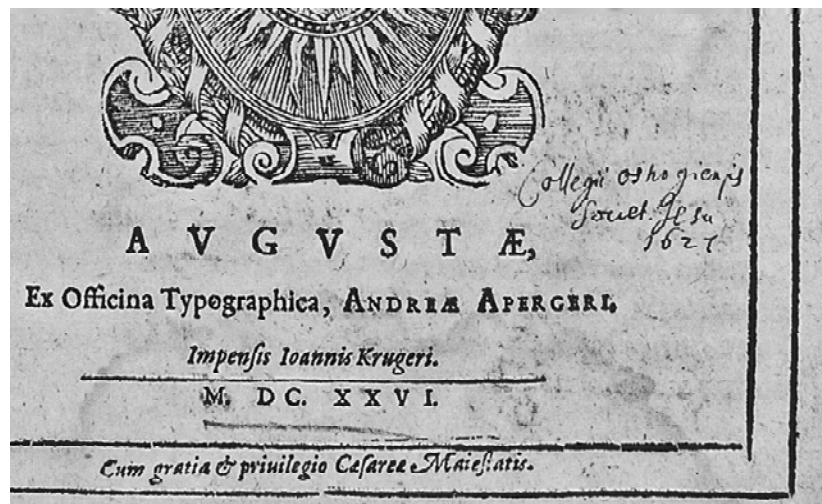
Відповідно до відомостей, поданих у таблиці, оправи виготовлялися для стародруків формату в аркуш і в четвірку, менші книги з ідентичним тисненням трапляються суттєво рідше. Одні примірники містять записи, які охоплюють період з 1620-тих до 1650-х рр. [16, с. 524] (іл. 6), інші записів не містять, проте виготовлені в той самий проміжок часу. Серед аналізованих переважають оправи зі світлої шкіри, на відміну від оправ видань з форзацами з паперу острозького виробництва. Це оправи із суперекслібрисом А. А. Острозької, і з іншими середниками у вигляді Богородиці на півмісяці або монограми IHS. На форзацах примірників ідентифікуються різноманітні філіграні, тут не розшифровані, щоб не переобтяжувати публікацію. Відсутність на більшості форзацних аркушів острозького паперу вказує на те, що папірня або не працювала в цей час, або для палітурні колегіуму не був закуплений місцевий папір. Судячи зі скупих відомостей, папірня навіть у час роботи не була здатна перекрити всіх потреб міста Острога.

Доволі випадкова знахідка дозволила поглибити час виготовлення подібних до острозьких оправ до доколегіального періоду, а саме десь до

№	Шіфр	Формат	Таблиця 1 (версія)	Таблиця 2 (сміли)	супер-еквівале- сировини	Загальна вага	Мінімум сировини	Фабричні фіналізів
1.	In 662/10	2	+	C	супер-еквівале	без дани	дизель і світлий шкід	верхній - Гюер,а, нижній - Аггер
2.	In 664	2	+	C	супер-еквівале	1627 р.	дизель і світлий шкід	нижній - фінір-нь Сок з СЕ
3.	In 1138	4	+	+	Бухгалтерія на платформі	без дани	дизель і варіантний шкід	нижній
4.	In 592/10	4	-	+	-	без дани	версія і світлий шкід	Аггер
5.	In 1175	2	+	+	супер-еквівале	1637 р.	дизель і світлий шкід	нижній - Аггер
6.	In 1196	2	+	+	супер-еквівале	нижній	дизель і світлий шкід	нижній
7.	In 114	2	+	+	супер-еквівале	нижній	дизель і світлий шкід	Сок з СЕ
8.	In 1100	4	+	+	супер-еквівале	162... р.	дизель і світлий шкід	Платформа і гамма з СЕ
9.	In 1102	4	+	+	супер-еквівале	без дани	дизель і світлий шкід	нижній - нечітко
10.	In 1104	4	+	?	супер-еквівале	без дани	версія і світлий шкід	Аггер (позначено)
11.	In 1105	2	+	?	-	1647 р.	версія і світлий шкід	нижній

[illegible]

Оправа примірника виготовлена з коричневої шкіри. Тиснення на верхній кришці складається з кибалкового середника з Розп'яттям, характерного для кирилических книг того часу, а також рамок та лінійок. Внутрішнє поле навколо середника прикрашене кількома видами рослинних віньєток різних розмірів. Ширша рамка має вигляд тиснення із зображеннями польських королів та королев, вужча – з малюнком рослинного орнаменту у вигляді квітів, ягід та жолудів. Нижня кришка розграфлена широкими горизонтальними та вертикальними смужками з тисненням. По зовнішньому периметру розміщена рамка з польськими королями, вертикальні смужки внутрішнього поля мають стилістично подібні до попередніх зображення алегорій із символами Віри («Фідес»), Надії («Спес») та Правосуддя («Юстиція»). Відповідне тиснення під кожним із зображень – «FIDES», «SPES»,

Іл. 6. Запис на титулі про приналежність примірника Острозькій колегії 1627 р.

«IVSTICIA» [21, № 114, 117, 120, 122; 159, 281]. Закцентуємо увагу на тому, що тиснення з алегоріями ідентифіковане на ще одній книзі – «Ecclesiasticae historiae» Євсевія Кесарійського 1557 р. зі збірки Межирицького монастиря, про яку йтиметься далі.

У примірнику «Книги о постничестві» 1594 р. збереглися залишки двох давніх автентичних застібок із жовтого металу, дуже подібних до застібок інших оправлених в Острозі примірників. Для форзацних аркушів «Книги о постничестві» 1594 р. використано папір із водяним знаком острозької папірні іншого сюжету порівняно із описаними вище. Малюнок філіграні примірника Василя Великого зображує чотиридільний герб князів Острозьких, подібний до уміщеного в самій «Книзі о постничестві» – на щиті чотири герби – Погоня Руська (Юрій Змієборець), Погоня Литовська, Баклай та Конча в орнаментальному обрамленні. Від зображення гербу Баклай залишилась лише риска, інші елементи втрачено.

Комплексне вивчення паперу «Книги о постничестві» 1594 р. показало, що при друкуванні тиражу книги маркований такою філігранню папір не використовувався [4, с. 101–104]. Подібний водяний знак О. Мацюк датує 1606–1607 р. [8, № 368, с. 141, 261, 274] із посиланням на дослідження М. Гембаровича [20, № 122]. Але вміщена в праці М. Гембаровича

філігрань, на відміну від знаку з форзацного аркуша, не має дефектів зображення. Відтак знак з форзацу «Книги о постничестві» хронологічно трохи пізніший.

Використання острозького паперу для форзаців «Книги о постничестві» вказує на опрацю місцевого виробництва. Оскільки філігрань форзацних аркушів датується щонайменше на 10 років пізніше від часу друкування, то ці аркуші не були видавничими або захисними, вони були пізніше використані палітурником при виготовленні оправи. Ми вже вказували на те, що папір острозького виробництва навряд чи надходив на продаж в інші населені пункти, де працювали палітурні. Відтак на основі тиснення та форзацних аркушів з острозькою філігранню опрацю цього примірника можна вважати виготовленою в палітурні Острога наприкінці першого десятиліття XVII століття. Єзуїтський осередок сформувався тут лише в середині 1620-х рр., тому опрацю «Книги о постничестві» 1594 р. з фондів Острозького державного історико-культурного заповідника фіксує існування тут палітурні в першому десятилітті XVII ст. і демонструє репертуар знарядь тиснення, що тут використовувалися.

З урахуванням цих фактів цілком актуальною може бути й гіпотеза про те, що палітурне знаряддя в Острозі, зокрема, із зображеннями польських королів, залишилося ще від давніших часів – Василя Костянтина Острозького або й його батька Костянтина Івановича Острозького, чи брата Іллі Острозького. Гіпотезу про давнє потрапляння палітурного знаряддя до Острога поки не можна підкріпити фактичним матеріалом. Жодної книжки, яка б точно була задокументована як власність одного з князів, нам невідомо. Проте згаданим князям Острозьким, як й іншим представникам родини відповідно до їх статусу, напевне, належали збірки книг.

Опосередковано тяжіння до середини XVI ст. демонструють і сюжети із зображеннями представників родини Ягеллонів Сигізмунда Старого, його другої дружини Бони Сфорци і їхніх дітей, нащадка королівського трону Сигізмунда Августа та його сестри Ізабелли Ягеллонки, що були актуальні до 1572 р., тобто до смерті останнього із персонажів – Сигізмунда Августа.

Розширити ареал побутування друкарського знаряддя дозволив аналіз орнаментики оправи одного з примірників видання, що походить зі збірки Межирицького монастиря. Це твір Еусебіуса Памфіліуса, чи Євсевія Кесарійського, одного з отців церкви і фундатора церковної історії, «Ecclesiasticae historiae», надрукований у Базелі Ієронімом Фробеном у 1557 р., шифр зберігання In357. Великоформатне видання зберглося в

давній майстерно виготовленій оправі з дошок, обтягнених коричневою шкірою. На верхній кришці вверху тиснення назви «HISTORIA ECLESIASTICA EVSEBII». Загалом тиснення верхньої кришки має вигляд прямокутного вертикально витягнутого за формою середника із зображенням Богоматері, кількох рядів різних смужок, двох орнаментальних рамок та окремих віньєток. Серед малюнків тиснення використано таку ж рамку із зображеннями польських королів. Інша вужча рамка із ангелами та вазонами на переглянутих нами оправах з Острозького єзуїтського колегіуму поки не виявлена.

Нижня кришка «Церковної історії» за характером тиснення теж представляє собою середнє поле і кілька рядів рамок, ширша з польських королів, ще одна зі стилістично подібними зображеннями алегорій з символами Віри («FIDES»), Надії («SPES»), Любові («CARITAS»), Правосуддя («IUSTICIA») [21, № 114, 117, 120, 122; 159, 242, 281, 422; р. 50, 51]. Цей малюнок тиснення виявився ідентичним використаному на оправі примірника Василя Великого з Острозького заповідника. Стилістично зображення близькі до польських королів, ширина 15 мм. В оформленні нижньої кришки використано й орнамент у вигляді султанів, що доволі часто трапляється на оправах примірників зі збірки Острозького колегіуму. Середник верхньої кришки має вигляд прямокутника із зображенням Богоматері з Богонемовлям, що стоїть на півмісяці, розміри 64 x 47. Подібний бачимо в альбомі Е. Лауцявічюса, але на описаній там оправі немає інших елементів тиснення [21, № 352, р. 78], що могли б мати стосунок до острозького інтралігаторського осередка.

Загалом оправа «Церковної історії» Євсевія Кесарійського виглядає як робота досвідченого висококласного палітурника. Збереглися залишки тонких застібок з жовтого металу, подібні до застібок на книжках колегіуму. Однак обріз фарбований сіро-жовтим, а не червоним, як у переважній більшості книг збірки острозьких єзуїтів.

Судячи із записів, примірник «Церковної історії» 1557 р. спочатку було вкладено в Межирицький монастир 1629 р. Станіславом, прізвище якого нам не вдалося прочитати («Ex bibliotheca Conventus Mederecensis» «Post obitum Magnifici Domini Stanislai [...] pro Conventus Mederecensis 1629»). Потім примірник перемістився до Києва до збірки Пустинно-Микільського монастиря за заповітом ченця Геннадія Максимовича («Ex libris Gennadii Maximowicz Monachi Conventus S. Nicolai eremitari Emptus 10 flor. Applicatus eidem Conuentui post obitum»). А далі зберігався у бібліотеці Київської

духовної семінарії, на що вказують печатки та шифри цієї збірки (V.1.52). Оправу його напевне виготовлено у Межиричі чи поблизу, наприклад в Острозі. Межирицький Свято-Троїцький монастир був давньою фундацією князів Острозьких, змінивши свій статус з православного на францисканський. Філіграні обидвох форзаців примірника – Новіна знизу з літерами CG [19, s. 274, 251, 114], знак датується 1553 р., виготовлення такого паперу приписується папірні в Млодзейовіце в Краківському воєводстві, маркований філігранями цього геральдичного сюжету папір побутовав на волинських теренах. Однак і більш детальний аналіз всіх елементів тиснення примірника, і точніше встановлення часу виготовлення оправ та датування філіграні, яке викликає в нас сумнів, стануть предметом подальшого дослідження.

Залишки оправ з тисненням у вигляді ромбів і овалів, схожих на острозькі, але після реставрації і дублювання на сучасну шкіру, бачимо на одному з примірників «Зерцала богословії» Кирила Транквіліона Ставровецького, виданого ним у Почаєві у власній друкарні 1618 р. Кир.2101п. Від давньої оправ збережено лише покриття нижньої кришки з темної шкіри, розграфлене вертикальними та горизонтальними смугами з аналізованим нами вище геометричним орнаментом і кріпленнями застібок, покриття верхньої кришки не збережене. Точно обміряти при візуальному обстеженні розміри елементів тиснення теж неможливо, оскільки шкіра давньої оправ через погану збереженість сильно деформована. Беззаперечно атрибутувати виготовлення цієї оправ острозьким палітурникам важко за браком аргументів, можна лише висловити таке припущення. В примірнику, який зараз реставровано, є частково збережені вкладні та власницькі записи. На звороті першого збереженого аркуша вказано приналежність його до збірки Почаївського монастиря отців василіан 1758 р. Поаркушний кириличний запис містить інформацію про те, що книжка «раба божия ієрея Дмитрія Михайловича», «презвітера вєси Дунаєва», яку подарував йому тесть у травні 1737 р. Для переконливих висновків, чи саме в Острозі було виготовлено оправу цього примірника, аргументів недостатньо, оправу «Зерцала богословії» можна спробувати визначити як випадковий збіг, на відміну від усіх інших зафіксованих випадків, проте цей матеріал теж має бути залученим до дослідження задля його об'єктивності.

Майже детективним продовженням сюжету щодо побутування острозької орнаментики стало випадкове виявлення тих самих двох

елементів тиснення «з королями» та «з ромбами/оалами» на оправах київського, новгород-сіверського та чернігівського друку. Наразі нами переглянуто значні масиви видань насамперед кириличного друку друкарень Києво-Печерської лаври, Новгород-Сіверської та Чернігівської друкарень, проте зафіксовано усього сім таких оправ. Причому шість із них – це латиношрифті польськомовні твори Іоанікія Галятовського, видані форматом у четвірку – київський «Messiasz Prawdziwy» 1672 р., новгород-сіверський «Stary kościół zachodni» 1678 р., чернігівські «Alphabetum rozmaitym heretykom» 1681 р. в трьох примірниках та «Alkora Machometow» 1683 р. І одне київське кириличне видання «Труб на дни нарочиття» Лазаря Барановича 1674 р. Публікації творів Лазаря Барановича та Іоанікія Галятовського об'єднує не лише співпраця двох визначних релігійних письменників, а й як фундатора та персонального опікуна як Чернігівського архієпископа друкарень в Новгороді-Сіверському та Чернігові, а точніше, однієї друкарні, що перемістилася з одного населеного пункту до іншого разом із самим Лазарем Барановичем.

Як видно з наведеної нижче таблиці 3, всі примірники походять з різних збірок, насамперед київських – Печерської лаври, Михайлівського Золотоверхого та Видубицького монастирів, Софійського собору, Київської духовної академії та Московської Синодальної бібліотеки. Місця побутування примірників з ідентичними елементами тиснення в різних монастирських збірках свідчать про те, що не йдеться про палітурну котрогось із монастирів. Можемо припустити, що всі оправи виготовлені майстром, пов'язаним або персонально з професійним книжним гуртком Лазаря Барановича, до якого належав і Іоанікія Галятовський, а саме в цей час перший з них підбирав співробітників для відкриття єпископської друкарні, або київського палітурника, який працював самостійно, що значно менш вірогідно. Варто врахувати й факт роботи в цей час у друкарні Києво-Печерської лаври, і вірогідно, в монастирській палітурні як працівників вихідців з польських та західноукраїнських земель [13, с. 348], можливо, палітурне знаряддя перемістилося з кимось з них.

Виявлення примірника твору І. Галятовського «Alkora Machometow» 1683 р. з Московської Синодальної бібліотеки [10, с. 171–172], підписаного серед інших книжок збірки за повелінням Синоду архідияконом Гедеоном 1772 р., з тисненням зображень польських королів, на тлі складних стосунків Росії з Річчю Посполитою виглядає доволі контраверсійно, хоча зображення в тисненні оправ, і навіть сюжети оформлення самих

Таблиця 3

№	Шифр зберігання	Автор, назва	Опис оправи	Елементи тиснення	Збірка
1	КПА V 6/98(1 (інв. 2772947)	Galatowski J. Messiasz Prawdziwy Київ, 1672. 4°	Дошки в коричневій шкірі. Верхня кришка – контурний середник з Роз'яттям, рамки з орнаментом, нижня – вертикальні та горизонтальні смужки	Ромби/овали на обох кришках, польських королів немає	Києво-Печерська лавра
2	ІКир.994	Баранович Лазар. Труби на дни нарочиття. Київ, 1674. 2°	Дошки в коричневій шкірі. Верхня кришка – середник з Роз'яттям, рамки з орнаментом, нижня – вертикальні та горизонтальні смужки	Ромби/овали на обох кришках, польських королів немає	Києво-Видубецький Михайлівський монастир
3	Соф.676b (інв. 2867948)	Galatowski J. Stary kościół zachodni. Новгород-Сів., 1678. 4°	Картон в світло-коричневій шкірі. Верхня кришка – середник з контурним зображенням Богоматері, нижня – вертикальні та горизонтальні смужки	Зображення польських королів острозького типу на обох кришках, ромбів/овалів немає	Києво-Софійський собор
4	Р 1336	Galatowski J. Alphabetum. Чернігів, 1681. 4°	Картон у темно-коричневій шкірі. Верхня кришка – середник з контурним Роз'яттям, нижня – вертикальні та горизонтальні смужки	Зображення польських королів острозького типу на обох кришках, ромбів/овалів немає	Києво-Михайлівський Золотоверхий монастир
5	СС, Соф.1446 (інв.2868454)	Galatowski J. Alphabetum rozmaitym heretykom Чернігів, 1681. 4°.	Картон у темнокоричневій шкірі. Верхня кришка – контурний середник з Роз'яттям, рамки з орнаментом, нижня – вертикальні та горизонтальні смужки	Зображення польських королів острозького типу на обох кришках, ромбів/овалів немає	Києво-Софійський собор
6	КДА, ВХV 7/210(3 (інв.2838900)	Galatowski J. Alphabetum rozmaitym heretykom Чернігів, 1681. 4°.	Картон у темнокоричневій шкірі. Верхня кришка – контурний середник з Роз'яттям, рамки з орнаментом, нижня – вертикальні та горизонтальні смужки	Зображення польських королів острозького типу на обох кришках, ромбів/овалів немає	Київська духовна академія
7	Р 1373	Galatowski Joannicy. Alkora Machometow. Чернігів, 1683. 4°.	Картон у червоно-коричневій шкірі. Верхня кришка – ромбовидний орнаментальний середник, нижня – вертикальні та горизонтальні смужки	Зображення польських королів острозького типу на обох кришках, ромбів/овалів немає	Московська Синодальна бібліотека

стародруків в заставках, кінцівках та ініціальних літерах сприймалися формально, до них не прискіпувалися, активних процесів «делатинізації» орнаментики не відбувалося, і конкретне тиснення на цій оправі з обтягнутого шкірою картону, нечітке, тому ідентифікувати навіть підписані портети складно. Час потрапляння примірника до Москви невідомий, на

нижньому форзацному аркуші є запис про приналежність книги дякону Павлу Вологжаніну [10, с. 171–172]. Варто відзначити лише те, що твори І. Галятовського, попри формальну заборону київських видань патріархом Йоакимом, активно побутували і користувалися великим попитом на російських теренах.

Можна спробувати пов'язати переміщення орнаментики також із особою Іоанікія Галятовського. Як відомо, у 1663–1668 рр. він перебував у Західній Україні і в Білорусі, а саме в Уневі, Львові, Мінську, Слуцьку [18, с. 39–44]. Проте більш конкретними фактами про обставини його переміщення дослідники не володіють, можливо, доля заносила його й до Острога або зводила з кимось із тих, хто співпрацював з Острозькою єзуїтською колегією.

Тільки одне з виявлених за спільністю орнаментики тиснення видань кириличне – «Трубы на дни нарочитыя» Лазаря Барановича 1674 р. Воно надруковане великим форматом, при виготовленні оправи застосовано цілком стандартні для київських книг елементи оздоблення. Орнаментика в описаних оправах використана непослідовно – на двох із них є тільки орнамент з ромбів з овалами, на п'яти – тільки медальйони з королями, обидва орнаменти разом на жодній з оправ не використані. Однак виявлення орнаментики на семи оправах виключає факт випадковості збігу. В той же час перегляд великого масиву видань друкарень Києва, Чернігова та Новгород-Сіверського, переважно кириличних, не показав інших оправ з використанням такої ж орнаментики. При цьому варто врахувати й те, що в цей час не було традиції опрацювати тиражі українських друкарень в однакові оправи, всі оправи були одиничні, тому практично не трапляється двох стародруків в однакових оправах. Проте контурні середники на частині з наведених у таблиці оправ із зображеннями Розп'яття та Богородиці вказують на їх виробництво у Новгороді-Сіверському чи Чернігові, і ці елементи використовувалися при виготовленні місцевих оправ.

Якщо поставити питання про час переміщення орнаментики з Острога до Києва, то, послугуючись записами на книгах, в Острозі саме ці два види накаток використовувалися з 1620-х до 1650-х рр. Відповідно з датуванням київських, новгород-сіверських та чернігівських друків палітурне знаряддя опинилося і почало використовуватися в Києві не раніше початку 1670-х рр. Як прийнято вважати, Острозька колегія призупинила свою роботу в зв'язку з подіями доби Хмельниччини з кінця 1640-х рр. і не функціонувала до 1660-х рр. [11, с. 69]. Можна було б

запропонувати версію про грабунок академії козаками, які привезли знаряддя тиснення до Києва, але ця версія не видається обґрунтованою, оскільки грабіжники мали б знати, з чим мають справу, обережно до нього ставитись, завезти з волинських теренів до Києва і віддати тому, хто правильно розпорядиться знаряддям, що занадто ускладнює конструкцію. Простіше уявити або книжника, який побував в Острозі, і щось там купив, або майстра-палітурника (чи друкаря, гравера), який переїхав для роботи на безпечнішій території з власним інструментом. Незайве в цьому контексті згадати, що в 60-70-х рр. XVII ст. багато майстрів видавничої справи були поляками, тобто західняками [13, с. 348].

Відтак ми описали оправи шести стародруків, виготовлені з використанням орнаментики двох сюжетів, умовно названих за характером тиснення сюжетами «з королями» та «ромбами/оовами», що супроводжується використанням для форзаців паперу острозького виробництва з місцевими філігранями. Також до масиву книг Острозького єзуїтського колегіуму з оправами його палітурні було долучено й характеристику оправи кириличної «Книги о постни́честві» Васи́лія Великого 1594 р. зі збірки Острозького історико-культурного заповідника. Її дослідження засвідчило появу палітурного знаряддя в Острозі раніше від утворення єзуїтського освітнього осередка. Ареал побутування ідентичного палітурного знаряддя розширено до близького до Острога Межирицького монастиря. Зафіксовано й оправу кириличного «Зерцала богословія» Кирила Транквіліона Ставровецького, виданого у Почаєві 1618 р., на якій використано ідентичне тиснення орнаменту ромбів з овалами; виготовлення цієї оправи в острозькій палітурні поки під питанням, проте свідчить про використання для оправ схожого знаряддя на Волині, зокрема, в Почаєві, Рохманові або поблизу в перші десятиліття XVII ст. Висловлено гіпотезу про переміщення знаряддя художнього оформлення оправ стародруків з Острозького колегіуму до Києва, потім Новгород-Сіверського та Чернігова, і охарактеризовано використання його в оправах книг, виданих місцевими друкарнями, переважно на творах І. Галятовського. Внаслідок цього здійснено спробу пов'язати переміщення орнаментики з особами Л. Барановича чи І. Галятовського. Досліджені оправи примірників надають новий матеріал для вивчення інструменту палітурників Острозького єзуїтського колегіуму та ставлять питання про ширше комплексне дослідження масиву оправ стародруків цього давнього історичного зібрання.

Список бібліографічних посилань

1. Бондар Н. П. Острозькі оправи кириличних стародруків. *Історія музейництва та пам'яткоохоронної справи в Острозі та на Волині : наук. збірник*. Держ. іст.-культ. заповідник м. Острога. Вип. 3. Острог, 2011. С. 440–447.
2. Бондар Н. П. Папір видань Острозької друкарні. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. Київ, 2012. Вип. 34. С. 337–351. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nprnbuimviv_2012_34_32
3. Бондар Н. П., Позіховська С. В. Унікальний примірник «Книги о постничестві» Василя Великого 1594 р. з фондів Музею книги Острозького державного історико-культурного заповідника. *Острозький краєзнавчий збірник*. Вип. 10. Острог, 2018. С. 167–174.
4. Бондар Н. П. Філіграні примірників «Книги о постничестві» Василя Великого 1594 р. острозького друку як джерело для дослідження діяльності Острозького видавничого осередку. *Острозька давнина : наук. зб.* Остріг : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2013. Вип. 2. С. 99–113, іл.
5. Каманін І., Вітвіцька О. *Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII в. : 1566–1651*. Київ : Друкарня УАН, 1923. 124 с. : іл.
6. Мацюк О. Я. *Історія українського паперу*. Київ: Ін-т укр. археограф., 1994. 186 с.
7. Мацюк О. Я. Острозька папірня кінця XVI–XVII ст. *Острозька давнина : Дослідж. і матеріали*. Львів, 1995. Вип. 1. С. 37–39 : іл.
8. Мацюк О. Я. *Папір та філіграні на українських землях : XVI – початок XX століття*. Київ : Наук. думка, 1974. 296 с. : іл.
9. Мяскова Т. С. Бібліотека Острозького єзуїтського колегіуму: історія виникнення, функціонування та сучасний стан. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2007. Вип. 11. С. 122–135. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rks_2007_11_10
10. Рудакова Ю. К. Латиношифрні видання творів Іоанія Галатівського у фонді Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : історико-книгознавче дослідження примірників. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2015. Вип. 19. С. 158–181. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rks_2015_19_16
11. Серяков С. О. Острозька єзуїтська школа в другій половині XVII ст. : матеріальне підґрунтя існування, викладацький склад, інтелектуально-культурний потенціал. *Острозька давнина : Науковий збірник*. Остріг : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. Вип. 5. С. 67–84.
12. Сотниченко П. А. К истории библиотеки Острожской школы. *Федоровские чтения. 1981*. Москва, 1981. С. 148–151.
13. Титов Ф. И. *Типография Киево-Печерской лавры: Исторический очерк : (1606–1616–1916)*. Киев : Типография Киево-Печерской Успенской лавры, 1918. 504 с.

14. Ціборовська-Римарович І. О. Книгозбірня Острозького єзуїтського колегіуму : джерела про комплектацію бібліотечного фонду та їх інформаційна історія. *Острозька давнина : наук. зб.* Остріг : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2013. Вип. 2. С. 114–120.

15. Ціборовська-Римарович І. О. Рукописні провенієнції та власницькі книжкові знаки як джерело до історії формування книжкового фонду бібліотеки Острозького єзуїтського колегіуму. *Острозька давнина : наук. зб.* Остріг : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2015. Вип. 4. С. 73–92.

16. Ціборовська-Римарович І. О. Стародруки з книгозбірні Острозького єзуїтського колегіуму у фондах Музею книги та друкарства м. Острога : книгознавчий та джерелознавчий аналіз примірників, історія надходження. *Наук. праці Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського*. Вип. 42. Київ, 2015. С. 520–542. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nprnbuimviv_2015_42_44

17. Шемета Ю. М. Суперекслібрис Анни-Алоїзи Острозької у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. *Наук. праці Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського*. Київ, 2003. Вип. 10. С. 157–171.

18. Яковенко Н. М. *У пошуках Нового неба : Життя і тексти Йоанія Галатівського*. Київ : Лаурис, Критика, 2017. 704 с.

19. Budka W. Papiernia w Młodziejowicach. *Antologia prac historyka papiernictwa Włodzimierza Budki*, [Duszni – Zdroj] 2009.

20. Gębarowicz M. Z dziejw papiernictwa XVI–XVIII w. *Roczniki biblioteczne*. Wrocław-Warszawa, 1966. T. 10. Z. 1–2. 79 s., XXX tabl.

21. Laucevičius E. XV–XVIII a. knygų įrašimai Lietuvos bibliotekose. Vilnius : Leidykla «Mokslas», 1976. 125 s., 598 il.

References

1. Bondar, N. P. (2011). Ostrozki opravy kyrylychnych starodrukiv [Ostrog bindings od Cyrillic old-printed editions]. *Istoriia muzeinytstva ta pamiatkoohoronnoi spravy v Ostrozi ta na Volyni: nauk. zbirnyk*, 3, 440–447. [In Ukrainian].
2. Bondar, N. P. (2012). Papir vydan Ostrozkoi drukarni [The paper of Ostrog printing-house editions]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho*, 34, 337–351. [In Ukrainian].
3. Bondar, N. P. & Pozihovska, S. V. (2018). Unikalnyi prymirnyk Knihi o postnichestve Vasyliia Velykoho 1594 z fondiv Museiu knyhy Ostrozkoho derzavnoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka [The unique copy of *Kniga o postnichestve* by Basil the Great of 1595 from the funds of Ostrog State historic and culture reservation Museum of book]. *Ostrozkyi kraieznachnyi zbirnyk*, 10, 167–174. [In Ukrainian].
4. Bondar, N. P. (2013). Filihrani prymirnykiv «Knyhy o postnytstvi» Vasyliia Velykoho 1594 r. ostrozkoho druku yak dzherelo dlia doslidzhennia diialnosti Ostrozkoho vydavnychoho oseredku [Filigrees of printed in Ostrog *Knyha o Postnytstvi*

by Basil the Great of 1595 copies as a source for study of Ostrog printing center work]. *Ostrozka davnyina: nauk. zb.*, 2, 99-113. [In Ukrainian].

5. Kamanin, I. & Vitvitska, O. (1923). *Vodiani znaky na paperi ukrainskykh dokumentiv XVI i XVII v.: 1566-1651*. [Water marks on paper of Ukrainian documents of 16 and 17 cc. : 1566-1651]. Kyiv, Ukraine : Drukarnia UAN. [In Ukrainian].

6. Matsiuk, O. Ya. (1994). *Istoriia ukrainskoho paperu*. [The history of Ukrainian paper]. Kyiv, Ukraine : In-t ukr. arkhheohraf. [In Ukraine].

7. Matsiuk, O. Ya. (1995). Ostrozka papirnia kintsia XVI-XVII st. [Ostrog paper mill of the end of 16-17th cc.]. *Ostrozka davnyina : Doslidzh. i materialy*, 1, 37-39. [In Ukrainian].

8. Matsiuk, O. Ya. (1974). *Papir ta filigrani na ukrainskykh zemliakh : XVI-pochatok XX stolittia*. [Paper and filigrees on Ukrainian lands: 16 - the beginning of 20th c.]. Kyiv, Ukraine : Nauk. dumka. [In Ukrainian].

9. Miasikova, T. Ye. (2007). Biblioteka Ostrozhkoho iezuitskoho kolehiumu: istoriia vynyknennia, funktsionuvannia ta suchasnyj stan. [The library of Ostrog Jesuit Collegium: history, function and current state]. *Rukopysna ta knyzhkova spadschyna Ukrainy*, 11, 122-135. [In Ukrainian].

10. Rudakova, Yu. K. (2015). Latynoshryftni vydannia tvoriv Ioanykiiia Haliatovskoho u fondi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho: istoriko-knyhoznave doslidzhennia prymirnykiv. [Editions of the works of Ioanikii Galiatovsky in Latin script in the fond of V. Vernadsky National Library of Ukraine: historical and bibliological study of the exemplars]. *Rukopysna ta knyzhkova spadschyna Ukrainy*, 19, 158-181. [In Ukrainian].

11. Sieriakov, S. O. (2016). Ostrozka iezuitska shkola v druhij polovyni XVII st. : materialne pidgruntia isnuvannia, vykladatskyi sklad, intelektualno-kulturnyi potentsial. [Ostrog Jesuit school in the second part of 17th c. : resource base of existence, the magistral stuff, intellectual and cultural potential]. *Ostrozka davnyina : Naukovy zh.*, 5, 67-84. [In Ukrainian].

12. Sotnichenko, P. A. (1981). K istorii biblioteki Ostrozhskoi shkoly. [To the history of Ostrog school library]. *Fedorovske chtenija*, 1981, 148-151. [In Russian].

13. Titov, F. I. (1918). *Tipografiia Kievo-Pecherskoi lavry: Istoricheskii ocherk : (1606-1616-1916)*. [The Kyiv-Pechersk Lavra printing-house. Historical sketch (1606-1616-1916)]. Kyiv, Ukraine. [In Russian].

14. Tsiborovska-Rymarovich, I. O. (2013). Knyhozbiirnia Ostrozhkoho iezuitskoho kolehiumu: dzherela pro komplektatsiiu bibliotechnoho fondu ta ikh informatiina napovnenist. [The library of Ostrog Jesuit Collegium. Sources on library fund complement and its informational content]. *Ostrozka davnyina: nauk. Zb.*, 2, 114-120. [In Ukrainian].

15. Tsiborovska-Rymarovich, I. O. (2015). Rukopysni provenientsii ta vlasnytski knyzhkovi znaky yak dzherelo do istorii formuvannia knyzhkovoho fondu biblioteki Ostrozhkoho iezuitskoho kolehiumu. [Handwritten provenances and owners book signs

as a source to the history of book fund of Ostrog Jesuit Collegium library formation]. *Ostrozka davnyina: nauk. zb.*, 4, 73-92. [In Ukrainian].

16. Tsiborovska-Rymarovich, I. O. (2015). Starodruky z knyhozbiirni Ostrozhkoho iezuitskoho kolehiumu u fondakh Muzeiu knyhy ta drukarstva m. Ostroha: knyhoznavechi ta dzhereloznavechi analiz prymirnykiv, istoriia nadkhodzhennia. [The old-printed books of the Ostroh Jesuit College Library in the Museum of book history and printing in Ostroh: book-knowledge and source analysis of the copies and the history of the transfer]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho*, 42, 520-542. [In Ukrainian].

17. Shemeta, Yu. M. (2003). Superekslibrys Anny-Aloizy Ostrozhkoj u fondakh Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho. [The super ex libris of Anna Elosa Ostrozka in funds of Vernadsky National Library of Ukraine]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho*, 10, 2003. [In Ukrainian].

18. Yakovenko, N. M. (2017). *U poshukakh Novoho neba : Zhyttia i teksty Yoanykiiia Galiatovskoho*. [Searching for New sky. The life and texts of Joannicy Haliatovsky]. Kyiv, Ukraine : Laurus; Krytyka. [In Ukrainian].

19. Budka, W. (2009). Papiernia w Młodziejowicach. *Antologia prac hictoryka papiernictwa Włodzimierza Budki*. [Dusznici – Zdroj]. [In Polish].

20. Gębarowicz, M. (1966). Z dziejw papiernictwa XVI-XVIII w. *Roczniki biblioteczne*. T. 10, Z. 1-2, Wrocław-Warszawa, Poland. [In Polish].

21. Laucevičius, E. (1976). *XV-XVIII a. knygu įrašimai Lietuvos bibliotekose*. Vilnius, Lithuania: Leidykla «Mokslas». [In Lithuanian].

Nataliia Bondar,

PhD, Senior Researcher, Head of Department of Old Printed and Rare Books, Vernadsky National Library of Ukraine

Vernadsky National Library of Ukraine,
3, Holosiivskyi ave., Kyiv, 03039, Ukraine

e-mail: bondarnat@ukr.net

tel.: (044)288-13-85

Ornamentation of Ostrog Jesuit Collegium bindings and mysteries of their migration

In the article typical old-printed books of Ostrog Jesuit Collegium collection bindings are analyzed. Arguments on their local manufacturing, proved by similarity of impression ornaments, super ex libris of patroness A. A. Ostrozhska and filigrees of Ostrog paper mill at end-leaves, are provided. The filigrees, found in six copies, are dated by 1630-1640es, which corresponds to inscriptions on the copies about their belonging to Ostrog Collegium.

Two types of stamping, used in adjoining to Ostrog Jesuit Collegium book bindery workshop, are identified. One of them contains images of four Polish kings and queens in roundels – Sigismund I the Old, Sigismund II August, Bona and Elisabeth, and the date 1540. The second type of stamping is presented by geometrical pattern, made of diamonds and ovals. On basis of E. Lautsiavichius album of binding ornamentation, the usage of the first stamping type in different old-printed books bindings, not connected to Ostrog culture center, is observed.

The identic stamping, which corresponds to the first type, on the binding of *Kniga o Postnytsivi* (The Book of Lenten) by St. Basil the Great 1594 from Ostrog historic and cultural conservation area Museum of book collection, is characterized. This stamping evidences that relevant binding tools appeared in Ostrog before Jesuit study center was founded. The issue of identification with use of stamping elements and other old bindings, in order to find remains of old V. K. Ostrozky library, is stated. The same ornaments were found at binding of copy from Franciscan monastery in Mezyrichia, near Ostrog. Later this copy appeared in Kyiv Pustynno-Mykilsky monastery. The transition of binding tools, used in Ostrog Jesuit Collegium, to Kyiv, then to Novgorod-Siversk and Chernigiv, and its further utilization in bindings of books with works of Lazar Baranovich and Ioannicij Galiatovsky, published by local printing-houses, is pointed. The attempt to relate transition of ornaments with Ioannicii Galiatovsky is made.

Keywords: old-printed books bindings, Ostrog Jesuit Collegium book binding mill, binding industry in Ukraine.

Стаття надійшла до редакції 20.03.2019 р.

УДК 37.018(71)-054.72(=161.2)

doi:

Олеся Дзира,

кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу зарубіжної україніки, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

вул. Володимирська, 62, Київ, 01033, Україна

e-mail: dzytaolesya@gmail.com,

тел.: +38(098)999-17-46

«Свідомий учитель стається мотором
кипучого життя загалу»

(Дмитро Прокоп, учитель у Канаді)

ВНЕСОК УКРАЇНСЬКИХ УЧИТЕЛІВ У РОЗВІЙ УКРАЇНОЗНАВЧИХ СТУДІЙ У ШКОЛАХ ДІАСПОРИ КАНАДИ 1918–1939 рр.

У статті висвітлюється історія становлення та розвитку української шкільної освіти в діаспорі Канади у період між двома світовими війнами. Доведено важливість запровадження українознавчих студій до освітнього процесу для національно-патріотичного виховання підростаючого покоління. Показано рівень громадської активності та ініціативності українців у будівництві власних шкіл в еміграції, шляхи організації діяльності навчально-виховних установ, здобутки цих закладів у сфері освіти. Також описано роботу українських учителів у канадських державних школах. Означено завдання, які ставили перед собою вчителі, що переважно мали на меті збереження української мови, історії, культури та традицій у діаспорі.

Ключові слова: освіта, діаспора Канади, рідні школи, державні школи, українські вчителі.

Одним із шляхів популяризації українознавчих студій у Канаді було їх викладання в школах. Організація середньої освіти за кордоном, роль української спільноти в цьому процесі, яка доклала значних зусиль задля становлення українських освітніх закладів, є актуальними питаннями в сучасній історичній науці.

Проблемам розвитку української освіти в Канаді присвячено низку наукових доробків, переважна більшість з яких не відривається від контексту загальної історії, опису суспільного життя українців Канади. Такими є численні напрацювання вченого діаспори М. Марунчака, в яких наявні підрозділи з описом формування системи шкільництва в Канаді, де показано також налагоджену діяльність громадських активістів для

© Дзира О., 2019

координації зусиль учителів [14; 15]. Рівень початкової та середньої освіти в міжвоєнні часи в Канаді стисло висвітлено у статті О. Ковальчук [12]. Становище шкіл при товаристві «Український робітничо-фермерський дім» розкрито у статті М. Скрипника [25]. Національна освіта у Канаді на кін. XIX–XX ст. досліджена І. Руснаком [23]. Історик використав потужну історіографічну базу для свого дослідження, що дещо поступається джерельній. Деякі джерела використовуються автором опосередковано, через залучення праць діаспорних дослідників. Питанню вивчення емігрантами української мови у Західній діаспорі у XX–XXI ст. приурочено монографію С. Романюк, у одному із розділів якої лаконічно описано роботу рідних шкіл українців у Канаді. Особливу увагу дослідниця приділяє аналізу якості підручників з української мови [22].

Мета статті – довести вагому роль вчителів-українців Канади у збереженні національної ідентичності діаспори шляхом виховання учнів. Згідно з метою сформульовано завдання: проаналізувати умови праці вчителів і становище української шкільної освіти в Канаді у міжвоєнний період; описати роботу педагогів, спрямовану на розвиток українознавчих студій та на консолідацію іммігрантів.

Станом на 1921 р. українці були однією з найбезграмотніших національностей у Канаді (близько 40 % безграмотних, починаючи з десятирічного віку). Найосвіченішими були норвежці (1, 4 % неписьменних) [31, р. 170]. Така статистика ставила перед громадськими активістами української діаспори вимоги посиленої роботи на освітній ниві.

У Канаді діяв принцип загальнодоступності навчання в державних школах і, залежно від заробітків, у приватних школах. Ще 1840 р. було запроваджено загальну систему початкової освіти тривалістю 12 років (1–4 класи – початковий рівень, 5–8 класи – основний, 9–12 – вищий). Навчання в канадських державних школах передбачало можливість вивчати шкільні предмети на вибір. Для бідних учнів діяла безкоштовна видача посібників, талановитим дітям призначалися субсидії [3, с. 25, 41, 54, 56]. Згідно зі змінами у законодавстві, що вступали в силу з 1 червня 1922 р., діти мали навчатись у школі не до 14 років, як це було раніше, а до 15. «Однак ж рада тротів може дитину від школи увільнити, коли дитина має 13 літ і скінчила п'яту класу» [16, с. 1].

Після скасування двомовної системи навчання в Канаді у 1916 р. (в Саскачевані у 1919 р.), що було зумовлене асиміляційною політикою канадського уряду щодо іммігрантів, почався новий етап в освіті

української молоді. Його визначальною особливістю стало формування приватних шкіл. Діти вивчали там українську мову, літературу, географію, культурні традиції землі своїх батьків. Досить часто уроки в рідних школах призначалися на вечірні години та суботи, хоча такий графік роботи був доволі незручним і складним для нормального засвоєння матеріалу учнями. Уроки відбувалися у залах читалень, народних домів або парафій, що не мали всіх зручностей, необхідних для навчального процесу. Часто за наявності недостатньої кількості дітей батьки не були спроможними утримувати школи, зокрема оплачувати роботу вчителя. Також бракувало кваліфікованих кадрів [14, с. 120–121]. Так, зі спогадів вчителя з 25-літнім стажем Д. Прокопа випливає, що після завершення Першої світової війни багато українських шкіл були відкритими лише під час літніх канікул, коли можна було взяти за вчителів студентів університетів, котрі були зацікавлені у підробітку. Студенти отримували тимчасовий дозвіл на викладацьку роботу у провінційних міністерствах освіти. В Альберті така система практикувалася до 1923 р., коли стало вдосталь кваліфікованих вчителів і школи почали працювати з 1 вересня по 30 червня [19, с. 22].

Характеристику праці вчителів подає у своїх спогадах писар Української стрілецької громади в Кіркленд Лейку В. Несторовський: «Учителі в рідних школах мінялися часто, не раз мусіли бути одночасно диригентами хору й оркестри, ставилися до них вимоги високі, а праця тяжка, невдячна і слабо оплачувана, бо завжди не ставало грошей» [17, с. 175]. Отже, педагоги в діаспорі ставили собі за мету не отримувати гарний заробіток, а нести просвіту і українську думку дітям. Саме громадська позиція та ініціативність визначали розвиток української початкової та середньої освіти в діаспорі.

Заробітки вчителів у «рідних» і державних школах відрізнялися. Можна зробити припущення, що у 1924 р. платня вчителя складала близько 800 дол. за рік. Так П. Гуменюк, критикуючи українського посла до парламенту Манітоби М. Роецького, згадує, як останній казав, що «учителеви досить до 80 \$ на місяць, себто 800 \$ на рік» [7, с. 6]. Д. Прокоп згадує про свою вчительську зарплату у державній школі, що на 1931 і 1938 рр. становила 900 дол. на рік (плюс надавалось безкоштовне житло та опалення) і була доволі високою [19, с. 36, 50].

«На удержане публичних в 1922 р. у Вінніпезі, населене міста мусить дати 2 міліони, 939 тисяч доларів. Решту, т. є. 240 тисяч, 817 доларів і 50 [центів]... провінціональне правительство у формі т. зв. шкільного гренту»,

– констатувалось у «Канадському фермері» [27, с. 1]. Отже, бюджет шкіл поповнювався через державний грант, який надавало міністерство освіти, і через муніципальні кошти. Спочатку школи свої фінансові питання вирішували самостійно, а приблизно з 1931 р. це було передано у відання муніципалітетів [10, с. 6]. Рідні школи фінансувались за рахунок внесків батьків, громадських організацій чи парафій.

Якщо педагоги у приватних школах, згадував учитель М. Кумка, вели уроки й додатково організовували творчу самодіяльність учнів, брали участь у роботі громадських товариств, то їх зарплата була від 80 до 100 дол. на місяць. Якщо вони не брали участі у роботі товариств, то отримували від 50 до 75 дол. Якщо ж вони працювали в школі вечорами два або три рази на тиждень і не організовували гуртків для дітей, то заробляли від 25 до 40 дол. [Цит. за: 22, с. 292–293].

Оскільки платня вчителів великою мірою залежала від внесків батьків, то вони були змушені виконувати часом безглузді вказівки та рекомендації своїх «роботодавців» щодо ведення уроків.

Щоб отримати посаду вчителя у державній школі потрібно було, як згадано в газеті «Український голос», «перейти бодай одинайцять (декуди дванайцять) степенів публичної школи... а відтак перейти учительський курс в т. зв. нормальній школі (нормал скул), що має значення старокраєвого семинаря. Одинайцять степенів публичної школи можна перейти і за рік» [18, с. 6]. Це означало, що українці мали здобути канадську середню освіту і, звичайно, вільно володіти англійською мовою, щоб стати вчителем у канадській школі.

Для роботи в українських приватних школах також потрібна була певна підготовка. Інститут імені П. Могили організовував два учительські курси по 8 місяців, які давали змогу працювати в рідних школах. «Хто має першу частку сего курсу, може учителювати через три роки, потім мусить кінчати другу частину, і по успішнім укінченню дістає другої чи першої класи учительський сертифікат», – повідомлялось у газеті «Канадський фермер» [13, с. 8]. На нашу думку, такі курси були потрібні лише для тих молодих людей, які не мали досвіду педагогічної роботи. Ті ж іммігранти, що здобули цю професію ще в Україні, їх не відвідували.

Рідні школи за структурою намагались відповідати державним. Залежно від кількості учнів у них було від одного до шести класів по 20–30 дітей різного віку [22, с. 83–84]. Навчальний рік обов'язково завершувався екзаменом, що надавав можливість перевестись до наступного класу

[23, с. 201]. Правила роботи рідних шкіл були прописані у їх статутах.

Адміністративними питаннями при школі займались виборні шкільні ради (у підпорядкування яких входило декілька шкіл), шкільні управителі (тобто інспектори) та секретарі. Двоє останніх здійснювали виконавчу функцію. Пошук і підбір кадрів лежав на плечах шкільних рад. Так, у пресі час від часу з'являлись оголошення із запитом про заміщення вакантних посад учителів.

Міністр освіти Альберти Бейкер спробував позбавити шкільні ради права вибирати вчителів у 1930 р. Їх мали б обирати окружні ради. Українські та інші вчителі виступили проти втрати шкільної самоуправи. Одним з активних діячів цього руху був А. Шандро. Вчителям вдалось на певний час призупинити втілення цього рішення. Однак, після Другої світової війни шкільні ради таки втратили самоуправу [29, с. 64].

В Альберті першим українцем-інспектором (тобто головою правління шкільного округу) державних шкіл у 1935 р. став Г. Косташ. Таку ж посаду займав з 1938 р. Ф. Ганночко. У Саскачевані статус інспектора у міжвоєнний період мав Т. Гаврилюк (з 1926 р.) [29, с. 69]. У Вінніпезі (Манітоба) шкільним тростом (О. Д. – член шкільної ради) у 1933 р. стала М. Димова [9, с. 1].

Діяльність українських учителів у Канаді на ниві національної освіти була надзвичайно важливою. Однак вона зустрічала опір серед канадських урядовців, що прагнули викоринити національну самосвідомість і окремішність іммігрантів. Так, зі звіту 1918 р. шкільних інспекторів Г. С. Лора та Р. Г. Робертса з Форту Саскачевану «теперішній час є важливим періодом для неанглійських шкіл і треба продовжувати супроти них більше ніж коли-небудь агресивну політику... Ціль, до якої змагаємо, є сканадійшити неанглійське населення – опануванням нашої мови і прийняттям нашої суспільної спадщини». Шкільний інспектор О. Вільямс із Вегревілю підтверджує вищезгадану цитату уривком зі свого звіту за 1929 р.: «Дані щодо ново канадських шкіл дуже підбадьорливі. Це безпосередній доказ, що наші зусилля щодо асиміляції успішні. Коли ж підросе третє покоління, зникне відмінність мови, культури і звичаїв» [29, с. 60]. Такі судження висловлювали шкільні інспектори і з інших округів, що було прямим доказом асиміляційної політики канадського уряду, інструментом якої вони були.

Загалом, як пише В. Кайє-Кисілевський, у діаспорі до українських вчителів ставились з особливою повагою, оскільки основний її сегмент

складали сільськогосподарські працівники. А вчитель стояв вище у суспільній драбині [30, р. 11]. Робота педагогів була стартовим майданчиком для політичної кар'єри. З їх рядів вийшли такі послі до провінційних та федерального парламентів, як Т. Ферлей, В. Федун, М. Лучкович, А. Глінка, Ф. Заплітний, І. Горецький та ін. [20, с. 8]. Вчителі також ставали адвокатами, закінчивши студії права при університетах (І. Романюк, І. Басараб) [29, с. 69].

Отож, українських учителів у Канаді можна поділити на дві групи: тих, котрі працювали в державних школах і, крім своєї щоденної фахової роботи, вчили дітей української мови після обов'язкових годин або ввечері; а також тих вчителів, які займалися виключно навчанням українознавства й активно проводили громадську діяльність. Українські викладачі Манітоби мали свою окрему організацію, яка проводила щорічні конференції вчителів, де вирішувались проблеми організації та проведення навчання в школах. Перша з них після війни була у Вінніпезі в липні 1921 р. Про хід таких конференцій у своїх споминах писав учитель рідної школи М. Кумка: «Приймаючи учителя до праці в школі, шкільні трости ставили учителеві вимогу, щоб він учив дітей української граматики після обов'язкових годин. Звичайно всі українські вчителі, які з'їздилися на конвенції, свідомо і радо приймали цей додатковий обов'язок у школі і гостро засуджували тих учителів, які відмовлялись від цього обов'язку (бо були й такі!). Ясно, що учителеві за додаткову працю належить додаткова плата, але скільки саме? І це питання теж широко обговорювали. Яких читанок вживати, де їх можна дістати? Праця вчителя в громаді і т. п.» [Цит. за 14, с. 121–122]. Такі конференції збирались до 1938 р. Їх члени робили важливу працю на просвітній ниві в діаспорі. Вони активно заохочували громадськість до співпраці, виховували молодь у національно-патріотичному руслі, збагачуючи її знання з українознавства.

Учили дітей української мови по букварях і читанках М. Матвійчука (видані у Львові спеціально для українців США і Канади), а також по букварях і читанках А. Крушельницького (видані у Відні); граматики – по підручниках В. Сімовича та О. Поповича (видані у Львові), В. Коцовського та І. Огоновського (перевидані у Вінніпезі), «Руській правописі зі словарцем» і «Українській граматиці» С. Смал-Стоцького та Ф. Гартнера (видані у Вінніпезі); історії – по «Історії України» І. Крип'якевича; географії – по «Географії України» С. Рудницького тощо [23, с. 201–203]. Використовували педагоги також «Помічник до науки початків української мови в «Літніх школах» авторства А. Загарійчука [14, с. 126]. Підручниками,

виданими у Канаді, послуговувались рідко, оскільки вони поступались своїм фаховим рівнем перед вітчизняними. У 1935 р. І. Кириак упорядкував перший у Канаді «План науки українознавства в рідних школах», який, крім програми навчання української мови як основного шкільного предмета, включає програми вивчення української літератури, історії та географії України, а також методичні рекомендації для вчителів щодо практичної реалізації програмних положень. На розгляд учителів цей план можна було застосовувати в навчальному процесі [8, с. 37–39]. Ціни на шкільні підручники у 20-ті рр. коливались від 25 цент. до 3 дол. Загалом вартість навчальних книг не перевищувала 1 дол. [28, с. 8].

Крім засвоєння українознавчих дисциплін, діти вчилися гри на музичних інструментах (скрипка, мандоліна тощо), готували драматичні вистави до різних свят і подій [22, с. 83–84]. Кращі вчителі підготовляли своїх учнів до шкільних концертів, де діти співали рідною мовою й показували народні танці. Це була своєрідна маніфестація національно-культурних почуттів українців [14, с. 126]. 12 березня 1933 р. у Вінніпезі завдяки старанням Товариства Українських учителів рідних шкіл у Канаді вперше відбувся спільний концерт рідних шкіл [26, с. 8].

У липні 1923 р. було утворено Комітет рідних шкіл на конференції вчителів Манітоби. Він мав займатись координацією навчального процесу. За два місяці потому Головний комітет рідних шкіл видав звернення до української спільноти в Канаді, висвітливши в ньому свої завдання, які зводилися до таких напрямів праці: координувати процес вивчення української мови; створювати побільше рідних шкіл; вести реєстр таких шкіл, статистику вчителів, дітей; підвищувати кваліфікацію педагогів за допомогою курсів українознавства; дбати про набір кадрів до шкіл тощо. У Головному комітеті рідних шкіл тоді працювали Я. Арсенич, М. Стечишин, І. Рудачек, О. Дик, З. Бичинський, Н. Білаш, Д. Ростоцький, М. Корецька, П. Гуменюк, В. Свистун, М. Мігайчук, Г. Новак, П. Войценко, М. Оленьчук, О. Гикавий, О. Назарук, І. Боберський, І. Карач, Т. Ферлей. Більшість із них були не тільки педагогами, а й видатними громадськими діячами. На з'їзді 1923 р. також було ухвалено замінити назву Організації українських учителів на Товариство українських учителів Канади (далі – ТУУК). Делегати вирішили в 1924 р. повести під час літніх канікул учительський курс українознавства. Такий курс було проведено. На ньому читали історію й географію України, українську мову й літературу, теорію музики й займалися фізичним вихованням.

З початку 30-х рр. простежується певний занепад у праці й активності ТУУК через економічну кризу в Канаді. Але вже в 1932 р. діяльність організації пожвавлюється: проводяться вчительські наради та семінари, на яких викладались українознавчі дисципліни, педагогіка, музика й танці. У 1934 р. головою товариства став М. Іванчук, а провідними його членами – С. Кравчик, М. Вавриков, В. Костюк, Г. Гаврилук, В. Вала, В. Сарчук та ін.

ТУУК співпрацювало з тотожними вчительським угрупованнями в Саскачевані та Альберті, але тут організація вчителів виглядала дещо інакше. У Саскачевані учителі гуртувалися спершу при Інституті ім. П. Могили і під час щорічних з'їздів інституту проводили тут свої наради. У 1929 р. створено Союз українських учителів Саскачевану. Чільними його членами були І. Шклянка, І. Данильчук, С. Микитюк, А. Чепесюк та ін. В Альберті учителі гуртувалися довкола Інституту ім. М. Грушевського. До їх організації входили М. Шевчук, М. Леміський, Н. Зварич, П. Воробець [14, с. 122–124].

В Альберті з жовтня 1917 р. розпочала роботу Організація українських учителів Альберти (далі – ОУУА), головою якої став М. Лучкович, секретарем – О. Григорович. На загальних зборах 2 вересня 1923 р. ОУУА заснувала інформаційне бюро для українських вчителів і шкільних секретарів [29, с. 62]. ОУУА займалось проблемами організації роботи шкіл, ужитку української мови в навчальному процесі, а також освітньою політикою Канади, статусом вчителів [32, р. 113].

У грудні 1925 р. на з'їзді вчителів Альберти було прийнято рішення організувати чотири курси для вчителів: українська історія й література, спів і диригентура, українська етнографія, українські танці [29, с. 67–68].

Вищеописані організації включали в себе так званих «двомовних» учителів. Окремо виділяються «рідношкільні» вчителі, що не викладали в державних школах. Вони вели вечірні та суботні уроки й були виключно на утриманні організацій чи парафій. Так, громадський діяч, голова товариства «Просвіта» у Форт Вільямі І. Гуменюк згадує про дітей іммігрантів, які «після науки в канадійських школах приходили до дому «Просвіти» і вчилися української мови і українознавства взагалі» [6, с. 23]. У 1932 р. педагоги утворили у Вінніпезі Товариство українських учителів рідних шкіл у Канаді (далі – ТУУРШ). Ініціативу в цьому проявили викладачі вінніпезьких рідних шкіл при таких установах, як Український народний дім, читальня «Просвіти», інститут «Просвіти», Інститут ім. Т. Шевченка у Бруклендсі, товариство «Кобзар» на Форт Руж, Товариство ім.

Т. Шевченка в Сен-Боніфасі, Товариство рідна школа ім. М. Шашкевича та інші [14, с. 124–125]. Заснування ТУУРШ пояснювалось тим, що «рідним школам... треба надати один напрям науки, одну систему, один плян, так щоби всі наші школи могли користати прикмети єдності». Головою ТУУРШ став А. Загарійчук [4, с. 8]. Учителям неодноразово доводилось фінансово підтримувати роботу шкіл, оскільки батьки не завжди були в змозі платити за навчання дітей. Проіснувало товариство до Другої світової війни [14, с. 125–126].

Об'єднання українських вчителів займались також питанням статистики освітніх закладів і їх працівників. У вересні 1923 р. інформаційне бюро ОУУА розіслало анкети вчителям і шкільним секретарям з наміром зібрати інформацію про шкільні округи. Так, з 77 повернутих анкетних листів випливало, що серед 77 шкіл було 66 однокласових, 10 двокласових та одна чотирикласова у Смокі Лейку. У них навчалось 3 818 дітей, з яких 3 482 (91,2 %) – українці, 133 (3,5 %) – англійці, 203 (5,3 %) – інші національності. Поряд зі школами містилися помешкання для вчителів: 43 однокімнатні, 15 двокімнатних, 2 трикімнатні, 3 чотирикімнатні, 1 будували. Деякі школи взагалі не мали житла для вчителів [29, с. 62–63].

У 30-х роках ХХ ст. централь товариства рідних шкіл у Канаді поставила собі за мету скласти статистику українського шкільництва в Канаді, а саме порахувати кількість суботніх та вечірніх шкіл, якими вона опікувалась та організовувала. Учителі цих шкіл якраз і створили цю централь. Передовиками тут були А. Загарійчук, А. Господин, М. Кумка, Ю. Цукорник, Є. Ситник та інші. Згідно із поданим звітом до Календаря канадійських українців «Провідник» на 1934 р. в Манітобі в 1933 р. навчалось 1, 123 чол. у суботніх та вечірніх школах. У Вінніпезі працювали «рідні» школи при таких організаціях, як Український Народний Дім, Канадський український інститут просвіти, Рідна школа М. Шашкевича, читальня «Просвіти», парафія св. Володимира і Ольги, парафія св. Покрови, парафія св. Євхаристії. Були також рідні школи в передмістях Вінніпегу, в Трансконі, Портедж ля Прері, Брендоні, Росборні та ін. На жаль, в інших провінціях такої докладної статистики не було проведено [15, с. 137–139].

У 1936 р. перший інспектор державних шкіл у Реджайні (Саскачеван) Ф. Гаврилук підрахував статистику українських учителів. Так, у Манітобі було 205 вчителів, у Саскачевані – 253, в Альберті – 280, разом – 738. Число інспекторів шкіл перейшло за 10, більша їх частина працювала в Альберті [5, с. 118–119]. Ці підрахунки дають змогу простежити процес зростання

кількості закладів середньої освіти в українській діаспорі Канади та кількості вчителів і вихованців.

На кінець 30-х рр. на теренах Канади за різними відомостями працювало понад 100 рідних шкіл, у яких навчалось більше 5 тис. дітей. Понад 70 шкіл з них працювало протягом всього року, решта – під час літніх канікул. Окрім цього, діяло 9 шкіл при монастирях сестер-служебниць і 3 при ордені отців Василіан, де вивчались українознавчі дисципліни. На жаль, у багатьох шкільних округах рідні школи взагалі не діяли [23, с. 142].

Початковою та середньою освітою для українських дітей займались також гуртки націоналістичних Української стрілецької громади та Українського національного об'єднання (далі – УНО), відділи ліберального Союзу українок Канади. У 1933 р. в Торонто було засновано рідну школу та курси українознавства при філії УНО. Освітні заклади виникають і при інших філіях протягом 1933–1939 рр. Спочатку навчання було безкоштовним, а від 1939 р. батьки почали платити по 50 центів за дитину на місяць [12, с. 25–43, с. 38]. Для прикладу, список предметів у цих школах можна довідатись зі свідчення про закінчення 3 класу за 1936 р. [24, арк. 1].

Існували так звані рідні школи і при комуністичному Товаристві «Український робітничо-фермерський дім» (далі – ТУРФДім), що ставило перед собою такі завдання: 1. Встановлення й ведення шкіл для робітників, фермерів і членів товариства, безплатні школи для їх дітей та курси для неграмотних; 2. Організація мітингів, лекцій, конференцій, влаштування концертів і театральних вистав, побудова читалень і т. ін. Ці школи були розраховані на певну категорію учнів, батьки яких розділяли прокомуністичні погляди. Кошти на школи покривали родичі й місцеві відділи стоварищення, що заохочували членів до організування таких шкіл. Про їх діяльність говорять звіти й резолюції, схвалені річними зборами і згодом з'їздами ТУРФДому. На з'їзді товариства 1923 р. було обрано Центральну шкільну раду, якій було доручено розробити навчальну програму для шкіл, знайти спосіб і засоби для придбання підручників, розглянути можливості організації курсів для підготовки вчителів української мови й музики. Незважаючи на ліві погляди педагогів, у цих школах не використовували радянські підручники, щоб не провокувати канадський уряд. Тому з проханням їх написати звернулися до членів «братньої» організації в США. Також використовувався буквар М. Матвійчука. У 1925 р. було опубліковано уніфіковану шкільну програму «Порадник», що включала специфіку шкіл при ТУРФДомі. У тому ж році

було проведено 6-місячний Вищий освітній курс для підготовки вчителів та організаторів. На ньому читались лекції з української граматики, літератури, історії, теорії та практики гри на мандоліні, природознавства, всесвітньої історії, історії робітничого руху, світових подій, географії, математики, педагогіки та практичного навчання. Такі курси проводились більш-менш регулярно аж до 1938 р. Пізніше на них вивчали також українські народні танці. Статистичні підрахунки говорять про збільшення шкіл з 34 (1 600 учнів) у 1923 р. до 50 (2 175 учнів) у 1928 р. У роки економічної кризи деякі школи були змушені припинити свою діяльність через брак коштів на зарплати вчителям. У 1937 р. було вирішено знімати по 50 центів на місяць з дітей безробітних батьків, а в деяких випадках не знімати й цього. Решту шкільних коштів покривало відділення ТУРФДому. У цьому ж році було ухвалено розширити Центральну шкільну раду за рахунок членів Центрального виконавчого комітету ТУРФДому й центрального відділу Робітничого запомогового товариства, Жіночої секції, Федерації канадсько-української молоді, а також шкільного директора і трьох місцевих учителів [25, с. 132–138]. Такі школи, окрім того, що навчали рідної мови, літератури, географії, пропагували інтернаціональні ідеї та виховували майбутніх членів робітничого товариства. Учні шкіл вступали до секції молоді, пізніше до Федерації канадсько-української молоді, юнацької секції при ТУРФДім.

Українські діти також навчалися рідної мови в цілоденних (поруч із державними) англійських, вечірніх та вакаційних школах, де вчителювали сестри-служебниці, і при їх монастирях, при парафіяльних католицьких школах [15, с. 140]. Такими навчальними закладами були школа Пресвятого серця для дівчат в Едмонтоні, школа св. Миколая у Вінніпезі, дві школи в Йорктоні: Академія пресвятого серця для дівчат і колегія св. Йосифа для хлопців, школа в Ріджайні [14, с. 127]. На початкових етапах у цих школах вчили до 8, 10 класів. З часом вони запроваджують у себе «вищу школу» (12 класів). Культурно-освітню й духовну місію провадив Ювенат (Мала семінарія), що готував своїх вихованців на майбутніх священиків. Висвячували священиків з Великої семінарії в Йорктоні [2, с. 52].

Для допомоги бідним учням протестантські церкви побудували в різних місцевостях бурси для хлопців і дівчат, де за невелику оплату або й безкоштовно вони діставали утримання і ходили до публічних шкіл. Такі бурси містилися в Тулоні, Вегривілі, Принс Альберті, Йорктоні та інших місцевостях [1, с. 209]. Таким чином, до вирішення освітніх проблем

активно долучалась церква. На фермах і по містах, де жило більше число українців, організовувались «рідні школи», в яких учили дітей рідної мови, історії, співу та музики.

Позашкільною освітою займались просвітні товариства, а особливо «Просвіта», яка була всім відома ще з рідного краю. Свій внесок в освіту українців зробили читальні, самодіяльні гуртки, народні доми. Так, при народному домі у Вінніпезі у 1916 р. виникла рідна школа, що протягом 30 років випустила 3 тис. учнів. Утримувалась вона за рахунок виплат батьків дітей і внесків членів народного дому [21, с. 219, 588–589]. При цих організаціях створювались і діяли музичні колективи (хори, оркестри, ансамблі, драматичні гуртки) та музичні товариства, які носили масовий характер. Концертна діяльність колективів була спрямована на проведення різних тематичних свят, а започаткування різноманітних курсів для диригентів виконувало освітню функцію [11, с. 431].

Рідні школи в Канаді діяли за рахунок колективних старань громадських активістів, служителів церкви та небайдужих батьків. Представники української діаспори не були настільки заможними, щоб на належному рівні забезпечити початкову та середню освіту в діаспорі. Робота вчителів була тяжкою й значною мірою трималась на їх ініціативі. У міжвоєнний період відчувались серйозні труднощі з навчально-методичним забезпеченням освітнього процесу. Зокрема, ще не існувало єдиної програми навчання, а підручники пересилались переважно з України. Вчителі навчали української мови, літератури, історії, географії, культури своєї Батьківщини тощо. Для забезпечення збереження українських звичаїв і традицій ними організовувались дитячі гуртки, концерти з народними співами, танцями тощо. Українознавчі студії викладались і в державних школах у позаурочний час, що не фінансувалось з канадського бюджету. Як бачимо, незважаючи на всю складність ситуації, в якій опинилось українське населення в Канаді, українці прагнули дати своїм дітям освіту, щоб вони в майбутньому стали повноправними членами канадського суспільства, при цьому не забуваючи свою мову та історію.

Отже, українці діаспори спільними зусиллями впроваджували українознавчі студії у навчальний процес для виховання підрастаючого покоління, збереження його ідентичності, консолідації українців у Канаді на ґрунті «рідної» освіти.

Список бібліографічних посилань

1. Бичинський З. *Історія Канади*. Вінніпег: Ukrainian booksellers and publishers Ltd, 1928. 222 с.
2. Білецький Л. *Українські піонери в Канаді (1891–1951)*. Вінніпег: Накладом Комітету українців Канади, 1951. 128 с.
3. Булай Л. В. *Система народної освіти в Канаді*: дис. ... канд. пед. наук. Науково-дослідний інститут педагогіки УРСР МО УРСР. Київ, 1972. 182, [35] с.
4. Важка справа. *Новий шлях*. Едмонтон, 1933. № 2 (10 січня). С. 8.
5. Гаврилук Ф. Т. Українці в канадському шкільництві. Прокоп Д. *Українці в Західній Канаді. До історії їхнього поселення та поступу*: збірник цікавих статей і дописів для старших і молоді. Едмонтон; Вінніпег: [Б. в.], 1987. С. 117–121.
6. Гуменюк І. *Мої спомини (до розвитку організованого життя українців у Східній Канаді)*. Торонто: Накладом автора, 1957. 62 с.
7. Гуменюк П. Справозданне посла Роського. *Канадійський фермер*. Вінніпег, 1924. № 47 (20 падолиста). С. 6.
8. Деренько В. Внесок Іллі Киріяка в дидактичне забезпечення українського шкільництва в Канаді. *Гірська школа українських Карпат*. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2016. № 14. С. 36–39.
9. Димова побідила у Вінніпегу. *Новий шлях*. Саскатун, 1933. № 49 (5 грудня). С. 1.
10. Заінтересований. Під увагу шкільним трості зам. *Новий шлях*. Едмонтон, 1933. № 4 (24 січня). С. 6.
11. Карась Г. Роль культурних центрів зарубіжжя у збереженні та розвитку української музичної культури. *Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті: сучасний вимір, проєкція у майбутнє (у рамках конгресу української діаспори)*: зб. матеріалів третьої Міжнародної науково-практичної конференції. (Львів, 23–25 червня 2010 р.). Нац. ун-т «Львівська політехніка». Львів, 2010. С. 431–435.
12. Ковальчук О. О. Двомовна освіта як чинник збереження ідентичності українців у Канаді та їх інтеграції в суспільство (кінець XIX – перша половина XX ст.). *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. Вип. 14. С. 25–43.
13. Конкурс. *Канадійський фермер*. Вінніпег, 1922. № 32 (10 серпня). С. 8.
14. Марунчак М. Г. *Історія українців Канади*: у 2-х т. Вінніпег: Накладом Української вільної академії наук в Канаді, 1991. Т. 2. 512 с.
15. Марунчак М. Г. *Студії до історії українців Канади*: у 5 т. Т. 5: Розвідки та документи міжвоєнної доби. Вінніпег: Українська вільна академія наук, 1973–1980. 299 с.
16. Народи Саск. Сойму закінчилися. *Канадійський фермер*. Вінніпег, 1922. № 7 (16 лютого). С. 1.

17. Несторовський В. На канадській півночі. *За честь, за славу, за народ! : збірник на золотий ювілей Української стрілецької громади в Канаді 1928–1978* / ред. З. Книш. Торонто: Видання головної управи Української стрілецької громади в Канаді, 1978. С. 173–177.
18. Переписка редакції і адміністрації. *Український голос*. Вінніпег, 1930. № 3 (15 січня). С. 6.
19. Прокоп Д. *Спомини вчителя-піонера*. Вінніпег: Тризуб, 1979. 93 с.
20. Прокоп Д. *Українці в Західній Канаді. До історії їхнього поселення та поступу*: збірник цікавих статей і дописів для старших і молоді. Едмонтон; Вінніпег: [б. в.], 1987. 548 с.
21. *Пропам'ятна книга Українського народного дому у Вінніпегу* / матеріали до цієї книги зібрав і написав Семен Ковбель; зредагував проф. Д. Дорошенко. Вінніпег: Видано заходами і коштом Українського народного дому у Вінніпегу, 1949. 863 с.
22. Романюк С. З. *Розвиток рідномовної освіти українців у західній діаспорі (XX – початок XXI століття)*. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2015. 518 с.
23. Руснак І. С. *Розвиток українського шкільництва в Канаді (кінець XIX – XX століття)*. Чернівці: Рута, 2000. 363 с.
24. *Свідчення про закінчення «Рідної школи» [м. Торонто] за 1942/43, 1943/44 та 1944/45 н. / р., 28 червня 1936 р., 1942–1945 рр.* Центральний державний архів зарубіжної україніки, ф. 50, оп. 2, спр. 12, 56 арк.
25. Скрипник М. Українські школи товариства «Український робітничо-фермерський дім» у Канаді (1920–1940 роки). *Українська еміграція. Історія і сучасність. Матеріали міжнародних наукових конференцій, присвячених 100-річчю еміграції українців до Канади* / упоряд. Ю. Ю. Сливка. Львів: Каменяр, 1992. С. 129–140.
26. Спільний концерт рідних шкіл. *Новий шлях*. Едмонтон, 1933. № 15 (11 квітня). С. 8.
27. Три мільйони на школу. *Канадійський фермер*. Вінніпег, 1922. № 11 (16 марта). С. 1.
28. «Українські книгарні» у Вінніпезі. *Канадійський фермер*. Вінніпег, 1922. № 31 (3 серпня). С. 8.
29. Хом'як М. Український внесок у шкільництво Альберти. *Західноканадський збірник* / упоряд. Я. Славутич. Едмонтон: Канадське наукове товариство ім. Шевченка, 1973. Т. XIV. С. 40–70.
30. Kaye-Kysilevskyi V. J. *Slavic groups in Canada*. Winnipeg: Ukrainian Free Academy of Sciences, 1951. 31 p. (Slavistica, No. 12).
31. *Origin, birthplace, nationality and language of the Canadian people (a census study based on the census of 1921 and supplementary data)* / Dominion bureau of statistics. Ottawa: F. A. Acland, 1929. 224 p.

32. Skwarok J. *The Ukrainian settlers in Canada and their schools (1891-1921)*. Edmonton: Basilian press, 1959. 155 p.

References

1. Bychynskiy, Z. (1928). *Istoriia Kanady* [The history of Canada]. Winnipeg, Canada: Ukrainian booksellers and publishers Ltd. [In Ukrainian].
2. Biletskyi, L. (1951) *Ukrainski pionery v Kanadi (1891-1951)* [The Ukrainian pioneers in Canada]. Winnipeg, Canada: Nakladom Komitetu ukraintsiv Kanady. [In Ukrainian].
3. Bulai, L. V. (1972). *Systema narodnoi osvity v Kanadi* [System of people's education in Canada] (Extended abstract of PhD dissertation). Research Institute of Pedagogics of the Ukrainian SSR Ministry of Education of the Ukrainian SSR, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
4. Vazhka sprava [Hard affair] (1933, January 10). *Novyi Shliakh* [New Way]. Edmonton, Canada, no. 2, p. 8. [In Ukrainian].
5. Havryliuk, F. T. (1987). *Ukrainci v kanadskomu shkylntstvi* [Ukrainians in Canadian schooling]. In Prokop D. *Ukrainci v Zakhidnii Kanadi. Do istorii yikhniho poselennia ta postupu: zbiryk tsikavykh stattei i dopysiv dlia starshykh i molodi* [Ukrainians in Western Canada. To the history of their settlement and onward: miscellany of interesting articles and writings for elders and youth]. (pp. 117-121). Edmonton; Winnipeg, Canada: [S. n.]. [In Ukrainian].
6. Humeniuk, I. (1957). *Moi spomyny (do rozvytku orhanizovanoho zhyttia ukraintsiv u Shkhidnii Kanadi)* [My reminiscences (to the development of the organized life of the Ukrainians in Eastern Canada)]. Toronto, Canada: Nakladom avtora. [In Ukrainian].
7. Humeniuk, P. (1924, November 20). *Spravozdannie posla Roietskoho* [Affair of ambassador Royetsky]. *Kanadyiskiy Farmer* [Canadian Farmer]. Winnipeg, Canada, no. 47, p. 6. [In Ukrainian].
8. Derenko, V. (2016). *Vnesok Illi Kyriiaka v dydaktychne zabezpechennia ukrainskoho shkylntstva v Kanadi* [Contribution of Illia Kyriyak to the didactic securing of the Ukrainian schooling in Canada]. *Hirska Shkola Ukrainskykh Karpat* [Mountain School of the Ukrainian Carpathians]. Ivano-Frankivsk, Ukraine: Prykarpatskyi natsionalnyi universytet imeni Vasylia Stefanyka, no. 14, pp. 36-39. [In Ukrainian].
9. Dymova pobidyla u Vinnipehu [Dymova won in Winnipeg] (1933, January 5). *Novyi Shliakh* [New Way]. Saskatoon, Canada, no. 49, p. 1. [In Ukrainian].
10. Zainteresovanyi. (1933, January 24). *Pid uvahu shkylnym trosti zam* [Take into account of school trusts]. *Novyi Shliakh* [New Way]. Edmonton, Canada, no. 4, p. 6. [In Ukrainian].
11. Karas, H. (2010, June). *Rol kulturnykh tsentriv zarubizhzhia u zberezheni ta rozvytku ukrainskoi muzychnoi kultury* [The role of cultural centers of foreign countries

in the preservation and development of the Ukrainian music culture]. In *Diaspora yak chynnyk utverdzhennia derzhavy Ukraina u mizhnarodnii spilnoti: suchasnyi vymir, proektsiia u maibutnie (u ramkakh konhresu ukrainskoi diaspori): zb. materialiv tretioi Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii* [Diaspora as a factor in affirming the state of Ukraine in the international community: a modern measuring, a project into the future (within the Ukrainian Diaspora congress)]. Miscellany of proceedings of the 3rd International Scientific and Practical Conference (pp. 431-435), Lviv polytechnic national university. Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].

12. Kovalchuk, O. O. (2013). Dvovmova osvita yak chynnyk zberezhenia identychnosti ukrainsiv u Kanadi ta yikh intehtatsii v suspilstvo (kinets XIX - persha polovyna XX st.) [Bilingual education as a factor of preserving the identity of Ukrainians in Canada and their integration into society (the end of the 19th - the first half of the 20th century)]. *Mizhnarodnyi Naukovyi Forum: Sotsiologhiia, Psykholohiia, Pedagogika, Menedzhmen* [The International Scientific Forum: Sociology, Psychology, Pedagogics, Management: Collection of Scientific Works]. Kyiv, Ukraine: Vyd-vo NPU im. M. P. Drahomanova, 14, pp. 25-43. [In Ukrainian].

13. Konkurs [Competition] (1922, August 10). *Kanadyiskyi Farmer* [Canadian Farmer]. Winnipeg, Canada, no. 32, p. 8. [in Ukrainian].

14. Marunchak, M. H. (1991). *Istoriia ukrainsiv Kanady*. (Vols. 1-2). [The history of Ukrainians in Canada]. (Vol. 2). Winnipeg, Canada: Nakladom Ukrainskoi vilnoi akademii nauk v Kanadi. [In Ukrainian].

15. Marunchak, M. H. (1973-1980). *Studii do istorii ukrainsiv Kanady*. (Vols. 1-5). [Studies to the history of Ukrainians in Canada: in 5 vols.]. (T. 5: Rozvidky ta dokumenty mizhvoyennoi doby [Vol. 5: Exploration and documents of interwar period], 299 p.). Winnipeg, Canada: Ukrainska vilna akademiia nauk. [In Ukrainian].

16. Narady Sask. Soimu zakinchylsia [Meetings of the Sask. Sejm come to the end] (1922, February 16). *Kanadyiskyi Farmer* [Canadian Farmer]. Winnipeg, Canada, no. 7, p. 1. [In Ukrainian].

17. Nestorovskyi, V. (1978). Na kanadiiskii pivnochi [On the Canadian North]. In Z. Knysh (Ed.) *Za chesht, za slavu, za narod! zbirnyk na zoloty yuvilei Ukrainskoi striletskoi hromady v Kanadi 1928-1978* [For the honor, for the glory, for the nation!: the collection for the golden jubilee of the Ukrainian war veterans association in Canada 1928-1978]. (pp. 173-177). Toronto, Canada: Vydannia holovnoi upravly Ukrainskoi striletskoi hromady v Kanadi. [In Ukrainian].

18. Perepyska redaktsii i administratsii [Correspondence of editorial staff and administration] (1930, January 15). *Ukrainskyi Holos* [Ukrainian Voice]. Winnipeg, Canada, no. 3, p. 6. [In Ukrainian].

19. Prokop, D. (1979). *Spomyny vchytelia-pionera* [Reminiscences of the teacher-pioneer]. Winnipeg, Canada: Tryzub. [In Ukrainian].

20. Prokop, D. (1987). *Ukrainci v Zakhidnii Kanadi. Do istorii yikhniioho poseleennia ta postupu: zbirnyk tsikavyykh stattei i dopysiv dlia starshykh i molodi*

[Ukrainians in Western Canada. To the history of their settlement and onward: miscellany of interesting articles and writings for elders and youth]. Edmonton; Winnipeg, Canada: [S. n.]. [In Ukrainian].

21. Kovbel, S. (Comp.), Doroshenko, D. (Ed.). (1949). *Propamiatna knyha Ukrainskoho narodnoho domu u Vinnipehu* [The Commemorative book of the Ukrainian People's House in Winnipeg]. Winnipeg, Canada: Vydano zakhodamy i koshtom Ukrainskoho narodnoho domu u Vinnipehu. [In Ukrainian].

22. Romaniuk, S. Z. (2015). *Rozvytok ridnomovnoi osvity ukrainsiv u zakhidnii diaspori (XX–pochatok XXI stolittia)* [The development of native education of Ukrainians in the Western Diaspora]. Chernivtsi, Ukraine: Chernivetskyi natsionalnyi universytet. [In Ukrainian].

23. Rusnak, I. S. (2000). *Rozvytok ukrainskoho shkilnytstva v Kanadi (kinets XIX – XX stolittia)* [The development of Ukrainian schooling in Canada (the end of the XIXth – the XXth centuries)]. Chernivtsi, Ukraine: Ruta. [In Ukrainian].

24. *Svidostvo pro zakinchennia "Ridnoi shkoly" [m. Toronto] za 1942/43, 1943/44 ta 1944/45 n. / r.* [The certificate of graduating of "Native school" [Toronto] for 1942/43, 1943/44 and 1944/45 s. / y.]. (June, 28 1936, 1942-1945s). (Fund 50, Unit 2, File 12). Central state archives of foreign archival Ucrainica, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

25. Skrypnyk, M. (1992). *Ukrainski shkoly tovarystva «Ukrainskyi robitnycho-farmerskyi dim» u Kanadi (1920-1940 roky)* [The Ukrainian schools of the Ukrainian labour-farmer temple association in Canada (1920-1940s)]. In Iu. Iu. Slyvka (Comp.), *Ukrainska emihratsiia. Istoriia i suchasnist. Materialy mizhnarodnykh naukovykh konferentsii, prysviachenykh 100-richchiu emihratsii ukrainsiv do Kanady* [Ukrainian emigration. History and contemporaneity. Proceedings of the international scientific conferences devoted to the 100th anniversary of the Ukrainian emigration to Canada]. (pp. 129-140). Lviv, Ukraine: Kameniar. [In Ukrainian].

26. Spilnyi kontsert ridnykh shkil [Common concert of native schools] (1933, April 11). *Novyi Shliakh* [New Way]. Edmonton, Canada, no. 15, p. 8. [in Ukrainian].

27. Try milion na shkolu [Three millions for school] (1922, March 16). *Kanadyiskyi Farmer* [Canadian Farmer]. Winnipeg, Canada, no. 11, p. 1. [In Ukrainian].

28. «Ukrainski knyhami» u Vinnipezi [The «Ukrainian bookshops» in Winnipeg] (1922, August 3). *Kanadyiskyi Farmer* [Canadian Farmer]. Winnipeg, Canada, no. 31, p. 8. [In Ukrainian].

29. Khomiak, M. (1973). *Ukrainskyi vnesok u shkilnytstvo Alberta* [Ukrainian contribution to the schooling in Alberta]. *Zakhidnokanadskyi Zbirnyk* [Western Canadian Miscellany]. Edmonton, Canada: Kanadske naukove tovarystvo im. Shevchenka, Vol. XIV, pp. 40-70. [In Ukrainian].

30. Kaye-Kysilevskyj, V. J. (1951). *Slavic groups in Canada*. Winnipeg, Canada: Ukrainian Free Academy of Sciences, (Slavistica, no. 12). [In English].

31. Dominion bureau of statistics (Ed.) (1929). *Origin, birthplace, nationality and language of the Canadian people (a census study based on the census of 1921*

and supplementary data). Ottawa, Canada: F. A. Acland. [In English].

32. Skwarok, J. (1959). *The Ukrainian settlers in Canada and their schools (1891–1921)*. Edmonton, Canada: Basilian press. [In English].

Olesia Dzyra,

PhD, Research Staff Member, Vernadsky National Library of Ukraine

62, Volodymyrska st., Kyiv, 01033, Ukraine

e-mail: dzyraolesya@gmail.com

tel.: +38(098)999-17-46

**Contribution of the Ukrainian teachers into the development
of the Ukrainian studies at the schools of the Diaspora of Canada
1918–1939s**

The article enlightens the history of the formation and development of the Ukrainian school education in the Diaspora of Canada in the period between the two world wars. The period of the second wave of Ukrainian emigration to Canada was marked by the growth in quantitative and qualitative terms of educational institutions. The impetus for this was not only newcomers, national conscious Ukrainians and the adopting the law about banning of bilingual schools in Canada in 1916. The only way to preserve the Ukrainian language and culture was the formation of private schools. So the importance of introduction of the Ukrainian studies in the educational process for national-patriotic education of the rising generation is proved in the article. It is shown the level of public activity and initiative of the Ukrainians in building their own schools in emigration, the ways of organizing activity of teaching and educational institutions, the achievements of these institutions in the sphere of education. The work of the Ukrainian teachers in the Canadian state schools is also described. Lessons of Ukrainian teachers in public schools were conducted after the obligatory training hours on Saturdays or on vacation. Separately taught «native school» teachers in people's houses, etc., their work was paid by the contributions of parents, community organizations or parishes. In the 20–30s the significant contribution to the preservation of the Ukrainian language was made by the Ukrainian houses and schools by them, acting under the aegis of the society «Ukrainian Labour-Farmer Temple». To coordinate the educational process the committees of teachers were formed. The tasks set by the teachers are noted, that mainly aimed at keeping of the Ukrainian traditions in the Diaspora. Thanks to the conscientious work of teachers in the Diaspora children could learn the Ukrainian language, literature, history and culture of own people.

Keywords: education, Diaspora of Canada, native schools, state schools, Ukrainian teachers.

Стаття надійшла до редакції 20.03.2019 р.

УДК 070:[94 (477)"1918":321.6]

Сергій Дригайло,

кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Голосіївський просп., 3, Київ, 03039, Україна

e-mail: drygaylo@nbuv.gov.ua

тел.: (044) 288-14-19

Наталія Носкіна,

завідувач відділу,

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Голосіївський просп., 3, Київ, 03039, Україна

e-mail: noskina@nbuv.gov.ua

тел.: (044) 288-14-19

**СТАН ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРЕСИ В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ
(29 КВІТНЯ – 14 ГРУДНЯ 1918 р.)**

У статті йдеться про функціонування і стан української преси у період існування Української Держави П. Скоропадського. Висвітлено актуальні питання, які обговорювались на сторінках періодичних видань: перший з'їзд діячів преси, цензура, закриття газет, політико-ідеологічні, соціально-економічні проблеми часописів.

Ключові слова: Бюро Преси, газета, Департамент Державної преси, з'їзд, преса, П. Скоропадський, цензура, Українська Держава, часописи.

У відділі формування та використання газетних фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ) зберігається одне з найбільших в Україні зібрання газет періоду Української революції 1917–1920 рр. Особливе місце у цій колекції посідають часописи, котрі виходили в Українській Державі Гетьмана Павла Скоропадського, всього близько 243 назви. У цей невеликий проміжок часу в Україні існувала різногалузева газетна періодика. Свої газети мали органи державної влади, політичні партії, громадські організації, кооперативи, селянські спілки, земства тощо.

Дослідженням преси зазначеного періоду займалися такі відомі науковці, як Г. Рудий, котрий у своїй праці «Преса Української Держави. 1918» подав основні принципи класифікації газет Української Держави, визначив їх склад та надав загальну характеристику. Проблемам цензури в © Дригайло С., Носкіна Н., 2019

Українській Державі присвячені публікації П. Гай-Нижника «Німецька цензура в Українській Державі (мовою документів 1918 р.)», І. Крупського «Цензура й українські ЗМІ: історія та сучасність». Праці О. Богусловського «Інформаційно-пресова діяльність Центральної Ради та українських урядів 1917–1920 рр.» та В. Купрійчука «Українська преса 1917–1920 років як джерело вивчення державотворчих процесів гуманітарного розвитку в добу національної революції» визначили роль і місце преси як історичного джерела у розбудові української державності. Науковий каталог «Газети України 1917–1920 років у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського» (укладачі О. Вакульчук, О. Залізнюк) визначив коло цих джерел, каталог містить 1327 назв періодичних видань.

Мета і завдання цієї статті на основі джерелознавчого дослідження періодики зазначеного періоду проаналізувати основні аспекти і проблеми функціонування української преси у надскладних суспільно-політичних і економічних умовах Української Держави.

Гетьман П. Скоропадський прийшов до влади у результаті державного перевороту 29 квітня 1918 р., проголосивши створення Української Держави. Він мав намір побудувати державу, яка б спиралася на закон і право. Незамінними ідейними провідниками і популяризаторами його політики мали стати саме газети.

Законом «Про тимчасовий Державний устрій України» передбачалося, що в межах закону кожен мав право висловлювати, писати і розповсюджувати свої думки шляхом друку або іншими засобами. Уряд не мав наміру обмежувати політичні свободи, однак інтереси державного ладу повинні були стояти вище будь-яких інших. Порушники закону суворо каралися.

У травні 1918 р. у бесіді з представниками преси, збентеженими закриттям низки видань, П. Скоропадський заявив, що він «конституціоналіст і прихильник свободи преси» [1]. Однак обставини примусили його запровадити на невеликий проміжок часу «попередню цензуру», поки в країні остаточно сформується уряд. У подальшому передбачалося звільнити пресу від такого запобіжного заходу.

З метою контролю за діяльністю друкованих органів і налагодження співпраці уряду з існуючими періодичними виданнями були створені спеціальні державні установи: Департамент Державної Преси, котрий знаходився у підпорядкуванні Державної Канцелярії. Виконуючим обов'язки Директора Департаменту Державної Преси призначено редактора

«Державного вістника» І. Ющишина. Одночасно при Міністерстві внутрішніх справ створено Бюро Преси (Наказ Гетьмана Всієї України № 24-а від 24 травня 1918 р.) [2]. Директором Бюро Преси призначено відомого політика, громадського діяча, журналіста Дмитра Донцова.

Контроль за виходом періодичних видань (газет, журналів тощо) здійснювали ще й Прес-бюро гетьманської канцелярії та Пресове-бюро при штабі німецького командування у Києві. Прес-бюро гетьманської канцелярії, під керівництвом В. Й. Бякіна, збирало інформацію про штати друкованих видань, їхніх співробітників, партійну приналежність, періодичність виходу, накладу видань тощо. 3 травня по вересень 1918 р. гетьманською Канцелярією було перевірено 1 587 видань [3].

Пресове-бюро німецького командування, незважаючи на виданий ним «комунікат» [4], котрим визнавалися свобода партійних організацій, слова, друку, зібрань та маніфестацій, теж здійснювало контроль за пресою в Україні. Адже здебільшого саме німецькими офіцерами здійснювалися обшуки й арешти редакцій і друкарень.

Департамент Державної Преси, Бюро Преси Міністерства внутрішніх справ, Прес-бюро гетьманської канцелярії, Пресове-бюро штабу німецького командування й Українське Телеграфне Агенство, створене у березні 1918 р. (при УНР – Державне Телеграфне Агенство), мали поставити інформаційну справу в країні на державний рівень, координувати діяльність друкованих видань та сприяти зміцненню серед широких мас населення ідеї побудови незалежної самостійної держави.

З часу державного перевороту преса в Українській Державі фактично поділилася на три частини: офіційну державну пресу, котра хоча й під наглядом цензури, але виходила стабільно, стару дореволюційну пресу, котра пристосовувалася до будь-яких умов і намагалася обходити цензуру та українську пресу, котра найбільше потерпала від так званої «попередньої цензури».

На Департамент Державної Преси при Державній канцелярії окрім функцій контролювання та координування було покладено ще й інформаційну функцію. Департамент видавав два офіційні видання: «Вісти закордонної преси» і «Вісти красної преси». Обидві газети були фактично виданнями виключно для урядового вжитку, про що свідчили й написи на їхніх сторінках. Оголошення законів доручалося Державній канцелярії через газету «Державний Вістник». Передплата газети була обов'язковою для всіх державних установ. Редагував видання Іван Ющишин.

Видавали свої офіційні видання й деякі міністерства, зокрема виходили: «Вістник Міністерства земельних справ», «Вістник Міністерства Народного Здоров'я й Опікування», газета Міністерства Ісповідань «Слово», військово-морська газета «Армія» та ін. До офіційних часописів належали й «Губернські відомості», котрі вели свій початок ще з 1838 р. У багатьох регіонах України вони довгий час, аж до кінця першої половини XIX століття, були майже єдиним інформаційним друкованим органом, котрий висвітлював місцеві події. Всього у гетьманській Українській Державі існувало 9 губерній і 2 округи. Кожна губернія мала свою газету.

З початку революції значно розвинулася соціалістична робітничая преса. Різні робітничі часописи почали з'являтися майже щодня. Вони розповсюджували серед робітників соціалістичні настрої. Але подальші революційні події, війна, зміна влади, занепад промисловості, дорожнеча, нестача технічних засобів для друку, дефіцит паперу та й низька свідомість робітничих мас негативно вплинули на робітничу і професійну пресу. На травень 1918 р. їх кількість значно зменшилася. Центральним органом української соціал-демократичної робітничої партії була «Робітничая Газета», котра майже стабільно виходила з березня 1917 р. Редагували видання у різні періоди: В. Винниченко, М. Авдієнко, редколегія. Газети соціал-демократичної робітничої партії виходили й в інших містах Української Держави, зокрема у Катеринославі «Вперед» (РСДРП), «Наша справа» (до 25 травня 1918 р. «Голос робітника») (УСДРП), «Рабочая борьба» (РСДРП), у Харкові газети «Слово» (УСДРП) і «Наш Юг» (РСДРП), в Одесі «Южный рабочий» (РСДРП) та ін.

Існування робітничої преси значною мірою залежало від кількості передплатників, адже вона не мала такої матеріальної підтримки, як у російськомовних буржуазних видань. Робітничая преса повинна була забезпечити собі якнайширше коло постійних читачів, для яких газета - повсякденна культурна потреба. Своєї незалежної професійної преси потребували робітники різних професій. Однак засновниками і видавцями перших паростків професійної преси були переважно великі землевласники і промисловці, які нічого спільного з професійним рухом не мали, а лише відстоювали свої власні інтереси.

Проблеми преси турбували й селян. Через брак інформації більшість не розуміла, що відбувається у країні, село фактично жило чутками. У порівнянні з 1917 р., у 1918 р. українські газети лише зрідка потрапляли до сільської місцевості. Натомість для селян, а особливо для молоді, українські

газети й книжки були дуже потрібні. Саме через газету селяни отримували правдиву інформацію про події, що відбувалися у державі.

Зменшення кількості часописів, що надходили до сільської місцевості, відбувалося через дорожнечу, закриття й постійну зміну назв українських газет (через цензуру), відсутність у сільській місцевості книгарень і бібліотек, повстання і страйки поштових співробітників та працівників друкарень, через що кореспонденція запізнювалася, а то й зовсім не доходила до селян. Понад два з половиною місяці не виходила селянська газета «Народня Воля» (Київ) – друкований інформаційний орган, що обслуговував широкі кола селян і сільську інтелігенцію. Поновлюючи свій вихід у липні 1918 р., редакція наголошувала, що її позиція залишилася такою ж, що й була до закриття – твердо стояти на сторожі прав трудового селянства. Проте для видання щоденної газети необхідно мати великі кошти, друкарню, запаси паперу, помешкання для редакції й постійний штат кадрів. Але «доля «Народньої Воли» була така ж гірка, як і її читачів-селян: грошей не маємо, і наші читачі біднота» [5]. Тому без підтримки читачів існування часопису – неможливе.

Молодій провінційній пресі бракувало досвідчених співробітників, подекуди їх взагалі не було, а подекуди не вистачало знавців якоїсь сфери культурного, економічного і соціально-політичного життя. Не було й постійних дописувачів-кореспондентів зі столиці. Центральний комітет «Селоспілки» у серпні 1918 р., з метою підвищення культурного рівня українського селянства і всебічного висвітлення його життя, ухвалив створення спеціального Прес-бюро. Через власних дописувачів Прес-бюро мало інформувати провінційну, особливо селянську пресу, про життя у столиці, про течії громадського руху, загальне політичне становище і відношення до нього різних верств населення і партій, а також всебічно висвітлювати поточні події. Оскільки головні наукові, культурно-освітні, письменницькі, журналістські сили були зосереджені у столиці, Прес-бюро обіцяло безкоштовно надсилати до провінційних газет різні твори, дописи, статті. Періодичні видання, які давали згоду стати клієнтами Прес-бюро, мали направляти свої замовлення на статті та сплачувати поштові витрати.

Головним розповсюджувачем української преси серед селян була місцева інтелігенція, яка мала зв'язки з редакціями різних українських газет і передплачувала їх для селян за кошти громади. Повітові земства, кооперативні об'єднання та місцеві «Просвіти» через свідомих селян, учителів, лікарів здійснювали комісійний продаж і безкоштовне

розповсюдження книжок, брошур та газет у сільській місцевості.

Незважаючи на те що відділи товариства «Просвіта» досить активно утворювалися по всій Україні, їхня діяльність спрямовувалася здебільшого на культурно-просвітницьку роботу та розповсюдження книжок і газет. Однак, коштів для заснування власних друкованих інформаційних видань не мали навіть Центральні «Просвіти». Так, в Одесі існувало декілька осередків «Просвіти»: Центральна Просвіта, Соціалістична Просвіта, Залізнична Просвіта, але тільки Соціалістична Просвіта видавала свою газету «Вільне життя» та газету «Молодая Украина». Не вистачало засновникам товариств «Просвіта» й освічених журналістів і дописувачів. Редакції газет були вимушені запрошувати «всіх читачів подавати до газети звістки про життя – пишіть, як хто уміє» [6]. Тож друкований орган Центральної Просвіти мав би об'єднати навколо себе культурні сили держави, вести просвітнянську роботу у містах і селах.

Народні Земські Управи в Українській Державі були інституціями самоврядування, які, як і «Просвіта», дбали про народну освіту, культуру, займалися розповсюдженням книжок, видавали свої газети, допомагали у вирішенні правових та економічних потреб народу. Однак з часу державного перевороту Народні управи та їхні діячі почали зазнавати репресії з боку уряду. Зі вступом у дію Закону «Про проведення виборів губернських і повітових земських гласних» (5 вересня 1918 р.) з'явилася небезпека, яка загрожувала й українській земській пресі. На зміну демократично обраним земським діячам призначалися професійні діячі. Редактор газети Гадяцького земства «Рідний край» О. Василенко у своєму листі до читачів часопису зазначав, що очолюючи газету, завжди дбав, щоб найбільша увага приділялася українським справам, підтримувалися народні інтереси та засуджувалися вороги народу. У цьому його підтримував голова демократичної повітової Управи П. Новіков і весь склад Управи. Громадськість земства також прислухалася до голосу газети. Та на перешкоді виданню став новий (цензовий) склад Управи, котрий поставив О. Василенку умови, з якими він не міг погодитися: «... як самостійник і націоналіст я не можу працювати в контакті з ворогами українського народу і залишаю посаду редактора» [7].

Громадськість України бентежило закриття значної кількості газет, здебільшого саме українських, зменшення їхніх тиражів та поява у виданнях так званих «білих плям». Вже з травня 1918 р. тимчасово закрито низку українських газет, зокрема: «Робітничу газету», «Нову Радугу» (Київ),

«Народню Волю» (Київ), «Боротьбу» (Київ), «Дніпро» (Херсон), «Молот» (Житомир), «Луч» (Суми) та інші. Приводи для закриття видань були різними, але головна причина – розходження в ідейно-політичних поглядах національно свідомих сил України з діючою владою. Київська газета «Самостійник» повідомляла, що саме українська преса найбільше потерпала від нового політичного курсу Української Держави. У Києві до державного перевороту «у кожному газетному кіоску кількість українських газет переважала кількість газет московських. А тепер навпаки, українські газети майже непримітні, та й ті виходять з білими шпальтами» [8]. Зокрема, Херсонську газету «Дніпро» закрито за друк статей, які бентежили населення і були направлені проти Гетьмана, на газету «Народня Воля» накладено арешт – всі її номери, навіть старі, заарештовані і вивезені озброєними офіцерами до окремого розпорядження, помешкання і майно редакції реквізоване німецькою охранкою. За наказом Міністерства внутрішніх справ офіцерами німецького командування зупинено друк газет: «Боротьба», «Відродження» та «Нова Рада». Катеринославська губернська управа у липні 1918 р. сповістила про закриття газети «Народне життя». Офіційна причина – відсутність коштів на утримання часопису. Проте закриття газети дивним чином відбулося після того, як з 7 квітня 1918 р. газета почала виходити двома мовами – українською і російською. На другому засіданні об'єднаних місцевих (Катеринославських) українських організацій було вирішено звернутися до губернської земської управи з проханням поділити бюджет газети на дві частини – українську і російську. Поділ мав відбутися відповідно до кількості українського і російського населення. Тож 30 травня 1918 р. у газеті була опублікована анкета-заява, де редакція видання звернулася до населення Катеринославщини і всіх читачів газети з запитанням: – «на якій мові краще і розумніше видавати газету на українській чи на російській, чи на обох мовах разом?» [9]. Відповідь читачів газети для очільників Земської управи Катеринославщини виявилася несподіваною: 1079 читачів і 44 громадських організації вимагали, щоб газета видавалася виключно українською мовою; 4 читачі і 3 громадські організації висловили побажання, щоб газета видавалася українською і російською мовами; і тільки 3 читачі вимагали, щоб газета видавалася виключно російською мовою. Вибір на користь української мови пояснювався тим, що читачі газети – переважно селяни, і раз газета виконує роль культуртрегера на селі, то справедливіше видавати її мовою більшості – мовою, яка є рідна і найбільш зрозуміла, тобто українською.

Після недовгої полеміки читачів і громадськості з редакторами російської частини газети М. Мамадишським та української частини В. Бідновим газету було закрито.

Вирішення на законодавчому рівні питань, пов'язаних зі свободою слова, друком та розповсюдженням періодичних часописів набули неабиякої гостроти в Українській Державі. Проблемам преси присвячені численні статті відомих українських громадських діячів, зокрема, статті у «Новій Раді»: «Біла пляма» (С. Єфремов), «Без преси» (А. Яринович), «Преса на Україні» (М. Якименко), «По з'їзді діячів преси» (Ан. Ніковський). Опубліковано низку статей, що висвітлювали питання преси й у газеті «Відродження»: «Поширення українських газет», «Справа видання українських газет у Полтаві», «Превенційна цензура газет», «Про пресу в Україні» та у газеті «Народня Воля»: «До цензури» (Ів. Браницький), «Наука й цензура» (Ол. Щадилів) та багато ін.

Тож з метою законодавчого вирішення проблем преси в Україні 3 червня 1918 р. у Києві відкрився Всеукраїнський з'їзд діячів преси. Це було перше зібрання представників преси всієї України. На з'їзді зібралися майже 100 делегатів з Одеси, Харкова, Катеринослава, Полтави, Умані, Бердичева та інших міст. Свою присутність на ньому засвідчили делегати від різних видань, однак з суттєвою перевагою, з'їзд представляли делегати російськомовних видань, зокрема, представники «Киевской мысли», «Одесского листка», «Одесских новостей», «Южного края» тощо. З українських діячів преси були присутні: С. Єфремов, Д. Донцов, О. Саліковський. Відкрив з'їзд голова організаційного комітету [К.] Сухових. Від імені Бюро Преси Міністерства внутрішніх справ з вітальним словом до делегатів звернувся Дмитро Донцов. Всі доповідачі з'їзду підкреслювали, що безперечною умовою існування преси в Україні є свобода слова, закріплена на державному законодавчому рівні. Делегати одногосно ухвалили головну тезу доповіді голови з'їзду М. Ейшискіна: «Всеукраїнський з'їзд преси, находячи, що закон твердо захищаючий волю друку, має бути закріплений на нерушимих основних законах держави» [10]. Для захисту діячів преси від політичних переслідувань і забезпечення свободи слова на з'їзді було прийняте рішення про створення комітету «Захисту свободи й гідності преси» та його відділень на місцях, а також висунуто вимогу до уряду про визволення з в'язниць діячів преси, яким не було висунуто звинувачень.

Слід відзначити, що представництво української преси на з'їзді було

нечисленним, тому делегат від редакції газети «Самостійник» А. П. Хамардюк утримався від голосування за тези з'їзду. Редакція газети «Нова Рада» попередньо давала згоду на участь у з'їзді, але жоден з представників видання на ньому не був присутній. Андрій Ніковський у статті «По з'їзді діячів преси» пояснював відсутність делегатів від часопису тим, що представники російської журналістики своїми діями знищували національні й демократичні здобутки попередньої влади: «надто ще болить свіжа рана і надто боляче було би бачити тих, кого ми вважаємо учасниками ослаблення демократичного фронту» [11].

Представники газети «Відродження» теж не були присутніми на з'їзді, проте надали свою оцінку і коментарі цьому зібранню. З погляду редакції газети, на з'їзді зібралися представники російськомовної преси України, які не розуміли, що становище місцевої преси складне не тільки тому, що настали «нестерпні цензурні умови», а й через те, що існуюча російськомовна преса не мала в Україні глибокого коріння й своєї оригінальної думки. Ця преса була провінційним відлунням тих подій і думок, що обговорювалися у Москві і Петербурзі. На шпальтах російськомовних видань «чорнили порядних діячів влади» [12], українських журналістів, ображали українську державну мову тощо.

Події, що відбувалися на з'їзді, висвітлювали різні часописи. Та з'їзд не викликав особливого інтересу громадськості через те, що представницький орган, скликаний ним («Київське товариство діячів друку і літератури»), не був авторитетним для діячів нової преси революційних часів. У той час, коли органи старої дореволюційної преси успішно пристосовувалися до гетьманського режиму, нова революційна преса, в значній мірі, не з власної волі закривалася. На з'їзді багато говорили про свободу слова, але здебільшого це були декларативні заяви. Делегат від часопису «Самостійник» наголосив на тому, що свобода слова безперечно має бути закріплена законодавчо, однак, певну свободу вона отримає лише тоді, коли буде спиратися на громадські групи, інтереси і потреби яких вона буде відстоювати.

За визначенням представників української преси, з'їзд репрезентував стару дореволюційну пресу і дуже слабо представив нову, утворену революцією. Тож він не вирішив наявних проблем, а лише «провів свої егоїстично-професійні постанови та загальноросійські лозунги» [13].

Українські газети й надалі продовжували виходити з великими «білими плямами». Сергій Єфремов – відомий український публіцист, критик,

громадсько-політичний діяч, який пережив політичні утиски у різні часи, зізнався, що «більш безтолкової цензури, як тепер» [14] він не знав. Цензура не пропускала навіть коректну критику як урядової роботи, так і критику будь-яких інших проблем в Українській Державі. Особливо нарікала на переслідування цензури редакція газети «Нова Рада». У виданні з білими плямами виходив майже кожний номер. А. Ніковський у відкритому листі до М. Василенка і Д. Дорошенка звинувачував цих урядовців, які теж «були робітниками преси і знали добре на собі, що значить цензурні скорпіони» [15], у бездіяльності. Невдовзі, щоб приховати нищівну роботу цензорів, Міністерство внутрішніх справ видало циркуляр, яким заборонялося залишати у виданні «білі плями», замість викреслених рядків пропонувалося давати інші публікації.

Проте українська преса не мала наміру здаватися, і надалі обіцяла говорити правду, виступати проти того, що є шкідливим для українського народу і Держави.

Підтримуючи резолюцію з'їзду Діячів преси, Міністерство внутрішніх справ розпочало підготовку законопроекту про пресу. Закон розроблявся у найсуворішій таємниці без участі діячів преси, політиків, представників літературних кіл та комітетів «Захисту свободи й гідності преси». За час існування Української Держави Павла Скоропадського Закон про пресу так і не був ні опублікованим для громадського обговорення, ні затвердженим.

До політичних утисків, котрі переслідували українську пресу, додалися ще й економічні проблеми: дорожнеча і брак паперу, відсутність технічного устаткування, страйки друкарів і укладачів. Шпальти газет рясніли повідомленнями про закриття, зменшення тиражу видань, скорочення кількості сторінок, збільшення вартості. Редакції часописів повідомляли, що через спекулятивні ціни на папір вимушені збільшити вартість газет. Керівники редакцій вживали всі можливі заходи, щоб придбати папір, але не щастило ні «бідним», ні «багатим» виданням. Особливо красномовною щодо браку паперу була реакція газети «Киевская мысль»: «Как думает правительство управлять страной без прессы? Нет в расположении власти тех органов, которые сколько-нибудь могли-бы заменить печать. Когда газеты станут, – катастрофичность этого все почувствуют» [16]. За закриттям газет крилася велика небезпека культурному і політичному розвитку держави, адже газета у той час була чи не єдиним засобом масової комунікації.

У жовтні 1918 р. Державному закупівельному бюро «Папероімпорт» вдалося укласти угоду на постачання паперу з Фінляндії в обмін на цукор. До кінця 1918 р. Фінляндія мала доставити в Україну від 600 тис. до 1 млн пудів паперу, у розрахунку: 1 пуд цукру на 4 пуди паперу.

3 26 червня 1918 р. Правління спілки друкарів оголосило про припинення роботи через те, що не було знайдено спільної мови між власниками друкарень і найманими працівниками стосовно укладення трудового колективного договору. Робітники друкарень вимагали підвищення заробітної плати, зменшення норм виробітку, відрядної оплати праці та інших соціальних і політичних вимог. У зв'язку зі страйком друкарів укотре припинився друк низки газет. З 26 червня по 5 липня не виходили навіть урядові видання: «Державний вістник», «Вісті Краєвої преси» і «Вісті закордонної преси». Комісія з власників друкарень і Правління спілки друкарів мали узгодити текст колективного договору, що містив півтори сотні пунктів. Після узгодження хоча б половини цього договору працівники друкарень обіцяли розпочати роботу через 2–3 дні. Однак страйк друкарів продовжувався понад два місяці, з 26 червня по 9 вересня 1918 р. На початку страйк проходив організовано, працівники друкарень навіть отримували матеріальну допомогу, але з часом деякі друкарні і видавництва стали залучати до роботи штрекбрехерів. Тому через певний час поновили вихід газети: «Киевский голос», «Последние новости», «Киевская мысль» та ще деякі російськомовні видання, котрі підписали тимчасовий договір з робітниками. З українських газет поновили вихід «Нова Рада» та селянська газета «Народня Воля». Фактично, не досягнувши мети, Правління союзу друкарів 5 вересня перервало переговори з власниками друкарень і скасувало всі попередні умови. Тим самим надало право окремим правлінням друкарів заключати сепаратні умови з власниками, а вже через три дні всі робітники стали до роботи.

Українська громадськість розуміла, яке велике значення має українська преса для політичного та культурного становлення та розвитку нації і Української Держави. Робітничий клас і селянство складало більшу частину населення України, тож воно найбільше потребувало друкованого слова, яке б навчало і об'єднувало, відстоювало народні інтереси.

М. Якименко у статті «Преса на Україні» [17] наголошував, що російськомовна преса України складала у цей час майже 70 % від загальної кількості преси України, а її публікації майже нічим не були пов'язані з Україною. «Одесские новости», «Вперед», «Приднепровский край»,

«Голос Юга», «Русский голос», «Киевская мысль» та ін. переймалися проблемами Росії, і «на всі лади обмірковували плани та способи відродження «єдиної неділимої» та вели запеклу боротьбу проти «українізації» [18]. Натомість поряд із десятками російськомовних газет у Києві виходили лише 3 щоденні українські газети: «Відродження», «Нова Рада», «Робітнича газета», по одній в Одесі і у Полтаві та певна кількість дрібних повітових українських часописів, з періодичністю – раз, два-три рази на тиждень. Автор закликав свідоме українське суспільство до створення щоденних українських газет у великих містах України.

З метою інформування широких народних мас про існуючу українську пресу та створення повного каталогу української преси редакція селянської газети «Провесін» (Лохвиця) зверталася до редакцій всіх українських часописів і видавництв з відозвою надсилати до редакції газети по одному примірнику всіх українських видань, де б вони не виходили – в Україні, чи поза її межами. Але через фінансові труднощі пайщиків видання газети припинилося. Подальша доля каталогу невідома.

Кількість українських газет з початку революційних подій в Україні постійно змінювалася. Одні видання закривалися або змінювали назви, натомість з'являлися нові. На заваді свободи слова та існуванню друкованих ЗМІ в Україні ставали різні перешкоди: запровадження попередньої цензури, введення в дію спеціальної військової цензури, економічні і матеріальні труднощі, навіть мова та проблеми з розповсюдженням часописів.

Однак, потребу народу вільно висловлювати свої думки вже не могли спинити ніякі труднощі: ні зміна влади, ні олівець цензора, ні матеріальні, економічні і технічні негаразди. Андрій Ніковський у статті «Наша позиція» узагальнив точку зору переважної більшості часописів: «Де не зможемо по правді говорити – там воліємо мовчати, бо сила може заціпити уста, може скасувати вільне слово, але зневолити, щоб щире переконання проти совісті говорило – ще не вродилась така на світі сила» [19].

Список бібліографічних посилань

1. Розмова з гетьманом України. *Рідний край*. Гадяч. 1918. 11 трав. С. 3.
2. Накази Гетьмана Всієї України. *Державний вістник*. Київ. 1918. 7 черв. С. 1.
3. Гай-Нижник П.П. Власна його світлості пана гетьмана всієї України Канцелярія (29 квітня – 14 грудня 1918). *Гілея*. 2011. № 46. С. 54.
4. Пресове бюро при штабі німецького командування. *Вільне життя*. Одеса. 1918. 4 черв. С. 1.

5. Від Редакції. *Народня Воля*. Київ. 1918. 28 лип. С. 1.
6. Від редакції. *Наше село*. Одеса. 1918. 21 верес. С. 16.
7. Олександр Василенко. Від редакції газети «Рідний Край». *Рідний Край*. Гадяч. 1918. 2 жовтня. С. 4.
8. Закриття Укр. газети «Дніпро». *Самостійник*. Київ. 1918. 9 черв. С. 5.
9. Об'ява-анкета до населення Катеринославщини і усіх читачів земської газети «Народне життя». *Народне життя*. Катеринослав. 1918. 30 трав. С. 10.
10. Всеукраїнський з'їзд діячів преси. *Відродження*. Київ. 1918. 5 черв. С. 2.
11. Ніковський Ан. По з'їзді діячів преси. *Нова Рада*. Київ. 1918. 11 черв. С. 1.
12. [Пресові відносини]. *Відродження*. Київ. 1918. 7 черв. С. 1, 2.
13. Ніковський Ан. По з'їзді діячів преси. *Нова Рада*. Київ. 1918. 11 черв. С. 1.
14. С. Єфремов. Біла пляма. *Нова Рада*. Київ. 1918. 11 лип. С. 1.
15. [Ан. Ніковський]. М. Василенкові та Д. Дорошенкові. *Нова Рада*. Київ. 1918. 16 черв. С. 1.
16. Запаси паперу приходять до кінця. *Робітнича газета*. Київ. 1918. 12 черв. С. 1.
17. Якименко М. Преса на Україні. *Нова Рада*. Київ. 1918. 4 серп. С. 2.
18. Відозва до редакцій всіх українських часописів і видавництв. *Провесін*. Лохвиця. 1918. 17 лип. С. 2.
19. [Ан. Ніковський] Наша позиція. *Нова Рада*. Київ. 1918. 9 трав. С. 1.

References

1. Rozmova z hetmanom Ukrainy. (1918, May 11). [Conversation with the Hetman of Ukraine]. *Ridnyi Krai*, p. 3. [In Ukrainian].
2. Nakazy hetmana vsiiei Ukrainy. (1918, June 7). [The orders of Hetman of All Ukraine]. *Derzhavnyi Vistnyk*, p. 1. [In Ukrainian].
3. Hai-Nyzhnyk, P. (2011). Vlasna yoho svitlosti pana hetmana vsiiei Ukrainy Kantseliariia (29 kvitnia - 14 hrudnia 1918). [Own Chancery of His Lightness the Hetman of All Ukraine (29 April - 14 December 1918)]. *Hileia*, 46, 54. [In Ukrainian].
4. Presove biuro pry shtabi nimetskoho komanduvannia. (1918, June 4). [Press office at the headquarters of the German command]. *Vilne Zhyttia*, p. 1. [In Ukrainian].
5. Vid Redaktsii. (1918, July 28). [From the Editorial Board]. *Narodnia Volia*, p. 1. [In Ukrainian].
6. Vid redaktsii. (1918, September 21). [From the Editorial Board]. *Nashe Selo*, p. 16. [In Ukrainian].
7. Vasylenko, Oleksandr. (1918, Oktober 2). Vid redaktsii hazety «Ridnyi Krai». [From the Editorial Board of Ridnyi Krai (Homeland)]. *Ridnyi Krai*, p. 4. [In Ukrainian].
8. Zakryttie Ukr. hazety «Dnipro». (1918, June 9). [Closing of the Ukrainian Dnipro newspaper]. *Samostiinyk*, p. 5. [In Ukrainian].
9. Obiava-anketa do naseleennia Katerynoslavshchyny i usikh chytachiv zemskoi hazety "Narodnie Zhyttia". (1918, May 30). [The declaration and questionnaire among

people of Katerynoslavshchyna and all readers of Narodnie Zhyttia (People's Life) zemstvo newspaper]. *Narodnie Zhyttia*, p. 1. [In Ukrainian].

10. Vseukrainskyi zizd diiachiv presy. (1918, June 9). [The All-Ukrainian Press Representatives Meeting]. *Vidrodzhennia*, p. 2. [In Ukrainian].

11. Nikovskiy, An. (1918, June 11). Po zizdi diiachiv presy. [After the Press Representatives Meeting]. *Nova Rada*, p. 1. [In Ukrainian].

12. [Presovi vidnosyny]. (1918, June 7). [Press Relations]. *Vidrodzhennia*, pp. 1-2. [In Ukrainian].

13. Nikovskiy, An. (1918, June 11). Po zizdi diiachiv presy. [After the Press Representatives Meeting]. *Nova Rada*, p. 1. [In Ukrainian].

14. Yefremov, S. (1918, July 11). Bila pliama. [white spot]. *Nova Rada*, p. 1. [In Ukrainian].

15. [Nikovskiy An.]. (1918, June 16). M. Vasylenkovi ta D. Doroshenkovi [To M. Vasylenko and D. Doroshenko]. *Nova Rada*, p. 1. [In Ukrainian].

16. Zapasy paperu prykhodiat do kintsia. (1918, June 12). [On lack of paper]. *Robitnycha Hazeta*, p. 1. [In Ukrainian].

17. Yakymenko, M. (1918, August 4) Presa na Ukraini. [On press in Ukraine]. *Nova Rada*, p. 2. [In Ukrainian].

18. Vidozva do redaktsii vsikh ukrainskykh chasopysiv i vydavnytstv. (1918, July 17). [Appeal to the editorial boards of all Ukrainian magazines and publishing houses]. *Provesin*, p. 2. [In Ukrainian].

19. [Nikovskiy An.] (1918, May 9). Nasha pozytsiia. [Our position]. *Nova Rada*, p. 1. [In Ukrainian].

Serhii Dryhailo,

PhD, Junior Research Fellow, Vernadsky National Library of Ukraine

e-mail: drygaylo@nbuv.gov.ua

tel.: (044) 288-14-19

Nataliia Noskina,

Head of Department, Vernadsky National Library of Ukraine

3, Holosiivskiy ave., Kyiv, 03039, Ukraine

e-mail: noskina@nbuv.gov.ua

tel.: (044) 288-14-19

Status and functioning of the press in the Ukrainian State

(29 April – 14 December 1918)

This article, analyzes the problems faced by the press in the Ukrainian State after the Hetman's coup. The absence of legal norms for the functioning of the press in the Hetmanate has led to political persecution of the press representatives and banning of a number of periodicals. Since May 1918, a "preliminary censorship" was introduced in Ukraine preventing any form of criticism of government activity. Subsequently, in

order to control the activities of the press, special state institutions were established: State Press Department at the State Chancellery and the Press Bureau at the Ministry of Internal Affairs. Representatives of the Ministry of Internal Affairs and the German officers in Ukraine adopted repressive measures against the press such as arrests of publishers and editors, seizure of premises and property of editorial offices and printing houses. In order to solve the problems of freedom of speech and press in Ukraine press representatives called a meeting. However, in such a difficult political situation, no important issues were resolved. Only the necessity of passing the law on the press and the protest against the arrest and imprisonment of press officers were declared.

The Ukrainian press has furthermore faced socio-economic problems: the lack of funds for running newspapers, the shortage of paper and equipment; insufficient number of qualified reporters and journalists especially in the province; strikes of printers and post workers, there were problems with the distribution of the press as well. The Ukrainian language became a barrier to the existence of periodicals.

Topics related to freedom of speech and press were constantly discussed in the Ukrainian periodicals. The Ukrainian public understood the importance of the press for the political and cultural formation and development of the nation, so it did not intend to give up. It pursued the tradition to speak the truth and opposed what was harmful to the Ukrainian people and the State.

Keywords: Press Bureau, newspaper, State Press Department, meeting, press, P. Skoropadskiy, censorship, Ukrainian State, periodicals.

Стаття надійшла до редакції 20.03.2019 р.

УДК 655.11(498)"15/18"

Наталія Заболотна,

кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського,
відділ стародруків та рідкісних видань

Голосіївський проспект, 3, Київ 03039 Україна,
e-mail: zabolotna_n@ukr.net
тел.: +38(044)288-13-85

**КИРИЛИЧНІ СТАРОДРУКИ КНЯЗІВСТВ МОЛДОВИ ТА ВОЛОЩИНИ:
ОГЛЯД ВИДАНЬ І ОСОБЛИВОСТІ ПРИМІРНИКІВ
ІЗ ФОНДІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО**

У статті розглянуто стародруковані видання князівств Молдови та Волощини та їх примірники з фондів НБУВ. Хронологічні межі збірки – 1635–1803 рр. Приділено увагу румунсько-українським культурним зв'язкам, які знайшли відображення в книговидаванні. За змістом це – літургійна, богословська й повчальна література, більшість видань містить і зразки барокової румунської поезії – дескриптивні вірші з присвятами володарям. Аналізовані стародруки є пам'ятками друкарства та мистецтва книжкової графіки.

Ключові слова: румунські кириличні стародруки, бібліографія стародруків, побутування примірників, українсько-румунські культурні зв'язки.

Пам'ятки книжності, що походять із території князівств Молдови та Волощини, є порівняно невеликою, але надзвичайно цікавою та своєрідною частиною збірки кириличних стародруків НБУВ. Чимало з них також демонструють тісні зв'язки між українською та румунською культурою XVI–XVIII ст. У понад п'ятсотлітній історії румунського друкарства є кириличні видання – пам'ятки проповідницької думки, поетичної й перекладацької майстерності, самотутні взірці мистецтва книжкової графіки, до їх появи були причетні такі визначні діячі, як Дософтей Сучавський, Антим Іврянну, Паїсій Величковський. Попри скромну кількість таких книжкових пам'яток збірка НБУВ є репрезентативною в цьому плані, що дозволяє як актуалізувати відомості про самі видання та примірники, так і порушити питання, які постають перед вітчизняним бібліографом румунських стародруків.

© Заболотна Н., 2019

Попри те, що це літургійна або богословська й повчальна література, більшість видань містить і зразки барокової румунської поезії – дескриптивні вірші з присвятами володарям. Хронологічно наявні в НБУВ молдовські та волоські видання охоплюють 1635–1803 рр. За географією видань у НБУВ представлені міста та монастирі історичної Молдови, межі якої були значно ширші за територію сучасної Республіки Молдови, – Ясси (5 видань загалом в 11 примірниках), Дубосари (1 примірник 1 видання), Нямц (1 примірник 1 видання) та Волощини – Кимпулунг (з українізованою назвою Довге Поле; 1 примірник 1 видання), Тирговіште (2 видання в 1 примірнику кожне), Бухарест (3 видання в 1 примірнику кожне), монастир Дялу (1 примірник 1 видання), Римник (нині – м. Римніку-Вилча; 2 видання в 1 примірнику кожне).

Перед оглядом видань і примірників варто зупинитися на питанні, яке в українському книгознавстві ще не набуло остаточного розв'язання. Загальновідомо, що румунська писемність від її постанови до середини XIX ст. користувалася кирилицею, а згодом (що стало логічним для мови романської групи) кирилицю змінила латинка, проміжним етапом у цьому процесі став так званий «перехідний» шрифт – із використанням як кириличних, так і латинських літер. Тим часом у вітчизняному книгознавстві ще не була вироблена методика передання, наприклад, титулів румунських стародруків засобами сучасної графіки для бібліографічних описів, посилань тощо. Традиційно в каталогах книгозбірень XIX – початку XX ст. [4–6], а далі – у XX ст. і нині [наприклад, 1; 2; 7] переважає підхід зі спрощеним відтворенням кириличного написання або адаптацією румунської назви до уніфікованої (щодо літургійних видань – Службник, Анфологійон тощо). Натомість румунська традиція від каталогу Й. Біану [8] до сучасних бібліографічних праць та електронних каталогів передбачає передання назви сучасним румунським правописом (у наукових каталогах паралельно може бути наведене повне відтворення автентичного тексту титулу). Проблема полягає в тому, що деякі зі специфічних кириличних літер – ять, юси, твердий та м'який знаки, фіта, – мали різне звучання в українській, румунській, сербській, інших мовах кириличних стародруків. Згідно з методичними рекомендаціями для державної реєстрації книжкових пам'яток України [3], для передання, наприклад, «ѣ» в описах українських стародруків використовується «ѣ» – відповідно до вимови. У румунській кирилиці літерою «ѣ» позначали звук, близький до «я» («ea»). Так само «ъ», «ь», юси мали зовсім різні

функції в українській та румунській кирилиці. Наприклад, у румунських виданнях «ѣ» наприкінці слова відкинути, як робимо це з українськими стародруками (як у бібліографічному описі «Требник» замість оригінального «Требникъ»), не можна, бо там ця літера позначає голосний звук (подібний до «а»). Натомість «ѣ» наприкінці слів після приголосних позначав не м'якість приголосного, а закінчення слова – це була калька болгарської редакції церковнослов'янської мови цього періоду, яка відбила фонетичні процеси в болгарській мові, де «ѣ» став позначати тільки голосний звук, а «ѣ» заступив його в усіх позиціях, де цю літеру традиційно писали, хоча звука там не було. В румунській кирилиці наявні специфічні літери «і» («и», «ин») та «ц» («дж», також використовується в сучасній сербській абетці як тверде «дж»), яких немає в традиційній церковнослов'янській абетці.

Враховуючи викладений вище стан речей, видається доцільним паралельно до оригінальної (та уніфікованої, якщо є) назви подавати паралельно назву в сучасному румунському написанні латинкою. Така практика була запроваджена в електронній базі даних кирилических стародруків НБУВ, вона має сприяти пошуку інформації про наявність примірників у фонді засобами інтернету.

Розгляньмо румунські стародруки з фондів НБУВ за хронологією їх виходу в світ.

Найранішим виданням є церковнослов'янський Требник друку українця Тимофія Вербицького, виданий 1635 р. у волоському Кимпулунзі (назву «Кимпулунг» у вихідних відомостях дослівно перекладено як «Довге поле») (BRV № 35; БК № 49). Примірник цієї надрукованої у дві фарби ошатної книжечки НБУВ походить із колекції П. М. Попова (шифр – Кол. Попова 59), він дефектний, що є непрямым свідченням активного використання Требника: блок книги розбитий, початкові та кінцеві аркуші втрачено. Книжка має кілька записів XVII ст., зроблених чорнилом. Переважно це записи молитов, а також ушкоджений вкладний запис, датований 17 березня 1674 р., усі їх написано церковнослов'янською мовою.

Яську «Книгу повчань» (за змістом, власне, це Євангеліє учительне) було видано у столиці князівства Молдови друкарнею Трьох-святительського монастиря 1643 р., її повна назва «Карте ромъняске де инвъцѣтуръ думенечеле престе ан ши ла празниче импърътешті, ши ла свънци мари (Cartea românească de învățătură la dumenecelul preste aș și la praznice împărătești și la svânți mari)» (BRV № 45; ПБЗ № 148; БК № 487).

Переклав книгу з церковнослов'янської мови на румунську та написав передмову митрополит Варлаам Моцок. Ошатне видання формату 2° надруковане у дві фарби, для його оздоблення використано гравійований титул – форту, ілюстрації, заставки, кінцівки, в'язь, ініціали, рамки друкованих маргіналій та виливні прикраси, на звороті титулу вміщено зображення герба Молдови. Книгу розпочинає віршована присвята господареві Молдови Василеві Лупулу, яка вважається першим відомим віршем румунською мовою (вміщена на звороті титулу нижче зображення герба). Книга складається з двох частин – Євангелія учительного на неділі всього року та повчань на дні великих святих, – кожна з яких завершується віршем. Колофон видання церковнослов'янською мовою.

Ця книга в НБУВ представлена двома примірниками, обидва походять із бібліотеки Київської духовної академії (далі – КДА) та Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії (далі – ЦАМ при КДА). Примірник Кир.5177п (шифр КДА – ВХVIII 2/51, ЦАМ при КДА – Муз.В.386.) має записи XVII та XVIII ст. румунською та грецькою мовами, а також ушкоджений запис «Изь [...]ской Мих. Арх. церкви. 1884 г. 13 сентября. А. Дмитровскій». Книгу опрацьовано в дошки у шкірі з золотим тисненням, збереглися рештки двох застібок, шкіра на корінці частково надірвана. Форзаці з ганчір'яного паперу, знизу укріплені шматками аркушів із кирилическим друком у дві фарби церковнослов'янською мовою. Примірник Кир.5178п (шифр КДА – ВХVIII 2/51, ЦАМ – Муз.С.289) має численні записи чорнилом румунською мовою, вони частково стерті. Опрацьований у дошки у шкірі з тисненням (на верхній кришці середник, на нижній – геометричний орнамент у стилі стародруків Кисво-Печерської лаври), збереглася одна з двох застібок. Під час переплетення аркуші з передмовою вставлено наприкінці книги, перед колофоном.

Наступною за хронологією є «Книга о Христову подражании» Томи Кемпійського, надрукована у Дельському монастирі (Дял, біля столиці Волоського князівства – м. Тирговіште) 1647 р. (BRV № 52, під титулом «Imitația lui Christos»; БК № 47). Примірник НБУВ походить із колекції О. Лазаревського (шифр – Кол. Лазаревського 42).

Тріодь цвітна (Triod-Penticostar), надрукована у м. Тирговіште 1649 р. коштом княгині Єлени, дружини Матея Басараба, – великоформатна книга, надрукована церковнослов'янською мовою, у дві фарби (BRV № 55; ПБЗ № 184; БК № 465). Крім традиційних форт, ілюстрацій, заставок, кінцівок, в'язі, ініціалів та виливних прикрас у книзі використано гравійовані вказівки

у формі руки. Видання має віршовану присвяту княгині Єлені, де адресатку названо «начальницею Угровлахії». НБУВ має два примірники цієї Тріоди. Примірник відділу стародруків походить із бібліотеки КДА (шифри КДА – X[84]2, BVVII 2/71), опрацьований у дошки у шкірі з тисненням (на верхній кришці – орнамент і витиснений золотом середник, де зображено Розп'яття з чотирма предстоячими, на нижній кришці – орнамент), має дві застіжки, обріз книги пофарбовано синім, форзаці з машинного паперу. Примірник відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій також походить із КДА (шифр – BVVII 1/10) і є першим алігатом у конволюті: до Тріоди приплетено венеціанську Мінею святкову (Сьборник) 1538 р.

Невелика за обсягом книжка формату 4° з чином погребіння священників – «Погрибанія преоцилор мирень ши а діаконилор... (*Pogribania preoților mireni și a diaconilor...*)» видана також у м. Тирговіште, 1650 р. (BRV № 57; ПБЗ № 187; БК № 466). Видання надруковане у дві фарби, його прикрашають форта, заставки, в'язь та ініціали. Текст книжки – румунською (титул, передмова, описи літургійних дій) і церковнослов'янською (літургійні тексти) мовами. В НБУВ це хронологічно перше з румунських літургійних видань, де застосовано такого роду двомовність. Примірник НБУВ, шифр Кир.668, походить із ЦАМ при КДА, крім цього має печатку «Лаврський музей при губполітосвіти м. Київ». На верхньому форзаці, верхній кришці оправи зі внутрішнього боку численні записи румунською мовою коричневим чорнилом, на лицевих боках арк. 1–5 II рах. вкладний запис XVIII ст. румунською мовою коричневим чорнилом; на верхній кришці оправи наліпка з записом кінця XVIII ст. коричневим чорнилом «Погребъ Священниковъ». Оправа книжки: дошки у шкірі з золотим тисненням, залишки двох застіжок; нижній форзац та половину верхнього втрачено. Примірник НБУВ має особливості друку: форту на титульному аркуші надруковано не рівно, а під кутом; на папері арк. 2 (a2) і 15 (r3) II рах. латки з паперу подібної фактури, поверх яких надруковано текст (при цьому стики латки з аркушем задруковано, що засвідчує друкування на попередньо підклеєних аркушах).

Серед скарбів давньої румунської книжності – Псалтир у перекладі св. Дософтея Сучавського. Дософтей, світське ім'я – Дімітріє Баріле (1624–1693) – румунський церковний діяч, митрополит Молдови, поет і перекладач, 2005 р. проголошений святом Румунської Православної Церкви. Перше видання Псалтиря в його перекладі побачило світ на українських теренах – у друкарні Унівського Успенського монастиря 1673 р.

Книжка надрукована форматом у 4°, ошатно оформлена з використанням цинобри, оздоблена заставками, кінцівками, ініціалами, виливними прикрасами, має гравюри з зображеннями царя Давида та герба Могил, господарів князівства Молдови, кому і присвячено видання. Окрім тексту Псалтиря, видання містить на початку книги присвяту, вірш на герб Молдавської землі, а наприкінці – вірші визначного літописця, великого ворника* Нижньої землі князівства Молдови, Мирона Костіна (1633–1691). Це одне з двох румунськомовних унівських видань (іншим є Акафіст і молебень Богородиці, переклад якого здійснено так само св. Дософтеєм), займає почесне місце серед подібного роду свідчень культурної співпраці України з Молдовою та Волощиною тієї доби.

У НБУВ є друге видання Псалтиря (*Psaltirea slavo-romană; Psaltirea de-nțeles*), у перекладі св. Дософтея, що вийшло друком у Яссах 1680 р. (BRV № 70; ПБЗ № 273; БК № 488). Книжку формату 4°, надруковану одним кольором, прикрашають форта, ілюстрація, заставки, кінцівки, ініціали, виливні прикраси. Текст Псалтиря подано паралельно церковнослов'янською та румунською, передмова, молитви вечірні, виправлення помилок та пасхалія – румунською мовою. Обидва примірники НБУВ зберігаються у відділі стародруків та рідкісних видань. Примірник Кир. 5042п має вкладний запис румунською мовою, він походить із бібліотеки КДА (шифри – X/246 та AI 7/165, опрацьований у дошки в шкірі з золотим тисненням. Примірник Кир. 981 є фрагментом видання, його початкові й кінцеві аркуші та оправу втрачено.

При початках друкарні в столиці Яссах бачимо іншу історичну постать, яку неможливо оминати ані в українській, ані в історії Румунії та Республіки Молдови – Петра Могили. Видатний церковний і культурний діяч свого часу, митрополит Київський, що походив із давнього боярського роду, який дав Молдові кількох господарів, сприяв друкарству у своїй батьківщині, продавши Яській митрополії друкарське устаткування Києво-Печерської лаври. У яських виданнях добре помітні характерні лаврські шрифти. Наприклад, це можна побачити, зіставляючи яський Псалтир 1680 р. та київське видання словника Памва Беринди 1627 р. Уже в Яссах поповнився асортимент дощок для ілюстрування та прикрашання книг – як гравюр із зображеннями гербів, так і ініціалів, наприклад, маловживаної

* Великий ворник Верхньої і відповідно Нижньої землі – висока посада у князівстві Молдови, представник господаря; обов'язки великого ворника поєднували адміністративні та судові функції.

в українській кирилиці літери «зелю» та специфічно румунської «ин» – вони демонструють художню майстерність та самобутню естетику, яка поєднує місцеву традицію, українські та грецькі впливи.

У фондах НБУВ є один примірник Нового Заповіту (Noul Testament) румунською мовою друку св. Антима Івріяну (Анфіма Іверського) – румунського церковного діяча, богослова, друкаря, автора і гравера, грузина за походженням. Лаконічно, але вишукано оформлена книга видана в Бухаресті, у князівській друкарні 1703 р. (BRV № 139; ПБЗ № 383), надрукована однією фарбою, її прикрашають заставки, кінцівки, ініціали та виливні прикраси. На звороті титулу вміщено герб та віршовану присвяту Константинові Бринковяну (Басарабові). Постать Константина Бринковяну (1654–1714) в румунській історії справедливо порівнюють із постаттю його українського сучасника Івана Мазепи: обидва видатні державні діячі свого часу були покровителями церкви, просвіти та мистецтва, в тому числі друкарства. Так, практично одночасно сягає своїх мистецьких вершин мазепинське бароко в Україні та бринковянський архітектурний стиль у Румунії. Примірник НБУВ (Кир.5354п) походить із Бібліотеки Києво-Софійського монастиря (шифр – Соф. 44). Кінцеві аркуші в книзі відсутні, за винятком цього вона в доброму стані, оправлена в дошки у шкірі з золотим тисненням, збереглася одна з двох застібок, має золотий обріз.

Кількісно невелика збірка румунських стародруків НБУВ має і видавничі конволюти. Це три примірники конволютів видань друкарні Ясської митрополії 1726 р. – Мінея святкова й загальна (Анфологійон адекъ Флоаря кувинтелор – *Antologhion adecă Floarea cuvîntelor*; BRV № 189) та *Октоїх* (Октоихос адекъ Осмогласник = *Octoih*; BRV № 191). Видані одного року, ці книги мають стилістично подібне оформлення: надруковані двома фарбами у дві колонки, оздоблені ілюстраціями, заставками, кінцівками, ініціалами та виливними прикрасами. Виливні прикраси не тільки оздоблюють колонтитули, формують багаті композиції замість гравіюваних заставок і рамки навколо гербів, часто вони також утворюють рамки навколо початкових літер абзаців. Обидва видання мають віршовані присвяти Міхаю Раковіце – господареві Молдовського та Волоського князівств. Титули та присвяти в обох виданнях та читання Біблійних книг в Анфологійоні надруковано румунською мовою, натомість літургійні тексти – церковнослов'янською.

Усі конволюти НБУВ дефектні, зі втратами аркушів, проте мають оправи з дошок у шкірі з золотим тисненням, різного стану збереженості. Конволют

Кир.5175п(1–2) походить із бібліотеки КДА (шифр КДА – BXV 2/11⁽²⁾), він має вкладний запис XVIII ст. румунською мовою. Конволют Кир.5176п(1–2) із тієї само книгозбірні (шифри КДА – X289 та BXV 2/11⁽¹⁾). Найбагатший на записи конволют Кир.5180п(1–2) також із бібліотеки КДА (шифр – BXIV 1/2). На нижньому форзаці його є записи XIX ст., у тому числі «Сей траиой (!) воложскій (!) добре на ним читати как схочеш читати или по воложски (!) или поруску», «Сей Тревой (!) принадлежит села Домици Святодмитріевской церкви 1899 года онъ Волоскій и рускій какъ хочешъ читать [...] или по руски 1867 года января 23 [...] Священникъ села Домицы Іосиф Вержбицкій [...]» (у цих і деяких наступних записях з технічних причин специфічні кириличні літери передано сучасними). Другий запис вказує на побутування книги в с. Домниця на Поділлі, нині – у Подільському районі Одеської області.

Бухарестська Мінея святкова (Аниологійон адекъ Флоар'ѣ кувинтелор' = *Antologhion adecă Floarea cuvîntelor*; BRV № 212; ПБЗ № 551) 1736 р. – великого формату ошатна книга, двоколірного друку, прикрашена ілюстраціями, заставками та виливними прикрасами. Виливні прикраси бачимо тут як оздобу колонтитулів, обрамлення герба, початкових літер абзаців, а також у композиціях на місці заставок, наприклад, на початку колонок. У таких композиціях виливні прикраси часто поєднуються з літерою «ї», декоративність яких помітили румунські друкарі та знайшли для неї нестандартне застосування. Цей Анфологійон, як і ясський, надруковано двома мовами: літургійні тексти церковнослов'янською, читання Біблійних книг – румунською. Книгу було випущено за правління Костянтина Маврокордата, з благословіння митрополита Волощини Стефана. Константин Маврокордат, шляхтич грецького походження, неодноразово перебував на троні князівств і Волощини, і Молдови, за свого правління був покровителем церкви та просвіти, підтримував друкування книг румунською мовою. Примірник НБУВ, шифр Кир.5179п, походить із бібліотеки КДА та ЦАМ при КДА (шифри відповідно BXIV 1/4 та Муз.С.299). Кінцеві аркуші втрачено. Книга зазнала аматорської реставрації білим папером і була повторно оправлена у XIX ст.: має кришки з картону, обклеєні фіолетовим шпалерним папером, корінець і наріжки з чорної шкіри; на корінці золоте тиснення: орнамент і словесник «АНΘΟΛΟΓΙΟΝ»; форзаци з машинного паперу. Обріз книги пофарбовано жовтим. Примірник має два румунськомовні записи XVIII ст. та запис, підписаний «многогре(ш)ній Захарія».

У фондах НБУВ зберігається яеський Службник 1759 р., назва за титулом – Літургіє (Liturghie; BRV № 313). Румунськомовне видання надруковане у дві фарби, має гравійований титул-форту, ілюстрації, заставки, кінцівки, ініціали, виливні прикраси, сторінки прикрашено рамками з виливних прикрас. Серед оздоб книги привертає увагу заставка, в центрі композиції якої зображено Ісуса Христа в отроцтві. Тут бачимо і характерні для румунських видань XVIII – початку XIX ст. гравійовані рамки початкових літер абзців. Примірник НБУВ зберігається під шифром Кир.904, книга не має провенієнцій давніх книгозбірень, з румунськомовного вкладного запису на лицевих боках арк. 1–11 П рахунку впливає, що Службник побутував у церкві св. вмч. Димитрія в Сучаві. Крім того, є невеликі згасаючі записи на обох форзацах. Аркуші книги ушкоджені, з аматорською реставрацією та доповненням втраченого тексту каліграфічним півуставом, коричневим і червоним чорнилом. Оправа з картону в шкірі з золотим тисненням ушкоджена шашелем, збереглися автентичні форзаци.

Збірка проповідей, названа запозиченням з української мови Казаній (Cazanii), надрукована Костандином Римнічану в друкарні Бухарестської митрополії 1768 р. (BRV № 356; ПБЗ № 926). Це одне з небагатьох нелітургійних румунськомовних видань у фондах НБУВ є пам'яткою як дидактичної літератури, так і румунської мови XVIII ст. та книжкової графіки. Надруковану тільки чорною фарбою книгу прикрашають форта, заставки, кінцівки, ініціали, рамки заголовних літер, виливні прикраси, на звороті титулу вміщено герб Волощини з віршованою присвятою господареві Александру Скарлату Гіці.

Примірник цієї збірки казань з фондів НБУВ (шифр – Кир.999) походить з Древньосховища Подільського єпархіального історико-статистичного комітету (назва якого впродовж часу кілька разів дещо видозмінювалася), у каталозі Є. Сіцінського зафіксований під № 191 [4, с. 99]. У книзі є численні записи кінця XVIII – I половини XIX ст. церковнослов'янською та грецькою мовами, які засвідчують перебування книжки у грецькій Георгіївській церкві м. Могилева-Подільського. Примірник має дві ідентичні наліпки на корінці та верхньому форзаці: «Музей Подольскаго церковнаго историко-археологическаго общества въ Каменецъ-Под.», на верхньому форзаці – зроблений у цій установі запис «Изъ Георгіевской церкви г. Могилева-Под. 1904 г. № 6363».

Ще однією книгою, виданою на теренах волоського князівства, є

Синопис (Sinopsis), авторство якого приписують св. Афанасію Александрійському, надрукований 1783 р. у м. Римник (нині – Римнику-Вилча), у друкарні місцевої єпископії (BRV № 459). Книжка містить стислий опис румунською мовою Біблійних книг, вона надрукована у дві фарби, серед елементів художнього оздоблення – форта, заставки, кінцівки та виливні прикраси. Примірник НБУВ (шифр – Кир.4491п) має дві наліпки неідентифікованих книгозбірень та кілька записів власника, найінформативніший з яких «Гѣор' Іѡан' Казаковъ 8/12–1798 Вѣкурѣст». Оправа книжки має картонні кришки, обтягнуті шкірою з золотим тисненням.

Майже всі аналізовані стародруки князівств Молдови та Волощини в НБУВ походять із нинішньої території Румунії, за винятком однієї книги, надрукованої на нинішній території Республіки Молдови, в м. Дубосари. Це Часослов (Ceaslov) друку Михайла Стрельбицького, 1794 р. (BRV № 573; ПБЗ № 1222). Книжка форматом 4° є об'ємною – має 8 нумерованих та 814 нумерованих сторінок. Хоча Часослов надруковано однією фарбою, він ошатно оформлений із використанням цілоаркушних та потекстових ілюстрацій, заставок, кінцівок, ініціалів, орнаментальних гравійованих рамок заголовних літер та цілоаркушних ілюстрацій. М. Стрельбицький працював над оформленням і як гравер. Особливу увагу привертає двічі використана у книзі гравійована рамка цілоаркушних ілюстрацій – явище, не надто характерне для кириличної книжності, адже частіше обрамлення ілюстрацій, титулів, сторінок тощо складали або з виливних прикрас, або з окремих поперечних та поздовжніх гравійованих елементів (як, наприклад, у друкарні Києво-Печерської лаври, чиї елементи посторінкових рамок мали навіть прорізи для колонтитулів, колонцифр, кустод і сигнатур). Мова Часослова румунська.

Примірник НБУВ (Кир.4487п) має провенієнції бібліотеки КДА (шифр ВХVII 8/227) та ЦАМ при КДА (шифр Муз.С.363.), численні записи румунською мовою чорнилом у багатьох місцях по тексті з відсиланнями на інші аркуші книги, а також провенієнцію Георгія Івановича Козакова, якому належав і описаний вище Синопис. Книжку надруковано з використанням білого та блакитного паперу. Кришки оправи з картону, обклеєного мармуровим папером, корінець і наріжники шкіряні. Форзаци з ганчір'яного паперу.

У фондах НБУВ зберігається і одне видання друкарні однієї з найбільших друкарень історичної Молдови – монастиря Нямц. До створення друкарні

в монастирі Нямц доклав багато зусиль прп. Паїсій Величковський – українець, який зробив неоціненний внесок у духовне життя і просвіту Молдови. На жаль, йому вже не довелося побачити в Нямці друкарню, що постала тільки в 1800 р. На початку діяльності друкарні в ній також працював згаданий М. Стрельбицький. «Слова» Ісаака Сиріна (*De suflet folositoare carte*) 1812 р. (BRV № 820) надруковано в перекладі на церковнослов'янську та з передмовою Паїсія Величкового. У передмові Паїсій Величковський, зокрема, ділиться своїм досвідом та поглядами на специфіку перекладу з грецької мови, що дає підстави вважати цю передмову однією з перших вітчизняних праць із теорії перекладу. Видання прикрашено фортою, ілюстрацією, кінцівкою, ініціалами, рамками заголовних літер та виливними прикрасами.

Примірник НБУВ (шифр – Кир.515) походить із Переяславського Вознесенського монастиря, він має записи початку XIX ст.: «Отцу Игнатію типографу кишиневскому посылаю въ даръ (*дали – иншою рукою, підпис нерозбірливий*) Васи(ли) Ду[...]ески” тр» (арк. 173 зв.) та «Сія книга принадлежит Іеромонаху Варсанофію, куплена зацѣну шестьдесятъ рублей ассигнаціями 1832 года Въбелобѣрежской пустыни (:Орловской Губерніи:)» (нижній форзац). Книжку опрацьовано в картон у шкірі з золотим тисненням: орнаментальні рамки на кришках; багате орнаментальне тиснення на корінці включає словесник «СЛОВА ИСААКА СИРИНА»), форзаці з мармурового паперу, обріз золотий.

Румунські друкарні забезпечували духовні потреби й вірян інших національностей. Так, у Римнику (нині – Римніку-Вилча) 1761 р. було видано книжку «Правила молебная святых сербских просветителей» (BRV № 327; Кат. кнѣга № 2130), розраховану як на Сербію (що на той час була підкорена Османською імперією, яка до того ж забороняла друкарство), так і на сербські громади Волощини, Трансільванії, Угорщини, які оселилися там унаслідок міграції через османське поневолення. Книжка багато ілюстрована гравюрами-мідеритами (портрет Синесія Живановича роботи Й. А. Лудла та зображення сербських святих із віршованими підписами) на вклейках із цупкого паперу, також має заставки, кінцівки, виливні прикраси. Примірник НБУВ (шифр – Кир.5043п) походить із бібліотеки КДА (шифри – № X/284 та ВХVIII 4/64), на початкових аркушах є автограф арадського єпископа Синесія Живановича.

Попри невеликий обсяг збірка румунських стародруків НБУВ дає уявлення про деякі загальні риси друкарської спадщини князівств Молдови

і Волощини тієї доби. У мові – це поступовий перехід від суто церковнослов'янської мови літургійних видань, через своєрідну двомовність, коли церковнослов'янська лишалася в літургійних текстах, натомість читання Святого Письма подано було вже румунською, до виключно румунської мови як літургійної (що засвідчує Часослов 1794 р.). За тематикою у фондах НБУВ переважає літургійна література, проте наявні у невеликій кількості і повчальні книги. Помітною є особливість, що майже всі видання мають присвяти тогочасним володарям, що включають герб князівства, часто вписаний у велику гравійовану композицію, та дескриптивний вірш до конкретної персони. Пам'ятаймо також, що господарі князівств та їхні дружини були меценатами друкарень, у тому числі монастирських, тому поява присвят могла бути зумовлена не лише етикетом, проявом лояльності до влади, але також і вдячністю за матеріальну підтримку (цікавим досвідом стало включення покровителів друкарень до покажчика нарівні з друкарями, граверами та видавцями [9]).

Оригінальним є художнє оформлення румунських стародруків. Крім спільних рис в оформленні кириличних видань – використання цинобри, стандартний репертуар елементів оздоблення, впадають у вічі й такі своєрідні риси, як, наприклад, використання літери «ї» в центрі композицій із виливних прикрас (як у бухарестському Анфологоні 1736 р.), активне використання гравійованих рамок заголовних літер поряд із традиційними ініціалами. Стилїстика гравійованих елементів демонструє розвиток від архаїчних плетінок до складних барокових мотивів, поєднуючи місцеву традицію з венеційськими [10, с. 31], грецькими та українськими впливами [10, с. 80].

Невелика за обсягом, збірка румунських стародруків з фондів НБУВ презентує видавничу спадщину кількох визначних друкарень князівств Молдови та Волощини, демонструє самотність румунської книжкової культури, її відмінність і водночас спільні риси з українською, спричинені тісними зв'язками, зокрема культурними, конкретні примірники мають записи, що засвідчують історію побутування їх у румунських та українських землях. Отже, румунські стародруки з фондів НБУВ заслуговують на подальше вивчення і попримірникову наукову каталогізацію.

Скорочення назв бібліографічних джерел

БК – Кириличні стародруки 15–17 ст. у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського / укл. Н. П. Бондар, Р. Є. Кисельов, за участі Т. М. Росовецької. Київ, 2008. 232 с., 44 арк. іл.

Кат. книга – Каталог книги на језицима југословенских народа 1519–1867 / [главни и одговорни уредник С. Џурић]. Београд, 1973.

ПБЗ – Славянские книги кирилловской печати XV–XVIII вв.: описание книг, хранящихся в Государственной публичной библиотеке УССР / сост. С. О. Петров, Я. Д. Бирюк, Т. П. Золотарь; отв. ред. П. Н. Попов. Киев, 1958. 264 с.

BRV – Bianu I., Hodoș N. *Bibliografia Românească veche 1508–1830*. București, 1903–1944; Vol. 1 : 1508–1716. București, 1903; Vol. 2 : 1716–1808. București, 1910; Vol. 3. în 8 fasc. : 1809–1830. București, 1912–1934; Vol. IV (Adăugiri) : 1508–1830. București, 1944; Vol. V (Îndreptări) : 1508–1830. București, 1944.

Список бібліографічних посилань

1. Кириличні стародруки 15–17 ст. у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського / укл. Н. П. Бондар, Р. Є. Кисельов, за участі Т. М. Росовецької. Київ, 2008. 232 с., 44 арк. іл.

2. Кириличні стародруки у фондах Бібліотеки отців василіян при Свято-Онуфріївському монастирі у Львові XVIII – XIX століть: каталог / укл. Станіслав Волощенко. Жовква, 2015. 203 с.

3. Методичні рекомендації для державної реєстрації книжкових пам'яток України. Кириличні рукописні книги та стародруки / Укл. Н. П. Бондар та ін.; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; передмова: Л. А. Дубровіна, Г. І. Ковальчук. Київ, 2007. Ч. II. С. 99–134.

4. Музей Подольского церковного историко-археологического общества (быв. Древнехранилища историко-статистического комитета). 1: *Опись старопечатных книг : Приложение к десятому выпуску «Трудов Подольского церковного историко-археологического общества»* / составил протоіерей Е. Сецинский. Каменец-Подольск, 1904. 107 с.

5. Свинцкий И. *Каталог книг церковно-славянской печати*. Жовква, 1908. 213 с.

6. Систематический каталог книг библиотеки Киевской духовной академии / [Крыловский А. С.] : в 5 т, 13 вып. Киев, 1890–1915.

7. Славянские книги кирилловской печати XV–XVIII вв.: описание книг, хранящихся в Государственной публичной библиотеке УССР / сост. С. О. Петров, Я. Д. Бирюк, Т. П. Золотарь; отв. ред. П. Н. Попов. Киев, 1958. 264 с.

8. Bianu I., Hodoș N. *Bibliografia Românească veche 1508–1830*. T. 1 : 1508–1716. București, 1903; T. 2 : 1716–1808. București, 1910; T. 3. Fasc. 1 : 1809–1814. București, 1912.

9. Mârza E., Bogdan F. *Repertoriul tipografilor, gravurilor, patronilor, editorilor cărților românești (1508–1830)*. Sibiu, 2013. 305 p.

10. Tomescu M. *Istoria cărții românești de la începuturi până la 1918*. București, 1968. 216 p.

References

1. Bondar, N. P., Kyselov, R. Ye. (Comps.), Rosovetska T. M. (with participation). (2008). *Kyrylychni starodruky 15-17 st. u Natsionalnii bibliotetsi Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho* [Cyrillic Old-Printed Books of the 15-17 centuries in the Vernadsky National Library of Ukraine]. Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

2. Voloshchenko, S. (Comp.) (2015). *Kyrylychni starodruky u fondakh Biblioteki ottsiv vasyliian pry Svято-Onufriivskomu monastyri u Lvovi XVIII-XIX stolit: kataloh* [Cyrillic Old-Printed Books in the funds of the Basilian Fathers Library at the Monastery of St. Onuphrius in Lviv in the 18th - 19th centuries: the Catalog]. Zhovkva, Ukraine. [In Ukrainian].

3. Bondar, N. P. and oth. (Comps.) (2007). *Metodychni rekomendatsii dlia derzhavnoi reiestratsii knyzhkovykh pamiatok Ukrainy*. Kyrylychni rukopysni knyhy ta starodruky [Methodical recommendations for state registration of book monuments of Ukraine. Cyrillic handwritten and old-printed books]. Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

4. Sitsinskii, E. (1904). *Muzei Podolskogo tserkovnogo istoriko-arkheologicheskogo obshchestva (byv. Drevnekhraanilishcha istoriko-statisticheskogo komiteta)*. 1: *Opis staropechatnykh knig : Prilozhenie k desiatomu vypusku «Trudov Podolskogo tserkovnogo istoriko-arkheologicheskogo obshchestva»* [Museum of the Podolia Church Historical and Archeological Society (Formerly the Ancient Storage of the Historical-Statistical Committee). 1: The Inventory of Old-Printed Books: the Appendix to the tenth issue of «Works of the Podolia Church Historical and Archaeological Society»]. Kamianets-Podilskyi, Ukraine. [In Russian].

5. Svintsytskyi, I. (1908). *Katalog knig tserkovno-slavianskoi pechati* [The Catalogue of the Books of the Church-Slavic Printing]. Zhovkva, Ukraine. [In Ukrainian].

6. [Krylovskii, A. S.] (Comp.) (1890-1915). *Sistematicheskii katalog knig biblioteki Kievskoi dukhovnoi akademii* [The Subject Catalog of Books of the Library of the Kyiv Ecclesiastical Academy] (in 5 vols., 13 issues). Kyiv, Ukraine. [In Russian].

7. Petrov, S. O., Biryuk, Ya. D., Zolotar, T. P. (Comps.). Popov, P. N. (Ed.). (1958). *Slavianskie knigi kirillovskoi pechati XV-XVIII vv.: opisanie knig, khraaniashchikhsia v Gosudarstvennoi publichnoi biblioteke USSR* [Slavic Books of the Cyrillic Printing of the XV-XVIII centuries: The Description of the Books Stored in the State Public Library of the Ukrainian SSR]. Kyiv, Ukraine. [In Russian].

8. Bianu, I., Hodoș, N. (1903–1912) *Bibliografia Românească veche 1508-1830* [Old Romanian Bibliography 1508–1830]. (Vols. 1-3). Bucharest, Romania. [In Romanian].

9. Mârza, E., Bogdan, F. (2013). *Repertoriul tipografilor, gravurilor, patronilor, editorilor cărților românești (1508–1830)* [The Repertory of Printers, Engravers, Patrons, Publishers of Romanian Books (1508-1830)]. Sibiu, Romania. [In Romanian].

10. Tomescu, M. (1968). *Istoria cărții românești de la începuturi până la 1918* [History of the Romanian Books from the Beginnings until 1918]. Bucharest, Romania. [In Romanian].

Nataliia Zabolotna,

PhD (in Philological), Senior Researcher, the Department of Old-Printed and Rare Books, Vernadsky National Library of Ukraine

3, Holosiivskiy ave., Kyiv, 03039, Ukraine

e-mail: zabolotna_n@ukr.net

tel.: +38(044)288-13-85

Cyrillic Old-Printed Books of the Principalities of Moldavia and Wallachia: review of editions and peculiarities of copies of the funds of the Vernadsky National Library of Ukraine

The book monuments originating from the territory of the principalities of Moldavia and Wallachia are a relatively small but extremely interesting and original part of the Cyrillic old-time printed books collection of the VNLU. Many of them also show close connections between the Ukrainian and Romanian culture of the 17th and 18th centuries. Despite its small amount, the Romanian old-printed books collection of the NBUV is representative and gives an idea of some of the general features of the typographic heritage of the principalities of Moldavia and Wallachia of that time. In the language it is a gradual transition from the purely Church Slavonic language of liturgical editions over a peculiar bilingualism when the Church Slavonic remained in the liturgical texts while the reading of the Holy Scripture was already given in Romanian, to the Romanian as the only liturgical language. Liturgical literature predominates in the VNLU funds, but there are also a small number of didactic books available.

The art of design of the Romanian old-printed books is interesting. In addition to the common features in the design of Cyrillic editions, as the use of cinnabar, the standard repertoire of the elements of decoration, the eye catches also such peculiar traits, as the use of the letter «Ѧ» in the centre of the compositions of foundry ornaments, the active using of the engraved frames of the capital letters along with the traditional initials. The stylistics of the engraved elements demonstrates the development from archaic ornaments to complicated baroque motifs, combining local tradition with Venetian, Greek and Ukrainian influences.

Considering the content and artistic design of the analyzed monuments, it is worth noting that the collection of Romanian old-printed books from the VNLU funds deserves further study and single copies scientific cataloging.

Keywords: Romanian Cyrillic old-printed books, bibliography of old-printed books, existence of copies, Romanian-Ukrainian cultural connections.

Стаття надійшла до редакції 20.03.2019 р.

УДК 098:82-141](477)"16/17"

Олена Курганова,

кандидат філологічних наук, науковий співробітник,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Голосіївський просп., 3, Київ 03039 Україна

e-mail: olena.kurganova@gmail.com

тел.: (044)288-13-85

**УКРАЇНСЬКА ДЕСКРИПТИВНА ПОЕЗІЯ
У КИРИЛИЧНИХ ВИДАННЯХ XVII–XVIII ст.
ІЗ ФОНДІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО**

У статті представлено дескриптивні вірші до книжкових гравюр, зафіксовані у примірниках кирилических стародруків із фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ). Аналіз наявних бібліографічних даних свідчить, що в НБУВ зберігається переважна більшість зразків цього жанру. Підкреслено високу продуктивність дескриптивних віршів у складі київських, львівських та почаївських видань. Виявлені тексти є джерельною базою для укладання антології української поезії XVII–XVIII ст.

Ключові слова: дескриптивна поезія, епіграма, література бароко, кирилическі стародруки, фонд НБУВ.

Українську кирилическу книгу XVII–XVIII ст. вирізняє багатство та різноманітність орнаментики, покликаної увиразнювати ідейний зміст видання. Одним із характерних елементів художнього оформлення українських стародруків цього періоду стали книжкові гравюри, сюжети яких ілюстрували загальну тему видання чи його структурної частини. В багатьох випадках такі гравюри супроводжувалися віршованими підписами, що вербалізували зображені сюжети. Це явище цікаве як для книгознавця, так і для філолога. Вірші під гравюрами демонструють типову для української книжкової культури доби Бароко взаємодію графічного та вербального образу в побудові художньої структури книги. Тексти такого типу є зразками староукраїнської літературної мови, а однотипність їх формальних ознак свідчить про належність до однієї жанрової моделі, яка функціонувала як доповнення до книжкової ілюстрації.

© Курганова О., 2019

В літературознавчих працях поетичні тексти, що супроводжують зображення (зокрема й книжкові гравюри), відносять до «емблематичної» поезії [12, с. 192; 3, с. 146; 2, с. 367]. Різновидом цього жанру традиційно вважаються і гербові (геральдичні) вірші, надруковані під гравюрами із зображенням родових гербів меценатів видання [12, с. 225; 4, с. 256; 2, с. 368]. У передмові до антології української поезії середини XVII ст. В. Кречетень поряд із геральдичними виділяє в окремий жанр «deskriptivni virshi», під яким розуміє надмогильні написи (епітафії) чи написи, в яких розкривається зміст ікон та книжкових ілюстрацій, воздається хвала зображеним на них особам або пояснюються зображені сюжети [4, с. 257]. Разом із геральдичною поезією В. Кречетень зараховує ці два жанри до різновидів панегіричної епіграми [4, с. 256]. У огляді поетичних жанрів XVII ст., оформленому у вигляді автореферату докторської дисертації, В. Кречетень побіжно згадує жанр «deskriptivni virshi» як різновид епіграми, але звужує його значення до «написів до зображень різних постатей християнського Олімпу та сцен євангельської історії» [5, с. 19]. Вжитий в такому значенні термін «deskriptivna poeziia» найбільш влучно означає той масив віршів, які ми пропонуємо до представлення в нашому дослідженні: короткі (в основному – від двох до восьми рядків) поетичні тексти під гравюрами з іконічними зображеннями Бога, Богородиці, ангельських сил та святих, надруковані у складі кириличних стародруків XVII–XVIII ст. Поза межами нашої статті залишаються геральдичні вірші, розглянуті в іншій публікації [6], а також цикли deskriptivni epigram iz vidani Pateryka Pecherskogo ta emblematichnogo zbirknyka «Ifika ieropolitika». Їхньому аналізу буде присвячено окремі розвідки.

Мета цієї статті – реактуалізація малодослідженого масиву текстів української deskriptivnoyi poezii, що збереглися у примірниках кириличних стародруків XVII–XVIII ст. із фонду НБУВ. Українська deskriptivna poeziia na syogodni є одним із найменш вивчених жанрів давньої української літератури. В оглядах поезії Д. Чижевського, І. Ісиченка, Б. Криси, М. Сулими та ін. ці тексти не виділяються в окремий жанр і згадуються лише побіжно. Це пояснюється насамперед специфікою функціонування deskriptivnoyi poezii як доповнення до книжкової гравюри, що є елементом художнього оформлення видання. Природно, що такі вірші увійшли в науковий обіг завдяки детальним приміткам до бібліографічних описів, поданим у каталогах кириличних стародруків кінця XIX–XXI ст. Зокрема, у каталозі О. Родоського 1891 р., укладеному на матеріалі фондів Санкт-

Петербурзької духовної академії [8], описи відповідних українських видань (в основному – друкарні Києво-Печерської лаври) доповнено не лише інформацією про вірші, надруковані у їх складі, але й повнотекстовими цитатами цих віршів. Загалом у каталозі О. Родоського налічується понад 50 повнотекстових цитат українських deskriptivni virshi, що робить його цінним джерелом вивчення української книжкової поезії XVII–XVIII ст. Каталоги фондів Віленської публічної бібліотеки О. Миловинова 1908 р. [7] та фондів «Церковного музею» І. Свенціцького 1908 р. [9] фіксують наявність віршованих підписів під книжковими гравюрами переважно у виданнях друкарень Львівського братства, Києво-Печерської лаври та Почаївського монастиря. У структурі бібліографічного опису в цих каталогах передбачено вказування сюжету гравюри, яку супроводжує вірш, та обсягу вірша (кількості строф). Повнотекстові цитати та відомості про окремі вірші наведено також у книгознавчих розвідках Ф. Титова, присвячених огляду видань друкарні Києво-Печерської лаври: «Типография Киево-Печерской Лавры: Исторический очерк (1606–1616–1916 гг.)» (1916), окремим томом до якої вийшли «Пріложенія», згодом перевидані під назвою «Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVII вв.: всезбірка передмов до українських стародруків» (1924). З 30-х рр. XX ст., в силу історичних обставин, дослідження українських стародруків загалом (і deskriptivnoyi poezii zokrema) призупиняються на декілька десятиліть. Досить лаконічні, але вартісні зауваження щодо віршів, особливо тих, які не згадувалися попередніми бібліографами, містяться в каталозі українських стародруків із фондів Російської державної бібліотеки (на той час – Державної бібліотеки імені В. І. Леніна), випуски якого публікувалися протягом 1976–1990 рр. [10]. У зведеному каталозі українських стародруків Я. Запаса та Я. Ісаєвича «Пам'ятки книжкового мистецтва» (1981–1984 рр.) інформація про вірші подана лише в описах до видань, що увійшли до складу першого тому (період з 1574 по 1700 рр.) [1]. Тут дані про виявлені deskriptivni virshi (не лише в кириличних, але й в латиношрифтних виданнях) передбачають вказування сюжету гравюри, яка супроводжується віршем, сторінки, мови вірша. Крім того, до віршів, зафіксованих у виданнях кінця XVI – початку XVII ст., подано посилання на джерела їх повнотекстової публікації.

У кожному із перелічених каталогів масив виявлених текстів deskriptivnoyi poezii обмежений конкретним бібліотечним фондом та / або, у випадку каталогу Я. Запаса та Я. Ісаєвича, часовим періодом. До

того ж, наявні дані не завжди є точними, оскільки жодне з бібліографічних джерел не ставило завдання послідовної фіксації віршів, введених до складу стародрукованого видання. Тому бібліографічною базою для дослідження дескриптивних віршів у структурі українських кириличних стародруків є сукупність згаданих каталогів.

За приблизними підрахунками в наявних бібліографічних джерелах згадується близько 100 поетичних текстів, що використовувались як вербальне доповнення до книжкових гравюр в українських виданнях XVII–XVIII ст. Найбільше дескриптивної поезії зафіксовано у виданнях друкарні Києво-Печерської лаври (67) та Почаївського монастиря (26). Низку віршів також виявлено у виданнях друкарні Львівського братства (9). Визначення точної кількості наразі неможливо, оскільки відсутність у бібліографічних описах назви вірша не дає змоги встановити факти повторного використання однакових текстів у різних виданнях. Лише безпосередня робота з джерелами – примірниками видань, що містяться у різних бібліотечних фондах – дозволить встановити реальну кількість зразків цього жанру, що збереглася до нашого часу.

У примірниках НБУВ як одного із найбільших в Україні фондоутримувачів кириличних стародруків ми зафіксували 95 текстів дескриптивних віршів, частина з яких не згадана в бібліографії. Майже третина із виявлених віршів (25 текстів) по кілька разів перевидавалися, інколи навіть у книгах різних друкарень. У фонді НБУВ не представлено близько десятка з тих видань, у яких, за бібліографією, містяться дескриптивні вірші. Однак і той масив текстів, які вдалося зафіксувати, становить переважну більшість зразків цього поетичного жанру.

Тематичне різноманіття дескриптивної поезії пов'язане із функцією увиразнення художньої структури книги ілюстративним компонентом. Гравюри із віршами розміщувалися, як правило, на звороті титульного аркуша, перед основним текстом видання чи його структурною частиною. Зображений на гравюрі образ автора видання, молитовного адресата чи центральний образ тексту ставав предметом оспівування у вірші. У такий спосіб кожен текст дескриптивного вірша адресовано певному адоранту – центральному образу відповідної книжкової гравюри. Узагальнюючи образи адресатів усі виявлені тексти дескриптивної поезії можна розподілити на чотири основні групи: I) Трійця; II) ангельські сили; III) Богородиця; IV) святі.

У групі текстів, адресованих Трійці, відокремлюються дві підгрупи, що

відповідають окремим її іпостасям: 1) Святий Дух; 2) Ісус Христос¹. Підгрупа поезій, звернених до Ісуса Христа, є найбільш численною. Її формують тексти 31 вірша, що, залежно від сюжету книжкової гравюри, розподіляються за такими підтемами: «Творення світу», «Христос на руках Богородиці», «Навчання в храмі», «Хрещення», «Страсті», «Розп'яття», «гроб Господній та Воскресіння». Гравюри із зафіксованими віршами містяться переважно на зворотах титульних аркушів та перед текстовою частиною видання, ілюструючи відповідну тему богослужбового тексту.

У групі поезій, адресованих ангельським силам, зібрано вірші до ангела-охоронця та собору ангельських сил на чолі з архистратигом Михаїлом.

Вірші, адресовані Богородиці, є другою за чисельністю групою, до якої входять 30 текстів. Сюжети відповідних книжкових гравюр визначають такі підтеми зафіксованих віршів: «Благовіщення», «Богородиця з немовлям», «Страждання», «Успіння». Найчисельнішою тут є група віршів, що об'єктивує тему Успіння, оскільки цей іконописний сюжет відігравав роль емблеми друкарень Львівського братства та Києво-Печерської лаври. Такі тексти розміщуються на звороті титульних аркушів видань, супроводжуючи зображення Успіння. Причому гравюру Успіння в межах однієї друкарні надруковано з однієї дошки, а текст вірша здебільшого варіюється. В нашому матеріалі представлено 7 варіантів вірша до «емблеми» друкарні Києво-Печерської лаври та 3 варіанти вірша на зворотах титулів видань Львівського братства².

Четверта група дескриптивних поезій, адресованих образам святих, об'єднує вірші до гравюр, що змальовують збірні образи: 1) апостолів; 2) всіх святих; 3) святих Києво-Печерської лаври. Також сюди належать тексти, адресовані образам окремих святих, зокрема: св. Варвара, Василій Великий, цар Давид, Іоанн Дамаскін, Іоанн Златоуст, Іоанн Хреститель, св. Миколай, апостоли Петро і Павло. Вірші такої тематики в структурі видання трапляються у двох позиціях: як супровід до фронтиспісної гравюри перед основним текстом або перед однією із структурних частин видання. Основний текст видання, як правило, виділяється гравюрою, що увиразнює центральний для тексту видання образ автора або адресата. У досліджуваному матеріалі фіксуємо вірші під зображенням Каліста (Євангеліє учительне), царя Давида (Псалтир), Іоанна Дамаскіна

¹ Серед досліджуваного матеріалу не виявлено віршів, адресованих Богові-Отцю як окремій іпостасі Святої Трійці.

² У виданнях львівського братства також поширені геральдичні вірші на герб міста Львова.

(Ірмологіон та Октоїх), Іоанна Златоуста і Василя Великого (Службеник). Образи решти святих, до яких звернено вірші, зображено на гравюрах перед текстами акафістів, молитов та служб.

Також у примірниках видань Псалтиря друкарні Києво-Печерської лаври фіксуємо два варіанти вірша до сюжетної гравюри «Перехід Ізраїлю через Червоне море», що ілюструє текстову частину видань. Ці вірші не належать до жодної з вищенаведених тематичних категорій, але є типовими зразками жанру української дескриптивної поезії.

Аналіз бібліографічних джерел та значного масиву першодруків дескриптивної поезії, виявленої у фонді НБУВ, дає змогу простежити хронологічні рамки побутування досліджуваного явища.

Найбільш ранній із зафіксованих у бібліографії вірш, що супроводжує книжкову гравюру, – восьмирядкова епіграма Павла Домжива-Лютковича «Для креста тым завше всрных забивано»³. Її текст надруковано навколо зображенням хреста на звороті титулу «Собрания вкратце словес от божественного писанія» (Угорці, 1618). У вірші присутні ті ознаки, які лягли в основу жанру дескриптивної епіграми: лаконічність, апеляція до центрального образу зображення, відповідність змісту видання. Наступним зразком жанру, судячи з бібліографії, є вірш Тарасія Земки під гравюрою Успіння з Києво-печерських Акафістів 1625 р. Ця чотирирядкова епіграма супроводжує сюжетну гравюру, яка увиразнює текст акафісту Успінню. Але за змістом вона близька і до жанру поетичної передмови, оскільки вводить образ автора-учасника видавничого процесу. В тексті епіграми Тарасій Земка позиціонує себе як коректор акафісту і просить заступництва в Богородиці за свою сумлінну працю: «Успенію акасіст, Чистая, твоєму / Пріими своих молебник, а труда моего, / Въ исправенью, Ісуса, najbliżшая мати, / Ублаганьем за грехи рач поветовати» [11, с. 344]. Докорінно іншу структуру має чотирирядкова епіграма «Пречистая Ісуса на руку носящи» під зображенням Богородиці з предстоящими Антонієм та Феодосієм Печерськими, яку укладачі антології української поезії кінця XVI – першої половини XVII ст. фіксують в одному з примірників Києво-Печерських Акафістів 1629 р. бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна (зараз – Російської національної бібліотеки у Санкт-Петербурзі) [11, с. 399]. Цей текст згадує В. Отроковський у дослідженні про творчість Тарасія Земки⁴.

³ Повний текст опубліковано в антології української поезії [11, с. 222].

⁴ Отроковський В. М. Тарасий Земка, южнорусский литературный деятель XVII в. // Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук. Т. 96, № 2, 1921.

Однак інші бібліографічні джерела не фіксують вірша у Акафістах 1629 р.⁵, але наводять його як доповнення до книжкової гравюри з аналогічним сюжетом у виданні Требника 1652 р. За формальними ознаками вказаний вірш відрізняється від відомих на сьогодні поезій Тарасія Земки, тому достовірність встановленого авторства та автентичність аркуша з його текстом у складі примірника Акафістів 1629 р. потребує додаткової звірки.

Найбільш раннім серед зразків жанру дескриптивної епіграми, зафіксованих у фонді НБУВ, є серія з чотирьох різних віршів під зображенням Іоанна Дамаскіна, що увиразнює структуру видання Октоїха 1630 р. друкарні Львівського братства. Прикметно, що тексти епіграм, надруковані під чотирма однаковими гравюрами, розміщеними перед різними частинами видання, не повторюються. Їх зміст полягає у розкритті різних аспектів образу Іоанна Дамаскіна.

Широко цитовано в бібліографічних джерелах є чотирирядкова епіграма під фронтиспісною гравюрою із зображенням Каліста у Києво-Печерському виданні Євангелія учительного 1637 р. Цей текст можна вважати першим зразком жанру дескриптивної епіграми, створеним у межах київського осередку книговидавництва.

Тривалою популярністю серед львівських видавців користувалась чотирирядкова епіграма «Іоан Дамаскин, тепл всры поборитель» під фронтиспісним зображенням Іоанна Дамаскіна. Її було надруковано на звороті титулу Октоїха 1640 р. львівської друкарні Михайла Сльозки, повторно використано у виданні Тріоді Пісної 1666–1667 рр. цієї ж друкарні, а згодом включено до складу Ірмологіону 1700 р. друкарні при монастирі св. Юри.

Значного поширення жанр дескриптивної епіграми набуває в другій половині XVII ст. Найбільшу кількість дескриптивних віршів введено до структури видань друкарні Києво-Печерської лаври (у нашому матеріалі зафіксовано 68 віршів, з них 21 текст зазнав повторних перевидань). Першою великою серією дескриптивних віршів прикрашено гравюри Патерика Печерського 1661 р. (передруковані й у виданні 1678 р.).

Безпрецедентно багато дескриптивних віршів фіксуємо у виданнях Акафістів 1677 р. та 1693 р. Видання 1677 р. прикрашає 14 віршованих текстів під гравюрами на звороті титулів і перед структурними частинами (текстами акафістів, канонів та молитовного правила) книги. У виданні

⁵ В неповному примірнику Акафістів 1629 р. із фонду НБУВ відсутній аркуш із гравюрою.

1693 р. вміщено 12 віршів, причому жоден з них не повторює вірш під гравюрою з попереднього видання. Наприклад, вірш до зображення янгола-охоронця «Образ аггелскій зрю изображенный» вперше фіксуємо у виданні Акафістів 1677 р., а згодом – у перевиданнях 1706 р., 1709 р. і навіть у виданні Акафістів 1742 р. друкарні Львівського братства. При цьому в Акафістах 1693 р. під гравюрою з тим самим сюжетом використано інший віршований текст: «Ополчився Ангеле окрест челоиска».

Окремі вірші з Акафістів 1677 р. передруковувалися у виданнях Акафістів 1706 та 1709 р., а також у Акафістах Львівського братства 1742 р. Вірші з Акафістів 1693 р. зазнали менше перевидань. Лише два з них фіксуємо у виданні Акафістів 1699 р. друкарні Львівського братства, а вірш до гравюри з сюжетом Успіння повторено у Києво-Печерських Акафістах 1709 р. У Акафістах 1706 р. передруковано 11 віршованих текстів із видання 1677 р., але введено три нові тексти: 1) вірш під гравюрою св. Варвари, згодом передрукований у акафістах 1742 р. друкарні Львівського братства; 2) вірш печерським святим, передрукований у виданні 1709 р.; 3) вірш під зображенням Богородиці з немовлям, передрукований в акафістах 1709 р. та Канонах 1716 р. У Акафістах 1709 р. фіксуємо перевидання 9 дескриптивних віршів, з яких шість було вперше надруковано у виданні 1677 р., один у виданні 1693 р. і два – 1706 р.

У кириличних книгах першої половини XVIII ст. фіксуємо в основному передруки раніше виданих віршів. Однак, у виданнях цього періоду натрапляємо і на такі поезії, тексти яких нам раніше не зустрічалися. Найпізнішим серед них є багаторядковий вірш до сюжету молитви в Гетсиманському саду з Тріоди Цвітної 1747 р. та 14-рядковий вірш під гравюрою з зображенням царя Давида на звороті титулу Псалтиря 1750 р. У оформленні видань другої половини XVIII ст. вірші під книжковими гравюрами вже не застосовуються, але ця традиція продовжується у виданнях Західної України до кінця XVIII ст.

У книгах друкарні Львівського братства натрапляємо як на оригінальні вірші, так і на передруки дескриптивних віршів із киево-печерських видань. Тріодь Цвітну 1663 р. прикрашає вірш до гравюри Розп'яття, передрукований у виданні 1688 р. Різні вірші до гравюри із сюжетом Успіння як емблеми друкарні прикрашають зворот титульного аркуша видань Тріоди Пісної 1664 р., Апостола 1666 р. та 1696 р. Не зафіксований у виданнях попереднього періоду вірш до зображення царя Давида «Вознеси глас твой Сионе Царице» із видання Ірмологіону 1757 р. У виданні

Акафістів 1742 р. вміщено чотири вірші, три з яких передруковані з киево-печерського видання 1677 р., а один – із видання 1706 р.

У видавничій продукції друкарні Почаївської лаври традиція оздоблення книг дескриптивними віршами поширилася на другу половину XVIII ст. Кількісно найбільше дескриптивних віршів представлено у Молитвослові 1763 р. У неповному примірнику НБУВ (Кир.973) фіксуємо 11 віршів, що відкривають структурні частини видання: Утреня, Час перший, час третій і т.д. І. Свенціцький виділяє в цьому виданні 9 віршів [9, № 356] і про таку ж кількість віршів говорить стосовно видання Молитвослова 1776 р. [9, № 360]. У повному примірнику Молитвослова 1793 р. із фондів НБУВ (Кир.1654п) вміщено п'ять віршів (стільки ж фіксує І. Свенціцький [9, № 363]). Два з цих віршів (перед акафістом Успіння та акафістом св. Миколаю) передруковані з киево-печерського видання Акафістів 1677 р. Зворот титулу перевидань Октоїху 1758 і 1774 рр. та Ірмологіону 1794 р. прикрашає зображення Іоанна Дамаскіна з двовіршем «Іоанну безвиннѣ рука отсѣченна».

Значний масив українських дескриптивних віршів, представлених у примірниках кириличних стародруків із фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, дозволяє робити висновки про особливості та історію побутування цього жанру барокової поезії. Тематичне різноманіття дескриптивної поезії пов'язане із функцією увиразнення художньої структури книги ілюстративним компонентом. Вербально доповнюючи художній образ книжкової гравюри, вміщеної на звороті титульного аркуша, перед основним текстом видання чи його структурною частиною, дескриптивні вірші оспівують образ автора видання, молитовного адресата чи центральний образ тексту. Перші зразки жанру фіксуємо в окремих виданнях першої половини XVII ст. Найбільшого поширення жанр дескриптивних віршів набув у богослужбових виданнях друкарні Києво-Печерської лаври в останні десятиліття XVII – першій чверті XVIII ст. Створені в цей час дескриптивні вірші використовувались у львівських та почаївських виданнях XVIII ст. Разом з тим, почаївські богослужбові книги другої половини XVIII ст. прикрашено циклами оригінальних дескриптивних віршів, які не трапляються у виданнях попереднього періоду. У додатку до цієї статті подано перелік з 95 назв текстів дескриптивної поезії, надрукованої у складі українських кириличних стародруків, що представлені у фонді НБУВ. Зібраний матеріал, що може бути доповнений даними досліджень

примірників інших бібліотек, створить ґрунтовну бібліографічну базу для укладання антології української поезії, надрукованої у складі кириличних стародруків.

Додаток

Перелік назв описуваних віршів з українських кириличних видань XVII–XVIII ст. у фонді НБУВ

I. Трійця:

Живем, движемся, есмы в Троицной благодати. – Молитвослов: КПЛ, 1707.

Святий Дух:

Душе Святый, в огненных Языцех сходиши. – Полуустав: КПЛ, 1691; Канони: КПЛ, 1697.

Излію на всяку плоть от Духа моего. – Акафісти: КПЛ 1677, 1706.

Христос:

Творення світу:

Зарю и слонце Боже, совершивый. – Акафісти: КПЛ 1677.

Се цар вѣков, Бог творецъ лѣт, благословляет. – Євангеліє: КПЛ 1697.

На руках Богородиці:

Неприкосновенный Бог на Руках Дѣвици. – Акафісти: КПЛ, 1706, 1709; Канони: КПЛ, 1716.

Навчання в храмі:

Учителей учащій Христе, Царю славы – Полуустав: КПЛ, 1691.

Молитва в гетсиманському саду:

Прежде страсти страждет Страсть страстей избавляяй. – Тріодь цвітна: КПЛ, 1747.

Страждання:

Во первый час молитва будет ти виновна. – Молитвослов: ПЛ, 1763.

Въ шестый же часъ умныма смотрящи очима. – Молитвослов: ПЛ, 1763.

Поємѣй же утрени, возлюби безскверный. – Молитвослов: ПЛ, 1763.

Потщися апостольским стопам подражати. – Молитвослов: ПЛ, 1763.

Третяго достигши, моли Царя славы. – Молитвослов: ПЛ, 1763.

Розп'яття:

Агнца и Спаса Міру, на Крестѣ видящи – Акафісти: КПЛ 1663.

Болши над сію любовьъ небыает – Акафісти: КПЛ 1677, 1706; ЛБ 1742.

Древо Райское з плодом быше смертоносным. – Акафісти: КПЛ 1693; ЛБ 1699.

Зрю тя Владыко, руцѣ имуща простерты ⁶. – Молитвослов: ПЛ, 1793.

На Крестѣ терпиши Рук твоих Распятіє. – Тріодь Цвітна: КПЛ, 1702.

О Христе Царю вѣков, жизни началниче. – Тріодь Цвітна: ЛБ, 1663, 1688.

Посредѣ разбойников, о Христе висиши. – Акафісти: КПЛ 1693; ЛБ 1699.

Гріб господній і Воскресіння:

Вечерню же поющи, разсуждай умильно. – Молитвослов: ПЛ, 1763.

Жизнь еси Христе, аще в гробѣ якъ мертв спиши. – Акафіст: КПЛ, 1693.

Приложи Повечеріє, несущи смиренну. – Молитвослов: ПЛ, 1763.

Свѣтъ еси Христе въ тму что входиши? – Акафісти: КПЛ, 1677, 1706.

Свѣтъ из Гроба восіал еси Христе Боже. – Акафісти: КПЛ, 1693.

Свѣтом Воскресенія твоего из гроба. – Євангеліє: ЛСл, 1665.

Свѣтом из гроба твоего Воскресенія – Євангеліє: ЛБ, 1644, 1670.

Страшний Суд:

На мирном знаменіи судіє сѣдиши. – Акафісти: КПЛ, 1677, 1706, 1709.

Тебе, Христе Судію сѣдяща высоко. – Акафісти: КПЛ, 1693.

Причастя:

Всяк хотяй тѣло и кров вкушати. – Акафісти: КПЛ, 1693.

На трапезу готову Христос призывает. – Служебник: КПЛ, 1692.

Страшно на сію Тайну мнѣ грѣшну взираи. – Акафісти: КПЛ, 1693.

Тѣла і крове Христовы сила есть толика. – Акафісти: КПЛ, 1677, 1706.

Ядите рече Господь всѣм нам Тѣло мое. – Діалогізм духовний: КПЛ, 1714.

II. Ангели:

Ко євреем пишуци языков учитель. – Молитвослов: ПЛ, 1763.

Кто яко Бог? Міхаил съ полками крычаше. – Молитвослов: КПЛ, 1707.

Образ аггелскій зрю изображенный. – Акафісти: КПЛ, 1677, 1706, 1709; ЛБ, 1742.

Ополчився Аггеле окрестъ челоуѣка. – Акафісти: КПЛ, 1693.

III. Богородиця:

Благовіщення:

Зде то День Дневи глагол отригает. – Акафісти: КПЛ, 1677.

Духа Святаго Рѣка Дѣво въ тебе входитъ. – Канони: КПЛ, 1697, 1716.

Царская дщерь, царска мати. – Молитвослов: ПЛ, 1793.

Богородиця з немовлям:

День и ноц молишися Дѣво къ Богу и Сыну. – Канони: КПЛ, 1697.

Мати Слова, еже ты на руках держиши. – Молитвослов: ПЛ, 1793.

⁶ Вірш віднесено до групи «Розп'яття», зважаючи на змістові особливості тексту, хоча зображення, яке він супроводжує, не містить сюжету Розп'яття.

Радости исполненна, о Божія мати. – Акафісти: КПЛ, 1693.
 На твой Пресвятый Образ Царице взыраю. – Канони: КПЛ, 1697.
 Параклиту нашедшу, Обрадованная. – Акафісти: КПЛ, 1677.
 Под Покров твой Царице, Отцы прибѣгают. – Канони: КПЛ, 1697.
 Преподобнии Отцы блажат тя смиренно. – Канони: КПЛ, 1697.
 Пречистая Ісуса на руку носящи. – Требник: КПЛ, 1652.
 Тебе Дѣво, Ангели в Небесном Сіонѣ. – Канони: КПЛ, 1697.
 Толкушу отвержется, Сынъ твой повѣдает. – Псалтир із тлумаченням: КПЛ, 1697.
 Тых Дѣвица со Сыном благословит руками. – Молитвослов: КПЛ, 1707.
 Яко zde Дѣво купно с Сыном стоиши. – Канони: КПЛ, 1697, 1716.

Страждання:

Ащя бѣ голгофа, тысушь главѣ имѣла. – Молитвослов: ПЛ, 1763.

Успіня:

Благо здѣ пречестному знаменію трвати. – Тріодь пісна: ЛБ, 1664.
 Въ рождѣствѣ чистотою дѣвства прославленна. – Псалтир із тлумаченням: КПЛ, 1697.
 Живота мати како умирает. – Акафісти: КПЛ, 1677, 1706, 1709; Молитвослов: ПЛ, 1793.
 Мати Живота, уже не в гробѣ лежиши. – Акафісти: КПЛ, 1693, 1709.
 Не умре, но спить сія Чистая Дѣвица. – Акафісти: КПЛ, 1693.
 О Владычицѣ къ небеси прешедшей. – Книга житій святых: КПЛ 1695.
 Сокровище дражайше не в землѣ но в небѣ. – Псалтир: КПЛ, 1690.
 Спящій Дѣвицѣ аки стражи приставленны. – Часослов: КПЛ, 1713.
 Чиста и по Рождествѣ пребывшая Дѣва. – Апостол: КПЛ, 1695, 1722; Євангеліє: КПЛ, 1697.
 Трон Бозский отходит до небесного трону. – Апостол: ЛБ, 1666.
 Сын от Дѣви рожденный, бывшу дѣвству цѣлу. – Апостол: ЛБ, 1696.
 Уснулась Царице сном легким не ко смерти. – Молитвослов: КПЛ, 1707.
 Христу Цареві в руцѣ, дана в сей печати. – Патерик печерський: КПЛ, 1702.

Яко в Рождествѣ Дівство Мати сохранила. – Тріодь Пісна: КПЛ, 1715.

IV. Святі

Апостоли:

Имущеи Христу въ день суда сосѣдѣти. – Молитвослов: ПЛ, 1763.

Всі святі:

Друзи Божіи, вси святіи бысте. – Молитвослов: ПЛ, 1763.
 Тако святіи Христу Богу угодисте – Акафісти: КПЛ, 1677, 1706, 1709; ЛБ, 1742.

Печерські святі:

Ископасте Пещеры нетокмо руками. – Акафісти: КПЛ, 1706, 1709.

Св. Варвара:

Троицкий узрѣвшая Свѣт тремя окнами. – Акафісти: КПЛ, 1706; ЛБ, 1742.

Василій Великий:

Достоинo святителским саном украшенный. – Акафісти: КПЛ, 1693.
 Се Святитель Великій, се столп ест огненный. – Служебник: КПЛ, 1692.

Цар Давид:

Да с Давидом пріимеши мзду многу. – Псалтир: КПЛ, 1690 р.
 Тихо кроткий царь Давид на гуслих бряцает. – Новый Завіт і Псалтир: КПЛ, 1692 р.
 Во всѣх начинаных от Вышняго воли. – Псалтир: КПЛ, 1750.
 Вознеси глас твой Сіоне Царицѣ. – Ірмологіон: ЛБ, 1757.

Іоан Дамаскін:

Вышнею благодатью въ сытость упоен. – Октоїх: ЛБ, 1630.
 Іоан Дамаскин съ Богом начиная. – Октоїх: ЛБ, 1630.
 Іоан Дамаскин от Отцев богословец. – Октоїх: ЛБ, 1630.
 Іоан Дамаскин цѣль душею святою. – Октоїх: ЛБ, 1630.
 Іоан Дамаскин, тепл вѣры поборитель. – Октоїх: ЛСл, 1640; Тріодь Пісна: ЛСл, 1666–1667; Ірмологіон: ЛЮр, 1700.
 Іоанну безвиннѣ рука отсѣченна. – Октоїх: ПЛ, 1758, 1774; Ірмологіон: ПЛ, 1794.

Іоан Золотоустий:

Се Златоуст изрядный церкве украситель. – Служебник: КПЛ, 1692.

Іоан Хреститель:

Гласом Покаяніє всѣмъ проповѣдавый. – Акафісти: КПЛ, 1693.
 Сей от Божія родися обѣта. – Акафісти: КПЛ, 1677, 1706.

Каліст:

Пастырскій урядъ значне, Калистъ одправуєть. – Євангеліє учительне: КПЛ, 1637.

Св. Миколай:

Мечем слова Божія ересь постѣкай. – Акафісти: КПЛ, 1693.

Се есть Іерарх Мирейскаго Града. – Акафісти: КПЛ, 1677, 1706, 1709; Молитвослов: ПЛ, 1793.

Святой Отець Нїкола, от Бога почтенный – Служба Миколаю Чудотворцю: КПЛ, 1700.

Петро і Павло:

Почто о Петре святой, Ключ в твоей денници. – Акафісти: КПЛ, 1677, 1706, 1709.

Перехід Ізраїлю через Червоне море:

Ізраїльтяне егда в мори бѣста. – Псалтир: КПЛ, 1690.

Ізраїльтяне егда уз избыша. – Новий Завіт і Псалтир: КПЛ, 1692 р.

Умовні скорочення назви друкарні

КПЛ	–	друкарня Києво-Печерської лаври
ЛБ	–	друкарня львівського братства
ЛСл	–	львівська друкарня Михайла Сльозки
ЛЮр	–	львівська друкарня при монастирі св. Юра
ПЛ	–	друкарня Почаївського монастиря

Список бібліографічних посилань

1. Запаско Я. П. *Пам'ятки книжкового мистецтва* : каталог стародруків, виданих в Україні. Львів : Вища школа, 1981–1984.
2. Архиепископ Ігор (Ісиченко). *Історія української літератури: епоха Бароко XVII–XVIII ст.* : навчальний посібник для вузів. Львів; Київ; Харків: Святогорець, 2011. 567 с.
3. Колосова В. П. Функції віршів в українських стародруках кінця XVI – першої половини XVII ст. *Українське літературне барокко*. Київ: Наукова думка, 1987. С. 144–155.
4. Кречотень В. І. *Вибрані праці*. Київ: Обереги, 1999. 344 с.
5. Кречотень В. І. *Становлення поетичних форм в українській літературі XVII ст.* : автореф. доктора філологічних наук. Київ, 1992. 68 с.
6. Курганова О. Українська геральдична поезія у кириличних виданнях із фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. 2017. Вип. 47. С. 146–162.
7. Миловидов А. И. *Описание славяно-русских старопечатных книг Виленьской публичной библиотеки (1491 — 1800 гг.)*. Вильна : Типографія А. Г. Сыркина, 1908. 160 с.
8. Родосский А. *Описание старопечатных и церковно-славянских книг, хранящихся въ библиотекъ С.-Петербургской духовной академіи*. Вып 1 : 1491–1700 г. включ. С.-Петербург : Типографія А. Катанскаго и Ко..., 1891. 448 с.
9. Свенцицкий И. С. *Каталог книг церковно-славянской печати*. Жовква :

Печатня оо. Василянъ, 1908. [5], 213 с.

10. *Украинские книги кирилловской печати XVI – XVIII вв.: Каталог изданий, хранящихся в Гос. Б-ке СССР им. В. И. Ленина*. Вып. 2., Т. 1. Киевские издания 2-й половины XVII в. / Сост. А. А. Гусева, Т. Н. Каменева, И. М. Полонская. Москва : [б. и.], 1981. 322 с.: ил.

11. *Українська поезія. Кінець XVI – початок XVII ст.* / упорядники В. П. Колосова, В. І. Кречотень. Київ: Наукова думка, 1978. 430 с.

12. Чижевський Д. *Українське літературне барокко* : Вибрані праці з давньої літератури. Київ: Обереги, 2003. 576 с.

References

1. Zapasko, Ya., Isaievych, Ya. (1981). *Pamiatky knyzhkovoho mystetstva : katalog starodrukiv, vydanykh v Ukraini* [Monuments of book art. Catalogue of old-printed editions, published in Ukraine]. Lviv, Ukraine: Vyscha shkola. [In Ukrainian].
2. Archbishop, Ihor (Isichenko) (2011). *Istoriia ukrainskoi literatury: epokha Baroko XVII-XVIII st.* [The history of Ukrainian literature: Baroque epoch of 17-18th century]. Lviv; Kyiv ; Kharkiv, Ukraine: Sviatohorets. [In Ukrainian]
3. Kolosova, V. P. (1987). Funktsii virshiv v ukrainskykh starodrukakh kintsia XVI - pershoi polovyny XVII st. [The functions of poetry in Ukrainian old-printed editions of the end of 16 - the first part of 17 century]. In *Ukrainske literaturne barokko*. [Ukrainian literary Baroque]. (pp. 144-155). Kyiv, Ukraine: Naukova dumka. [In Ukrainian].
4. Krekoten, V. I. (1999). *Vybrani pratsi* [Selected works]. Kyiv, Ukraine: Oberehy. [In Ukrainian].
5. Krekoten, V. I. (1992). *Stanovlennia poetychnykh form v ukrainskii literaturi XVII st.* [Development of poetical forms in Ukrainian literature of 17 century]. (Extended abstract of Doctoral dissertation). Shevchenko Institute of literature, Academy of Science of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
6. Kurhanova, O. (2017). *Ukrainska heraldychna poeziia u kyrylychnykh vydanniakh iz fondiv Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho* [Ukrainian heraldic poetry in Cyrillic old-printed editions from funds of Vernadsky National library of Ukraine]. In *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho* [Scientific works of Vernadsky National library of Ukraine]. 47, 146-162. [In Ukrainian].
7. Milovidov, A. I. (1908). *Opisanie slaviano-russkikh staropechatnykh knig Vilenskoj publichnoi biblioteki (1491-1800 gg.)*. [Description of Slavonic-Rus old-printed books of Vilnius Public library (1491-1800)]. Vilna, Lithuania: Tipografia A. G. Syrkina. [In Russian].
8. Rodoskii, A. (1891). *Opisanie staropechatnykh i tserkovno-slavianskikh knig, khраниashchikhsia v biblioteke S.-Peterburgskoi dukhovnoi akademii*. [Description of old-printed and Church-Slavonic editions, stored in Library of St. Petersburg Ecclesiastical

Academy]. (Iss. 1). S.-Peterburg, Russia: Tipografiia A. Katanskago i Ko. [In Russian].

9. Svetsytskyi, Y. S. (1908). *Kataloh knyh tserkovno-slavianskoi pechaty* [Catalogue of Church-Slavonic typeset books]. Zhovkva, Ukraine: Pechatnia oo. Vasyliian. [In Ukrainian].

10. Guseva, A. A., Kameneva T. N., Polonskaia I. M. (Comps.). (1981). *Ukrainskie knigi kirillovskoi pechaty XVI-XVIII vv.: Katalog izdani, khraniashchikhsia v Gos. B-ke SSSR im. V. I. Lenina*. [Ukrainian Cyrillic typeset books of 16-18 th centuries: Catalogue of editions, stored in Lenin State Library of SSSR]. (Is. 2, Vol. 1). Moskva, Russia: [S. I.]. [In Russian].

11. Kolosova, V. P., Krekoten, V. I. (Comps.). (1978). *Ukrainska poeziia. Kinets XVI – pochatok XVII st.* [Ukrainian poetry. The end of the 16th – the beginning of 17th century]. Kyiv, Ukraine: Naukova dumka. [In Ukrainian].

12. Chyzhevskij, D. I. (2003) *Ukrainske literaturne baroko: vybrani pratsi z davnoi literatury* [Ukrainian literature baroque: selected works on old literature] Kyiv, Ukraine: Oberehy. [In Ukrainian].

Olena Kurhanova,

PhD (Philological), Research Associate, Vernadsky National Library of Ukraine

3, Holosiivskiy ave., Kyiv, 03039, Ukraine

e-mail: olena.kurhanova@gmail.com

tel.: (044)288-13-85

Ukrainian Descriptive Poetry in Cyrillic Editions of 17–18th Century from the Funds of Vernadsky National Library of Ukraine

In the article poetry, which accompanies book engraving, found in copies of Cyrillic old-printed editions from funds of Vernadsky National library of Ukraine (VNLU), is revised. Such texts belong to the genre of «descriptive poetry», which was widely spread in the literature of Ukrainian Baroque. The aim of our research is to re-actualize unstudied Ukrainian descriptive poetry texts, preserved in VNLU. The analysis of existing bibliographic data evidences that funds of VNLU hold the majority of this genre samples. The 95 titles of descriptive poetry from VNLU funds were classified according to the addressee and presented in Addition 1 to this article. Collected material enables to study specific features and history of Ukrainian descriptive poetry. Its topical diversity is connected with the function of enhancement the artistic effect of book illustration. Being verbal addition to artistic image of book engraving, descriptive poetry is placed mainly on the backside of the title leaf, before the main text or the structural part of the edition. Such poetical texts glorify images of the author, prayer addressee or the central image of the book. According to its main addressee, descriptive poetry may be divided in four thematic groups: poems dedicated to 1) the Trinity; 2) Angels; 3) Virgin Mary; 4) Saints. First samples of the genre are fixed in editions of the first part of 17th century. Descriptive poetry was frequently used in liturgical

editions of Kyiv-Pechersk Lavra printing-house in last decades of 17th – first quarter of 18th century. Poetical texts, created at this time, were found also in Lviv and Pochaiv editions on 18th century. At the same time, Pochaiv liturgical editions of the second part of 18th century are decorated with the cycles of original descriptive verses that were not detected in previous editions. The texts from VNLU copies are valuable source for Ukrainian book poetry of 17–18th centuries anthology compilation.

Keywords: descriptive poetry, epigram, Baroque literature, Cyrillic old-printed editions, funds of VNLU.

Стаття надійшла до редакції 20.03.2019 р.

УДК 94(477):019.5(093)"1919"

Катерина Лук'янець,кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Голосіївський просп., 3, Київ 03039, Україна

e-mail: sharlotakorde@gmail.com

тел.: +38(063)70-29-478

**ТРУДОВИЙ КОНГРЕС УКРАЇНИ (СІЧЕНЬ 1919 Р.)
КРІЗЬ ПРИЗМУ ЛИСТІВОК
З КОЛЕКЦІЇ ВІДДІЛУ СТАРОДРУКІВ ТА РІДКІСНИХ ВИДАНЬ
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО**

У статті розглянуто основні види аркушевої друкованої продукції з колекції листівок відділу стародруків та рідкісних видань Інституту книгознавства НБУВ, у якій йдеться про Трудовий конгрес України. Проаналізовано інформативні можливості аркушів січня 1919 р., що висвітлюють перебіг підготовки та проведення Трудового конгресу України. На основі попримірникового аналізу розглянуто особливості листівкової літератури січня 1919 р. як виду друкованих видань доби Української революції.

Ключові слова: Трудовий конгрес України, Українська революція 1917–1921рр., аркушівки, листівки.

Українська революція 1917–1921 рр. увійшла в історію як перша практика вітчизняного державотворення у ХХ столітті, тому завжди була і залишається серед пріоритетних тем наукових пошуків. До малодосліджених джерел революційної доби, безперечно, належать листівки (вони ж аркушівки, летючки, метелики) – вид неперіодичного видання, що водночас виступає засобом поширення інформації спеціального призначення [3, с. 65].

Листівки, як і тогочасна преса, відігравали важливу роль у оперативному та масовому інформуванні населення, проте, на відміну від періодики, такий вид друку набагато рідше потрапляє у поле зору дослідників. Частково це пояснюється розпорошеністю аркушівок сховищами різних бібліотек, архівів, музеїв країни (деякі до того ж збереглися в одиничних примірниках), частково – їх довготривалим перебуванням під ідеологічним «табу». Такі видання політичних

© Лук'янець К., 2019

противників більшовиків у радянський час потрапили у спецхови, їх зміст не піддавався серйозному аналізу, хоча інколи і використовувався для того, щоб показати «контрреволюційний характер» національних державних урядів. Тільки після проголошення незалежності України почали з'являтися публікації текстів листівок з науковими коментарями до них [6, 11]. Сучасних дослідників аркушеві видання цікавлять виключно як складник частини колекцій бібліотек, архівів, музеїв [5, 9, 12, 13]. Відтак на часі є розгляд аркушевих видань, що розкривають історію та ключові події українського державотворення протягом 1917–1921 рр., дослідження характерних рис аркушівок як виду друкованих видань доби Української революції, а також визначення ступеню їх вивченості.

Серед віхових подій Української революції чільне місце займає Трудовий конгрес України (Конгрес трудового народу України, Всеукраїнський трудовий конгрес) – вищий тимчасовий законодавчий орган Української Народної Республіки періоду Директорії УНР, що проходив у Києві 23–28 січня 1919 р. [4, с. 167]. Істориками встановлено, що так чи інакше цю подію висвітлювали усі українські газети [10, с. 196]. Зафіксувала реакцію суспільства на Конгрес і тогочасна аркушева література. Окремі пов'язані з ним тексти, у друкованому варіанті вперше з'явилися у формі листівок і були написані спеціально для розповсюдження аркушівками. Тому метою даної статті є дослідження джерелознавчого потенціалу аркушевих видань із колекції листівок відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ (далі – ВСПВ НБУВ) у яких йдеться про Трудовий конгрес.

У збірці відділу наявні 24 видання летючок (у 47 примірниках), які частково відображають підготовку до проведення Конгресу, його перебіг, продукуючі ним нормативні акти. Враховуючи сюжетне різноманіття листівок із теми, їх можна умовно поділити за змістом на суспільно-політичні, нормативно-регламентуючі, інструктивні та інформаційні.

Перше аркушеве видання з колекції листівок НБУВ ВСПВ, яке безпосередньо присвячене Трудовому конгресу України, є інструктивною листівкою з текстом «Інструкції для виборів на Конгрес Трудового Народу України» (шифр зберігання – Кл. 860). Листівка оповіщає про перше засідання Трудового конгресу, призначене на 19 січня 1919 р., визначає систему виборів, регламентує представництво, правила обрання делегатів та порядок голосування. «Інструкція...» була розіслана повітовим комісарам для проведення виборів на місцях [7, с. 200]. Її неодноразово передруковували у тогочасній пресі та тижневиках, не стали виключенням

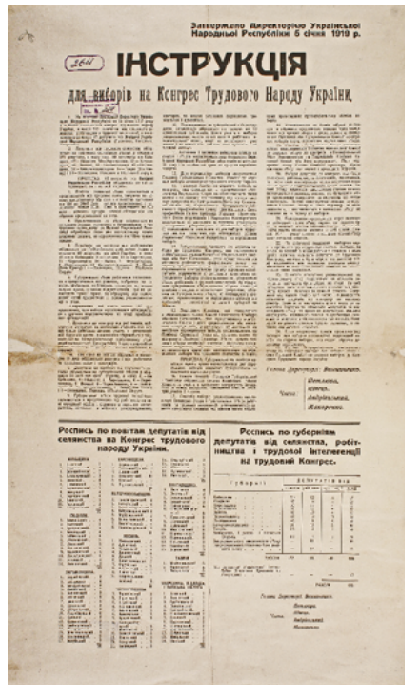

Рис. 1. Інструкція для виборів на Конгрес Трудового Народу України. – [Б. м.]: [Б. в.], 1919, січ., 5

Листівка не має вихідних даних, вірогідно була надрукована у Києві у період після затвердження Інструкції і до початку Трудового конгресу.

Серед інформаційних аркушів, що містять довідкові дані про Трудовий конгрес України – оголошення і повідомлення. Приміром, після прийняття «Інструкції...» Центральне інформаційне бюро при Директорії УНР видрукувало у листівковій формі повідомлення про скликання у Києві Трудового конгресу на 19 січня 1919 р. Одне з таких сповіщень було віддруковане 10 січня 1919 р. під заголовком-зверненням «Товариші селяне й робітники!» (як «Звернення Директорії УНР до робітників і селян з приводу скликання Трудового Конгресу» текст листівки опублікований у збірнику документів і матеріалів з діяльності Директорії, оригінал знаходиться у Державній науковій архівній бібліотеці (далі – ДНАБ) –

й аркушівки. Примірник з колекції листівок НБУВ (рис. 1) був призначений для вивішування – це великоформатна аркушівка (60 x 28,5 см). Перед назвою, у правому верхньому куті розміщений виділений жирним шрифтом коментар: «Затверджено Директорією Української Народної Республіки 5 січня 1919 р.». Листівка передає повний текст «Інструкції...» (25 пунктів з примітками), підписаний головою та членами Директорії. Після тексту додані «Розпис по повітах депутатів від селянства на Конгрес трудового народу України» та «Розпис по губерніях депутатів від селянства, робітництва і трудової інтелігенції на Трудовий Конгрес», що містять інформацію про визначені квоти територіального та професійного представництва. Для зручності аркушівці розміщено у таблиці.

єдиниця зберігання № 11745)[2, с. 426–427]. Листівка агітувала населення не ігнорувати вибори своїх представників до Конгресу і закликала обирати тих, «хто буде міцно стояти за бідний народ, за те, щоб наша земля – Україна була Самостійною, ні від кого незалежною, щоб сама без чужинців у себе порядкувала». Нижче за текстом, під зверненням до «товаришів селян і робітників», пропонувалося обирати представників виключно з-поміж українських соціалістичних партій, «щоб на нашій землі були рівність,

Рис. 2. Товариші селяне й робітники! – [Б. м.]: [Б. в.], 1919, січ., 10

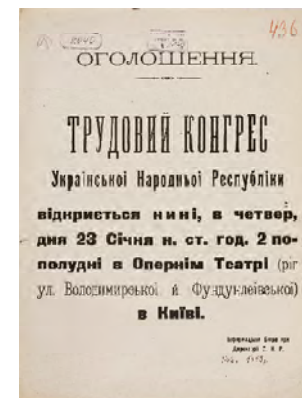

Рис. 3. Оголошення. – [Київ]: [Б. в.], [1919, січ.]

братерство, щоб не було ні полонених, ні гнобителів», та котрі на думку замовників листівки «дадуть лад і спокій Україні і закріплять владу Трудового народу через Трудовий Конгрес». Це видання (Кл. 868) відрізняється художнім друкарським оздобленням: використано різні шрифти, виділення жирним. Великі розміри листівки (42 x 27 см) свідчать про те, що вона призначалася для вивішування у людних місцях (рис. 2).

Ще одне оголошення про Трудовий конгрес України з колекції листівок ВСРВ видрукуване вже після того як заплановане на 19 січня 1919 р. відкриття Конгресу було перенесено на 23 січня 1919 р. Аркушівка Інформаційного Бюро при Директорії УНР під заголовком «Оголошення» небатослівна: «Трудовий Конгрес Української Народної Республіки відкривається нині, в четвер, дня 23 січня н. ст. год. 2 по-полудні в Опернім Театрі (ріг ул. Володимирської й Фунду-клеївської) в Київі», – є виключно інформаційною (рис. 3). Як і попередня листівка, ця має значні виділення жирним та декілька варіантів шрифтів (Кл. 881).

Частина аркушів, пов'язана з Трудовим конгресом, належить до групи суспільно-політичних видань. Потреба в їх появі визначалася політичною ситуацією та

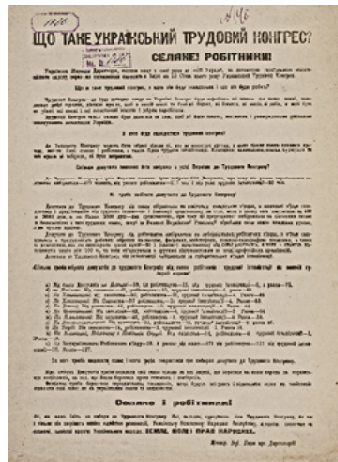

Рис. 4. Що таке Український Трудовий Конгрес? – [Б. м.]: [Б. в.], 1919, січ., 18

аркушівки є спрощеною версією затвердженого тексту з інструктивними нормами. Відомості про Конгрес у ній подаються тематичними блоками, які формують запитання: «Що ж таке трудовий конгрес, з кого він буде складатися і що він буде робить?», «Скільки депутатів повинно бути вибрано з усієї України до Трудового Конгресу?», «Як треба вибирати депутатів до Трудового Конгресу?», «Скільки треба обрати депутатів до Трудового Конгресу від селян, робітників і трудової інтелігенції по кожній губернії окремо?». Як бачимо, для забезпечення спільного між Директорією та населенням розуміння головних ідей редактори аркушівки вдавалися до зрозумілої і легкої для сприйняття мови викладу. У ній уникнуто незрозумілих переважній більшості читачів термінів, відсутня багатослівність і заплутаність, натомість нагальне пояснюється «зрозумілою мовою», більш схожою на розмовний стиль. Приміром, Трудовий конгрес визначається просто, як «найвища влада на Україні». «Конгрес буде виробляти всі закони для нашої землі, – йдеться у листівці із застосуванням популярних фраз та не без агітаційної маніпуляції, – заводитиме добрі порядки, дбатиме про те, щоб в нашій землі не було ні бідних, ні багатих, ні панів, ні рабів, а щоб були всі вільні і всі забезпечені землею і добрим заробітком». У такий спосіб забезпечувалося макси-

завданнями певного історичного етапу. У таких листівках подія висвітлюється здебільшого простою, образною мовою і обов'язково з позиції інтересів замовника. У фондах ВСРВ зберігаються летючки декількох видів, що відповідають цій категорії: статті, відозви, заклики і звернення.

Привертає увагу видрукувана на початку 1919 р. на замовлення Центрального інформаційного бюро Директорії листівка у формі запитань-відповідей під заголовком «Що таке Український Трудовий Конгрес?» (рис. 4). Її головною метою було роз'яснення системи виборів та виборчих квот. Проте, на відміну від «Інструкції...» 5 січня 1919 р. зміст

мально швидке і легке пояснення інформації з метою її подальшого розповсюдження. Видання має два відкриті агітаційні заклики, вміщені наприкінці інформаційних роз'яснень. Перший покликання під назвою «За кого треба подавати голос і кого треба стерегтися при виборах депутатів до Трудового Конгресу», другий – спонукає не ігнорувати вибори представників Трудового Конгресу, і навпаки «всі як один» віддати голоси за своїх делегатів. Ця листівка без зазначених місця і часу друку, ймовірно була видрукувана в Києві у період 5–23 січня 1919 р. Має підпис «Центр. Інф. Бюро при Директорії». Обидва примірники видання, що зберігаються у ВСРВ (Кл. 878) мають відбитки печатки бібліотеки Центрального Архіву Жовтневої Революції Міністерства Внутрішніх Справ Української РСР у Харкові (далі – ЦАЖР МВС УРСР у Харкові). Відомо про ще одне видання тексту листівки – це типографський відбиток, що знаходиться у ДНАБ [2, с. 427–429].

Про необхідність об'єднання навколо Директорії та Конгресу трудового народу України йдеться у ще одній листівці Центрального інформаційного бюро Директорії УНР «Товариші селяни і робітники» (Кл. 834). Видання побачило світ у друкарні товариства «Енергія» (Київ, Хрещатик 34). Слова перед назвою – «Листівка ч. 1» дають підстави говорити про задум Інформбюро видавати листівки з певною періодичністю. Водночас летючку, датовану першим числом (першим номером), можна формально прийняти за початок діяльності Центрального інформаційного бюро Директорії УНР у справі випуску аркушевої літератури.

Трудовий конгрес України згадується також у низці агітаційно-пропагандистських видань Інформаційного Бюро Армії УНР. Зокрема до таких належить аркушівка «Що робити?» (Кл. 922), видрукувана у друкарні Р. К. Лубковського. Видання закликає підтримати Директорію УНР, роз'яснює суть нової влади та її найближчі завдання: «Директорія... не хоче затримувати в своїх руках влади, а має передати її самому народові для чого як найскоріше скличе Трудовий конгрес із представників селян та робітників». У листівці наголошується, що доля народу знаходиться у його ж руках, а Конгрес лише вирішуватиме всі державні справи у такому руслі, який запропонує народ, та затвердить таку владу «яку народ потребує».

Інша аркушівка Інформбюро армії УНР із заголовком-зверненням «Товариші селяни-повстанці!» побачила світ у Києві 24 січня 1919 р. (Кл. 889). У ній сформульовано перелік заходів Директорії, спрямованих на задоволення вимог і потреб «робочого народу», серед яких і скликання

Трудового конгресу – втілення волевиявлення селян, робітників та трудової інтелігенції. Видання містить протиставлення, у якому Трудовий конгрес виступає владою народу України, а всі інші форми правління – нав'язаними ворожими. «Хочете, щоб нашим безвладдям та рапотнечою скористувалися наші вороги і розбили нас? – йдеться в агітаційному заклик. – Ви ж цього не хочете, а тому повертайтеся швидше додому обирайте депутатів до Конгресу, не проливайте дарма братської крові. Бо тільки в єднання всього народу Українського є запорука його щастя». Характерно, що листівка у фонді ВСПВ збережена у 7 примірниках (два з них мають відбитки печатки Головного Українського архіву у Києві).

Ще одне аркушеве видання кінця 1918 р. – початку 1919 р. – «Народ і армія», містить промовисте порівняння з'їздів, конгресів, установчих зборів з «головою народу», а армії – з «руками народу». Відтак, у листівці зазначається, що: «Трудовий Конгрес скаже, як бути далі, які порядки завести, кому владу оддати і т. и. Після того для порядкування собою український народ збиратиметься чи в парламент, чи на установчі збори, чи на які інші з'їзди – то то вже його буде діло. На чім погодяться на Трудовім Конгресі, так і буде». Автори листівки закликають армію виконувати волю українського народу, а останнього підтримувати своїх вояків. З метою якомога ширшого розповсюдження цього публіцистичного звернення його неодноразово було віддруковано в аркушевій літературі. У фонді ВСПВ зберігається два екземпляри летючок, єдиною відмінністю яких є шрифтові набори (Кл. 830, Кл. 3329).

Прикладом суспільно-політичних аркушевих видань може слугувати листівка з промовою Голови Директорії УНР В. Винниченка на Трудовому конгресі, що й винесено у заголовок видання – «Промова голови Директорії Винниченка на Трудовому Конгресі». Аркушітка є двостороннім виданням, має великі розміри (45,5 x 27,5 см). Текст листівки розміщений у чотири колонки, розділені між собою смужками. З нього дізнаємося, що В. Винниченко присвятив свій виступ роз'ясненню політики Директорії від часу її створення до січня 1919 р. та відносинам із більшовицькою Росією.

Характерно, що у виданні не лише відтворено пряму мову оратора, але й додано редакторський опис розвитку подій Конгресу (рис. 5). Аркушітка розпочинається, змальовуючи загальну канву зібрання: «Засідання 25 січня 1919 року розпочинається о 1 год. 35 хв. Голова Конгресу п. Вітик. Засідання Трудового Конгресу одкрито. Слово для

Рис. 5. Промова голови Директорії Винниченка на Трудовому Конгресі. – Київ: Друк. Р. К. Лубковського, [1919, січ.]

У аркушевій літературі відображена діяльність на Трудовому конгресі представників провідних політичних партій того часу, що напередодні та у ході роботи Конгресу провели свої партійні наради, брали участь у форумі та впливали на політичні позиції фракцій [1, с. 89]. Зокрема, участь у роботі Конгресу взяли представники центральної течії Української Партії Соціалістів-Революціонерів. Заслухавши доповіді Голови Директорії В. Винниченка і народних міністрів про роботу Уряду, українські соціалісти-революціонери центральної течії оголосили про низку партійних рішень, які невдовзі було опубліковано в аркушевій формі. Так, листівку під заголовком «Декларація фракції Української партії соц.-революц. центр. течії Трудового Конгресу» формують 10 пунктів, що стосуються різноманітних питань життєстрою УНР (Кл. 908). З тексту

оголошення декларації Директорії належить Голові Директорії товаришу Винниченко. Голова Директорії п. Винниченко: «[далі йде пряма мова]». У тексті аркушітки зустрічаємо й інші зауваги: «Читає», «Далі голова Директорії розповідає» тощо. Окрім того, виступ в аркушітці супроводжується коментарями-описами настрою делегатів Трудового Конгресу: «Оплески», «Ганьба, ганьба! – несеться з різних лав», «При читанні цього документу голосні поклики ганьба, лайдацтво», «Центр і праві встають і голосними довгими оплесками вкрияють останні слова голови Директорії. Лівий сектор, котрий зайнятий депутатами блоку лівих і московських меншовиків мовчки лишаються сидіти на своїх місцях. По їх адресі з центра несуться

видання дізнаємося, що українські есери центральної течії вважали завданням Конгресу «ввести внутрішнє заспокоєння і привернути зовнішній мир, шляхом повного задоволення соціальних потреб і національних ідеалів трудового люду України». Політики серед іншого пропонували Конгресу висловити протест світовій спільноті проти порушення суверенності Української Народної Республіки, водночас вітали з'єднання УНР із ЗУНР. Наприкінці листівки центральна фракція УПСР закликала народ України до оборони «збройною рукою» незалежності й нейтральності Української Народної Республіки, а Трудовий конгрес до енергійної та напруженої роботи. Листівка має помірні розміри (26,5 x 18 см). Текст у ній надрукований дрібним шрифтом у три стовпчики, відокремлені між собою смужками. Видання не містить вихідних даних, ймовірно побачило світ у Києві в останні січневі дні 1919 р. До бібліотеки листівка потрапила з фондів бібліотеки ЦАЖР МВС УРСР в Харкові.

Ще одна політична платформа сформована на період проведення Трудового конгресу і відображена в аркушеві літературі – звернення «До товаришів членів Конгресу Трудового Народу України» від фракції «незалежних» Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії. Листівка містить факт про розкол серед членів УСДРП («Тепер менша частина укр. соціал-демократичної партії, думаючи «спастися революцією» виділилась на 6-му конгресі нашої партії, який відбувся 9–12 цього січня в окрему фракцію «незалежних» (всього 10 делегатів)») та сповіщає, на яких політичних позиціях зосереджена сформована фракція УСДРП, а саме: «стоїть за заведення на Вкраїні влади рад робітничих і селянських депутатів». У виданні акцентується увага на тому, що лише демократичний шлях збереже незалежність Української Народної Республіки, та гостро критикується більшовицька влада Росії і деформоване нею поняття про владу рад: «Нічим іншим ця «влада рад» не може бути на Вкраїні, як перенесенням большевицького панування на Вкраїну з усіма наслідками його: голодом, зростаючим безробіттям і невпинною громадянською війною в середині самих тих класів, які зробили українську революцію», – йдеться в ній. Аркушівка плакатного типу (46 x 29 см), містить дату видання – 23 січня 1919 р. У колекції листівок ВСРВ зберігається шість примірників звернення (Кл. 883). Його текст надруковано у дві колонки, у правому верхньому куті вміщено гасло «Пролетері всіх країн, єднайтесь!», після тексту підпис – Центральний Комітет Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії.

У фонді ВСРВ зберігаються аркушеві видання, де були надруковані конституційні акти УНР – «Універсал Трудового Конгресу до українського народу» та «Нота Конгресу Трудового народу України до народів усього світу». Це основоположні документи, що належать до найважливіших законодавчих джерел періоду національно-визвольних змагань українського народу і які резюмують діяльність Трудового конгресу України. Листівки з текстами цих актів належать до групи нормативно-регламентуючих.

Зміст і наслідки прийняття «Універсалу Трудового Конгресу до українського народу», який дослідники прирівнюють до проекту тимчасової Конституції Директорії УНР, добре проаналізовані вітчизняними науковцями та не потребують додаткового аналізу. Водночас залишається актуальним дослідження історії розповсюдження варіантів аркушевих видань примірників Універсалу. Лише у колекції листівок ВСРВ він наявний у трьох виданнях і п'яти примірниках (Кл. 899, Кл. 899/2, Кл. 899/ (2 примірники)).

Наприклад, до виданих листівок з текстом документу невдовзі після його прийняття належить збережений екземпляр у три стовпчики на аркуші розміром 45 x 34 см (Кл. 899/2). Аркушівка була видрукувана Центральним інформаційним бюро при Директорії УНР 31 січня 1919 р. у Вінниці. Після тексту наявний підпис: «Ухвалено Конгресом Трудового Народу України у м. Києві 28 січня 1919 року». Видання Універсалу відрізняється незначними виправленнями в тексті, зокрема примітна відмінність у пунктуації та формах слів, що, проте, радикально не змінює текст офіційного документу (рис. 6).

Ще два екземпляри документу з колекції ВСРВ без вихідних даних. Вони мають однаковий шрифтовий набір, художнє оздоблення та виділення в тексті, що може свідчити про їх друк в одному видавництві. Одна з листівок

Рис. 6. Універсал Трудового Конгресу до українського народу. – Вінниця: Вид. Центральне Інфор. Бюро при Директорії УНР, 1919, січ.

(Кл. 899 – походить з фондів бібліотеки ЦАЖР МВС УРСР в Харкові) має слова перед назвою – «Листівка число 9», а наприкінці тексту надруковано її замовника – «Видан Центр. Інф. Бюро У. Н. Р. Директорії». Інший екземпляр Універсалу (Кл. 899/3) не має ніякої інформації про замовника аркушівки, відсутня і послідовна нумерація на самій листівці із зазначенням її номеру (такий примірник з текстом Універсалу зберігається у ДНАБ – одиниця зберігання № 14025 [11, с. 465–466]). Наприкінці текстів обох згаданих вище листівок вказані місце і дата прийняття документу – «Ухвалено Конгресом Трудового Народу України у м. Києві 28 дня року 1919». Усі примірники з текстом Універсалу великих розмірів, тобто орієнтовані на широку аудиторію. Такі нормативно-регламентуючі аркушівки були частиною політики урядового інформування і забезпечували швидке розповсюдження серед населення програми дій Директорії.

У аркушівці із текстом «Ноти Конгресу Трудового народу України до народів усього світу» міститься заява, що українського народ «вільним хоче увійти в сім'ю народів світу, стати з ними на рівні, а тому заявляє про своє право бути представленим на всесвітньому мирному конгресі». У колекції листівок ВСРВ зберігається три великоформатні примірники видання – 37 x 27,5 см (Кл. 898). У них великими літерами і жирним шрифтом виділено, що Трудовий конгрес України від імені українського народу висловив рішучий протест «проти всякого насильства над його волею» та водночас не хоче війни ні з ким «а бажає жити мирно, утворивши сам для себе той лад, який відповідає його дійсним потребам». Текст аркушівки відтворений у двох стовпчиках, що відділені між собою двома вертикальними смужками. Нота завершується підписом: «Ухвалено Конгресом Трудового Народу України на засіданні 28 січня 1919 року у м. Києві. Президія Конгресу: Голова Семен Вітик, Секретарь Сергій Бачинський». Наявні аркушівки без зазначеного місця і часу друку, ймовірно були видрукувані наприкінці січня 1919 р. у Києві (рис. 7). Один з трьох примірників потрапив до бібліотеки з Харківського історичного музею.

Серед інших важливих постанов Конгресу, що були масово віддруковані у листівковій літературі – «Закон про форму влади на Україні». У ВСРВ зберігається текст цього нормативно-правового документу у двох окремих публікаціях під одною назвою «Закон ухвалений Конгресом трудового народу України на засіданні 28-го січня 1919 року» (рис. 8). Аркушівки

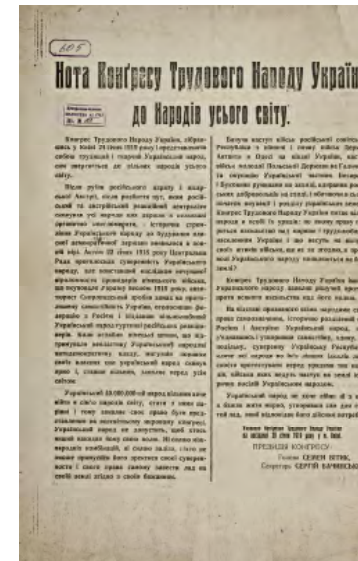

Рис. 7. Нота Конгресу Трудового народу України до народів усього світу. – [Київ]: [Б. в.], 1919

Рис. 8. Закон ухвалений Конгресом трудового народу України на засіданні 28-го січня 1919 року Про форму влади на Україні. – [Б. м.]: Вид. Централ. Інформ. бюро при Директорії, 1919, січ., 28; Закон ухвалений Конгресом трудового народу України на засіданні 28-го січня 1919 року Про форму української влади. – [Б. м.]: [Б. в.], [1919, січ.]

відрізняються підзаголовком «Закону...»: у першому екземплярі – «Про форму влади на Україні» (Кл. 896, зберігся у двох примірниках), у другому – «Про форму української влади» (Кл. 897). Як Закон «Про форму влади на Україні» (з приміткою перед назвою – «Лист Ч. 8.» та підписом – «Вид. Центр. Інф. Бюро при Директорії У.Н.Р.») ще одна листівка з текстом документу зберігається у Державному архіві друку Книжкової палати України імені Івана Федорова [12, с. 37].

«Закон...» складається з восьми пунктів, у яких підняті головні питання внутрішньої (пункти 1–6, 8) та зовнішньої (пункт 7) політики УНР. Зокрема, згідно із «Законом...», утворювались комісії Конгресу, Директорії УНР надавалась верховна

влада в Україні «до скликання слідуючої сесії Трудового Конгресу», виконавча влада належала Раді Народних Міністрів. Останнім пунктом Закону було постановлено, що «З приводу своїх постанов Конгрес Трудового Народу України видає свій Універсал до Українського народу і ноти до народів всього світа». Листівки мають підпис: «Президія Конгресу Трудового Народу України: Голова Семен Вітик, Секретар Сергій Бачинський», проте не містять вихідних даних; лише одна з них («Закон Про форму влади на Україні») із зазначенням замовника – «Видання Центрального Інформаційного Бюро при Директорії». Ці аркушеві видання подібних розмірів (Кл. 896 – 29 x 20,5 см; Кл. 897 – 28 x 21,5 см), текст у них розташований у двох колонках. Водночас на різні друкарські центри вказують відмінні шрифти. Обидва екземпляри листівок свого часу зберігалися у фондах бібліотеки ЦАЖР МВС УРСР у Харкові.

Ще дві аркушівки, що стали результатом діяльності делегатів Трудового конгресу, стосуються звернення його учасників до війська УНР. Аркушівка «Відозва Конгресу трудового народу України до війська Української Народної Республіки» була видрукувана у Києві 28 січня 1919 р. (Кл. 895), одноаркушева, в один стовпчик, розмірами 27 x 18 см. Текст містить виділення жирним шрифтом, при друці було використано декілька шрифтів. У колекції відділу збережено три примірники цього видання, ще один його примірник зберігається у Державному архіві друку Книжкової палати України імені Івана Федорова [12, с. 37]. Інша листівка має назву «Відозва до Армії Трудового Конгресу України» (Кл. 3225), була видрукувана 31 січня 1919 р. у Вінниці (є вихідні дані: «Вінниця, Миколаївська 70») на замовлення Центрального інформаційного бюро Директорії. Видання невеликого розміру – 20 x 14,5 см., ймовірно слугувало для індивідуального розповсюдження.

Незважаючи на те, що назви двох листівок різняться, вони мають однаковий підзаголовок – «Славні січові стрільці! Славні козаки!». Після нього вміщене звернення-привітання делегатів Конгресу військовим, що захищали Українську Народну Республіку та заклик до сумлінної служби і надалі. Тексти листівок однакові за змістом, проте інколи різняться за викладом (рис. 9). Листівка, видрукувана у Вінниці, містить редакторські правки пізнішого часу. Проте й такі текстуальні відмінності незначні (приміром, перше речення Кл. 895 – «У цей тяжкий час, тільки що визволений від неволі Трудовий Народ України, звертається в той бік, звідки прийшла наша свобода, в бік рядів славної нашої революційної

республіканської армії»; перше речення Кл. 3225 – «У цей тяжкий час, який переживає тільки що звільнений Трудовий Народ України, звертаються всі очі в той бік, звідки прийшла отся наша воля: в бік рядів славної нашої революційної республіканської Армії» і тому подібне), у них легко упізнається спільна основа. Наприкінці обидві аркушівки мають підпис: «Трудовий Конгрес Української Народної Республіки».

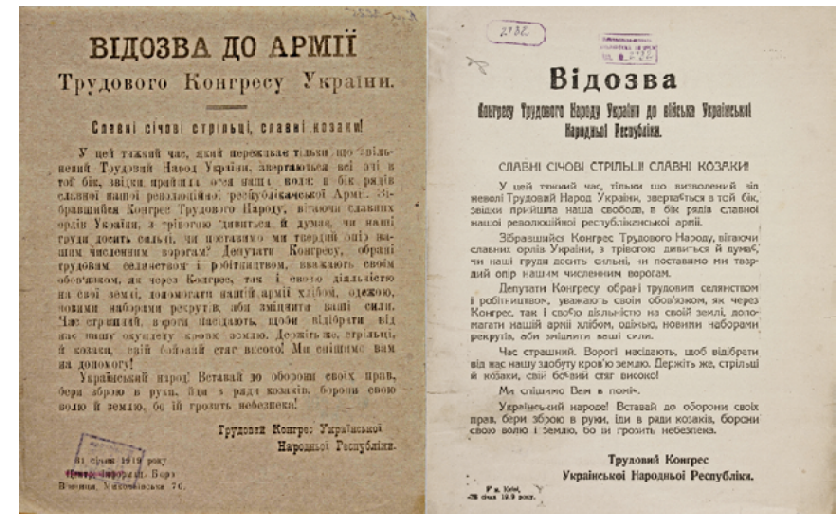

Рис. 9. Відозва до Армії Трудового Конгресу України. – Вінниця: Центр. Інформац. Бюро, [1919, січ.]; Відозва Конгресу трудового народу України до війська Української Народної Республіки. – Київ: [Б. в.], 1919, січ., 28

Наприкінці своєї діяльності Трудовий конгрес утворив комісії, що мали підготувати законопроекти для наступної його сесії. В «Універсалі Трудового Конгресу до українського народу» йшла мова про шість комісій: з оборони, земельну, освітню, бюджетну, закордонних справ та з питань харчування. Закон, ухвалений Конгресом трудового народу України на засіданні 28-го січня 1919 р. «Про форму влади на Україні» у другому пункті визначив, що: «Загальний склад комісій укладається шляхом виборів, пропорційного представництва від усіх фракцій Конгресу, по рахунку 1 представник від 15 членів Конгресу. Поділ по окремим комісіям і вироблення порядку работ встановлюється на спільних зборах всіх обраних до комісій депутатів». Проте активній діяльності утворених комісій з огляду на військово-політичні обставини не судилося розгорнутися.

Про їх подальшу діяльність відомо небагато [8, с. 172]. Водночас аркушеві видання містять цінний фактичний матеріал про роботу окремих комісій у 1919 р. (рис. 10). Зокрема, аркушівка під заголовком «Від харчової комісії Трудового Конгресу України до українського народу» (Кл. 3281) дає уявлення про її діяльність у лютому 1919 р. Листівка без вихідних даних. Наприкінці тексту містяться дані про збори комісії 14 лютого 1919 р. у Вінниці у готелі «Савой» («кім. 54») та її склад: «Голова – І. Косенко, секретар – М. Спидан, члени – Грузинець, Сухенько, Блохин». У зверненні з п'яти пунктів Комісія (у формулюванні – «як велить нам наша совість і розуміння свого обов'язку, зауважимо») наголошує на необхідності всенародної боротьби з ворогами Батьківщини, піднімає питання харчових реквізицій більшовиками на Полтавщині, говорить про ймовірний голод у низці регіонів України, закликає здавати хліб для війська УНР – бо «голодна армія не здержить ворогів». Окремим пунктом Комісія апелювала до залізничників і до війська та наказала припинити безладдя, що відбувалося із затримкою потягів з харчами, їх грабежем. Останнім пунктом Комісія звернулася до всіх громадян «з гарячим закликком всіма способами допомагати нам боротися з безладдям в харчовій справі, зловживаннями, хабарниками і спекулянтами». Листівка не позбавлена пропагандистсько-агітаційних закликів. Так, увагу привертають виділені жирним шрифтом ключові ідеї аркушівки: «Пам'ятайте-ж, що оборона України є оборона Ваших дітей і жінок від голодної смерті» та «Хто задержить раді користі хліб, той зрадить державі і буде потім покараний тим, що прийдуть москалі і поляки і заберуть все».

Листівка «До селян і козаків Української Народної Республіки» містить звернення Комісії трудового Конгресу по Обороні Держави (Кл. 3229). У ній визначається завдання Комісії на час перебування у Вінниці (березень 1919 р.): «мала контролювати і стежити справу оборони Української Республіки від ворогів та допомагати Правительству в цій справі». Текст коротко переповідає перебіг подій після того як Конгрес завершив свою діяльність; йдеться про воєнні дії більшовицької Росії проти УНР, а також розвінчується спрямована проти Директорії більшовицька пропаганда. Головне ж послання аркушівки – заклик вступати до лав армії УНР, допомагати їй одягом та зброєю. «Наші представники в Особі Комісії Трудового Конгресу по Обороні Держави, – йдеться у ній, – кличуть Вас стати в оборону своїх власних прав і не вірити облесливим обіцянкам, за

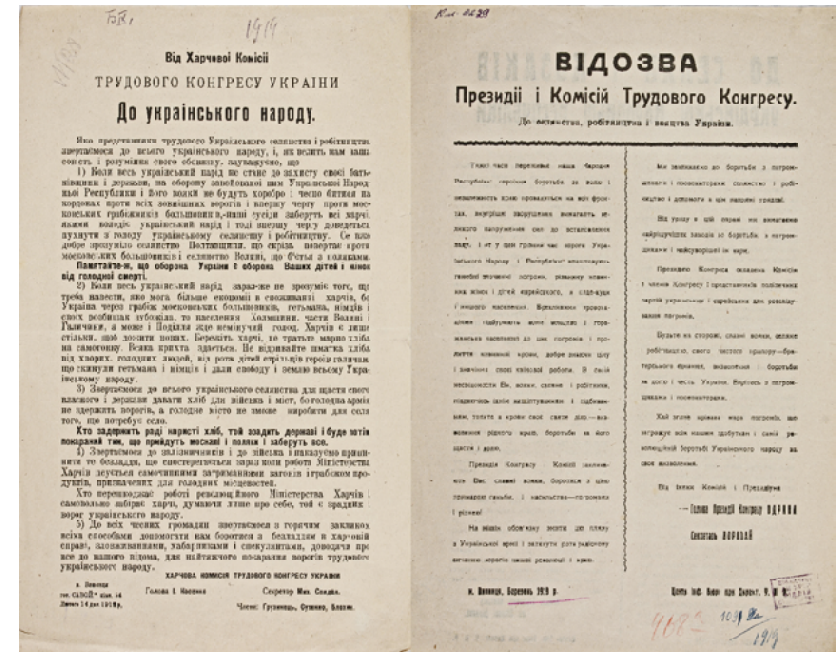

Рис. 10. Від харчової комісії Трудового Конгресу України до українського народу. – [Б. м.]: [Б. в.], [1919, лют.]; До селян і козаків Української Народної Республіки. – [Б. м.]: Центр. Інф. Бюро при Директ. У.Н.Р., [1919, берез.]

якими йде грабіж». Звернення Комісії надруковане у два стовпчики, розділені горизонтальною смужкою, є виділення жирним шрифтом.

Розглянута листівка двостороння, з іншого боку міститься «Відозва Президії і Комісії Трудового Конгресу До селянства, робітництва і вояцтва України» того ж часу («м. Вінниця, Березень 1919 р.»). Поклик розміщений у два стовпчики. Аркушівка закликає боротися проти погромів єврейського населення, з грабіжниками та провокаторами. У листівці повідомляється, що Президією Конгресу утворена ще одна комісія з членів Конгресу та представників політичних партій для розслідування погромів. Відозву підписав Голова Президії Конгресу Д. Одрин.

У аркушевих виданнях частково відбилася реакція на Трудовий конгрес на місцях. Наприклад, про обраних у Ромнах (Сумська область) 20 січня

1919 р. трьох кандидатів на Конгрес та випрацюваний для них наказ повідомляє Українське Телеграфічне Агентство. Циркуляр останнього від 21 січня 1919 р. (№ 342) зберігається у колекції листівок ВСРВ (Кл. 3191). У машинописній летючці зазначається що «в основу наказу положено резолюцію полтавського губерніального з'їзду». У іншому аркушевому виданні – «Відозві», видрукуваній 7 квітня 1919 р. у Волинській губерніальній друкарні у Житомирі, фігурує Колегія членів Трудового Конгресу як «обрані народом заступники інтересів» комісара губернії Сумнівича. Зокрема, Колегія мала вжити всіх заходів, аби своїм моральним авторитетом «стати в обороні потерпівши як від більшовицького панування так і погромів» (Кл. 3234).

Отож, підготовка, проведення та наслідки Трудового конгресу України січня 1919 р. задокументовані у специфічній інформаційній та агітаційній літературі доби Української революції – листівках, що мали за мету пояснити політичні платформи, поточні події та допомогти організовувати діалог між владою та населенням. Збережені у фонді ВСРВ НБУВ листівки не є повним зібранням аркушевої літератури 1917–1921 рр., де йдеться про Трудовий конгрес України. Проте й наявний матеріал окреслює суспільно-політичні віяння, у контексті яких відбувалася підготовка до Конгресу, правові основи його проведення та розглянуті і затверджені ним нормативні документи. Листівки розкривають ставлення населення різних регіонів країни та тогочасних провідних політичних сил до Трудового конгресу України, а також дають уявлення про особливості висвітлення головних його здобутків у неперіодичних друках 1917–1921 рр. Розглянуті аркушеві видання доповнюють та розширюють джерельну базу вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.

Список бібліографічних посилань

1. Гай-Нижник П. Пошук державної моделі УНР: ідея і крах «трудового принципу» (грудень 1918 р. – липень 1919 р.). Український історичний журнал. 2016. № 1. С. 79–97.
2. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки (листопад 1918 – листопад 1920 рр.): документи і матеріали у 2-х томах, 3-х частинах / упоряд. В. Верстюк (керівник) та ін. Київ : Вид-во імені Олени Теліги, 2006. Т. 2. 744 с.
3. Дмитрієнко М. Листівки більшовицьких організацій України 1917–1920 рр. як історичне джерело. Київ : Наук. думка, 1890. 303 с.

4. Задунайський В. Трудовий конгрес України. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2013. Т. 10. С. 167.

5. Ковальчук Г., Губко Г., Тіхненко О., Лобузіна К. Колекція історичних листівок НБУВ і сучасні проблеми введення її в електронний простір. Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Київ, 2011. Вип. 31. С. 259–274.

6. Листівки Української революційної доби (1917–1919 рр.): збірник документів / уклали О. М. Надтока, Г. С. Черевичний. Київ : ДП Інформ-аналіт. агентство, 2014. 150 с. : іл.

7. Малюта О. Всеукраїнський трудовий конгрес як представницький орган українського народу в другій Українській Народній Республіці. Історичний архів: Наукові студії: збірник наукових праць. Миколаїв, 2011. Вип. 7. С. 199–208.

8. Павлишин О. Комісії Трудового Конгресу України (1919 р.): формування та діяльність. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років*. Збірник наукових статей. Київ, 2014. Вип. 10. С. 172–190.

9. Сергєєва С. Колекція листівок 1917–1920 років у зібранні Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського. *Скарбниця української культури: зб. наук. праць*. Чернігів, 2016. Вип. 17. С. 96–114.

10. Скальський В. Трудовий конгрес України (січень 1919 р.): оцінки публіцистів. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років*. Збірник наукових статей. Київ, 2014. Вип. 10. С. 191–203.

11. *Українська революція 1917–1921 років у волянсьях*: збірник документів / уклад О. М. Надтока. Київ : ДП Інформ-аналіт. агентство, 2018. 281 с. : іл.

12. Шумілова А. Аркушеві видання періоду визвольних змагань 1917–1919 років у фонді Книжкової палати України. *Вісник Книжкової палати*. 2008. № 4. С. 37–43.

13. Шумілова А. Текстові аркушеві видання 1917–1921 рр. як унікальні першоджерела історії України. *Вісник Книжкової палати*. 2015. № 1. С. 32–35; № 2. С. 33–38.

References

1. Hai-Nyzhnyk, P. (2016). Poshuk derzhavnoi modeli UNR: ideia i krakh "trudovoho pryntsypu" (hruden 1918 r. - lypen 1919 r.) [Search of the state model of the UNR: idea and crash of the labor principle (December 1918th - July 1919th)]. *Ukrainskyi Istorychnyi Zhurnal*, 1, 79-97. [In Ukrainian].
2. Verstyuk, V. (Ed.). (2006). *Dyrektoriya, Rada Narodnykh Ministriv Ukrayinskoï Narodnoi Respubliky 1918-1920: dokumenty i materialy*. (Vols. 1-2). [Directory, Council of National Ministers of the Ukrainian National Republic 1918-1920: Documents and Materials]. (Vol. 2). Kyiv, Ukraine: Olena Teliha Publishers. [In Ukrainian].
3. Dmytriienko, M. F. (1890). *Lystviki bilshovytskykh orhanizatsii Ukrainy 1917-*

1920 rr. yak istorychne dzherelo [Dmytriienko M. F. One-sheet editions of the Bolshevik organizations of Ukraine 1917-1920 as a historical source]. Kyiv, Ukraine: Naukova dumka. [In Ukrainian].

4. Zadunaiskyi, V. (2013). Trudovyi konhres Ukrainy [The Congress of Working People Ukraine]. In *Entsyklopediia Istorii Ukrainy* (Vols. 1-10). [Encyclopedia of Ukrainian History] (Vol. 10, p. 167). Kyiv, Ukraine: Naukova dumka. [In Ukrainian].

5. Kovalchuk, H., Hubko, H., Tikhnenko, O., Lobuzina, K. (2011). Kolektsiya istorychnykh lystivok NBUV ta suchasni problemy vvedennia yiyi v naukovyi prostir [Collection of History Leaflets of VNLU and Contemporary Issues of Its Introduction to Electronic Space]. *Naukovi Pratsi Natsionalnoi Biblioteki Ukrayiny Imeni V. I. Vernadskoho*, 31, 259-274. [In Ukrainian].

6. Nadtoke, O. M. (Ed.). (2014). *Lystivky Ukrayinskoj revoliutsiynoi doby: Zbirnyk dokumentiv* [The Leaflets of Ukrainian Revolutionary Period (1917–1919): Collection Book of Documents]. Kyiv, Ukraine: DP Inform-Analit. Ahentstvo. [In Ukrainian].

7. Maliuta, O. (2011). Vseukrainskyi trudovyi konhres yak predstavnytskyi orhan ukrainskoho narodu v druhiy Ukrainskii Narodnii Respublitsi [All-Ukrainian Labor Congress as a Representative Body of the Ukrainian People in the Second Ukrainian National Republic]. *Istorychnyi Arkhiv: Naukovi Studii: Zbirnyk Naukovykh Prats*, 7, 199-208. [In Ukrainian].

8. Pavlyshyn, O. (2014). Komisii Trudovoho Konhresu Ukrainy (1919 r.): formuvannia ta diialnist [Commissions of the Congress of Working People Ukraine (1919): Formation and activities]. *Problemy Vychennia Istorii Ukrainskoi Revoliutsii 1917-1921 Rokiv*, 10, 172-190. [In Ukrainian].

9. Serheieva, S. (2016). Kolektsiya lystivok 1917–1920 rokiv u zibranni Chernihivskoho istorichnogo muzeyu imeni V. V. Tarnovskoho [Collection of Leaflets 1917–1920 in funds of V. V. Tarnovsky Chernihiv History Museum]. *Skarbnytsia Ukrayinskoj Kultury: Zbirnyk Naukovykh Prats*, 17, 96–114. [In Ukrainian].

10. Skalskyi, V. (2014). Trudovyi konhres Ukrainy (sichen 1919 r.): otsinky publitsystiv [The Congress of Working People Ukraine: (January 1919): ratings of publicists]. *Problemy Vychennia Istorii Ukrainskoi Revoliutsii 1917-1921 Rokiv*, 10, 191-203. [In Ukrainian].

11. Nadtoke, O. M. (Ed.). (2018). *Ukrainska revoliutsiia 1917-1921 rokiv u voliansiakh: zbirnyk dokumentiv* [Ukrainian Revolution 1917-1921 in Leaflets: Collection Book of Documents]. Kyiv, Ukraine: DP Inform-Analit. Ahentstvo. [In Ukrainian].

12. Shumilova, A. (2008). Arkushevi vydannia periodu vyzvolnykh zmahan 1917-1919 rokiv u fondi Knyzhkovoi palaty Ukrainy [Sheet Publications of Period of Liberation Struggle in 1917-1919 in Fund of the Book Chamber of Ukraine]. *Visnyk Knyzhkovoi Palaty*, 4, 37-43. [In Ukrainian].

13. Shumilova, A. (2015). Tekstovi arkushevi vydannia 1917-1921 rr. yak unikalni pershodzherela istorii Ukrainy [Text Sheet Publications 1917-1921 as Unique Original

Sources of History of Ukraine]. *Visnyk Knyzhkovoi Palaty*, 1, 32-35; 2, 33-38. [In Ukrainian].

Kateryna Lukianets,

PhD (in History), Junior Researcher Associate,
Vernadsky National Library of Ukraine

3, Holosiivskyi ave., Kyiv, 03039, Ukraine

e-mail: sharlotakorde@gmail.com

tel.: +38(063)-70-29-478

The Congress of Working People Ukraine (January 1919) by the Leaflets Collection of the Old and Rare Books Department of Vernadsky National Library of Ukraine

The scientific relevance of the topic of this article is caused by importance of the study of the sources on the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921th. One of these sources is the leaflets from the collection of the department of old printed and rare editions of the Vernadsky National Library of Ukraine. The article deals with the problem of the activity of Congress of Working People Ukraine on the materials of the collection of leaflets of VNLU. Among this collection are 18 copies of one-sheet editions which represent preparation, progress and regulations of The Congress of Working People Ukraine.

In article author proposes to divide the existing leaflets by their content into socio-political, normative, instructional and informational. It was established that these editions were published by various printing houses of Ukraine, mainly on request of the Central Information Bureau of the Directory of the Ukrainian People's Republic. Attention has been drawn to the typographical particularities of this one-sheet editions as a type of printed editions of the era of the Ukrainian Revolution. Among one-sheet editions, that devoted to the Congress of Working People Ukraine, many copies with large sizes, which means that they were focused on the mass reader, for posting in crowded places.

The directions of the state policy of Congress of Working People Ukraine, which were reflected in the leaflets of January 1919, are examined. One-sheet editions with texts of constitutional acts and laws adopted by the the Congress of Working People Ukraine («Universal of the The Congress of Working People Ukraine to the Ukrainian people», «Note of the The Congress of Working People Ukraine to the peoples to the World») are analyzed. Publicistic essays in the leaflets in which the Congress is mentioned are considered. The reaction of the leading parties of that time to the Congress activities through leaflets has been followed. The author comes to the conclusion that leaflets were part of the policy of government informing the population of the country and ensured the rapid dissemination of the Directory's political program.

Keywords: The Congress of Working People Ukraine, Ukrainian revolution of 1917–1921th, leaflets, one-sheet editions.

Стаття надійшла до редакції 20.03.2019 р.

УДК 821.161.2

Ольга Максимчук,кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Голосіївський проспект, 3, Київ 03039, Україна

e-mail: zubrytska@yahoo.com.ua

тел.: (044)288-13-85

**«ЛІЛЕЯ СЕРЕД ТЕРНЯ»:
АКАФІСТ СЯТІЙ ВЕЛИКОМУЧЕНИЦІ ВАРВАРИ
ЙОАСАФА КРОКОВСЬКОГО
І ЙОГО ФЛОРИСТИЧНІ ОБРАЗИ-ДОМІТАНТИ**

У статті розглянуто функціонування флористичної образності у виданнях Акафіста святій Варварі, авторство якого приписують Йоасафу Кроковському. Простежено семантичні кореляції між текстовим і візуальним наповненням книги. У тексті (власне Акафісті, світільному, поетичному «вінці») неодноразово використовується метафора дівчини-лілеї, запозичена, ймовірно, через посередництво християнської культурної традиції з біблійної Пісні пісень. Подібним чином рослинні мотиви присутні і в оформленні видань Акафіста (зокрема на фортах, заставках, на гравюрах різних майстрів, що зображують святу Варвару). Флористична образність у змісті та формі Акафіста покликана символічно представити подвиги Варвари – її обітницю дівоцтва та мученицьку смерть заради Христа.

Ключові слова: Акафіст, свята Варвара, українська гравюра, житіє, Пісня пісень, образність, символізм.

Великомучениця Варвара Іліопольська – одна з найшанованіших святих жінок в Україні, прославлена в церковних піснеспівах, зображена на багатьох зразках українського сакрального мистецтва. Особливий пієтет до постаті святої був викликаний зокрема й тим, що в Україні зберігаються мощі, котрі, як вважають, належать Варварі. Настоятель Михайлівського Золотоверхого монастиря Феодосій Софонович у своїй «Повѣстѣ о преславныхъ чюдахъ святой великомученицы Варвары» (1669 чи 1670 рік; тут і далі при цитуванні розкриваємо титла та спрощуємо орфографію) переповідає легенду, згідно з якою мощі святої опинилися у Києві вже в XII ст. і були покладені князем Святополком Ізяславичем до щойно зведеного ним Михайлівського собору [28, с. 260].

© Максимчук О., 2019

Особливого поширення на українських теренах культ великомучениці набуває в XVII ст. [10, с. 11]. У «Правилѣ молебномъ къ преподобному отцу нашему печерскому, и всѣмъ святымъ в Малой Россіи просіавшимъ», що містило створений на замовлення Петра Могили канон печерським святым, з'являється згадка і про великомученицю: «Христоролюбивый граде в Бозѣмъ лікуй Кіове веселящися, содержащи яко многоцѣнное съкровище... постники же и мученики: с ними же съчиняется, и Варвара приснославная, еяже мощи доброту тебѣ прилагаютъ» [27, арк. 232 зв.]. Феодосій Софонович, щоб засвідчити справжність мощей, наводить приклади шанобливого ставлення до них своїх сучасників – як світських можновладців (коронного канцлера Єжи Оссолінського), так і духовних осіб (Антіохійського патріарха Макарія) [28, с. 260–261]. Дмитрій Туптало, переповідаючи у щоденнику віщий сон, у якому йому явилася свята, називає її своєю патронкою [7, с. 341]. Він же вміщує її житіє і розповідь про чудотворні мощі Варвари до своїх Четій Міней [8, арк. 25 зв. 35].

Оскільки Варвару вважали захисницею від наглої, неочікуваної смерті, то, на думку Ігоря Мицька, «велика популярність святої була одним із наслідків психологічної атмосфери в Україні» того часу, що потерпала від воєн та епідемій [23, с. 45]. Зокрема під час однієї з моровиць, що сталася в Києві у 1710 р., хвороба оминула місце перебування мощей Варвари – Михайлівський Золотоверхий монастир [15, нн. арк. 4. зв.], що, очевидно, сприяло ще більшому поширенню вірувань у їхню чудотворність.

Наприкінці XVII ст. в Україні з'являється Акафіст, присвячений святій Варварі. Як зазначає Іван Франко, на українських землях Акафісти користувалися особливою популярністю: у XVII і XVIII ст. вони часто виходили друком як у вигляді збірок, так і окремо [35, с. 137]. При цьому визнання здобули не лише перекладні, а й написані місцевими авторами «пісні несідальні», до яких належить і Акафіст святій Варварі, який приписують ігумену Братського та Пустино-Микільського монастирів, майбутньому печерському настоятелю й опікуну лаврської друкарні, Київському митрополиту Йоасафу Кроковському. Зокрема, про його авторство йдеться в «Описі Києво-Софіївського собору та Київської ієрархії» митрополита Євгенія (Болховітінова) [4, с. 190]. Натомість, Ігор Мицько обстоює тезу про те, що Акафіст було створено Димитрієм Тупталом, знаним поетом і великим шанувальником святої [23, с. 42]. Утім, у сучасній бібліографії творцем «пісні несідальної» на честь Варвари все ж вважають Йоасафа Кроковського [12, с. 113; 31, с. 33], напевно, зважаючи

на те, що саме за його розпорядженням вийшло друком найраніше київське видання Акафіста 1698 р. [12, с. 113]; цієї ж думки притримуватимемося і в нашій студії.

Уперше Акафіст святих Варварі було надруковано 1691 р. в чернігівській типографії Троїцько-Іллінського монастиря у складі «Треакафистного молитвослова», що містить, як випливає з назви, три Акафісти – пресвятих Трійці, великомучениці Варварі та страстям Христовим [29]. У 1697 р. там же виходить інше видання «Треакафистного молитвослова» [30], цього разу оздоблене гравюрами із зображеннями, відповідно, Святої Трійці, Варвари з пальмовою галузкою і маленькою вежею в руках та Ісуса з хрестом і чашею для Євхаристії [31, с. 197]. Тетяна Каменева про них зазначає: «Усі гравюри без підпису, доволі тонкої роботи; гравюра із зображенням великомучениці Варвари трапляється у двох видах; у другому та сама дошка сильніше підгравірована» [14, с. 277].

Утретє ця ж збірка виходить друком у Чернігові уже 1712 р. під новою назвою «Вѣнец в честь тревѣнчаному Богу»; в її оформленні використано гравюру з Пресвятою Тріцею авторства Никодима Зубрицького [6, нн. арк. 2 зв.; див. також 13, с. 26].

Анатолій Адруг вважає, що однією з причин появи друкованого Акафіста Варварі у Чернігові може бути те, що південний приділ Троїцького собору в Чернігові до 1803 р. був присвячений саме цій святій [1, с. 28].

Окремою книжкою Акафіст уперше виходить у друкарні Києво-Печерської лаври у 1698 р. [12, с. 113]. Протягом наступного століття вона витримує десятки перевидань у Києві, Чернігові, Почаєві. Крім того, Акафіст великомучениці входить до збірника «Пречестныи акафисты всеседмичныи», що був надрукований у Києво-Печерській лаврі 1706 р. за архимандритства його автора Йоасафа Кроковського [26, арк. 226 зв. – 249].

При підготовці Акафіста, очевидно, було використано «Повѣсть о преславных чюдах» мощей святої Варвари Феодосія Софоновича [28, с. 15]. Як власне текст, так і структура всієї книжки зазнавали деяких перетворень. Текстологічні зміни Акафіста дослідив професор Казанської духовної академії Олексій Попов [24]. Він стверджує, що перше київське видання 1698 р. без змін повторювало текст першого чернігівського «Треакафистного молитвослова» 1691 р., натомість незначне коригування, яке не впливало на зміст та образність, було зроблене самим Кроковським для лаврського видання Акафіста в складі «Пречестных акафистов всеседмичных» (1706). Надалі текст Акафіста в усіх наступних виданнях

тотожний лаврському, за винятком поодиноких граматичних правок на кшталт «воздвигненную» – «воздвиженную» тощо [24, с. 73–74].

Утім, слід зазначити, що перші видання Акафіста у складі «Треакафистного молитвослова» у Чернігові та наступні видання у вигляді окремої книжки дещо різняться за зовнішньою структурою. Чернігівське видання 1697 р., на відміну від попереднього, містить наприкінці коротку молитву святих Варварі [30, арк. 68 зв. – арк. 69 зв.]. З незначними змінами вона повторюється й у «Вѣнци в честь тревѣнчаному Богу» 1712 р., який, крім того, містить «Моленіє к Богу святой великомученици Варвари о избавлении от напрасныя смерти всякаго человеѣка, иже ея заступленію... себе вручает» [6, арк. 70 зв. – 71 зв.]. Текст «Моленія» узято з життя Варвари Димитрія Туптала [8, арк. 32] (випущено згадки про святу Юліанію, яка співстраждала разом із великомученицею, надихнувшись її прикладом); очевидно, воно мало на меті обґрунтувати необхідність звертатися до святої за заступництвом.

У київському збірнику Акафістів 1706 р., куди Кроковський долучив і свій твір, вміщено іншу молитву, відмінну від тієї, яку друкували у чернігівських виданнях. Розлогіша за обсягом, вона містить згадку про поклоніння мощам великомучениці, що було актуально для тих, хто перебував у Києві і міг прийти до Михайлівського монастиря, де вони зберігалися [26, арк. 248–249].

Перше окреме київське видання Акафіста 1698 р. містить, крім власне богослужбового тексту, віршований дванадцятистрофний «Вѣнец от дванадесят звѣзд святой Варварѣ», а також своєрідні прозові додатки – «Житіє и страданіє» та «О честных мощах» Варвари, узяті з Четїї Міней Димитрія Туптала [12, с. 113 ; 31, с. 33]. Наприкінці книги – післямова, у якій згадуються гетьман Іван Мазепа, київський митрополит Варлаам Ясинський, московський патріарх Адріан та Йоасаф Кроковський, клопотами якого вийшов Акафіст [31, с. 33]. На звороті титульного аркуша – гравюра із зображенням святої Варвари та вірші [31, с. 33, 293]. Гравіром видання у каталозі українських стародруків Якіма Запаса та Ярослава Ісаєвича названо майстра Ілля [12, с. 113].

Окреме київське видання Акафіста 1716 р. («Несѣдалное... святой великомученицѣ Варварѣ моленіє») доповнене, окрім передмови архимандрита лаври Йоанікія Синютовича, уривками з писань церковних отців (Іоана Золотоустого, Амвросія Медіоланського та Іоана Дамаскіна), що покликані довести правомірність шанування святих та їхніх мощей [19,

нн. арк. 1 зв. – 3 зв.]. Замість розлогої молитви до Варвари, як у виданні 1706 р., після тексту служби розміщено дві нові, менші молитви (в одній із них знову ж вихваляються мощі святої), а за ними, як і в першому київському виданні 1698 р., – так званий «Вѣнец», житіє святої Варвари та оповідь «О честных мощах» великомучениці [19, арк. 29–48].

Надалі у київських виданнях XVIII ст. передмова до читачів публікується без змін (єдине, міняються імена лаврських очільників, зазначених після неї). Так само зберігається обґрунтування православної практики вшанування святих. Як правило, подальші видання містять уже три молитви: дві з них (ті самі, що й у книзі 1716 р.) – після тринадцятого, заключного, кондаку, а третя (зі збірки Акафістів 1706 р.) – наприкінці тексту служби.

Другою половиною XVIII ст. датовані Акафісти святей Варварі, що видавалися у Почаївському Успенському монастирі отців-василіян. Наталія Заболотна звертає увагу на те, що Акафісти почаївського друку поширювалися як окремими книжками, так і у складі видавничих конволютів – збірників Акафістів, що формувалися безпосередньо у друкарні [11, с. 52]; дослідниця вирізняє два окремі видання, які вийшли у світ, відповідно, 1773 р. та не раніше 1788 р. [11, с. 52, 58–59, 61–62]. Перше з них – повніше, майже повторює київські, адже містить, на відміну від другого, усі три молитви до святої, присвячений Варварі «Вѣнец з дванадцяти звѣзд», її житіє, слово «О почести святых и их мощей», а також дозвіл на друк від єпископа Сильвестра Рудницького та «Повѣсть о части нѣкоей мощей святых великомученицы Варвары, яже обрѣтается в церкви монастыря Почаевского» [16, арк. 43 зв. – 44 зв.; 11, с. 58–59]. Пізніше видання – менше за обсягом, адже складається лише з Акафіста та розлогої молитви зі збірника 1706 р. [18, нн. арк. 19 зв. – 20 зв.]. Обидва видання не мають ілюстрацій.

Интерес до постаті святої у Почаєві, можливо, пов'язаний із тим, що в монастирі, разом із іншими реліквіями, зберігалася й частинка мощей святої Варвари, привезена з Києва [16, арк. 43 зв. – 44 зв., див. також 37, с. 361]. Тому не випадково наприкінці XVIII ст. отці-василіяни освятили печерну монастирську церкву (тепер – Іова Почаївського) в ім'я великомучениці [37, с. 376]; певний час Варваринською також була колишня тепла церква Святої Трійці у братському корпусі, що відтак в XIX ст. перемістилася до трапезної (нині Свято-Варваринський храм) [37, с. 383]. Отже, особлива пошана до Варвари побутувала на українських теренах

не лише у православному, а й в унійному середовищі; це також засвідчують, наприклад, вміщені у почаївський «Богосланик» духовні пісні на честь великомучениці (видання 1790 р. містить п'ять пісень, присвячених Варварі: № 163–167 [3, с. 404–417]). На побутування культу святої Варвари у Почаєві може вказувати виготовлення гравюр із зображенням великомучениці та поширення їх, зокрема у розфарбованому вигляді, серед вірян окремими відбитками [20, с. 12].

Власне Акафіст, який у Йоасафа Кроковського є частиною більшого богослужбового жанру – канону – і міститься після 6-ї пісні канону, згідно з традицією, складається із 13 кондаків і 12 ікосів. У першому кондаку, що, як і ікоси, закінчується так званою вітальною фразою «Радуйся!», має бути виражена головна ідея Акафісту [35, с. 134]. Йоасаф Кроковський у своєму Акафісті не порушує усталені правила: останнє речення першого кондака «Радуйся Варваро невѣсто Христова прекрасная» [15, арк. 6 зв.] містить характеристику святої, що розвиватиметься згодом протягом усього тексту (тут і надалі цитуватимемо текст Акафіста за виданням 1741 р.). Авторіві важливо показати, що великомучениця відмовилася від перспективи вдалого заміжжя, бо, прийнявши християнство, вважала себе нареченою Христа.

Мотив містичного шлюбу Господа і вірної йому людини, очевидно, наближає Акафіст святей Варварі до стилістики старозавітної Пісні пісень, що оспівує силу кохання. У тексті Акафісту можна помітити сліди впливу пісенно-стилю та образності: подвиг Варвари пояснюється великою любов'ю до Христа, що дає святей сили витримати усі випробування. В Акафісті неодноразово зринає згадка про квітку, оточену терням, що є алюзією на слова із Пісні пісень: «Аз цвѣт полный и крин удалый. Яко крин в тернии, тако искрення моя посредѣ дочерей» (цит. за Острозькою Біблією – Пісн. 2:1–2). Квітка, закономірно, символізує саму Варвару, терня – злих поган, насамперед її батька та правителя, які засудили дівчину на смерть. Зокрема, у першому ікосі Акафіста оспівується обітниця дівочтва Варвари:

«Радуйся земного обручника паче небесного знати не восхотѣвшая.

Радуйся крине дѣвства, посредѣ терния идола прорасти до дѣл:

Радуйся цвѣте чистоты, в неуязвимои слави цвѣтущий горѣ» [15, арк. 7 зв.].

Тут лілея, традиційно для християнської символіки, означає дівочу цноту святої. Водночас автор Акафіста екстраполює цю характеристику на духовні сфери, тому вона також означає визнання правдивої віри та поклоніння

істинному Богу. У Біблії, особливо в Старому Завіті, зрада ізраїльтян своєму Господу порівнюється зі зрадою в подружньому житті (наприклад, Ос. 2:4–19). Подібним чином у тексті Йоасафа Кроковського ідолопоклонство уподібнюється до розпусти, а відмова від нього – до духовної цноти.

В Акафісті, як і в поетичних книгах Святого Письма (Псалмах, Приповістках, Пісні пісень та ін.), часто використовується фігура паралелізму. Лілеї дівства Варвари протиставлено колючки людських гріхів, вишнім устремлінням святої – земний діл, де швидко проминуло коротке життя молодой християнки.

У світильному, що вміщений після дев'ятої пісні канону, автор знову звертається до пісеннісного претексту: «Яко шипок краснѣйшій из терновнаго израсла еси корене дѣво Варваро, жертвою мученице священного страданія обагрівшись кровію. И нынѣ божественную твою память совершающія любовію, спасай от бѣдѣ» [15, арк. 29 зв.]. Дуже подібний світильний, присвячений великомучениці, використано у службі святей Варварі та преподобному Йоану Дамаскину з московської Мінеї 1620 р. за місяць грудень: «Яко шипок прекрасен от терновна израсла еси корене дѣвице Варваро, жертвою мученице священнаго страданія обагрівшись кровію. И нынѣже божественную твою память совершающія любовію спасай от бѣдѣ» [22, арк. 33]. Очевидно, текст служби з місячної Мінеї ліг в основу підготовленого Йоасафом Кроковським видання Акафіста.

Замість звичного образу лілеї серед терня у світильному з'являється метафора Варвари-«шипка», тобто дикої троянди, серед колючок. Таким чином у тексті актуалізується семантика червоного кольору – ознаки пролитої великомученицею крові. Ще з часів Середньовіччя в європейській культурі яскраву троянду витлумачували як нагадування про муки послідовників Христа [36, с. 346]. Отже, в Акафісті «шипок» також пов'язаний із темою мучеництва «обагреної» кров'ю Варвари. Колючки та терня мають, вочевидь, вказувати на страждання святої, а також на злий рід, із якого виросла вірна послідовниця Христа.

Ще раз Варвара та її оточення протиставлені у віршованому «вінці», присвяченому великомучениці, що був доданий до більшості видань Акафіста наприкінці книги:

«Варваром родителем рожденная дѣво,
Терна злаго крин благій себе явша живо,
Варваро черна в тілѣ, красна в вѣрѣ, в дѣлѣ:
Дѣл, злых варвар, храни мя на души и тѣлѣ» [15, арк. 33 зв.].

Уперше «Вінець» святей Варварі було опубліковано не у складі книжки Йоасафа Кроковського, а разом з іншими стилістично й формально подібними текстами у збірці «Вѣнецъ молитвъ седмицныхъ» (1694) [12, с. 113]. Авторство віршованих текстів зі збірника викликає дискусії – їх приписували Дмитрію Тупталу, Варлааму Ясинському, Івану Величковському [12, с. 107; 33, с. 607]. Жанрово подібні вірші присутні й в анонімній бароковій драмі «Дѣйствіе, на страсти Христовы списанное» [9, с. 67–107]. В цілому ж «вінець» можна визначити як ліричний (ймовірно, авторський) піджанр, що складається з дванадцяти строф, тематично і структурно об'єднаних одним образом (приміром, образ Христа, ангела чи когось зі святих) [21, с. 212].

Утім, незалежно від того, хто є автором цього дванадцятистрофного вірша, помітною є подібність образного ряду, використаного і в самому Акафісті, і у «вінці». Автор «вінця» теж звертається до рослинної образності, аби оспівати чесноти та подвиг Варвари. У першій строфі вірша обігрується семантика імені святої: народжена серед варварів, тобто ідолопоклонників, дівчина осягнула засади християнської віри і таким чином вийшла з-поза меж духовного варварства; її оновлену сутність передано за допомогою образу благої квітки-лілеї, тоді як поганство її оточення – через образ злого терня.

Переважно усі видання Акафісту ілюстровані гравюрами, які зображують або різні епізоди з життя великомучениці, або Варвару, що вже здобула вінець святості. Гравюри із зображенням святої створені цілим рядом майстрів. Серед інших можна згадати імена Іллі, Никодима Зубрицького, Софронія, Якова Кончаківського, Михайла Чернявського. Деякі гравюри лишаються не атрибутованими, особливо це стосується невеликих за розміром сюжетних ілюстрацій, що розміщуються в тексті Акафіста поряд із кожним кондаком та ікосом. Постать святої з'являється також і на форті книжки. Наприклад, зображення Варвари можна побачити на титульному аркуші «Треакафистного молитвослова» 1697 р. [30]. Варвара стоїть на обвитій виноградом із кетягами колоні, тримаючи у руках вежу з трьома вікнами (що відсилає до епізоду з її життя, коли свята звеліла зробити у своїй вежі три вікна на честь триєдиного Бога) та пальмову галузку (символ мучеництва). Навпроти Варвари, на такій самій колоні, стоїть Ісус із хрестом. Розташування Варвари поряд зі страждаючим Христом зумовлене змістом збірки, яка містить Акафісти і святий, і страстям Господнім. Натомість на форті пізнішого київського видання 1716 р. (гравер

Рис. 1

назвою книги, – гіллясті дерева і фонтан-джерело, що, очевидно, не лише ілюструють життя Варвари, яка пізнала Творця, споглядаючи зі своєї вежі красу землі та небес, а й символізують духовні багатства святої, її нев’янучу праведність. І фонтан, і засаджений деревами сад, і мотив коронування Варвари наближають семантику візуальних елементів на форті до богородичної тематики.

Звичай вкладати у руку святої Варвари пальмову гілку, що мала означати її мучеництво за віру та присвячене Богу дівоцтво, ймовірно, прийшов в українську іконографію із західного сакрального мистецтва. Пальмову гілку в руці Варвари бачимо навіть у медальйонах із зображенням святої на деяких заставках, використаних в оформленні Акафіста [19, арк. 1; 15, арк. 1]. Утім, на гравюрі з першого київського видання 1698 р. Варвара тримає у руці не пальмове віття, а квітку на довгій стеблині [див. 31, с. 293]. Дуже подібне зображення святої із квіткою можна побачити на гравюрі надрукованого 1705 р. «Сказанія или повѣстѣ о обрѣтении... мощей святыхъ Іуліаніи дѣвицы» [13, с. 21, 32]. Юна княжна Юліанія Ольшанська (Гольшанська) померла не мученицькою, а власною смертю, проте за цютливим й сповнене чеснот життям була удостоєна від Господа святості. Отже, квітка у руці святої мала символізувати духовну і фізичну чистоту

Никодим Зубрицький; рис. 1) навпроти святої Варвари, що так само тримає гілку пальми й тривіконну вежу, зображено архистратига Михаїла – небесного покровителя храму, у якому перебували мощі святої; таке оформлення титульного аркуша книжки актуалізовує її київський контекст [19]. Це непоодиноким випадком поєднання на гравюрі постатей Варвари та Михаїла – вони з’являються і на титулі Акафіста 1728 р., який теж походить із типографії Києво-Печерської лаври [13, с. 53]. Гравер зобразив Варвару в момент її коронування на небі Ісусом та Дівою Марією; внизу, під

діві – як Юліанії, так і Варвари. Можна припустити, що для книги про Юліанію Ольшанську було дещо підправлено гравюру із зображенням Варвари, зокрема з-під ніг дівчини прибрано меч – символ мучеництва заради Христа.

В цілому можна сказати, що існує тенденція зображати Варвару, як і на українській бароковій іконі, пишно вбраною, у розкішних шатах. Часто одяг святої прикрашає рослинний орнамент, наприклад, це стосується гравюр з Акафіста роботи Іллі [31, с. 293], Софронія (рис. 2) [15, нн. арк. 5 зв.], Якова Кончаківського (рис. 3) [17, нн. арк. 5 зв. *]. Подібні флористичні візерунки на вбранні святої можна помітити й на інших гравюрах барокової доби: деревориті Єфима [25, с. 39, 41], мідеритах Степана Савицького [34, іл. № 210] та Івана Мигури (рис. 4); аркуш із єдиним відомим на сьогодні відбитком гравюри Мигури вміщено в примірнику збірки проповідей Лазаря Барановича «Трубы на дни нарочитыя», що зберігається у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ, шифр Кир. 44; гравюру в бароковій рамці у вигляді переплених стебел із різноманітними квітками та з присвяченими Варварі віршами у картуші вкlesно власником саме перед «словом» Барановича на день пам’яті великомучениці [2, між арк. 83 і 84; 5, с. 226, 34, с. 35].

Рис. 2

Рис. 3

* У деяких варіантах цього видання замість гравюри Кончаківського вставлено роботу Софронія.

Рис. 4

Рис. 5

На гравюрі Софронія серед рослинних елементів на одязі святої можна нарахувати кілька різних видів квітів, зокрема з видовженими чашечками, що нагадують нарциси чи лілії. Можливо, апеляція гравера до лілії не випадкова – адже саме ця квітка згадується у Пісні пісень, звідки автор Акафіста запозичує порівняння дівчини з польовим цвітом.

На гравюрі роботи Никодима Зубрицького (рис. 5), використаний у київських виданнях 1706 і 1716 рр., у вигляді квітки зображено пряжку, що прикрашає пояс святої, і застібку, яка притримує її верхній одяг [26, арк. 226 зв.; 19, нн. арк. 5 зв.].

Якщо розглянути сюжетні гравіровані ілюстрації, що розміщуються поряд із кожним кондаком та ікосом Акафіста у виданні 1741 р. та деяких інших київських виданнях XVIII ст., то, попри їхній невеликий розмір, у вбранні зображеної на них святої Варвари теж можна помітити рослинні елементи. Наприклад, на гравюрі, розміщеній поряд із тринадцятим кондаком Акафіста й повторно – біля тексту останньої молитви до великомучениці, голову Варвари прикрашає вінок із троянд, які можуть

символізувати мучеництво святої діви та її триумф у Небесному Царстві [15, арк. 26 зв., 31 зв.].

В іншій подібній серії гравірованих ілюстрацій авторства Никодима Зубрицького (із видання 1716 р.) брак квіткових орнаментів у вбранні святої компенсовано зображенням середовища, у якому розгортаються події з життя святої. Наприклад, на гравюрі, вміщеній поряд із першим кондаком, Варвара сидить у вежі, оточена вазами із квітами [19, арк. 6]. На ще одній ілюстрації Варвара намагається пізнати велич Бога-Творця, сидячи на пагорку, вкритому різноманітними травами і квітами, які демонструють мудрість і благість Господа [19, арк. 8].

Отже, рослинні елементи у вбранні чи оточенні святої на гравюрах Акафіста покликані не просто проілюструвати книгу, а й схарактеризувати саму Варвару, засвідчити її непорочність і чистоту, адже квітка вважалася символом дівоцтва. Пальмова галузка у руці святої могла вказувати на те, що великомучениця віддала своє життя заради віри в Христа.

Текст Акафіста так само містить чимало відсилань до флористичної образності, у тому числі й запозиченої зі Святого Письма та християнської культурної традиції. Приміром, за допомогою алюзії на піснєписаний образ лілеї серед терня Варвару протиставлено її язичницькому оточенню та вербалізовано метафору страждань, через які має пройти свята діва.

Огляд видань Акафіста, присвяченого великомучениці Варварі, демонструє кореляцію текстуальних і візуальних складників книги, тобто зв'язок змісту тексту і його оформлення, що є визначальною ознакою українського Бароко, яке характеризується синкретичністю різних видів мистецтв і художньо-виражальних засобів.

Список бібліографічних посилань

1. Адруг А. Чернігівське видання «Молитвослова триакафістного» 1697 р.: бароковий синтез графіки і слова. *Сіверянський літопис*. 2016. № 3. С. 27–32.
2. Баранович Лазар. *Трубы на дни нарочитыя*. Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1674. [11], 403, [4] арк.
3. *Богослосник. Пѣсни благоговѣйныя* = *Bogoglasnik. Pěsni blagovǫjnyja (1790/1791)*: Facsimile und Darstellung: in 2 Bd. Köln; Weimar; Wien: Böhlau, 2016. Bd 1. XIV, 591, [3].
4. Болховітінов Євгеній, митрополит. *Вибрані праці з історії Києва* / упор., вст. ст. та додатки Т. Ананьєвої. Київ: Либідь – ІСА, 1995. 483, [5] с. («Пам'ятки історичної думки України»).

5. Бондар Н. П. До історії побутування книжкових ілюстрацій у якості самостійних естампних гравюр наприкінці XVI–XVII ст. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2005. Вип. 10. С. 212–231.

6. *Вѣнецъ в честь тревѣнчаному Богу*. Чернігів : Друкарня Троїцько-Іллінського монастиря, 1712. [2], 114 арк.

7. Димитрій Ростовський (Туптало). *Діаріуш. Древняя российская вивлиофика*. Ч. VI. Мѣсяц декемврий. Санкт-Петербург : [Типография Академии наук], 1774. С. 315–408.

8. Димитрій Ростовський (Туптало). *Книга житій святих... на три мѣсяцы вторыя декемврий, іануарій, февруарій*. Київ : Друкарня Києво-Печерської лаври, 1695. [6], 763, [1] арк.

9. Дѣйствіє, на страсти Христовы списанное / Резанов В. *Драма українська*. Вип. 3 : Шкільні дієства великоднього циклу. Додатки. Київ : З друкарні Української Академії Наук, 1925. С. 65–107.

10. Жолтовський П. М. *Малюнки Києво-Лаврської іконописної майстерні : альбом-каталог*. Київ : Наукова думка, 1982. 286 с. : іл.

11. Заболотна Н. В. Почаївські видання акафістів у XVIII ст. : приклад компонування видавничих конволютів. *Рукописна та книжкова спадщина України* / Національна академія наук України, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Інститут рукопису. 2009. Вип. 13. С. 49–63.

12. Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. *Пам'ятки книжкового мистецтва : каталог стародруків, виданих на Україні*. Кн. 1 : 1574–1700. Львів : Вища школа, 1981. 133, [3] с. : іл.

13. Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. *Пам'ятки книжкового мистецтва : каталог стародруків, виданих на Україні*. Кн. 2, ч. 1 : 1701–1764. Львів : Вища школа, 1984. 129, [3] с. : іл.

14. Каменева Т. Н. *Черниговская типография, ее деятельность и издания*. Оттиск из «Трудов Государственной библиотеки имени В. И. Ленина». Т. III. Москва, 1959. С. 224–381, [3].

15. [Кроковський Йоасаф]. *Акафіст святѣй великомучниці Варварѣ*. Київ : Друкарня Києво-Печерської лаври, 1741. [5], 52 арк.

16. [Кроковський Йоасаф]. *Акафіст святѣй великомучниці Варварѣ*. Почаїв : Почаївська друкарня, 1773. [1], 44 арк.

17. [Кроковський Йоасаф]. *Акафіст святѣй великомучниці Варварѣ*. Київ : Друкарня Києво-Печерської лаври, 1777. [5], 52 арк.

18. [Кроковський Йоасаф]. *Акафіст святѣй великомучниці Варварѣ*. [Почаїв] : [Почаївська друкарня], [не раніше 1788]. [20] арк.

19. [Кроковський Йоасаф]. *Несѣдалное... святой великомучениці Варварѣ* моленіє. – Київ : Друкарня Києво-Печерської лаври, 1716. – [5], 48 арк.

20. *Ксилографічні дошки Лаврського музею*. Вип. 1 : українські старовинні гравюри типу «народних картинок» / обробив до друку і вступний нарис написав

П. М. Попов. Київ : З друкарні поліграф. факультету Художнього ін-ту, 1927. [4], 20, [2] с., XXXII арк. іл.

21. Максимчук О. Один із аспектів христологічного тлумачення образу лілеї в літературі українського бароко. *Українське літературознавство* / Львівський національний університет ім. Івана Франка. 2013. Вип. 77. С. 207–216.

22. *Минѣя, мѣсец декабрь*. Москва : Друкарський двір, 1620. 249 арк.

23. Мицько І. Про культ святої Варвари в Україні. *Статті, написані після вивчення з Інституту українознавства НАН України*. Львів : [б. в.], 2000. С. 42–46.

24. Попов А. *Православные русские акафисты, изданные с благословения Святейшего Синода*. История их происхождения и цензуры, особенности содержания и построения. Казань : Типо-литография Императорского университета, 1903. VI, 363, VI с.

25. Попов П. *Матеріали до словника українських граверів* / Український науковий інститут книгознавства. Київ : Держтрест «Київдрук», 1926. 137, [5] с.

26. *Пречестныи акафисты всеседмичныи*. Київ : Друкарня Києво-Печерської лаври, 1706. [4], 304, [13].

27. *Пречестныи акафисты и прочія спасителныя молбы*. Київ : Друкарня Києво-Печерської лаври, 1663. [2], 244 арк.

28. Софонович Феодосій. *Хроніка з літописців стародавніх* / АН України, Археограф, коміс., Ін-т укр. археографії, Ін-т історії України ; підготовка тексту до друку, передмова, комент. Ю. А. Мицька, В. М. Кравченка. Київ : Наукова думка, 1992. 336 с. (Пам'ятки укр. літописання).

29. *Треакафистный молитвослов*. Чернігів : Друкарня Троїцько-Іллінського монастиря, 1691. [96] арк.

30. *Треакафистный молитвослов*. Чернігів : Друкарня Троїцько-Іллінського монастиря, 1697. [14], 100 арк.

31. *Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв.* Вып. 2. Ч. 1: Киевские издания 2-й половины XVII в. : каталог изданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР имени В. И. Ленина / сост. : А. А. Гусева, Т. Н. Каменева, И. М. Полонская. Москва : Издательство ГБЛ, 1981. 322 с. : ил.

32. *Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв.* Вып. 2. Ч. 2: Львовские, новгород-северские, черниговские, уневские издания 2-й половины XVII в. : каталог изданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР имени В. И. Ленина / сост. : А. А. Гусева, Т. Н. Каменева, И. М. Полонская. Москва : Издательство ГБЛ, 1990. 318, [2] с. : ил.

33. *Українська поезія. Середина XVII ст.* / упоряд. В. І. Кречотень, М. М. Сулима. Київ : Наукова думка, 1992. 680 с.

34. Фоменко Д., Цинковська І., Юхимець Г. *Мідні гравірувальні дошки українських друкарень XVII–XIX ст. у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського* / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; редкол. : О. Онищенко (гол.) та ін. ; авт. вступ. ст. І. Цинковська, Г. Юхимець. Київ : Академперіодка, 2014. 359 с., 208 с. іл. : іл.

35. Франко І. Духовна й церковна поезія на Сході й на Заході. Вступ до студій над «Богогласником». Франко І. *Зібрання творів у 50 т.* Київ : Наукова думка, 1983. Т. 39 : літературно-критичні праці (1911–1914). С. 126–143.

36. Хейзинга Й. *Осень Средневековья. Исследования форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах* / сост., предисловие и перевод Д. В. Сильвестрова, коммент. и указ. Д. Э. Харитоновича. СПб : Издательство Ивана Лимбаха, 2011. 768 с.

37. Хойнацкий А. Ф. *Почаевская Успенская лавра : историческое описание* / труд профессора Нежинского историко-филологического института А. Ф. Хойнацкого, исправленный и дополненный Г. Я. Крыжановским. 1-е илюстр. изд. Почав : Типография Почаевской лавры, 1897. 524 с., 25 л. ил. : ил.

References

1. Adruh, A. (2016). Chernihivske vydannia «Molytvoslova tryakafistnoho» 1697 r.: barokovy syntez hrafiky i slova [Chernihiv edition of the Three-Akathist prayer book of 1697: the Baroque synthesis of graphic and word]. *Siverianskyi Litopys*, 3, 27-32. [In Ukrainian].

2. Baranovych, L. (1674). *Truby na dni narochityia* [Trumpets for Major Feast Days]. Kyiv, Ukraine: Drukarnia Kyievo-Pecherskoi lavry. [In Church Slavonic].

3. *Bohohlasnyk. Pisni blahohoviinyia (2016) [Prayer book. Devotion songs] = Bogoglasnik. Pěsni blagogovějnyia (1790/1791): Facsimile und Darstellung* (Vol. 1). Köln, Germany - Wien, Austria: Weimar - Böhlau. [In Church Slavonic].

4. Bolkhovitinov, Y. (1995). *Vybrani pratsi z istorii Kyieva* [Selected works on the history of Kyiv]. Kyiv, Ukraine: Lybid - ISA. [In Russian].

5. Bondar, N. P. (2005). Do istorii pobutuvannia knyzhkovykh iliustratsii u yakosti samostiinykh estampnykh hraviur naprykintsi XVI–XVII st. [On the history of book illustrations functioning as separate print engravings in the late 16th and early 17th centuries]. *Rukopysna ta Knyzhkova Spadshchyna Ukrainy*, 10, 212-231. [In Ukrainian].

6. *Vinets v chest trevinchanomu Bohu* (1712) [Wreath in the honor of three-crowned God]. Chernihiv, Ukraine: Drukarnia Troitsko-Illinskoho monastyria. [In Church Slavonic].

7. Dymytrii Rostovskiy (Tuptalo) (1774). Diariush [Diary]. In *Drevniaia rossiiskaia vivliofika* [Ancient Russian library] (Part VI, pp. 315-408). Saint Petersburg, Russia: Tipografiia Akademii nauk. [In Russian].

8. Dymytrii Rostovskiy (Tuptalo) (1695). *Knyha zhytii sviatykh... na try misiatsy vtoryia dekmvrii, tanuarii, fevruarii* [Collection of the lives of the Saints... for three months, that is December, October, and November]. Kyiv, Ukraine: Drukarnia Kyievo-Pecherskoi lavry. [In Church Slavonic].

9. Riezanov, V. (Comps.) (1925). Diistviie, na strasty Khrystovy spysannoie [Performance written on the Passions of Christ]. In *Drama ukrainska* [Ukrainian drama] (Issue 3: Shkilni diista velykodnoho tsyklu. Dodatky [School acts of the Easter cycle. Appendixes], pp. 65–107). Kyiv, Ukraine: Z drukarni Ukrainskoi Akademii Nauk. [In Old Ukrainian].

10. Zholtovskiy, P. M. (1982). *Maliunky Kyievo-Lavrskoi ikonopysnoi maisterni: albom-kataloh* [Drawings of the Kyivan Lavra's iconography workshop: album-catalogue]. Kyiv, Ukraine: Naukova dumka. [In Ukrainian].

11. Zabolotna, N. V. (2009). Pochaivski vydannia akafistiv u XVIII st.: pryklad komponuvannia vydavnychkyh konvoliutiv [Pochaiv issues of Akathists in the 18th century: examples of composition of publishing convolutes]. *Rukopysna ta Knyzhkova Spadshchyna Ukrainy*, 13, 49-63. [In Ukrainian].

12. Zapasko, Ya. P., Isaievych, Ya. D. (1981). *Pamiatky knyzhkovoho mystetstva: kataloh starodrukiv, vydanykh na Ukraini* (Vol. 1-2) [Heritage of book art. Catalog of old-printed books, published in Ukraine] (Vol. 1: 1574-1700). Lviv, Ukraine: Vyscha shkola. [In Ukrainian].

13. Zapasko, Ya. P., Isaievych, Ya. D. (1981). *Pam'iatky knyzhkovoho mystetstva: kataloh starodrukiv, vydanykh na Ukraini* (Vol. 1-2) [Heritage of book art. Catalog of old-printed books, published in Ukraine] (Vol. 2, part 1: 1701–1764). Lviv, Ukraine: Vyscha shkola. [In Ukrainian].

14. Kameneva, T. N. (1959). *Chernigovskaia tipografiia, ee deiatelnost i izdaniia* [Chernigov printing house, its activity and issues]. Moscow, Russia. [In Russian].

15. Krovovskiy, Y. (1741). *Akafist sviatii velykomuchnytsi Varvari* [Akathist to Saint Great-Martyr Varvara]. Kyiv, Ukraine: Drukarnia Kyievo-Pecherskoi lavry. [In Church Slavonic].

16. Krovovskiy, Y. (1773). *Akafist sviatii velykomuchnytsi Varvari* [Akathist to Saint Great-Martyr Varvara]. Pochaiv, Ukraine: Pochaivska drukarnia. [In Church Slavonic].

17. Krovovskiy, Y. (1777). *Akafist sviatii velykomuchnytsi Varvari* [Akathist to Saint Great-Martyr Varvara]. Kyiv, Ukraine: Drukarnia Kyievo-Pecherskoi lavry. [In Church Slavonic].

18. Krovovskiy, Y. (not earlier than 1788). *Akafist sviatii velykomuchnytsi Varvari* [Akathist to Saint Great-Martyr Varvara]. Pochaiv, Ukraine: Pochaivska drukarnia. [In Church Slavonic].

19. Krovovskiy, Y. (1716). *Nesidalnoe... sviatoi velykomuchenitsi Varvari molenie* [Non-sitting prayer to Saint Great-Martyr Varvara]. Kyiv, Ukraine: Drukarnia Kyievo-Pecherskoi lavry. [In Church Slavonic].

20. Popov, P. M. (comps.) (1927). *Ksylohrafichni doshky Lavrskoho muzeiu* [Xylographic blocks from the Lavra museum] (Issue 1: Ukrainski starovynni hraviury typu «narodnykh kartynok» [Ancient Ukrainian engravings, similar to popular prints]). Kyiv, Ukraine: Z drukarni Khudozhnoho instytutu. [In Ukrainian].

21. Maksymchuk, O. (2013). Odyn iz aspektiv khrystolohichnoho tлумachennia obrazu lilei v literaturi ukrainskoho baroko [An aspect of the Christological interpretation of the image of lily in the Ukrainian baroque literature]. *Ukrainske Literaturoznavstvo*, 77, 207-216. [In Ukrainian].

22. *Mineia, mesets dekabr* (1620) [Menology for December]. Moscow, Russia: Drukarskyi dvir. [In Church Slavonic].

23. Mytsko, I. (2000). Pro kult sviatoi Varvary v Ukraini [On Saint Barbara devotion in Ukraine]. In Mytsko I. *Statti, napsani pislia vyhnannia z Instytutu ukrainoznavstva NAN Ukrainy* [Papers written after the exile from the Institute of Ukrainian studies of the NAS of Ukraine] (pp. 42-46). Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].

24. Popov, A. (1903). *Pravoslavnye russkie akafisty, izdannye s blagosloveniiia Sviatishhego Sinoda* [Orthodox Russian Akathists issued with the blessings of the Holy Synod]. Kazan, Russia: Tipo-litografiia Imperatorskogo universiteta. [In Russian].

25. Popov, P. (1926). *Materiialy do slovnyka ukrainskykh hraveriv* [Materials for a Dictionary of Ukrainian engravers]. Kyiv, Ukraine: Derzhrest «Kyivdruk». [In Ukrainian].

26. *Prechestnyi akafysty vsedmychnyi* (1706) [Holy Akathists on seven-day week]. Kyiv, Ukraine: Drukarnia Kyievo-Pecherskoi lavry. [In Church Slavonic].

27. *Prechestnyi akafysty i prochia spasytelnya molby* (1663) [Holy Akathists and other salvation prayers]. Kyiv, Ukraine: Drukarnia Kyievo-Pecherskoi lavry. [In Church Slavonic].

28. Sofonovych, F. (1992). *Khronika z litopysystiv starodavnykh* [Chronicle from ancient annals]. Kyiv, Ukraine: Naukova dumka. [In Church Slavonic].

29. *Treakafystnyi molytvoslov* (1691) [Three-Akathist prayer book]. Chernihiv, Ukraine: Drukarnia Troitsko-Illinskoho monastiria. [In Church Slavonic].

30. *Treakafystnyi molytvoslov* (1697) [Three-Akathist prayer book]. Chernihiv, Ukraine: Drukarnia Troitsko-Illinskoho monastiria. [In Church Slavonic].

31. Guseva, A. A., Kameneva, T. N., and Polonskaia, I. M. (Comps.) (1981). *Ukrainskie knigi kirillovskoi pechati XVI-XVIII vv.: katalog izdani, khраниashchikhsia v Gosudarstvennoi biblioteke SSSR imeni V. I. Lenina* [Ukrainian Cyrillic books of the 16th-18th centuries: catalog of the editions deposited in V. I. Lenin State library of the USSR] (Vol. 2, part 1: Kievskie izdaniia 2-i poloviny XVII v [Kiev editions of the 2nd part of the 17th century]). Moscow, Russia: Izdatelstvo GBL. [In Russian].

32. Guseva, A. A., Kameneva, T. N., and Polonskaia, I. M. (Comps.) (1990). *Ukrainskie knigi kirillovskoi pechati XVI-XVIII vv.: katalog izdani, khраниashchikhsia v Gosudarstvennoi biblioteke SSSR imeni V. I. Lenina* [Ukrainian Cyrillic books of the 16th-18th centuries: catalog of the editions deposited in V. I. Lenin State library of the USSR] (Vol. 2, part 2: Lvovskie, novgorod-severskie, chernigovskie, unekskie izdaniia 2-i poloviny XVII v. [Lviv, Novhorod-Siverskyi, Chernihiv and Univ editions of the 2nd half of 17th century]). Moscow, Russia: Izdatelstvo GBL. [In Russian].

33. Krekoten, V. I., Sulyma, M. M. (Comps.) (1992). *Ukrainska poeziia. Seredyna XVII st.* [Ukrainian poetry. Middle of 17th century]. Kyiv, Ukraine: Naukova dumka. [In Ukrainian, Old Ukrainian, and Church Slavonic].

34. Fomenko, D., Tsynkovska, I., Yukhymets, H. (2014). *Midni hraviruvalni doshky ukrainskykh drukaren XVII-XIX st. u fondakh Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni*

V. I. Vernadskoho [Copper engraving blocks of 17th-19th century Ukrainian printing houses in the funds of V. I. Vernadsky National library of Ukraine]. Kyiv, Ukraine: Akadempriodka. [In Ukrainian].

35. Franko, I. (1983). Dukhovna i tserkovna poeziia na Skhodi i na Zakhodi. Vstup do studii nad «Bohohlasnykom» [Metaphysical and church poetry in East and West]. In Franko I. *Zibrannia tvoriv u 50 t.* [Collected works: 50-volume set] (Vol. 39, pp. 126-143). Kyiv, Ukraine: Naukova dumka. [In Ukrainian].

36. Kheizinga, I. (2011). *Osen Srednevekovia. Issledovaniia form zhiznennogo uklada i form myshleniia v XIV i XV vekakh vo Francii i Niderlandakh* [Autumn of the Middle Ages. A study of the forms of life and thought in France and the Netherlands in the 14th and 15th centuries]. Saint Petersburg, Russia: Izdatelstvo Ivana Limbakha. [In Russian].

37. Khoinatekii, A. F. Kryzhanovskii, G. Ia. (1897). *Pochaevskaia Uspenskaia lavra: istoricheskoe opisanie* [Pochaiv Holy Dormition lavra: historical description]. Pochaiv, Ukraine: Tipografiia Pochaevskoi lavry. [In Russian].

Olha Maksymchuk,

PhD (in Philology), Junior Researcher, Vernadsky National Library of Ukraine

3, Holosiivskiy ave., Kyiv, 03039, Ukraine

e-mail: zybrytska@yahoo.com.ua

tel.: (044)288-13-85

«A Lily among Thorns»: Yoasaf Krokovskiy's Akathist to Saint Great Martyr Barbara and Its Dominating Floral Images

Great Martyr Barbara is one of the most esteemed woman saints of the early modern Ukraine. In the research, functioning of floral imagery in the 17th and 18th century editions of Akathist to Saint Barbara ascribed to Yoasaf Krokovskiy is considered. First published in Chernihiv in 1691 as a part of the Three-Akathist Prayer Book, it was appeared as a separate edition in Kyiv in 1698. Since then, during the next century, there were dozens of republications of the Akathist illustrated by such prominent Ukrainian Baroque engravers as Nykodym Zubrtytskyi, Sofronii, Yakiv Konchakivskiy, etc.

In the paper, semantic correlation between the textual and visual aspects of the book is observed by means of the comparative method. Baroque engravings displaying Barbara stylistically correspond with Ukrainian icons of that time. Commonly, in book illustrations, Saint Barbara was depicted wearing splendid garments decorated with floral ornament – which symbolize her virginity – and having a palm branch in her hand – which is the symbol of Barbara's martyrdom. At the same time, in the text of the Akathist, Saint Barbara is called a flower, a lily, and a rose. The metaphor of Barbara as a lily among thorns was probably drawn from the biblical Song of Songs through the

mediation of the Christian cultural tradition. Thorns mean temptations and sufferings of Saint Barbara that were inflicted on her by wicked pagans.

There fore, in the Akathist the floral motifs are supposed to represent those qualities due to which Barbara got the crown of holiness, namely: hers virtues, celibacy and death for the sake of Christ.

Keywords: Akathist, Saint Barbara, Ukrainian engraving, life of saint, Song of Songs, imagery, symbolism.

Стаття надійшла до редакції 20.03.2019 р.

УДК 098:655.535:264-69(477)“17”

Юлія Рудакова,

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

вул. Володимирська, 62, Київ, 01033. Україна

e-mail: vsrv@nbuv.gov.ua

тел.: (044)288-13-85

**НЕТИПОВІ ОСОБЛИВОСТІ ПРИМІРНИКА
ЛЬВІВСЬКОГО ВИДАННЯ «CHWAŁA KRZYŻA...» 1758 р.
З ФОНДУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО**

У статті аналізується примірник твору Ігнація від Діви Марії Янгольської «Chwała krzyża...» 1758 року видання з фонду відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ. Встановлюється авторство виданого анонімно твору та вихідні відомості видання. Описується серія вшитих до примірника гравюр аугсбурзьких граверів братів Клауберів. Подається інформація про записи на вшитих до примірника додаткових аркушах, розкривається їх зміст і зв'язок із змістом книги. Встановлюються колишні власники книги, завдяки чому розкриваються унікальні факти з історії побутування примірника.

Ключові слова: стародруки, особливості видання, мідерити, провенієнції, книжкова культура.

При дослідженні фондів, у складі яких зберігаються стародруки, часом можна віднайти дивовижні речі, які доводять, що вивчення стародрукованої спадщини є процесом практично нескінченним. Це можуть бути факти, які стосуються як певного видання в цілому, так і окремого примірника чи примірників: незвичайні, різноманітні елементи художнього оздоблення; відмінності між примірниками, які визначають варіативність видання; лінгвістичні особливості текстів; поєднання в одному примірнику фрагментів різних видань; використання різних матеріалів для опрацювання примірників тощо. Дану публікацію присвячено опису одного незвичайного примірника видання з нетиповими особливостями.

Під час роботи з фондом відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ) нашу увагу привернув примірник видання під назвою «Chwała krzyża wielorakiemi łaskami w cudownym Milatyńskim ukrzyżowanym Zbawicielu uwielbiona...»,

© Рудакова Ю., 2019

надрукований у 1758 р. Примірник має титульний аркуш, на обох сторінках якого надруковано назву твору та зазначено рік видання. Автора та місце видання не вказано. На другому аркуші міститься вірш на герби споріднених родів Жевуських і Радзивіллів, на його звороті – мідерит із гербами, відповідно, «Кшивда» та «Труби відм.». Далі йде присвята Кароліні Катерині з Радзивіллів Жевуській на 11 нумерованих аркушах, дозволи на друк і передрук на трьох аркушах, передмова до читача на одному аркуші та основний текст твору на 144 нумерованих і 10 нумерованих сторінках. Примірник має оправу XIX ст. (не пізніше 1855 р.), виготовлену з картону, обтягнутого чорною тканиною, зі шкіряним корінцем із тисненою золотом назвою «Chwała krzyża», позолочений обріз.

Перше здивування викликає наявність у примірнику видання шести дозволів на друк і передрук, виданих у Львові в 1756 і 1758 рр. на авторський твір під іншою назвою, а саме на твір Ігнація від Діви Марії Янгольської «Zrządło żywota wiecznego». У каталозі Я. Запаса, Я. Ісаєвича «Пам'ятки книжкового мистецтва» за 1758 р. є дві окремі позиції з відповідними назвами:

2057. Chwała Krzyża wielorakimi łaskami w cudownym Milatyńskim ukrzyżowanym zbawicielu uwielbiona... [Львів?], 1758.

2058. [Ignacy od N. Maryi P. Anielskiej]. Zrządło Żywota wiecznego... czyli historia cudownego Obrazu milatyńskiego... Львів, друкарня І. Филиповича, 1758.

Ці два бібліографічні описи не містять жодних приміток про взаємозв'язок між цими виданнями. Подібним чином не пов'язує ці два видання й каталог «Bibliografia Polska» К. Естрайхера (т. 14, с. 231, т. 18, с. 556–557). Укладач каталогу подає інформацію тільки про два видання творів авторства Ігнація від Діви Марії Янгольської під схожими назвами, що починаються зі слів «Zrządło żywota wiecznego», надруковані в 1757 та 1758 рр. у друкарні І. Филиповича у Львові, перше обсягом 160, друге – 144 сторінки. Видання 1757 р. вміщено й у каталозі Я. Запаса, Я. Ісаєвича, також без додаткових пояснень:

2026. [Ignacy od N. Maryi Anielskiej]. Zrządło żywota wiecznego czyli Historia ... wstawienia się... Jezusa w obrazie swoim w Milatynie... Львів, друкарня І. Филиповича, 1757.

Крім того, в каталозі Я. Запаса, Я. Ісаєвича зафіксовано, із посиланням на картотеку Інституту літературних досліджень Польської академії наук, видання із назвою, яка відповідає заголовку перед основним текстом у виданні «Chwała krzyża»:

2392. Officium albo godzinki o Panu Jezusie Milatyńskim. Львів, друкарня І. Филиповича, 1765.

Пагінацію в описі не вказано, також немає додаткової інформації про зв'язок із зазначеними виданнями 1757–1758 рр. Чи це було ще одне перевидання, чи бібліографічні дані містять помилки, можливо через брак титульного аркуша, – це питання потребує з'ясування.

Ознайомлення з текстами дозволів на друк дозволяє стверджувати, що їх розміщення у виданні під назвою «Chwała krzyża» є правомірним, адже три дозволи від 1756 р. містять виклад змісту книги, на яку їх видано. Зміст відповідає і виданню під назвою «Chwała krzyża». Це опис чудес, пов'язаних із образом Ісуса Милятинського, а також богослужіння та молитви, що читаються перед милятинською чудотворною іконою, що зберігалася в монастирському костелі босих кармелітів, пізніше парафіяльному костелі Воздвиження Чесного Хреста в Новому Милятині (нині село в Буському районі Львівської області).

Брак у фонді відділу примірників видання «Zrządło żywota wiecznego» 1757 чи 1758 рр. не дозволяє зіставити тексти видань, щоб з'ясувати ступінь їх тотожності. Оцифровану копію віднайти в Інтернеті не вдалося.

При пошуку за доступними електронними бібліографічними джерелами найбільш інформативними виявилися дані сканованого карткового каталогу бібліотеки Варшавського університету, в якій зберігаються три версії видання: одна за 1757 р. і обидві за 1758 р. Щодо видання «Chwała krzyża» зазначено, що воно ідентичне з виданням «Zrządło żywota wiecznego» 1758 р. за винятком титулу, а також доданих присвяти та гравюри з гербами. Пагінація видань 1758 р. відрізняється в першому рахунку на 11 аркушів, які відповідають розміру присвяти у виданні «Chwała krzyża» (без аркуша з гравюрою). Якщо набір основного тексту двох видань 1758 р. збігається, є підстави вважати їх варіантами, а не самостійними виданнями.

Таким чином, бібліографічний опис досліджуваного видання:

[Ignacy od N. Maryi P. Anielskiej]

Chwała krzyża wielorakimi łaskami, w cudownym Milatyńskim ukrzyżowanym Zbawicielu, uwielbiona a tym bardziey, w przeswiętym imieniu jasnie wielmożney jmcі Pani Karoliny Katarzyny z jasnie [os]wieconych xiążat jmcіow Radziwiłow Rzewuskiej hrabiny na Olesku, y Podhorecach starosciny chełmskiej rotmistrzowey chorągwi pancerney J. K. Mci, y R. P. fundatorki, y nayosobliwszey dobrodzieyki naszey. Wsławiona od zobligowanych dobroczynnością Pańską ww oo. karmelitow

bosych Rezydencyi Milatyńskiej na znak choynego błogosławieństwa Boskiego przy nąglębszej submissyi oddana roku ktorego krzyż swoiey nabył chwały, przez ukrzyżowanego Zbawiciela. 1758. [Lwów, Drukarnia Jana Filipowicza].

[34], 1–22, [8], 23–122, [2], 123–144 s. : graw. ; 8°. Сигнатури: [2], a⁷, b⁴, A⁴, B⁸, C⁸⁺⁴, D–H⁸, I⁸⁺¹, K⁸. Фінгерпринт: i.a- умо- N.ME WERu 3 1758A. Гравюри, гравійоване оздоблення великої літери, ініціал, заставка, кінцівки, виливні прикраси.

Бібліографія: Запаско, Ісаєвич, 2057; Estreicher, t. 14, s. 231.

Видання містить, як вказано вище, мідерит із гербами, вірогідним автором якого, за стилем виконання, є визначний український гравер Іван

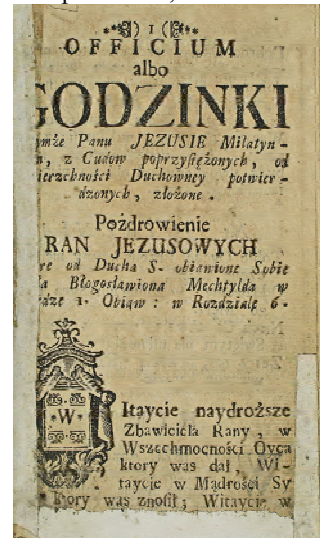

Рис. 1. Перша сторінка тексту твору з гравійованим оформленням заголовної літери

Филипович. За бібліографією у виданні також повинна міститися гравюра із зображенням Христа, якої немає у примірнику НБУВ. Очевидно на ній зображено чудотворну ікону Ісуса Милитинського. Також варто відмітити нетипове не лише для продукції друкарні Івана Филиповича, а й загалом для українських стародруків гравійоване обрамлення заголовної літери, з якої починається основний текст твору (розміри 47x27 мм) (рис. 1).

Замість відсутньої гравюри з зображенням ікони, а можливо для кращого зберігання та зручнішого використання за бажанням невідомого власника книжки, імовірно того, який залишив у ній перший із записів (про які буде сказано нижче), було вшито у блок книжки 12 аркушів із гравюрами на міді відомих митців із

Филипович. За бібліографією у виданні також повинна міститися гравюра із зображенням Христа, якої немає у примірнику НБУВ. Очевидно на ній зображено чудотворну ікону Ісуса Милитинського. Також варто відмітити нетипове не лише для продукції друкарні Івана Филиповича, а й загалом для українських стародруків гравійоване обрамлення заголовної літери, з якої починається основний текст твору (розміри 47x27 мм) (рис. 1).

Замість відсутньої гравюри з зображенням ікони, а можливо для кращого зберігання та зручнішого використання за бажанням невідомого власника книжки, імовірно того, який залишив у ній перший із записів (про які буде сказано нижче), було вшито у блок книжки 12 аркушів із гравюрами на міді відомих митців із

Vindelicorum». У популярних джерелах побутує версія про існування якоїсь Катерини Клаубер, однак «Cath.» означає «католик», вказує на приналежність до римо-католицької конфесії. Саме так брати Клаубери ідентифікували себе в протестантському Аугсбурзі. Кожне зображення супроводжується також пояснючими написами – цитатами з Біблії (рис. 2).

Рис. 2. Перша гравюра братів Клауберів із серії «Salve Regina»

Заголовки до гравюр послідовно складаються у текст одного з богородичних, так званих «фінальних», антифонів і, таким чином, гравюри формують серію «Salve Regina» («Слався, Царице»):

Salve Regina
Mater Misericordiae,
Vita,
Dulcedo,

Et Spes nostra, Salve.

Ad te clamamus exules, Filii Evæ.

Ad te suspiramus gementes et flentes
in hac Lacrymarum Valle.

Eja ergo Advocata nostra, illos tuos
misericordes oculos ad nos converte.

Et Iesum benedictum fructum ventris
tui, nobis post hoc Exsiliu ostende.

- Clemens,
- Pia,
- Dulcis Virgo Maria.

Гравюри було виготовлено орієнтовно в середині XVIII ст. Оскільки вони тематично та текстуально пов'язані між собою, то поширювали їх, очевидно, комплектом. Однак чи вони складали книжечку, чи умовну папку – таких даних віднайти не вдалося, так само як і більш детальної інформації про час створення серії. В електронному каталозі однієї з європейських бібліотек вказано, без деталізації, що серія складається з 13 аркушів. Тож, імовірно, вона містить ще заголовний чи кінцевий аркуш, якого немає в примірнику «Chwała krzyża».

Практика доповнення книжок гравюрами була досить поширеним явищем, і такі випадки фіксуються як упродовж стародрукованого періоду, так і в XIX – на початку XX ст. Більшою мірою приклади вставних гравюр відомі у кириличних стародруках (детальніше див. публікацію Н. П. Бондар [1]), але трапляються також і в латиношрифтних. Застосування цього цікавого елементу книжкової культури, крім естетичного, мало також утилітарний мотив: у такий спосіб було зручніше зберігати естампні гравюри.

Примірник містить також значну кількість власницьких записів на аркуші, вміщеному після верхнього форзаца, та на додаткових чистих аркушах, вшитих двома блоками обсягом 16 і 60. Два перші записи зроблено французькою, всі інші – польською мовою.

Перший запис – дарчий, у ньому вказано, що після смерті власника книжку належить передати графу Адаму Жевуському. Запис зробила в Парижі 6 травня 1855 р. Кароліна Лакруа уроджена графиня Жевуська (1795–1885), більш відома як Кароліна Собанська за прізвищем її першого чоловіка – громадсько-політичного діяча та одеського негоціанта Ієроніма Собанського (1781–1845). Кароліна Собанська уславилася як цивільна дружина та помічниця генерала Івана де Вітта (1781–1840) – агента російської військової розвідки, пізніше начальника військових поселень на півдні України, варшавського військового губернатора з 1831 р. За яскраву красу та неординарний спосіб життя в Одесі її називали «Демоном», вона стала музою найвидатніших поетів своїх народів – Олександра Пушкіна та Адама Міцкевича. Після розриву відносин із графом Віттом у 1835 р. вона вдруге вийшла заміж і протягом кількох років мешкала в Криму в Кореїзі, де була прийнята до кола піетисток, хоча її набожність, можливо, була більше показною, ніж щирою. З 1850 р. Кароліна постійно мешкала в Парижі, де втретє вийшла заміж за другорядного французького літератора Жюльє Лакруа (1809–1887). Відомо також, що вона допомогла своїй рідній сестрі Евеліні Ганській (1803–1882) сплатити борги, успадковані від її другого чоловіка – визначного французького письменника Оноре де Бальзака.

Книжка змінила свого власника значно швидше, ніж вказано в дарчому записі. Рідний брат Кароліни Лакруа, генерал російської армії Адам Жевуський (1801/1805–1888) зробив у ній свій перший запис про народження дочки Катерини 18 березня 1858 р. На вшитих аркушах у примірнику містяться також записи про народження декількох синів Адама

Жевуського, останній із яких датується 1871 р., а також вписані іншим почерком вірші до Богородиці (рис. 3), можливо з того приводу, що не всі події, пов'язані зі змінами в родині Жевуських, були такими радісними, як щасливе народження дітей. Відомо, що мати Катерини, друга дружина Адама Жевуського Анна Дмитрівна Дашкова, померла при пологах (очевидно, невдовзі після них), хоча в записі на примірнику зазначається, що мати та дитина зобов'язані лікарю життям. Запис 1862 р. про народження одного із синів через рік дописано словами «Бог забрав його в нас...». Нижче на тій же сторінці написано, що в 1861 р. «Бог дав нам сина і того ж дня взяв до себе...». Книжка стала своєрідною родинною метрикою. Можливо не випадково для нотування інформації про народження дітей власник обрав примірник видання, присвяченого іконі, відомій численними чудесами зіцелення хворих і немічних.

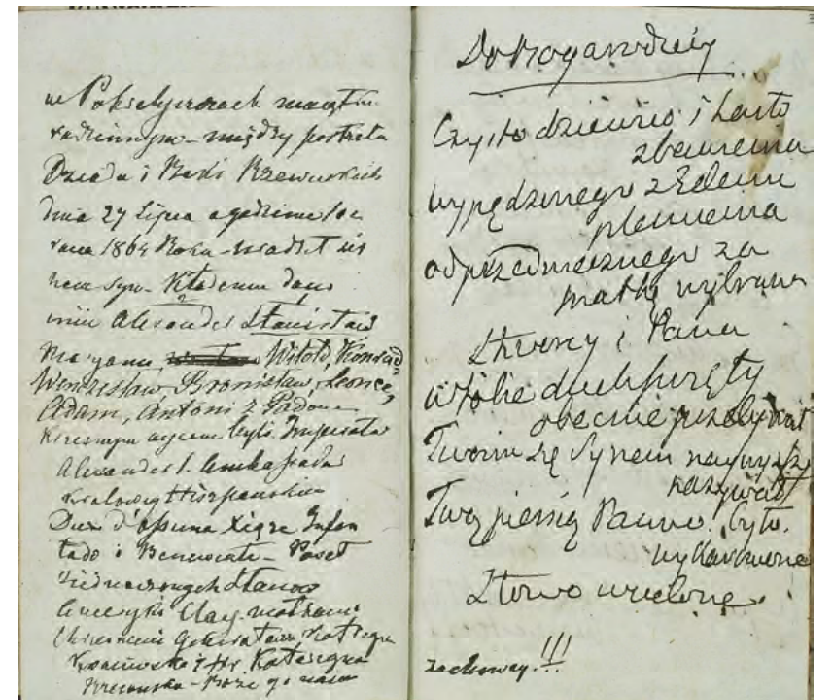

Рис. 3. Фрагмент записів на доданих аркушах у примірнику

Частину вшитих до примірника аркушів заповнено текстами Псалмів Давида в перекладі Адама Вавжинця Жевуського (1760–1825) – польського дипломата, письменника, теоретика літератури та перекладача, батька Кароліни, Адама та Евеліни. Записи зроблено щонайменше двома не надто розбірливими почерками, відмінними від почерку, яким записано інформацію про народження онуків перекладача. Усього псалмів близько десяти. Бібліографія не фіксує окремого видання псалмів Давида у перекладі Адама Вавжинця Жевуського. Можливо ці декілька псалмів було переписано з якогось рукописного збірника, який нині може зберігатися в одному з архівних або бібліотечних рукописних зібрань.

Адам Вавжинець Жевуський був сином великого литовського хорунжого Станіслава Фердинанда Жевуського (1737–1786) та княжни Катерини Кароліни Радзивілл (1740–1789), дочки великого литовського гетьмана та віленського воєводи князя Михайла Казимира Радзивілла «Рибоньки» (1702–1762) та княжни Францішки Урсули Вишневецької (1705–1753). Станіслав Фердинанд і Катерина Кароліна Жевуські уклали шлюб у червні 1758 р., і саме цього ж року Катерині Кароліні було присвячено видання, примірник якого став предметом нашої уваги. Автори присвяти отці босі кармеліти з милятинської резиденції прославляють чесноти Катерини Кароліни, її батьків і найближчих родичів із княжого дому Радзивіллів, а також нових родичів – Жевуських: Станіслава Фердинанда, його батьків і рідних. Можливо саме укладення цього шлюбу стало приводом для повторного видання в тому ж році даного твору під зміненою назвою та, головним чином, із присвятою. Імовірно, цей примірник було презентовано безпосередньо адресатці присвяти чи комусь із її найближчих родичів, і з того часу книжка перебувала у власності Жевуських як родинна реліквія, хоча на її сторінках чи оправі немає провенієнцій про приналежність до їхньої книгозбірні, наявні лише родинні записи Жевуських.

Предметом нашого історико-книгознавчого дослідження стала одна невелика книжка, але її комплексний джерелознавчий аналіз дозволив нам зробити декілька відкриттів. Розгляд її друкарських особливостей дав можливість встановити авторство твору та вихідні відомості видання і, таким чином, внести уточнення до репертуару національної бібліографії, доповнюючи бібліографічні відомості основного каталогу українських стародруків – видання «Пам'ятки книжкового мистецтва» Я. Запаса та Я. Ісаєвича. Дослідження книги як примірника виявило, що волею її

власника відбулося поєднання в одній оправі христологічної та богородичної тематики, завдяки чому зберігся доволі рідкісний комплект гравюр видатних аугсбурзьких майстрів братів Клауберів. Наявні у примірнику власницькі записи є цікавим генеалогічним джерелом до історії однієї з гілок роду Жевуських і засвідчують перебування книжки у власності цієї родини впродовж життя кількох поколінь. Інша частина записів є цінним археографічним джерелом до історії польської літератури та історії перекладів польською мовою частини Святого Письма – Давидових псалмів. У сукупності розглянутий примірник видання «Chwała krzyża» з фонду відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ є неординарним прикладом синтетичної книжкової пам'ятки, котра віддзеркалила оригінальні прояви тенденцій книжкової культури XVIII–XIX ст. Примірник є одним із багатьох стародруків, які містять цікаву, часто несподівану інформацію, котра чекає на свого дослідника в процесі різнобічних книгознавчих і джерелознавчих студій.

Список бібліографічних посилань

1. Бондар Н. П. До історії побутування книжкових ілюстрацій у якості самостійних естампних гравюр наприкінці XVI–XVII ст. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2005. Вип. 10. С. 212–231.
2. Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. *Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні: у 2-х кн., 3-х ч.* Львів: Вища школа, 1981–1984.
3. Estreicher K. *Bibliografia Polska*. Kraków, 1882–2007. Т. 8–35.

References

1. Bondar, N. P. (2005). Do istorii pobutuvannia knyzhkovykh iliustratsiy u yakosti samostijnykh estampnykh hraviur naprykintsi XVI-XVII st. [To the history of book illustration as a separate print engravings at the end of 16-17 st. usage]. *Rukopysna Ta Knyzhkova Spadschyna Ukrainy*, 10, 212–231. [In Ukrainian].
2. Zapasko, Y. P., Isaievych, Y. D. (1981-1984). *Pamiatky knyzhkovoho mystetstva: katalog starodrukiv, vydanykh na Ukraini* [Monuments of book art: catalogue] (Book 1-2). Lviv, Ukraine: Vyscha shkola, Vydavnytstvo pry Lvivskomu universyteti. [In Ukrainian].
3. Estreicher, K. (1882–2007). *Bibliografia Polska* [Polish bibliography] (Vol. 8-35). Kraków, Poland. [In Polish].

Yuliia Rudakova,

PhD, Senior Researcher, Vernadsky National Library of Ukraine

62, st. Volodymyrska, Kyiv, 03039, Ukraine

e-mail: vsrv@nbuv.gov.ua

tel.: (044) 288-13-85

The untypical features of *Chwala krzyża* Lviv edition copy of 1758 from the fund of Vernadsky National Library of Ukraine

The article observes the copy of *Chwala krzyża* by Ignacy from St. Mary of the Angels, published in 1758, from the fund of Old and rare books department of Vernadsky National library of Ukraine. The composition of the edition is briefly described. According to the content of the edition and additional bibliographic sources, the author of the anonymous published edition and its date-line (Lviv, printing-house of Ivan Fylypowych) are defined. The peculiarities of edition art decoration are described.

The distinctive features of this exact copy are analyzed. The twelve leaves with chalcographies of prominent Augsburg engravers – brothers Joseph and Johann Klaubers, inserted to the copy, are described. Titles of the gravures in consequence compose a text of one of Marian antiphones, so called ‘final’. By this way the gravures form series *Salve Regina* (*Hail Holy Queen*).

The information on inscriptions that are located on additional leaves, inserted to the copy, is given. The brief content of the inscriptions is displayed. These are deed of gift by Karolina Lacroix nee countess Rzewuska to her brother Adam Rzewuski; information on children born in Adam Rzewuski family; texts of *Psalms*, translated by their father Adam Laurence Rzewuski.

The conclusion is made that the copy enables to complement bibliographic data of the main catalogue of Ukrainian old-printed books – *Pamiętki knyżkovoho mystetstva: katalog starodrukiv, wydanykh na Ukraini* by Ya. Zapasko and Ya. Isaievych. The copy became the place of preservation of quite rare collection of gravures by prominent Augsburg engravers – brothers Klauberg. It is valuable genealogic source to the history of Rzewuski family, as well as archeographic source to the history of Polish literature. In general analyzed copy is extraordinary example of book monument from the point of view of book culture of 18–19 century.

Keywords: old-printed editions, distinctive features of edition, chalcography, provenance, book culture.

Стаття надійшла до редакції 20.03.2019 р.

УДК 028.4(477) "10/17"

Віра Фрис,

кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу,
Львівська національна галерея мистецтв ім. Б. Г. Візницького

вул. Коперника, 15а, м. Львів, 79000, Україна

e-mail: frysvisa@gmail.com

тел.: +380 (67) 748 91 51

ПРО ОСОБЛИВОСТІ ЧИТАННЯ КНИЖНИХ ТЕКСТІВ В УКРАЇНІ В XI–XVIII ст.

У статті проаналізовано дослідження способів читання книжних текстів у часи середньовіччя та ранньомодерного часу в Європі та пошуку свідчень про аналогічні практики на наших теренах. Встановлено, що «читання» в Україні впродовж століть означало читання вголос і така практика перейшла й на стародруковану книгу, про що маємо безпосередні та опосередковані згадки в давніх кириличних текстах і покрайніх записках на берегах рукописних кодексів та стародруків, а також букварях XVI–XVIII ст.

Ключові слова: читання, книжний текст, рукописні кодекси, стародруки, букварі, Україна.

Виходячи з відомих фактів про те, що в середньовіччі, як і у модерний час, на відміну від новітнього, книгу завжди читали вголос незалежно від того чи з твором знайомили присутніх, чи перчитували його на самоті, автори творили тексти з врахуванням цієї обставини, оскільки, на думку дослідників, від способу читання тексту змінюється його сприйняття і це необхідно враховувати при аналізі давніх текстів. Припустивши, що завдяки запозиченням з Візантії і текстів, і способів знайомства з ними, «читання» в Україні впродовж століть означало читання вголос, проаналізуємо тексти, що функціонували від XI ст. на теренах України, в пошуках підтвердження цих припущень.

Досліджуючи давню книгу переписану на українських землях, твори, які в давні часи функціонували в суспільстві, ми не завжди усвідомлюємо, що у X–XVIII і навіть у XIX ст. їх сприймали зовсім по-іншому, ніж сприймаємо їх ми. І справа тут не лише у рівні розвитку суспільства та кожного його індивіда, і, можливо, не в тому, що людина, беручи до рук книгу, прагнула знайти в ній відповіді на питання, які в наш час ставляться

© Фрис В., 2019

вкрай рідко. Причин до відмінностей у сприйманні тексту між сучасною людиною та людиною середньовіччя чи ранньомодерного часу є багато, але у даному дослідженні ми звернемо увагу на одну з них – спосіб читання твору, книжного тексту. Мається на увазі те, що в середньовіччі, як і у модерний час, на відміну від новітнього, книгу завжди читали вголос, незалежно від того, чи з твором знайомили присутніх, чи перчитували його на самоті, а тому, відповідно, й творили тексти з врахуванням цієї обставини. На це дослідники звертали увагу давно, але більш глибоко дослідив Маршалл Мак-Люен у книзі «Галактика Гутенберга. Становлення людини друкованої книги», що побачила світ 1960 р., а на пострадянському просторі цю працю вперше переклали і видали в Україні 2001 р. [1]. У ній автор докладно проаналізував та узагальнив теоретичні надбання своїх попередників у царині дослідження змін у суспільстві, що сталися під впливом винайдення та застосування фонетичного письма, та ті зміни, що сталися згодом із винайденням та запровадженням друкарського верстата, зокрема у сфері знайомства, сприймання та засвоєння друкованого тексту.

В Україні (як, зрештою, і в СРСР, а згодом і на пострадянському просторі) дослідники майже не звертали уваги на такий феномен, як читання вголос, що прийшов у книжну культуру Західної Європи ще з античних часів. Звичайно, окремі учені згадували про спосіб читання побіжно, не надаючи йому особливого значення, хоча у світовій історіографії, як вже було сказано вище, цей феномен вивчається вже давно і йому надається великої ваги у дослідженні сприйняття текстів.

Як стверджує М. Мак-Люен, слова, що їх бачить читач – не ті слова, які він повинен почути. Ширина прірви, яка роз'єднала добу рукопису і добу друку не завжди і повністю уявляється тим, хто починає читати і критикувати середньовічну літературу. Дослідник також зауважує, що в античному й середньовічному світі поділ речень на слова на письмі практично невідомий, за рідкісними винятками, коли кома або крапка ставляться в місцях, які мають неясний зміст – пунктуація майже відсутня, в ній немає ніякої повноти і систематики, бо повнота і систематика необхідні для ока, тоді як пунктуація шістнадцятого і сімнадцятого століть і надалі залишається скоріше для вух, аніж для очей [1, с. 142–143].

Сьогодні вчені, які працюють над манускриптами, читають їх переважно мовчки, що докорінно відрізняється від навичок читання в античному й середньовічному світі [1, с. 142]. У греків звичайним методом оприлюднення була публічна декламація, спершу самим автором, а потім

найманими декламаторами, проза також читалася вголос, про що свідчать історичні записи про Геродота, Фукідіда.

Припустивши, що в нашу книжну культуру такий спосіб мав би прийти з Візантії і бути актуальним до нового часу, пошукаємо свідчення у писемних джерелах. Так зокрема Іван Франко, у своїх наукових дослідженнях, переказує цікаву для нас інформацію, яку подає Константинопольський патріарх Фотій (IX ст.) про історика Фукідіда: «<...> Оповідать, що Фукідід, бувши ще хлопцем, стояв біля свого батька, слухаючи Геродота, що голосно відчитував свою історію. Хлопець розплакався, на що Геродот сказав: «Який же твій син, Олуре, запалений до науки» [цит. за: 2, с. 448]. Тут ми можемо ще раз акцентувати на голосному оприлюдненні не лише художніх, але й історичних творів. М. Мак-Люен наголошує на цікавій думці дослідників, які вважають, що критики пізніших часів складали своє враження про істориків на основі відгуків їх сучасників, що використовували як критерій здібності цих істориків до ораторства, без врахування їхнього творчого внеску [1, с. 145]. Цей же автор зауважує, що є чимало вказівок на те, що «читання» від античних до середньовічних часів означало читання вголос і посиляється на Ф. Дж. Кеніона [3] який пише: «Тацит описує як авторові доводилося наймати дім і стільці та самостійно збирати аудиторію» [цит. за: 1, с. 143], а також наводить приклади читання вголос та незвичність ситуації коли хтось читав мовчки. Зокрема, він посиляється на М. Хадаса який звертається до твору святого Августина «Сповідь», де підкреслено, як унікальну, звичку Амброзія читати мовчки і про те, що приходило чимало відвідувачів подивитися на це диво [1, с. 145–146; див.: 4, с. 86]. Розвиваючи тему голосного читання, дослідник наголошує і на думці Томи Аквінського, який вважав, що ані Сократ, ані Господь не втілили свої вчення у письмову форму, оскільки гру розуму, яка досягається їхнім вченням, неможливо передати на письмі [1, с. 50–51, 164]. Ми ж, йдучи за думкою Томи Аквінського про те, що проповіді Ісуса Христа виголошувалися і були призначені для слухача, можемо стверджувати, що і проповіді апостолів і навіть їх послання (не дивлячись на те, що їх *писано* аби передати в інше місце), були призначені для виголошення їх перед значною кількістю людей. Це ж стосується й більш пізніх книг християнської практики: їх тексти призначені для виголошування, в тому числі і під час богослужінь у присутності людей, що зібралися на спільну молитву, що суттєво змінює сприйняття середньовічних текстів.

М. Мак-Люен також вказує, що Дом Жан Леклерк в книзі «Любов до навчання і прагнення до Бога» досліджував читання вголос у патристичний період і в часи середньовіччя та зауважив, що «в епоху середньовіччя, так само як і в античності, процес читання відбувався не тільки очима, а й губами, що відтворювали побачене, і вухами, які слухали «голоси сторінок». Це було справжнім читанням уголос (*legere*)». Далі Д. Ж. Леклерк доводить, що так «виникала м'язова пам'ять слів, що вимовлялися, і слухова пам'ять почутих слів. *Meditatio* полягає в залученні до цієї вправи загального запам'ятовування, тому воно невіддільне від *lectio*. Це те, за допомогою чого, так би мовити, священний текст записувався на скрижалях тіла і душі» [цит. за: 1, с. 151]. Розвиваючи цю думку, М. Мак-Люен слушно зауважує, що саме таке втовкмачення священних слів іноді пов'язується з поняттям духовної поживи і що саме з цієї причини читання і медитацію описують досить виразним словом *guminatio* – пережовування [1, с. 151].

Коли звернемо увагу на традицію знайомства з текстами у Візантії, то натрапляємо на значну кількість побіжних згадок у творах візантійських авторів про читання вголос. Так, у вже згаданому творі Константинопольського патріарха Фотія «Міріобібліон» можна прочитати таке: «<...> Описав я тобі зміст книжок, яких ти просив, дорогий брате, і при яких читанні ти не був присутній, <...> бувши перед тим у нас ані не читав, ані не слухав; загалом було їх, коли не помиляюся, 285, які прочитано в твоїй неприсутності» [цит. за 2, с. 442]. З цього уривка недвозначно впливає спосіб знайомства з творами у колі патріарха Фотія і сумнівно аби це було винятком.

Отож, як зауважує М. Мак-Люен, якщо ми хочемо скласти уявлення про багатогранність смислового наповнення літературних праць, що існували до часів розповсюдження друку та їх сприйняття, то варто прислухатися до зауважень Х. Дж. Чейтора [5], який стверджує, що «немає нічого віддаленішого від середньовіччя, ніж сучасний читач, який перебігає очима друковані рядки <...> намагаючись знайти цікаві для нього моменти <...>. Середньовічний читач <...> не читав так, як ми; він перебував на рівні дитини, яка читаючи, швидко мурмоче слова про себе; кожне слово було для нього окремою сутністю, а часом і загадкою. Аби відгадати її, доводилося вимовляти слова вголос <...>. Крім того, оскільки читачів було небагато, література в ті часи створювалася для публічної декламації, тому вона скорше була риторичною і закони риторики керували композицією» [цит. за: 1, с. 149–150].

Виходячи з того, що книжна культура загалом, як і переважна більшість літератури часів Київської Русі, має в своїй основі візантійську християнську писемність IV–XV ст., в основі якої лежить та ж антична культура, що й в основі латинської (західної) культури, твердження про читання вголос, зроблені стосовно латинських та грецьких книг, повинні бути справедливими і для кириличної рукописної книги. Адже саме з візантійських творів робилися переклади (хоча до нас вони доходили за посередництвом Балкан) [6, с. 25, 55] та різні компіляції. На наших теренах довгий час зберігалася і «візантійська» технологія виготовлення кодексів та оправ [7]. Прийняття християнства відкрило широкі можливості Київській Русі для знайомства з візантійською літературою, і, як можна припустити, способами читання текстів, переймаючи й особливості її «засвоєння».

Тут треба зауважити, що основна маса давніх кириличних книг містить твори призначені для богослужіння, тобто для виголошення в церкві вголос. Ці твори вже при створенні призначалися для голосного читання незалежно від того, чи це була богослужбена книга, чи твори для читання під час Служби. Практика читання вголос прийнялася у нас як у стосунку до богослужбових книг, що були перекладені, так і, автоматично, в стосунку до оригінальних творів створених у Київській Русі і, пізніше, на теренах України – проповідей, агіографічних і церковно-повчальних творів, літописів та творів світського характеру.

Шукаючи підтвердження цій думці в українській традиції, можемо знайти певні вказівки та побіжні зауваження у творах різних давніх авторів, що побутували на наших теренах і які досліджував та цитував з них фрагменти ще Іван Франко. Він звернув увагу на такий збірник як «Ізмарагд» зі статтями Єфрема Сірина та Йоана Златоуста, а також безіменними статтями [2, с. 76]. Спираючись на розвідки О. В. Горського і К. І. Невоструєва [8], О. С. Архангельського [9] та В. О. Яковлева [10] про твори отців церкви у нашій давній літературі і про склад збірників під назвою «Ізмарагд», дослідник приходить до висновку щодо авторства статей у цьому збірнику, наголошуючи, що у ньому: «<...> звиш 40 статей, яких оригіналів нема у грецьких письменників і які, таким робом, являються нашим літературним доробком» [2, с. 76]. Автор особливо підкреслює, що: «Напереді у всіх Ізмарагдах стоїть група статей про пожиток і потребу читання книг» [2, с. 76]. Зокрема він цитує фрагменти творів з Ізборника 1076 р. [2, с. 64–78] і особливу увагу звертає на «Слово нікого калугера о

чтьи книг» (Ізборник, 1076), переписуване у різних випадках і яке «<...> приписуване то Іванові Златоустові, то пророкові Давидові, але правдоподібно руського походження.» [2, с. 73]. У цьому творі читаємо: «Сгда чьтеши книги, ть тышти ся борзо иштисти до другья главизны, нь поразумей, чьто глють книги и словеса та, и тришьды обрящяся о єдиной главизні <...>. То мы, братия, поразоумимъ и послушамъ разоумными оушима, поразоумимъ силу и поучение стыхъ книгъ» [2, с. 66]. Звертає увагу І. Франко і на збірник «Златая ціпь», що «<...> кінчиться цікавим для нас «Словомъ ко всему миру на ползу *слушающимъ*» [2, с. 74]. Для нас тут важливим є те, що автор «Слова» розраховує на сприйняття текстів саме слухачами.

Отож, у творах, які побутували на наших землях в часи середньовіччя, маємо згадки про слухання, а, отже – про читання вголос. Навіть у белетристичних вставках у «Ізмарагді» подано окремі євангельські притчі в яких побіжно висвітлюється спосіб знайомства з «святими словесами» – «Вльно братії *слышати* словеса святая и въ царство нбное прійти поученіємъ правымъ. <...> коли б[о]жіє слово *слышимъ* а не ділаємъ его ничто ж єсть мощно не мжемъ спсти ся. Слышаніємъ бо человекъ оправдітися не можетъ но испльненіємъ» [2, с. 78].

Безпосередні та посередні вказівки збереглися, серед іншого, й у оригінальних творах, що походять з наших теренів. Не змінилася картина й у ранньомодерний час. У покрainних записках на рукописних кодексах маємо побіжні згадки про спосіб знайомства з текстами. Зокрема у записі 1527 р. на Мінеї празничній переписувач вказує: «А хто имет сіа книги чести або чтучи оуслышит Бже того помилуй» [11, арк. 701].

У XVI ст. не оминув своєю увагою спосіб знайомства загалом з текстами й відомий полеміст Іван Вишенський. Так, у вступній статті до збірника, що зберігався в Підгорецькому монастирі [12; вперше опубліков. в 13, с. 21–36], у розділі «О чину прочитанія» полеміст роз'яснює як треба читати. По-перше, наголошується на тому, що той, хто читає, повинен вміти добре читати і не заїкатися, на комах зупинятися ненадовго, на крапках зупинятися довше, переводячи дух, аби прості «безкнижні» слухачі могли зрозуміти суть. По-друге, Іван Вишенський радить слухачів збирати зранку, коли вони ще не переобтяжені мирськими справами. По-третє, не треба обтяжувати слухачів надто довгим читанням – достатньо буде й тридцяти сторінок (тут зауважу, що формат книжечки, в якій вміщено цей текст маленький – 8° – і, відповідно, тексту на рекомендованих тридцятьох сторінках загалом

небагато). Наприкінці він зауважує, що «и так поранок поранками проходячи <...> дондеже съвршит пир книжкового речения» (отже, мова і тут про бенкет, а де бенкет, там і «переживування»). В розділі ж «Ко прочитателю на єдині сего писания» письменник, слідом за вже згаданими «словами нікогого калугера» з твору вміщеному ще в Ізборнику 1076 р. і адаптуючи ці слова до мови кінця XVI ст. радить: «не минай скорогонцем <...> але застановляйся на ступенехъ о лжи і истині річених, судом мыслнымъ <...> [цит. за 13, с. 21–36]». Про сприймання текстів і у більш пізні часи маємо побіжну згадку в одному з пізніших покрainних записів 1661 р. на цьому ж, Підгорецькому Збірнику: «<...> мои братие і сослужители Престолу Господню чтіте, внимайте, уважайте <...>» [12].

Питання саме про читання піднімається у покрainних записках й на інших кодексах [14, арк. 14; 15, арк. 367; 16, с. 235–242].

Зустрічаємо у покрainних записках й міркування про користь для тих, хто буде читати, про що особливо наголошується на берегах Збірника слів та повчань з Тріоддю пісною, який був перекладений на Афоні у Хіландарському монастирі і переправлений «в рускую землю Преподобним іноким Іоанном Вишенским <...> и приданіе обители Межигорской <...> на уставичное Богомоліє» [17, арк. 27–31], який підкреслює в продовженні цитованого запису такі слова: «<...> воспріяти хошет храняя же сіа и поучаяся въ чтенія книг сих къ утверженію стия православния віри икъ поученію своєму же и ближних и неувядаемою слави вінца <...>» [17, арк. 42–44].

Зустрічаємо записи про користування книгами і на стародруках. Так, на Тріоді цвітній (Львів, 1701) з приватної збірки на арк. 2–20 читаємо: «Сию Книгу рекомую Триод цвітну Купили Раби Бжїи Григорій і Снь Свиначи <...> и врачаемо еи ерею Алексею жеби наней хвалу Гспду Бгу отдаваль». На Апостоли (Львів, 1666), також з приватної збірки, на арк. 3–12 вкладний запис у якому, орім традиційних, є наказ про голосне нагадування: «Купил Сию Книгу <...> Рабъ Бжїи Давидъ І з жоною [...] Приказую Сую книгу / Тоестъ Апостоль рабу Божему Чузеви І Павьлови І Григореви Козаков[и] І жебися окликали Нею Посмертьи моей».

Процес відвикання від «мовного» читання, як зауважує М. Мак-Люен, був повільним, і навіть надруковане слово не примусило всіх читачів «замовкнути» [1, с. 140]. Є свідчення голосного читання у Західній Європі у середовищі протестантів ще у кінці XVIII – на початку XIX ст. [18, с. 197].

Зі згадок у покрainних записках випливає, що в Україні, як і на Заході,

практики голосного читання перейшли і на стародруковану книгу. Цьому, ймовірно, сприяло й те, що богослужіння у церквах і надалі продовжували традицію голосного читання з церковних книг у присутності парафіян. Ми маємо докази того, що, в силу регіональної специфіки, особливо довго процес голосового навчання грамоти спостерігався на етнічних територіях України та Білорусі. Справа в тому, що спосіб навчання грамоти, перш за все, простежується в букварях – книгах для початкового навчання, якими при інтенсивних культурних контактах користувалися і на теренах України, і Білорусі. Так, серед іншого, є свідчення про те, що Львівське Ставропігійське Святоуспенське братство вислало Віленському братству щойно надрукованих у Львові 50 примірників т. зв. слов'яно-грецької граматики [19, с. 138] (на той час і такий термін застосовували до навчальних посібників «букварного» типу [20, с. 61–64]).

Після виходу в світ перших друкованих букварів у Львові (1574) та Києві (1627), наступні підручники друкувалися за зразками цих видань, а тому букварі різних друкарень України досить подібні між собою і за внутрішньою структурою, і за принципом організації матеріалу, і навіть за самими текстами. Їх видавали досить великими повторними накладками, які робилися з дуже незначними змінами протягом майже трьох століть [21; 22]. Цікаво, що друкарня Києво-Печерської Лаври передруковувала свої букварі (перше видання цієї друкарні, примірник якого зберігся до нашого часу, датовано 1697–1698 рр.) з незначними змінами і на початку XIX ст. [21, с. 11]. Проаналізувавши такого типу посібники, що їх видавали в Україні протягом XVI–XIX ст., можна говорити про те, що вони були новаторськими за способом виготовлення, тобто друковані. Проте давній «голосовий» метод навчання грамоти, розрахований на сприйняття тексту «на слух», продовжував панувати в методиці викладання на наших теренах після впровадження друкарства у середині XVI ст. і аж до XIX ст.

Знаючи, з якою підозрою у XVI та XVII ст. відносилися до будь-яких нововведень [23, с. 87–89], можемо припустити, що в своїй основі перші друковані букварі мусіли мати аналогічні давні рукописні традиційні підручники, якими користувалися на території України та Білорусі, і які були пристосовані для голосового навчання грамоті. На користь цього припущення говорить прийняття суспільством нових – друкованих – підручників та подібність подачі матеріалу у букварях різних видавництва того часу і, думається, що до цієї «подібності» видавці йшли свідомо. Однак, така ситуація сприяла закріпленню старої методики навчання грамоті, і

друковані букварі, що виходили у світ в XVII та XVIII ст., й далі закріплювали голосовий метод навчання, який підтримувався на наших землях досить довго. Лише із великими зрушеннями у свідомості суспільства Нового часу стало можливим застосування нових методик у навчанні дітей (на зміну букво-складовому «голосовому» приходить звуко-аналітичний метод), починають змінюватися й підручники, виходять букварі нового типу. На наших теренах, як ми вказали вище, це відбувається лише з середини XIX ст., що не завжди заважало використанню і старої методики при навчанні грамоти.

Підтвердження тези про голосовий спосіб навчання грамоті в Галичині й у третій чверті XIX ст. знаходимо й у літературі: тут доречно пригадати яскравий образ з відомого твору Івана Франка «Грицева шкільна наука» – саме за методом голосового запам'ятовування пробували навчити Гриця грамоті, та чи термін навчання був замалий, чи учень нетямущий, але все, що запам'яталося дитині з відвідин сільської школи було таємничим «абабагаламага» [24, с. 177–183]. Судячи з яскравих деталей, це оповідання Івана Франка (1856–1916) носить автобіографічний характер, адже дитинство письменника припало на початок 60-х років XIX ст.

Виходячи з вищевикладеного, приходимо до висновку, що упродовж століть «читання» в Україні означало читання вголос: спочатку текстів з рукописних кодексів, а згодом й стародрукованих книг, про що маємо безпосередні та опосередковані згадки в давніх кириличних текстах та покрайніх записках на маргіналіях (берегах) рукописних кодексів та стародруків. Спосіб навчання голосного читання простежується і у друкованих в Україні букварях XVI–XVIII ст., і у літературних творах аж до середини XIX ст. Голосне читання церковних книг зберігається й у літургійних практиках. Тож сучасним дослідникам давніх кириличних текстів необхідно враховувати й цю важливу обставину при їх вивченні, адже тексти написані для сприймання «на слух» можуть зовсім по-іншому сприйматися при побіжному перегляді в кабінетній тиші, що, зрештою, не виключає впливів й інших факторів.

Список бібліографічних посилань

1. Мак-Люен М. *Галактика Гутенберга. Становлення людини друкованої книги*. Київ: Ніка, 2001.
2. Франко І. *Зібрання творів у 50-ти тт.* Київ: Наукова думка, 1983. Т. 40.

3. Kenyon F. G. *Books and readers in ancient Greece and Rome*. Oxford 1951.
4. Святий Августин. *Сповідь*. Київ : Основи, 1999.
5. Chaytor H. J. *From Script to Print an Introduction to Medieval Vernacular Literature*. Cambridge, 1950.
6. Шевченко І. *Україна між сходом і заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття*. Львів : Вид-во УКУ, 2001.
7. Зінченко С. *Візантійсько-балканські впливи на розвиток інтролігаторства в монастирях та церквах київської митрополії XIV–XVII ст.* Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2007.
8. Горский О. В., Невоструев К. И. *Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки*. Отдел первый. Священное писание. Москва, 1855. Отдел второй. Писания святых отцов. 1. Толкование священного писания. Москва, 1857. 2. Писания догматические и духовнонравственные. Москва, 1859. 3. Разные богословские сочинения. (Прибавления). Москва, 1862.
9. Архангельский А. С. *Творения отцов церкви в древнерусской письменности*. Т. I–IV. Казань, 1889–1890.
10. Яковлев В. А. *К литературной истории древнерусских сборников. Опыт исследования Измарагда*. Одесса, 1893.
11. Наукова Бібліотека Львівського національного університету ім. Івана Франка, Рук. 202. III, арк. 701.
12. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів, Ф. 3 (МВ). Спр. 3.
13. *Киевская старина*. Киев, 1889. Т. 25, Приложения. С. 21–36.
14. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів, Ф. 77 (АСП). Спр. 66.
15. Национальная библиотека России. Отдел рукописей. собр. СПб. Духовной Академии, А. I. / 177.
16. Фрис В. Культура переписування книг в Україні XI–XVII ст. (вибір протографа, причини виникнення помилок переписувачів і їх виправлення). *Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність*. № 15. Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. Львів, 2006–2007. С. 235–242.
17. Государственная библиотека России. Отдел рукописей. Ф. 152, собр. Лукашевича и Маркевича, № 88.
18. Медик Х. Народ с книгами. Домашние библиотеки и книжная культура в сельской местности в конце раннего Нового времени. Лайхинген (1748–1820). *Прошлое – крупным планом: современные исследования по микроистории*. Санкт-Петербург : Алетей, 2003. С. 181–222.
19. Ісаєвич Я. *Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст.* Київ : Наукова думка, 1966. 248 с.

20. Ісаєвич Я. Д. *Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні*. Львів : Вища школа, 1975.
21. Клименко О. З. *Друкований буквар в Україні XVI – початку XX ст.: історико-книгознавче дослідження*. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2001.
22. Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. *Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні*. Кн. 1, 2. Львів : Вища школа, 1981–1984.
23. Яковенко Н. «Чоловік добрий» і «чоловік злий» : з історії ментальних установок в Україні-Русі кінця XVI – середини XVII ст. *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. Київ, 1992. Т. I. С. 47–91.
24. Франко І. Грицева шкільна наука. Франко І. *Зібрання творів у 50-ти тт.* Київ : Наукова думка, 1978. Т. 16. С. 177–183.

References

1. Mak-Liuen, M. (2001). *Halaktyka Gutenberha. Stanovlennia liudyny drukovanoi knyhy* [The Gutenberg Galaxy. The Making of Typographic Man]. Kyiv: Nika. [In Ukrainian].
2. Franko, I. (1983) *Zibrannia tvoriv u 50-ty tt.* [Collected works], vol. 40, Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
3. Kenyon, F. G. (1951). *Books and Readers in Ancient Greece and Rome*. Oxford. [In English].
4. Sviaty Avhustyn (1999). *Spovid*. [Saint Augustin. Confessions]. Kyiv: Osnovy. [In Ukrainian].
5. Chaytor, H. J. (1950). *From Script to Print an Introduction to Medieval Vernacular Literature*. Cambridge. [In English].
6. Shevchenko, I. (2001). *Ukraina mizh skhodom i zachodom. Narysy z istorii kultury do pochatku XVIII stolittia*. [Ukraine between East and History to the Early Eighteenth Century]. Lviv. [In Ukrainian].
7. Zinchenko, S. (2007). *Vizantiisko-balkanski vplyvy na rozvytok introliatorstva v monastyriakh ta tserkvakh kyivskoi mytropolii XIV-XVII st.* Avtoref. dys... kand. ist. nauk. [Byzantine and Balkan Influences on Book Binding Development in Monasteries and Churches of Kyiv Metropolitanate of the 14-17 th Centuries]. Lviv. [In Ukrainian].
8. Gorskii, O. V., Nevostuev, K. I. (1855, 1857, 1859, 1862). *Opisanie slavianskikh rukopisei Moskovskoi sinodalnoi biblioteki. Otdel pervyi. Sviashchennoe pisanie*. [Description of slavonic manuscripts of the Moscow Sinodal Library. Department one. Holy Bibl.]. *Otdel vtoroi. Pisaniia sviatykh ottcov. 1. Tolkovanie sviashchennogo pisaniia*. [Department second. The Writings of the holyfathers. 1. Interpretation of the Scroptures.]. 2. *Pisaniia dogmaticheskie i dukhovnonravstvennye*. [2. The Writings of the dogmatic and Spiritual]. 3. *Raznye bogoslovskie sochineniia. (Pribavleniia)*. [3. Various Theological Works (Additions)]. Moskva. [In Russian].
9. Arkhangelskii, A. S. (1889-1890). *Tvoreniia ottcov tserkvi v drevnerusskoi pismennosti*. [Creations of the Fathers of the Church in Old Russian Writing], vol. I-IV. Kazan. [In Russian].

10. Iakovlev, V. A. (1893). *K literaturnoi istorii drevnerusskikh sbornikov. Opyt issledovaniia Izmaragda*. [To the literary history of Old Russian collections Experience of the study of Izmaragd], Odessa. [In Russian].

11. Unit 202. III. Scientific Library of Ivan Franko Lviv National University. [In Ukrainian].

12. Fond 3 (MV), Unit 3. V. Stefanyk Lviv National Scientific Library of the NAS of Ukraine (SLNSL). [In Ukrainian].

13. Kievskia starina. [The Kiev antiquity.]. (1889), vol. 25. *Prilozheniia* [Apps], pp. 21-36. Kyiv. [in Ukrainian].

14. Fond 77 (ASP), Unit 66. SLNSL. [In Ukrainian].

15. Fond SPb. Unit A.I./ 177. The National Library of Russia. [In Ukrainian].

16. Frys, V. (2006-2007). *Kultura perepysuvannia knykh v Ukraini XI-XVII st.* (vybir protohrafy, prychny vynyknennia pomylky perepysuvachiv i yikh vypravlennia) [Culture of rewriting in Ukraine XI-XVII centuries. (the choice of the protographer, the reasons for the errors of the scribes and their corrections)]. In *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. Confraternitas. Yuvileinyi zbirnyk na poshanu Yaroslava Isaievycha* [Ukraine: Cultural heritage, national consciousness, statehood. Confraternitas. Jubilee collection in honor of Yaroslav Isayevich], 15, 235-242. Lviv. [In Ukrainian].

17. Fond 152, Unit 88. Russian State Library. Moscow. [In Ukrainian].

18. Medik, H. (2003). *Narod s knigami. Domashnie biblioteki i knizhnaia kultura v sel skoi mestnosti v kontse rannego Novogo vremeni. Laikhyng (1748-1820)* [The people with the books. Home libraries and book culture in rural areas at the end of the early modern era. Laikhyng (1748-1820)]. In *Proshloe - krupnym planom: sovremennye issledovaniia po mikroistorii* [The past close-up: Modern research on microhistory.], pp. 181-222. Sankt-Peterburg: Aleteiia. [In Russian].

19. Isaievykh, Ya. (1966) *Bratstva ta yikh rol v rozvytku ukrainskoi kultury XVI-XVIII st.* [Fraternities and their role are in development of the Ukrainian culture XVI-XVIII centuries.]. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].

20. Isaievykh, Ya. D. (1975). *Pershodrukar Ivan Fedorov i vynyknennia drukarstva na Ukraini* [The first printer Ivan Fedorov and origin of book-printing is on Ukraine]. Lviv: Vyshcha shkola. [In Ukrainian].

21. Klymenko, O. Z. (2001). *Drukovanyi bukvar v Ukraini XVI - pochatku XX st.: istoryko-knyhozhnavche doslidzhennia. Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk.* [Printed ABC-books in Ukraine XVI - early XX centuries: historical and bibliography research]. Kyiv. [In Ukrainian].

22. Zapasko, Ya. P., Isaievykh, Ya. D. (1981-1984). *Pamiatky knyzhkovoho mystetstva. Kataloh starodrukiv, vydanykh na Ukraini.* [Monuments of book art. Catalog of old printed books issued in Ukraine], is. 1, 2. Lviv: Vyshcha shkola. [In Ukrainian].

23. Yakovenko, N. (1992). «Cholovik dobryi» i «chovovik zlyi»: z istorii mentalnykh ustanovok v Ukraini-Rusi kintsia XVI - seredyny XVII st. [A «man is good» and «unite

persons»: from history of the mental settings in Ukraine-rus of end XVI are middles of XVII centuries]. In *Mediaevalia Ucrainica: mentalnist ta istoriia idei*. [Mediaevalia Ucrainica: mentality and history of ideas], vol. I, pp. 47-91. Kyiv. [In Ukrainian].

24. Franko, I. (1978) *Hrytseva shkylna nauka* [Griceva school science]. In *Franko I. Zibrannia tvoriv u 50-ty tt.* [Collected works], vol. 16 pp. 177-183. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].

Vira Frys,

PhD, Associate Professor of World History,

Borys Voznytsky Lviv National Art Gallery

15A, Kopernika st., Lviv, 79000, Ukraine

e-mail: frysivira@gmail.com

tel.: +380 (67) 748 91 51

Features of 11th–18th century Book's Texts Reading in Ukraine

The author of this article pay attention to the question of data's testimony about features of the and Early Modern Ukraine book's texts reading. One had read a book aloud during Late Middle Ages and Early Modern period no matter of a reader was alone or some persons have heard him. The perception of content depends of the way of reading, so ancient authors had meant this circumstance while they have wrote texts. Contemporary scholar have remember about this feature and analyse the similar practice in premodern Ukraine.

Both, the texts and ways of reading were brought to ancient Ukraine from Bizantium, so «to read» meant «to read aloud» during the long centuries. The analyzing of 11th–18th century texts shows that the practice of aloud reading really existed and spreaded around of manuscripts to printed books. There are direct and indirect references in ancient Cyrillic texts and marginal records about this phenomena. The way of the teaching of the aloud reading one can see in the 16th–18th centuries primers, as well as in fictions till early 19th century.

Keywords: reading, book's text, codes, manuscript, old printed books, primaries, Ukraine.

Стаття надійшла до редакції 20.03.2019 р.

УДК 026:2-36:2-523.6(477):272/276

Ірина Ціборовська-Римарович,

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

вул. Володимирська, 62, Київ 03039, Україна

e-mail: vsrv@nbuv.gov.ua

тел.: (044) 288-13-85

**КНИЖКИ НЕРЕЛІГІЙНОЇ ТЕМАТИКИ
У ФОНДАХ КНИГОЗБІРЕНЬ КАТОЛИЦЬКИХ МОНАСТИРІВ
ЛУЦЬКОЇ/ЛУЦЬКО-ЖИТОМИРСЬКОЇ ДІЄЦЕЗІЇ
XVII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.:
ІСТОРИКО-КНИГОЗНАВЧИЙ ОГЛЯД**

У статті подано загальний історико-книгознавчий огляд стародруків нерелігійної тематики, які зберігалися у книгозбірнях десятиох римо-католицьких монастирів Луцької/Луцько-Житомирської дієцезії у XVII – першій половині XIX ст.: Луцького, Острозького Кременецького єзуїтських колегіумів, Бердичівського та Вишневецького монастирів босих кармелітів, Луцького, Берестецького і Теофіпольського тринітарських монастирів, Дедеркальського і Кременецького монастирів отців реформатів. Джерельною базою огляду стали стародруки названих бібліотек, які зберігаються у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, два рукописні каталоги – бібліотеки Бердичівського монастиря босих кармелітів та бібліотеки Волинської православної духовної семінарії, і інвентаря бібліотеки Луцького єзуїтського колегіуму. Інформація представлена за такими тематичними групами: історія, філологія, медицина, астрономія, географія, різне.

Ключові слова: монастирські бібліотеки, історичне бібліотекознавство, Луцько-Житомирської дієцезія.

Бібліотеки були невід’ємною, органічною складовою монастирського життя. Член Товариства Ісусового Петро Канизій писав, що легше уявити собі фортецю без залоги, ніж монастир без книгозбірні. Присутність книжок вимагало виконання тих завдань, які стояли перед членами орденських спільнот в залежності від статутів і конституцій конкретного чернечого ордену. Так як це були церковні інституції, основну частину бібліотечного фонду складали видання релігійної тематики: Св. Письмо, коментарі до нього, твори отців Церкви, твори з догматичної, моральної

© Ціборовська-Римарович І., 2019

теології, аскетички, літургічні книги, полемічна література, агіографічні твори, праці з церковної історії, проповіді та промови, документи, регламентуючі орденське життя. Але монастир, попри обмежені контакти із «зовнішнім», світським, світом, не був герметично замкнутим простором. Він був не тільки ідеологічною інституцією, але й економічним осередком, який вів господарську діяльність, навчальним закладом – коли при ньому функціонували школи для світської молоді, при деяких існували новіціати для підготовки до вступу до лав ордену; культурним центром – коли при ньому діяли скрипторії чи друкарня, утримувалася музична капела, працювали висококваліфіковані митці в сфері образотворчого мистецтва й архітектури. Місійна діяльність вимагала знання мови, історії та культури регіону, де для слави Божої працювали ченці. Склад і зміст бібліотечного фонду дає змогу прослідкувати один із каналів комунікації монастирських общин зі світським соціумом через друковане слово, яке несло і зберігало знання, передаючи його від покоління до покоління.

Мета публікації – на основі історико-книгознавчого аналізу джерел, які були у нашому розпорядженні – подати огляд літератури нерелігійного характеру у книгозбірнях католицьких монастирів Луцької/Луцько-Житомирської дієцезії XVII – першої половини XIX ст., проілюструвати поширення і побутування видань медичної, астрономічної, гуманістичної тематики в цьому регіоні українських земель. Вважаємо за найбільш раціональну тематичну систематизацію зібраного матеріалу за галузями наукових знань: історія, філологія, медицина, астрономія, географія, різне.

Об’єктами цього історико-книгознавчого дослідження стали книгозбірні десятиох католицьких монастирів Луцької, згодом Луцько-Житомирської дієцезії, які функціонували у XVII – першій половині XIX ст., а саме: бібліотеки Луцького (1604–1773), Острозького (1624–1773) та Кременецького (бл. 1702–1773) єзуїтських колегіумів, бібліотеки Бердичівського (1630–1866) та Вишневецького (30-ті рр. XVIII ст. – 1832) монастирів босих кармелітів, бібліотеки Луцького (1717/18–1850), Берестецького (1689–1832) і Теофіпольського (1738–1832) тринітарських монастирів, книгозбірні Дедеркальського (1735–1889) і Кременецького (1760–1807) монастирів отців реформатів. Стародруки з провенієнціями названих монастирів нині зберігаються у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ).

Джерельною базою дослідження були стародруки названих бібліотек, два рукописні каталоги – бібліотеки Бердичівського монастиря босих

кармелітів (1781 р.; ІР НБУВ, ф. 1, спр. 6413) та бібліотеки Волинської православної духовної семінарії (остання чверть XIX ст.; Центральний державний історичний архів України у м. Києві, далі – ЦДІАУК, ф. 2227, оп. 1, спр. 424, 258 арк., т. 1; Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, далі – ІР НБУВ, ф. 1, спр. 4726, 143 арк., т. 2), і інвентар луцької поєзуйтської бібліотеки (1783 р.; ЦДІАУК, ф. 710, оп. 2, спр. 1200, арк. 29–38; [1]).

Рукописний каталог фундаментальної бібліотеки Волинської духовної православної семінарії книжок латинською, значно меншою мірою – грецькою мовами, куди влилася основна частина книгозбірні Острозького єзуїтського колегіуму, і стародруки, які походять із книгозбірні острозьких єзуїтів, доповнюють одне одного. У семінарському каталозі дбайливий бібліотекар по можливості ретельно нотував джерела надходження книжок, що тепер дає можливість виокремити стародруки острозької книгозбірні.

У першому томі каталогу бібліотеки Волинської духовної семінарії вміщено такі систематичні розділи: «Святое Письмо», «Патрология», «Агиография», «Герменевтика», «Гомилетика», «Философия», «Церковная история», «Церковное право», «Словесность».

У томі другому вміщено наступні систематичні розділи: продовження розділу «Словесность», «V. Гражданская история», «VI. Языкознание», «VII. Физико-математические науки», «VIII. Естественная история», «IX. Механика. Военное искусство», «X. Медицина», «XI. Законоведение», «Книги на греческом языке».

Джерельна база, яка була у нашому розпорядженні, не може претендувати на вичерпність. Вона різна за своєю інформативністю по відношенню до книгозбірень різних монастирів. Сьогодні маємо різний ступінь збереженості бібліотечних фондів кожного з монастирів і архівних документів, дотичних історії монастирських бібліотек. Зберігся тільки один рукописний каталог бібліотеки Бердичівського монастиря босих кармелітів, датований 1781 р., за яким можна уповні представити склад і зміст бібліотечного фонду. І сама книгозбірня дійшла до нашого часу у майже неушкоджену стані і окремою самостійною колекцією зберігається у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ (далі – ВІК; нині її обсяг 4852 томи). Компактно і практично без втрат збереглася книгозбірня Кременецького єзуїтського колегіуму, яка стала складовою бібліотеки Волинського ліцею після скасування Ордену (нині понад 600 од. зб.). Книжкові колекції книгозбірень Острозького єзуїтського

колегіуму (нині понад 738 од. зб.) та Вишневецького монастиря босих кармелітів (нині понад 250 од. зб.) були сформовані в результаті евристичної роботи і упорядкування бібліотечних фондів. Стародруки названих тринітарських і реформатських монастирів нині зберігаються у складі книжкової колекції «Бібліотека Луцько-Житомирської римо-католицької семінарії» (далі – б-ка ЛЖС), куди вони надійшли після закриття монастирів у 1832 р. та 1889 р. Виявлення цих примірників проходило за провенієнціями шляхом перегляду фонду *de visu* і укладання бібліографічних списків.

Різну кількість стародруків із монастирських бібліотек вдалося виявити за провенієнціями у фондах НБУВ. Але одержаний та проаналізований книгознавчий фактографічний матеріал подає відомості про побутування видань нерелігійної тематики у книгозбірнях римо-католицьких монастирів даного регіону.

Відповідно до визначених тематичних груп у чотирьох випадках, коли джерела дозволяють зробити узагальнення щодо їхньої кількісної характеристики – це стосується Бердичівського монастиря босих кармелітів (за рукописним каталогом), Луцького (за рукописним інвентарем), Острозького (за рукописним каталогом бібліотеки Волинської православної духовної семінарії та реконструйованим фізично фондом книжкової колекції) і Кременецького (за збереженим майже повністю бібліотечним фондом) єзуїтських колегіумів, ми одержали такі дані.

Обсяг фонду бібліотеки Луцького колегіуму за інвентарем 1783 р. становить 1321 назву. Інвентар дає можливість скласти певне уявлення про кількісний склад визначених тематичних груп: «Historici profane» – 68 назв, «Juridici» – 31 назва, «Linguisticae» – 110 назв, «Mathematici» – 12 назв, «Medici» – 4 назви, «Philosophi» – 70 назв, «Poetae» – 122 назви, «Politici» – 45 назв, «Precatorii» – 136 назв. Розділ «Linguisticae» поділено укладачем на 7 груп: «Arabici» – 2 назви, «Galici» – 9 назв, «Germanici» – 28, «Hebraici» – 4, «Graeci» – 16, «Italici» – 28, «Latini» – 17, «Slavonici» – 6. В «грецькій» групі, в кінці зроблено запис: «książek greckich różnych – 8», а далі – «książek ro wegersku – 2». Разом визначені тематичні групи складають 598 назв, що становить 0,45% від загальної кількості назв, внесених до інвентаря колегіумної бібліотеки.

За каталогом бібліотеки бердичівських отців кармелітів тематичні розділи кількісно виглядають так: «Historia sacri et profani» містить приблизно 246 позицій із світської історії, «Politici» – бл. 348 назв видань; «Juridici» – 147 назв; «Medici» – 69 назв. Математичні науки і астрономія

в основному були представлені у розділі «Philosophi». Бібліографічні описи кількох математичних праць вміщено у розділі видань італійською мовою, один – у списку заборонених книг. Загалом ми нарахували 19 математичних стародруків, серед них: праці Евкліда, Полетані, П'єра Рамі, Станіслава Сольського, Патрікія Скарадкевича, Войтеха Бистжоновського, Домініка Бека, Каспара Енса, Йохана Стурмія, Христофора Клавія, Рене Декарта, А. Бреанта. Безпосередньо з астрономічною тематикою виявлено 7 стародруків. Разом визначені тематичні групи складають 836 назв, що становить 0,24% від 3467 назв, внесених до каталогу.

Документальний матеріал, який був у нашому розпорядженні, на превеликий жаль, фактично не несе інформації про користування книжками у стінах монастирів, про ступінь їх запитуваності ченцями через книги видачі з бібліотек тощо. Мало стародруків мають на своїх сторінках підкреслення, позначки на берегах сторінок, що засвідчувало б роботу читача з текстом. Але сам факт наявності частини книжок у бібліотечному фонді у сув'язі з організацією діяльності монастиря, його структурою (новіціат, школа, обсерваторія, аптека, інфермерія, випадки, коли монастирський костел виконував функції парафіяльного тощо) може свідчити про пряму потребу в тій чи іншій літературі.

Історичні праці були потрібні для підготовки і проведення місіонерської діяльності, для підготовки проповідей та складання панегіриків, у науковій діяльності представників орденського кліру, для викладання історії у монастирських школах і вивченні латинської та грецької мов. У бібліотеці кременецьких реформатів історична галузь знань була представлена працями давньогрецьких, давньоримських і давньоєврейських істориків, зокрема: Діонісія Галікарнаського «*Antiquitates Romanum*» (Реджіо нель Емілія, 1498; НБУВ, відділ стародруків та рідкісних видань (далі – ВСПВ), шифр: ІА 125), Плутарха «*Graecorum Romanorumque illustrium vitae*» (Базель, 1550; НБУВ, ВСПВ, шифр: Pal. 987), Светонія «*De XII Caesaribus libri VIII*» (S.I., 1605; НБУВ, ВІК, б-ка ЛЖС: шифр: Armar 12/39), Йосифа Флавія «*Орега*» (Базель, 1524; НБУВ, ВСПВ, шифр: Pal. 923). Історичні знання були представлені і працями істориків пізніших часів: італійського історика, ченця Ангела Галуччі «*De Bello Belgico*» (Зульцбах, 1677; НБУВ, ВІК, б-ка ЛЖС: шифр: Armar 12/39), німецького історика, професора історії Лейденського університету Георга Горна (Horn, лат. Hornius; 1620–1670) «*Historia Ecclesiastica et Politica*» (Лейден, 1668; НБУВ, ВІК, б-ка ЛЖС: шифр: Armar 11/128), реформата Станіслава Ключевського (пом. 1799) «*Sarmatia*

Europea» (Львів, 1769; НБУВ, ВІК, б-ка ЛЖС: шифр: Armar 12/76) та «*Lechus historia Polonae restitutus*» (Оломоуц, 1774; НБУВ, ВІК, б-ка ЛЖС: шифр: Armar 12/60), новогрудського воєводи, науковця, мецената і бібліофіла князя Юзефа Олександра Яблоновського (1711–1777) «*Lechi et Czechii deversus scriptor recentissimum vindiciae*» (Лейпціг, 1771; НБУВ, ВІК, б-ка ЛЖС: шифр: Armar 11/148). У бібліотеці кременецьких єзуїтів зберігалися такі видання історичних праць і творів античних авторів: Гомера, Вергілія, Корнелія Непота, Марціала, Овідія, Тацита, Цезаря, Цицерона. У фонді цієї книжкової колекції знаходяться три книжки з автографами відомого сходознавця, лікаря, місіонера Товариства Ісусового Тадея Юди Крусинського герба Доленга (1675–1757) [6]. Це примірники двох видань його перекладу з перської на латинську мову «Донесення» турецького посла Дуррі Ефенді про посольство до Персії у 1720 р. В колекції зберігаються два примірники видання 1734 року і один – 1740 року. Т. Ю. Крусинський тричі публікував у Львові, в друкарні Львівського єзуїтського колегіуму, переклад «Донесення» з різними доповненнями та власними коментарями. Видання 1734 р. має назву «*Prodromus ad tragicam vertentis belli Persici historiam...*». Один примірник 1734 р., як засвідчує провенієнція, був подарований автором Колегіуму: «*Pro Collegio Cremenecensis Soc[ietatis] Jesu obtulit Author*» («Кременецькому колегіуму Товариства Ісуса подарував Автор») (НБУВ, ВІК, шифр: S.J. 210). Другий примірник, подарований автором краківському каштеляну князю Янушу Антонію Вишневецькому (1678–1741), згодом потрапив до бібліотеки Колегіуму: «*Celsissimo Principi Janusio Korybuth Duci in Visnio/vcae Castellano Cracovien[si] Patrono Colendissimo Etc. etc. / offert Ora [sua] ad Ad [!] Arul[am] Author*» («Благороднішому князеві Янушу Корибуту, графові на Вишнівцю, краківському каштелянові, найшановнішому патрону і т.д., і т.д. приносить свій дар на вівтар Автор») (НБУВ, ВІК, шифр: S.J. 200). Видання 1740 р. має назву «*Tragica vertentis belli Persici historia per repetitas clades...*». Як говорить провенієнційний запис, цей примірник був подарований автором ректору Кременецького колегіума Феліцію Убошу: «*Reverendo Patri Felici Ubosz Soc[ietatis] Jesu Rec[tor] Coll[egii] Cremen[ecensis] devotissimo cultu obtulit Author*» («Достойному отцю Феліцію Убошу, члену Товариства Ісуса, ректору Кременецького колегіума з відданою повагою подарував Автор») (НБУВ, ВІК, шифр: S.J. 179). Ще один примірник видання 1740 р. (НБУВ, ВСПВ, шифр: In. 1763) потрапив до бібліотеки Колегіума від Ю. Бистжоновського. Він не має

дарчого запису автора і зараз зберігається у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ. Примірник твору Т. Ю. Крусинського зберігався і в бібліотеці Дедеркальського монастиря реформатів. На форзаці дедеркальського примірника міститься запис латинською мовою, який є автографом автора і говорить про те, що книжка була подарована ним венденському стольнику, луцькому бургграфію Юзефові Вилежинському: «Per Illustri Magnifico ac Generoso D. Domino / Josepho Wylezynski Dapifero Vandensi Burgra=/bio Luceoriensi, Vexillifero Cohortium Nobilium. Sac[rae] Reg[io] / M[aesta]tis et Reip[ublicae] Ordinationis Ducalis. Mecenati et literari[o], / Mei Patrono Faventissimo suum Prodromus offert / Meq[ue]quonominis Devotissimus Author m[anu] p[ro]pria» («Від себе найяснішому, ясновельможному і шляхетному пану Юзефові Вилежинському, венденському стольникові, луцькому бургграфію, хорунжому лицарських корогв священої королівської величності і Речі Посполитої гетьманського підпорядкування, меценату й освіченій людині, моєму прихильному патрону [свій твір] на ім'я «Prodromus» дарує найвідданіший Автор власноруч»). Цей запис супроводжується цитатою з епіграми давньоримського поета Марціала, в якій йдеться про покровительство книжкам. Текст цитати написаною каліграфічним почерком на чистому аркуші, вклеєному перед титулом: «Cujus vis fieri libelle munus / Festina tibi vindicem parare / Ne nigram cito raptus in culinam / Cordyllas madida tegas papyro / Vel turis piperisq; sis cuculus / Faustini fugis in sinum? Sapisti / Illo vindice nec Probum timeto». Цей факт дає підстави вважати, що автор був особисто знайомий із Юзефом Вилежинським, знав останнього як високоосвіченого чоловіка і, найвірогідніше, був йому зобов'язаний покровительством, можливо у виданні своїх праць. Т. Ю. Крусинський вочевидь подарував примірник 1733 р. видання Ю. Вилежинському не пізніше 1756 року, коли закінчив свій життєвий шлях, а ще ймовірно, що до виходу у світ наступного видання у 1734 р. Через 26–10 років Ю. Вилежинський разом з іншими книжками подарував цю до монастирської книгозбірні отців реформатів у Дедеркалах. Інший запис на титульному аркуші цього ж примірника засвідчує дарування книжки Ю. Вилежинським бібліотеці Дедеркальського монастиря: «Ad Bibliothecam Dederkaliensi P[atrum] Reformatu[m] dono oblatu[m] a M[agnifico] D[omino] Wylezynski Fund[atore]. 1766.» («До Дедеркальської бібліотеки отців реформатів подарував ясновельможний пан фундатор Вилежинський. 1766»). Відомо, що сьогодні у фондах НБУВ зберігається 28 примірників трьох львівських видань праці

Т. Ю. Крусинського. З них 4 примірники видання 1733 р., 10 примірників видання 1734 р., 14 примірників – 1740 р. З 28 примірників 25 мають провенієнційні записи, з них 14 – авторські дарчі записи. Серед світських осіб, яким Т. Ю. Крусинський дарував свої книжки, були: краківський каштелян, літератор князь Януш Антоній Вишневецький (1678–1741) (Львів, 1733; НБУВ, ВІК, шифр: SJ. 200); гетьман Великого князівства Литовського, віленський воєвода, літератор, бібліофіл, власник бібліотеки Вишневецького замку, князь Михайло Серватій Вишневецький (1680–1744), рідний брат попереднього (Львів, 1734; НБУВ, ВСПВ, шифр: In. 1466); великий коронний мечник, яскравий промовець свого часу, власник бібліотеки у Полонному князь Антоній Бенедикт Любомирський (пом. 1761) (Львів, 1734; НБУВ, ВСПВ, шифр: In. 1766); великий коронний мечник, великий коронний хорунжий, відбудовувач Домініканського монастиря у Любарі князь Франтішек Фердинанд Любомирський (пом. 1774) (Львів, 1740; НБУВ, ВСПВ, шифр: In. 1464), рідний брат попереднього. По формі і змісту дарчого запису, адресованого Ю. Вилежинському, останній стоїть у шереду записів, звернених до найродовитіших осіб тогочасної Речі Посполитої. Примірники, подаровані М. С. Вишневецькому та А. Б. Любомирському, мають написану однаковим каліграфічним почерком одну й ту саму цитату, однак розташовану на чистих вклеєних перед титулом аркушах. На примірнику, який належав А. Б. Любомирському, є цитата з Марціала, але відсутній дарчий запис автора книжки. На нашу думку, він не зберігся з якоїсь причини, бо навряд чи ту саму цитату, в тій самій формі, тим самим почерком князь А. Б. Любомирський написав сам на своєму примірнику. Точно таке відтворення цитати ми зустрічаємо і на примірнику, подарованому Т. Ю. Крусинським Ю. Вилежинському. Цікавим є факт, що у виданні 1740 р. вміщено присвяту від автора равському воєводі князю Станіславу Вінцентію Яблоновському (1694–1754). Прозовий текст присвяти починається тією самою цитатою з Марціала, яка в рукописному вигляді міститься у названих примірниках. Тільки, на відміну від оригінального тексту, тут ім'я Фавстина замінено на Вінцентія, а слово «sapisti» на «vicisti». С. В. Яблоновський мав тісні контакти з львівськими отцями єзуїтами: він навчався у Львівському колегіумі, його батько та перша дружина Марія Іванна з Потоцьких були поховані у львівському єзуїтському костелі. Цілком можливо, що видання книжки Т. Ю. Крусинського у друкарні Львівського єзуїтського колегіуму могло бути підтримане ним, чим пояснюється присвята йому видання

1740 р. Напрошується думка, що «випробувавши» Марціалівську цитату в своїх дарчих записках, Т. Ю. Крусинських згодом використав її, включивши у друкований текст присвяти С. В. Яблоновському. Ще примірник «Prodromus ad Tragicam Vertentis...» 1740 р. видання був подарований Ю. Вилежнським до Дедеркальського монастиря (НБУВ, ВСРВ, шифр: In.2186). Цей факт засвідчує напис на титульному аркуші стародрука: «Ad Bibliothecam Dederkaliensem P[atrum] Reformatoru[m] / dono oblatu[s] hec Liber a M[agnifico] D[omino] Wylezynski Fundat[ore] / A[nno] D[omi]ni 1766. Oretur pro eo» («До Дедеркальської бібліотеки отців реформатів подарував цю книжку ясновельможний пан Вилежинський, фундатор Року Божого 1766. Молися за нього»). Ще один примірник твору Т. Ю. Крусинського 1740 р. видання (НБУВ, ВСРВ, шифр: In.1763) потрапив до Дедеркальського монастиря з бібліотеки Кременецького єзуїтського колегіуму. Колегіумній бібліотеці він був подарований єзуїтом Юзефом Бистжоновським (1694–1771). 1764 р. Ю. Бистжоновський був професором філософії у Луцькому єзуїтському колегіумі у 1725–1726 рр., префектом студій в Острозькому єзуїтському колегіумі у 1745–1748 рр., очолював місію Товариства Ісуса у Барі та керував там будівельними роботами у 1748–1749 рр. Згодом із Кременецького колегіума книжка надійшла до книгозбірні дедеркальських отців реформатів. Інформацію про це несуть провенієнційні записи примірника: «Collegii Cremenecensis Societatis Jesu. / Collegii Cremenecensi S[ocietatis] J[esu]. Ex dono P[atris] Josephi Bystrzonowski / S[ocietatis] J[esu] m[anu] p[ro]pria. / Anno D[omi]ni 1764» («Кременецького колегіума Товариства Ісуса. Кременецькому колегіуму Товариства Ісуса. Власноручний подарунок отця Юзефа Бистжоновського, єзуїта»); «Applicatus Bibliothec[am] Conven[tui] Dederkalien[si] P[atrum] Reformat[orum]» («Надана [книжка] Дедеркальській бібліотеці отців реформатів»).

Останній період життя Т. Ю. Крусинського був тісно пов'язаний з Україною. Так, в 1736–1741 рр. він обіймав посаду ректора Острозького єзуїтського колегіуму, згодом управителя його маєтностями. Скінчив свій життєвий шлях єзуїт-орієнталіст у Збрижі, біля Кам'янця-Подільського¹.

¹ Біографічні відомості, інформацію про діяльність та розповсюдження творів Т. Крусинського див.: Krusiński Tadeusz // S. Orgelbranda Encyklopedia powszechna. – Warszawa, 1900. – Т. 8. – С. 639; Krusiński Judas-Tadée // Grand dictionnaire universel du XIX siècle / Par P. Larousse. – Paris, s. a. / – Т. 9. – С. 1272; Natoński B.

У книгозбірні *берестецьких тринітаріїв* серед книжок історичної тематики можна назвати, наприклад, видання творів давньоримського історика Курція Руфа (Quintus Curtius Rufus; I ст.) «De rebus Alexandri Magni...» (Лейпціг, 1730; НБУВ, ВІК, б-ка ЛЖС: шифр: Armar 12/№ 303) і давньоримського історика Луція Аннея Флора (Lucius Annaeus Florus; II ст.), присвяченого військовій історії Риму «Rerum Romanorum» (Страсбург, 1636; ВІК, б-ка ЛЖС: шифр: Armar 12/№ 177).

У книгозбірні *бердичівських босих кармелітів* серед історичних творів зберігалися видання праць С. Оріховського «Annales» (Гданськ, 1643; IP НБУВ, спр. 6413, с. 46), Й. Пасторія «Historia Polonae» (Гданськ, 1685; IP НБУВ, спр. 6413, с. 48), три видання праці М. Кромера «De origine et rebus gestis Polonorum Libri XXX» (Базель, 1555; Базель, 1558; Кельн, 1589; IP НБУВ, спр. 6413, с. 55, 56), Б. Котвицького «Lech Polski albo wolnego narodu początki» (Львів, 1751; IP НБУВ, спр. 6413, с. 49), А. Фредра «Gestorum populi poloni sub Henrico Rege» (Гданськ, 1652; IP НБУВ, спр. 6413, с. 53), А. Гваніні (1538–1614) «Sarmatiae Europaeae descriptio» (Краків, 1588) та «Kronika Sarmacyey europejskiej» (Краків, 1611; IP НБУВ, спр. 6413, с. 55), два видання праці Я. Длugoша «Historia Polonica» (Доброміль, 1615; Лейпціг, 1711–12; IP НБУВ, спр. 6413, с. 55, 56), С. Клечевського «Sarmatia Europea» (Львів, 1769; IP НБУВ, спр. 6413, с. 53) та інші.

Видову характеристику видань філологічної тематики монастирських книгозбірень можна окреслити так: граматики латинської, польської, французької, німецької, грецької, гебрійської та італійської мов (зокрема, граматика латинської мови була найширше представлена різними виданнями граматики, укладеної Емануелем Альваресом (Alvarez; 1526–1582)), словники польсько-латинські, польсько-французькі, польсько-німецькі, укладені різними авторами, серед них польсько-латинський, польсько-латинсько-грецький, латинсько-польсько-німецький словники Григорія Кнапського (Cnapius; 1564–1638), праці про правила написання листів та складання промов, переклади польською мовою творів античних авторів та західно-європейських літераторів, твори польської художньої літератури, збірки промов як зразків ораторської майстерності. Переважна

Krusiński Jan // Polski słownik biograficzny. – Wrocław i in., 1970. – Т. 15. – С. 426–428; Ціборовська-Римарович І. О. Сходознавець Тадей Крусинський і його праці у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // Українсько-польські літературні конспекти: Зб. наук. праць. Київські полоністичні студії. – Київ, 2003. – Е. 4. – С. 123–148.

більшість польськомовних видань філологічної тематики побачила світ у XVIII ст. та першій чверті XIX ст. і у загальному обсязі бібліотечного фонду займала відносно невеликий відсоток. Названі види видань віддзеркалюють монастирську діяльність у фаховій підготовці представників римокатолицького кліру та навчальний процес монастирських шкіл.

Латинська мова була головною і обов'язковою у католицькому церковному житті того часу. Тож граматика і посібники з латинської мови, збірки латинських афоризмів були традиційними у фондах монастирських книгозбірень. Латинська, грецька та гебрійська мови вважалися мовами Святого Письма, що пояснює присутність граматик і словників цих мов у монастирських бібліотеках. Ченці були забезпечені граматиками грецької мови, але у значно меншій кількості, ніж латинської та гебрійської. У розпорядженні ченців була, наприклад, граматика «Institutiones in linguam graecam» (Франкфурт, 1601) відомого фламандського граматика і мандрівника Миколая Клейнарда (Cleynaerts, Clenardus, Clenard; 1495–1542). Мали ченці у своїх бібліотеках і граматiku гебрійської мови відомого вченого і поета Елія Левіта (Elia Levit; 1469–1549) «Grammatica Hebraice linguae» (Базел, 1537). У книгозбірні *кремонецьких реформатів* був примірник видання багатомовного словника англійського орієнталіста Едмунда Кастелла (Kastell, лат. Castellus; 1603–1683) «Lexicon Heptaglotton, Hebraicum, Chaldeicum, Syriacum, Samaritanum, Aethiopicum, Arabicum conjunctim, et Persiarum, separatin...» (Лондон, 1669; НБУВ, ВСРВ, шифр: In. 696). Це видання внесено до бібліографічного довідника раритетів Ж. Брюне [4, 1625]. Назване видання представляє собою словник гебрійської, халдейської, сирійської, самаритянської, ефіопської, арабської і персидської мов із коротким викладом граматик кожної з них.

Як зазначалося, у фондах монастирських книгозбірень були граматика німецької, французької, італійської мов. У бердичівській книгозбірні була, наприклад, граматика італійської мови Джовані Батиста Коіруса (Coirgi) «Linguae etruscae grammatica» (Женева, 1642; IP НБУВ, ф. 1, спр. 6413, с. 91), французької мови Франсуа Пенві (Painvin) «Grammatyka francuska u polska...» (Варшава, 1789; IP НБУВ, ф. 1, спр. 6413, с. 94).

Твори античних авторів в тій чи іншій кількості завжди були у монастирських бібліотеках. Вони тісно пов'язані з такими галузями знань як історія та філологія. Їх використовували при вивченні латинської мови, у практиці написання проповідей і промов, навчанні мистецтву риторики, вивченні давньої історії, для читання праць із математики, астрономії,

медицини, написаних латиною. Вони були досить широко представлені у великій бердичівській бібліотеці: Апулей, Аристотель, Аристофан, Афраній, Віргілій, Авл Геллій, Гесіод, Гомер, Горацій, Демосфен, Езоп, Ісократ, Катул, Квінтіліан, Ксенофонт, Еней Лукан, Лукіан Самосатський, Макробій, Марціал, Корнелій Непот, Овідій, Тит Лівій, Папіній Стацій, Плутарх, Старший, Плутарх Молодший, Плутарх, Полібій, Проперцій, Курт Руфус, Салюстій, Светоній Транквіл, Сенека, Сілій Італік, Софокл, Страбон, Тацит, Теогнід, Тибул, Юліус Флорус, Фулідід, Юлій Цезар, Цицерон, Ювенал.

У *луцьких єзуїтів* антична література була представлена творами Гомера, Вергілія, Овідія, Езопа, Авла Геллія, Горація, Марціала, Теренція, Клаудіана, Цицерона, Тита Лівія.

Серед книжок з бібліотеки *кремонецьких реформатів*, як зазначалося вище, були видання творів Светонія, Плутарха, Діонізія Галікарнаського, Йосифа Флавія.

У *теофіпольських тринітаріїв* були: посібники з ораторського мистецтва, зокрема надзвичайно популярний свого часу твір із риторики «Orator extemporaneus...» (Амстердам, 1684; НБУВ, ВСРВ, шифр: In. 408) авторства єзуїта Міхаеля Радау (Radau; 1615–1687) [7, с. 558] та «Conciones et orationes ex historicis latinis excerptae» (Лейден, 1649; НБУВ, ВСРВ, шифр: Elz. 165). «Orator extemporaneus...» вперше побачив світ у Вільно 1640 р. Згодом він неодноразово перевидавався не тільки в Речі Посполитій (Браунсберг, Вільно, Каліш, Краків), але й в Італії, Нідерландах, Німеччині, Франції, Чехії [7, 26, с. 23–26]. У монастирській книгозбірні був примірник одного з амстердамських видань цього твору.

Монастирська медицина є цілою сторінкою в історії медичної науки, яка розкриває один з аспектів її розвитку в добу Середньовіччя та Модерної доби. В монастирях навчали лікарського фаху, при них існували шпиталі для хворих та аптеки. Одним із джерел у дослідженні монастирської медицини можуть бути фонди монастирських бібліотек. Монастирські книгозбірні можна назвати багатоструктурними підрозділами. Зібрання книжок орденського осередку складалося з фондів головної, вживаючи сучасну лексику, фундаментальної, бібліотеки та менших, спеціалізованих бібліотек, до яких відносилися бібліотека аптеки та бібліотека інфірмерії. Частина медичної літератури могла знаходитися і у фонді головної бібліотеки. Лікування та догляд хворих було основним видом діяльності Ордену бонефраторів або Ордену братів милосердя. Лікуванням хворих та утримання шпиталів окрім бонефраторів займалися єзуїти, тринітарії,

босі кармеліти, василіяни. Відповідно, вони теж мали певну кількість медичних книжок у своїх монастирях.

Аптеки діяли при Бердичівському і Вишневецькому монастирях босих кармелітів, Луцькому, Острозькому, Кременецькому єзуїтських колегіумах, Острозькому монастирі капуцинів.

На основі каталогу бібліотеки Волинської православної духовної семінарії та примірників стародруків книгозбірні острозького єзуїтського колегіуму, які нині зберігаються у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, виявлено 63 книжки медичної тематики (разом із ботанічними атласами)². У складі цих 63 стародруків праці 47 медиків і фармакологів. Це – медичні твори лікарів давніх часів: давньогрецького лікаря Гіппократа, давньоримського філософа й письменника Авла Корнелія Цельса (Celsus; 1 ст. до н.е. – 1 ст. н.е.), давньоримського лікаря Клавдія Галена (бл. 130 – бл. 200), та Модерної доби: Теофраста Парацельса (1493–1541), який ввів застосування металів у фармакологію, стверджував у медицині перевагу досвіду над авторитетом античних авторів, «батька анатомії» Андреа Везалія (1514–1564), французького лікаря Жана Фернеля (Fernel, лат. Fernelius; 1497–1558), який у своїй роботі «Universal medicine» вперше медичну науку поділив на фізіологію, патологію й терапію; іспанського лікаря Луїса де Меркадо (лат. Mercatus; 1513–1599), німецького ботаніка і медика Леонарда Фукса (Fuchs; 1501–1566), польського лікаря Симона з Ловіча (XVI ст.), французького лікаря Жан-Жака Векера (Wecker; 1528–1586), італійського медика Луки Антоніо Поржіо (Porzio, лат. Portius; 1639–1728), Германа Бургааве (1668–1738) – визначного голландського клініциста, який ввів термометр у повсякденний вжиток, та ін. [2; 5].

² IP НБУВ, ф. 1, спр. 4726, №№: 3068, 3070, 3074, 3077 (1–2), 3079, 3082, 3084, 3085 (1–2), 3087, 3091, 3094, 3095, 3097, 3099, 3102, 3103, 3105 (1–3), 3106 (1–2), 3111, 3112 (1–2), 3113, 3116, 3117 (3 т.), 3120 (1–4), 3122, 3125, 3126, 3130, 3132, 3134, 3136, 3140, 3142, 3143, 3145, 3148, 3153 (1–2), 3155, 3156, 3157 (4 т.), 3180, 3182, 3184 і ботанічний атлас, №№: 3035, 3090 (2 прим.). НБУВ, шифри: Pal. 314, Ost.SJ A3085 (1), Ost.SJ B3039, Ost.SJ A3155, Ost.SJ A3156, Ost.SJ B3097, Ost.SJ C3084, Ost.SJ A2051, Ost.SJ B3130, Ost.SJ A3094, Ost.SJ B3132, Ost.SJ C3091, Ost.SJ A3081, Ost.SJ A3071, Ost.SJ C3120 (1-2), Ost.SJ C3106, Ost.SJ A3082, Ost.SJ A3085 (2), Ost.SJ A3088 (1), Ost.SJ A3088 (2), Ost.SJ A3088 (3), Ost.SJ A3157, Ost.SJ A3116, Ost.SJ A3182, Ost.SJ C3112 (1), Ost.SJ A3105, Ost.SJ B3096, Ost.SJ C3122, Ost.SJ C3112 (2), Ost.SJ A3079, Ost.SJ A3184, Ost.SJ B3095, Ost.SJ B3143 і ботанічний атлас, шифр: Pal. 1909, Ost.SJ C3090 (2 прим.).

За *рукописним інвентарем* вдалося атрибутувати, що у книгозбірні *луцьких єзуїтів* зберігалося видання праці французького лікаря Гільйома Бошена (Bauchin, XVII ст.) «Anatomia» (S.I, s.a.).

У *кремезьких реформатів* з медичної галузі знань у фонді бібліотеки були примірники видань праць як лікарів давніх часів, так і лікарів Модерної доби. Наприклад, праця відомого грецького лікаря Діоскорида Педанія (II–I ст. до н. е.) «De medicinali material libri sex... Ioanne Ruelio... interprete...» (Франкфурт, 1549; НБУВ, ВСПВ, шифр: Pal. 994). Цей його твір «Про лікарські засоби» відіграв важливу роль у розвитку медичної науки. В ньому подано опис усіх відомих тоді медикаментів рослинного, тваринного та мінерального походження. Найбільшу увагу автор приділив лікам рослинного походження, описавши близько 600 рослин та їхні лікувальні властивості, просистематизувавши їх за певними морфологічними ознаками, що відіграло важливу роль у систематизації рослин; праця відомого грецького хірурга та акушера Павла Егінського (Paulus Aegineta, VII ст.) «Opus de re medica» (Кельн, 1534; НБУВ, ВІК, шифр: Pal. 1179). До більш пізнього часу відносяться праці мантуанського лікаря Марцелія Донатуса (Marcellius Donatus; 1538–1602) «De medica historia mirabilis libri sex» (Венеція, 1597; НБУВ, ВСПВ, шифр: In. 5(1) та медика Йострепії де Йострепії з Бассано (Iostrerio de Iostreiiis Bassanensis) «Admiratione medicae...» (Венеція, 1596; НБУВ, ВСПВ, шифр: In. 5(2)). Останні два видання складають конволют. Марцелій Донатус увійшов в історію медицини як лікар, який у 1586 р. вперше описав виразку шлунку з автопсії, що стало важливим кроком у розвитку хірургії шлунку.

У фонді монастирської бібліотеки зберігався конволют із трьох алігатів, якими були три прижиттєві видання праць відомого чеського лікаря й вченого Яна Марка Марці (лат. Joannes Marcus Marci de Kronland; 1595–1667), ректора Карлового університету у Празі, який вісім раз обирався деканом Медичної школи цього університету. До конволюту увійшли такі праці: «Philosophia vetus restituta» (Прага, 1662), «Labyrinthus in quo via ad circuli quadratura pluribus modis exhibetur» (Прага, 1654), «Thaumantias: Liber de arcu coelestis deque colorum apparentium naturae, ortu, et causis...» (Прага, 1648; НБУВ, ВСПВ, шифр: In. 696).

У фонді книгозбірні берестецьких тринітаріїв мали місце такі книжки з медицини: прижиттєве видання праці відомого голландського медика Пітера ван Фореста (Foreest van, лат. Forestus; 1522–1597) «Observationum et curationum medicinalium de febribus ephemeris et continuis libri duo» (Лейден,

1589; НБУВ, ВСРВ, шифр: Pl. 55), праця визначного німецького лікаря Теофраста Парацельса фон Гогенгейма (Philippus Aureolus Theophrastus Paracelsus Bombastus von Hohenheim; 1493–1541) «Notationes morum» (Ліон, 1638; НБУВ, ВІК, 6-ка ЛЖС, шифр: Armar 12/№ 225), прижиттєве видання твору німецького лікаря Йогана Генріха Мейбома (Meibom, лат. Meibomius; 1590–1655) «Maecenas, sive De C. Cilnii Maecenatis vita, morbis et rebus gestis liber singularis» (Лейден, 1653; НБУВ, ВСРВ, шифр: Elz. 196). Назване видання праці Й. Г. Мейбома давно вже є бібліографічним раритетом [4, 6, № 30439].

Астрономія не була головною сферою діяльності католицьких орденських спільнот. Очевидно, що книгозбірні монастирів не комплектувалися активно астрономічною літературою. Це передбачається апіорі, навіть при усвідомленні фрагментарності одержаної інформації. Але в той же час певна зацікавленість у дослідженні зоряного неба існувала серед ченців [3]. Науковці, які зробили вагомий внесок у розвиток астрономії як науки, мали духовний сан або були членами орденських спільнот: Миколай Коперник був домініканцем, Ісаак Ньютон – мав духовний сан, Христофор Шейнер – членом Товариства Ісусового, П'єр Гассенді – мав духовний сан. Інформація про астрономічну літературу у фондах монастирських бібліотек дає певну картину розповсюдження астрономічної літератури у монастирських книгозбірнях. Знаходження одних і тих самих праць у різних бібліотеках засвідчує їхню популярність у цьому суспільному середовищі, увагу та інтерес до них. У каталогах монастирських книгозбірень бібліографічні описи астрономічних видань, як правило, вносилися до тематичного розділу «Philosophi», оскільки в ті часи астрономія вивчалася в рамках філософії.

У монастирських бібліотеках були праці Тихо Браге: у бердичівській книгозбірні «Ephemerides Astronomicae...» (Падуа, 1648; IP НБУВ, ф. 1, спр. 6413, с. 82), в острожських єзуїтів – «Astronomiae instauratae progymnasmata...» (Прага, 1610; ЦДІАУК, ф. 2227, оп. 1, спр. 424, арк. 109 зв.) та «Epistolarum astronomicarum» (Уранієнбург, 1596; ЦДІАУК, ф. 2227, оп. 1, спр. 424, арк. 109 зв.). Луцькі єзуїти у своїй книгозбірні мали видання праці Миколая Коперника «De revolutionibus orbium coelestium» (S.l., s.a.). У книгозбірнях острожських єзуїтів (ЦДІАУК, ф. 2227, оп. 1, спр. 424, арк. 111) і кременецьких реформатів зберігалися примірники праці Христофора Шейнера «Rosa Ursina» (Браччіано, 1626–1630). До слова, у бібліотеці Любарського домініканського монастиря зберігався примірник

прижиттєвого видання праці польського астронома, історика, письменника аріанського віросповідання Станіслава Любенецького герба Роля (1623–1675) «Theatrum cometicum» (Амстердам, 1668), присвяченої спостереженню та дослідженню комет. Названий стародрук вважається найбільшою працею XVII століття про комети. У бердичівській книгозбірні за рукописним каталогом значиться праця голландського вченого, доктора медицини, автора праць з астрономії Адріана Метіуса (Metius; 1571–1635) «Primum mobile astronomice, sciografice, geometrice et hydrographice nova methodo explicatum» у чотирьох частинах в одному томі, видана в Амстердамі у відомій друкарні Я. Янсоніуса (Амстердам, 1631)³. У книгозбірні острожських єзуїтів теж було це видання праці А. Метіуса. У бердичівській монастирській книгозбірні були примірники двох видань однієї з найвідоміших праць німецького математики, астронома, астролога, священика Йоганна Штофлера (Stoeffler, Stöffler; 1452–1531) «Elucidatio fabrica astrolabii» (Париж, 1585; IP НБУВ, ф. 1, спр. 413, с. 73; Кельн, 1594; IP НБУВ, ф. 1, спр. 413, с. 79), виданих у Парижі та Кельні. Йоганн Штофлер був творцем астрономічних інструментів, очолював кафедру математики й астрономії Тюбінгенського університету. Названа праця, яка є керівництвом до виготовлення та використання астролабії, до 1620 р. витримала 16 видань. Її перше видання побачило світ 1513 р. в друкарні Опенгейма.

У бердичівській бібліотеці зберігалися ще такі видання, пов'язані з астрономічною тематикою: праця французького філософа-матеріаліста, відомого своїми дослідженнями в галузі астрономії, математики й механіки П'єра Гассенді (Gassendi; 1592–1655) «Institutio astronomica juxta hypotheses tam veterum quam Copernici et Tychoonis, dictata... a Petro Gassendo...» (Гаага, 1656; IP НБУВ, ф. 1, спр. 6413, с. 81); праця теолога Мартіна Борхауза (Borrichaeus) «In cosmographiae elementa commentatio astronomica geographica...» (Базель, 1555; IP НБУВ, ф. 1, спр. 6413, с. 78).

Для діяльності членів монастирських спільнот були потрібні знання й з географії. У книгозбірні *берестецьких тринітаріїв* зберігалися книжки з описами кліматичних умов проживання, звичаїв, вірувань різних народів. Це було пов'язано з підготовкою до мандрівок різними країнами з метою викупу бранців та проведення місіонерської діяльності. У їхній бібліотеці,

³ IP НБУВ, ф. 1, спр. 6413, с. 81, № 14. Catalogue général des livres imprimés de la Bibliothèque Nationale. Auteurs. – Paris, 1932. – Т. 113. – Col. 526.

наприклад, зберігалось прижиттєве видання праці німецького ерудита Йоганна Шеффера (Scheffer, лат. Schefferus; 1621–1679) «Lapponia» (Франкфурт, 1673; НБУВ, ВІК, б-ка ЛЖС: шифр: Armar 12/№ 55), присвяченої звичаям, побуту та історії лапландців. Вона була перекладена на французьку мову Огюстеном Любіном (Lubin) і видана в Парижі у 1678 р. Паризьке прижиттєве видання давно є бібліографічним раритетом [4, 5, с. 194]. У цій монастирській бібліотеці зберігався твір історика голландського походження Емануеля Шельстратена (Schelstraten; 1649–1692), який обіймав посаду бібліотекаря Ватиканської бібліотеки за понтифікату папи Іннокентія XI. Ця праця під назвою «Ecclesia africana sub primate cartaginensi...» (НБУВ, ВІК, б-ка ЛЖС: шифр: Armar 12/№ 62) присвячена історії Церкви на Африканському континенті. Примірник зберігся до нашого часу без початкових аркушів, тому місце видання досі не вдалося атрибутувати.

За каталогом бердичівської книгозбірні в її фонді були праці з географії Речі Посполитої. Серед них праці К. Вирвича «Geografia powszechna czasów terażniejszych» (Варшава, 1773; IP НБУВ, ф. 1, спр. 6413, с. 80) і А. Бушінга (Busching) «Geografia Królestwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego» (Лейпціг, 1768; IP НБУВ, ф. 1, спр. 6413, с. 80).

Маємо відомості, що архітектура у бердичівських кармелітів була представлена працями Вітрувія «De architectura libri 10» (Ліон, 1586; IP НБУВ, ф. 1, спр. 6413, с. 82), Миколая Гольдмана «Elementorum architecturae militari» (Ліон, 1643; IP НБУВ, ф. 1, спр. 6413, с. 78), посібником для архітекторів, опрацьованим Каетаном Здзанським, «Elementa architecturae domowey» (Львів, 1749; IP НБУВ, ф. 1, спр. 6413, с. 81).

Цікавим, на нашу думку, є факт наявності у книгозбірні кременецьких реформатів видання з кулінарного мистецтва. Це – книжка Бартоломея Стефані (Stefani), шеф-кухаря герцога Мантуї, «L'Arte di ben cucinare...» (Венеція, 1690; НБУВ, ВСПВ, шифр: Ін. 662). Примірник у минулому належав львівському лікарю Миколаю Гордону, одному з представників шотландської родини, яка осіла у Речі Посполитій.

Викладений у публікації матеріал віддзеркалює діяльність членів монастирських спільнот і надає додаткову інформацію про побутування видань із різних галузей знань у XVII–XVIII ст. на українських теренах.

Список бібліографічних посилань

1. Карліна О. Бібліотека Луцького єзуїтського колегіуму наприкінці XVIII ст. *Książka. Biblioteka. Informacja. Między podziałami a wspólnotą* – Kielce : Uniwersytet Jana Kochanowskiego, 2012. S. 613–620. / pod red. Joanty Dziennikowskiej i Moniki Olczak-Kardas.
2. Ціборовська-Римарович І. О. Місце і роль медичної літератури в структурі книгозбірні Острозького єзуїтського колегіуму. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Вип. 15. Київ, 2012. С. 80–91.
3. Ціборовська-Римарович І. О. Стародруки астрономічної тематики в бібліотеках католицьких монастирів Луцької/Луцько-Житомирської дієцезії XVII – першої половини XIX ст. *Українське небо 2*. Студії над історією астрономії в Україні : збірник наукових праць / за заг. ред. О. Петрука. Львів : Інститут прикладних проблем механіки і математики ім. Я. С. Підстригача НАН України, 2016. С. 570–591 : іл.
4. Brunet J. Ch. *Manuel du libraire et de l'amateur de livres*. Paris, 1860–1865. 6 t.
5. Ciborowska-Rymarowicz I. Druki medyczne i botaniczne w księgozbiorze kolegium jezuitów w Ostrogu. *Hereditas Monasteriorum*. Wrocław, 2014. Vol. 4. S. 161–171.
6. Ciborowska-Rymarowicz I. Orientalista Tadej Juda Krusiński (1675–1756) i egzemplarze jego prac w bibliotekach klasztornych i prywatnych XVIII wieku. *Bibliotekarz Podlaski*. – Rocznik : XVI nr 1 (XXX). Białystok, 2015. S. 11–34.
7. Estreicher K. *Bibliografia polska*. – Kraków, 1915. T. 26.

References

1. Karlina, O. (2012). Biblioteka Lutskocho jezuitckoho kolegiumu naprykintsi XVIII st. [Luck Jesuit College Library at the end of the XVIIIth century]. *Książka. Biblioteka. Informacja. Między podziałami a wspólnotą*. (Dziennikowska, J; Olczak-Kardas, M. (Eds.)). (pp. 613–620). Kielce, Poland: Uniwersytet Jana Kochanowskiego. [In Ukrainian].
2. Tsiborovska-Rymarovich, I. O. (2012). Mistse i rol medychnoi literatury v strukturi knyhozbiirni Ostrozkocho yezuitskocho kolehiumu [Place and role of the medecin literature in the strukture of the Luck Jesuit College Library]. *Rukopysna Ta Knyzhkova Spadshchyna Ukrainy*, 15, 80-91. [In Ukrainian].
3. Tsiborovska-Rymarovich, I. O. (2016). Starodruky astronomichnoi tematyky v bibliotekakh katolytskykh monastyriv Lutskocho/Lutsko-Zhytomyrskocho dietsezii XVIII – pershoi polovyny XIX st. *Ukrainske nebo 2*, Lviv, pp. 570-591 : il. [In Ukrainian].
4. Brunet, J. Ch. (1860-1865). *Manuel du libraire et de l'amateur de livres*. Paris, France, 6 t. [In French].
5. Ciborowska-Rymarowicz, I. (2014). Druki medyczne i botaniczne w ksikgozbiorze kolegium jezuitow w Ostrogu. [Books in medicine and botany in the

Ostrog Jesuit College Library]. *Hereditas Monasteriorum*, 4, 161-171. [In Polish].

6. Ciborowska-Rymarowicz, I. (2015). Orientalista Tadej Juda Krusicki (1675–1756) i egzemplarze jego prac w bibliotekach klasztornych i prywatnych XVIII wieku. [Orientalist Tadej Juda Krusicki (1675-1756) and copies of his works in the monastic and private libraries of the XVIIIth century]. *Bibliotekarz Podlaski*. XVI nr 1 (XXX), 11-34. [In Polish].

7. Estreicher, K. (1891-2007). *Bibliografia polska*. [Polish bibliography]. Krakow, Poland. 12-35 t. [In Polish].

Iryna Tsiborovska-Rymarovych,

PhD (in History), Senior Research Fellow,
Verнадsky National Library of Ukraine

62, st. Volodymyrska, Kyiv, 03039, Ukraine

e-mail: vsrv@nbuv.gov.ua

tel.: (044) 288-13-85

**Non-religious literature in the libraries of the roman-catholic friars of the
Lutsk/Lutsko-Zytomyrskij diases in 17–19th century: the book-science
observation**

The article covers the factual material about the non-religious literature in the libraries of ten roman-catholic friars on the territory of Lutsk/Lutsko-Zytomyrska diases in the 17–19th century: Cremenets, Lutsk and Ostrig Jesuit Colleges, Berdychiv and Vyshnivets friars of barefoot Carmelites, Berestechko, Lutsk and Teophopol Trinitarian friars, Dederkaly and Cremenets friars of Franciscan-reformats. Its rests upon the original sources: the old-printed books from named libraries, the manuscript catalogues of the Berdychiv Carmelites' library and the Volyn orthodoxy ecclesiastical seminary's library, the manuscript inventory of the library of the Lutsk Jesuit College. The general survey of the editions on astronomy, mathematics, medicine, geography, history, philology, the works by antique authors from the libraries' funds has been done. This literature played a definite role in the vital activity of monastic community and was used in scholarship, to individual reading, divine service, preparing new members of clergy. The information about non-religious editions is accompanied with historical and bibliographical commentaries.

Keywords: monastic libraries, library science, Lutsk-Zytomyrska diases.

Стаття надійшла до редакції 20.03.2019 р.

УДК 002.1-028.25

Альона Шпаргало,

молодший науковий співробітник,

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Голосіївський проспект, 3, Київ 03039, Україна

e-mail: vsrv@nbuv.gov.ua,

тел.: (044) 288-13-85

**ПОПРИМІРНИКОВА НАУКОВА КАТАЛОГІЗАЦІЯ
УКРАЇНСЬКИХ ВИДАНЬ ГРАЖДАНСЬКОГО ДРУКУ
XVIII – ПЕРШИХ ДЕСЯТИЛІТЬ XIX СТОЛІТТЯ**

У статті на основі видань та примірників збірки Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського висвітлено історію започаткування та книговидавничої діяльності гражданських друкарень в Україні наприкінці XVIII – перших десятиліть XIX ст., аналізуються характерні риси вітчизняних видань гражданського друку, особливості тематичного репертуару, побутування примірників на матеріалах фонду відділу стародруків та рідкісних видань.

Ключові слова: видання гражданського друку, книгодрукування, гражданський шрифт.

У фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ) у відділі стародруків та рідкісних видань зберігається найбільша в Україні унікальна колекція видань гражданського друку, яка нараховує 14 683 примірників (без урахування алігатів конволютів). Видання гражданського друку наявні також у інших колекціях відділу та в інших підрозділах бібліотеки, зокрема у фондах відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій, особових колекціях загального книгосховища, відтак точна кількість видань гражданського друку в НБУВ перевищує 15 тис. одиниць [6, с. 98].

Особливий інтерес для вітчизняних досліджень становлять видання, надруковані на українських теренах у перший період гражданського книгодрукування, тобто наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Цей час відзначений започаткуванням світських друкарень і порівняно невеликою кількістю надрукованих видань. Українські друкарні цього періоду характеризувалися в основному малотиражністю своїх друків та їхньою тематичною обмеженістю – їх навчальним, історичним та панегіричним

© Шпаргало А., 2019

спрямуванням. Ці книги є бібліографічною рідкістю, всього з кінця XVIII ст. до 1830-го року включно на українських теренах було видано близько 460 видань, враховуючи періодику. Це було зумовлено фінансовою обмеженістю перших українських гражданських друкарень та переважною орієнтованістю їх на забезпечення урядових потреб і друк губернських документів. У 1773 р. було видано указ про заснування друкарень при губернських правліннях. Новостворені друкарні були покликані друкувати губернські канцелярські документи та резолюції. Проте друкарні в губернських центрах почали відкриватися значно пізніше, насамперед через недостатнє виділення коштів [10, с. 17].

Однією з найпотужніших друкарень раннього періоду гражданського книгодрукування стала друкарня Харківського університету, що розпочала свою діяльність у 1805 р. За період до 1830 року у Харківській університетській друкарні було надруковано близько 300 видань. У збірці відділу стародруків представлена половина цих праць – близько 200 видань (250 примірників). Із 1787 р. почала діяти світська друкарня при Печерській Лаврі. У колекції видань гражданського друку представлено 63 видання гражданського друку у 287 примірниках, надрукованих у друкарні Київської академії при Лаврі Печерській з 1778-го по 1830 р. Зберігається у відділі стародруків 12 видань (15 примірників) із 45 видань, надрукованих в Миколаївській адміралтейській друкарні у перший період її існування (1798–1830 рр.). Представлено у збірці 9 видань у 26 примірниках бердичівського гражданського друку, одне видання у трьох примірниках із друкарні Почаївського Успенського монастиря, одне видання із Катеринославської та одне із Єлисаветградської гражданських друкарень. У колекції відділу наявне одне видання із трьох надрукованих у друкарні при «Приказе Общественного Призрения» у Харкові. Загалом, у відділі стародруків зберігається близько 300 видань раннього періоду гражданського друку, що побачили світ в українських друкарнях, що становить 70 відсотків від загальної кількості видань гражданського друку, надрукованих в Україні у ранній період гражданського книгодрукування. Із них XVIII ст. – 51 видання із 70-ти, XIX ст. – 260 видань із 390.

Перед тим, як коротко окреслити доробок кожної з друкарень, зупинимось на характеристиках основних бібліографічних джерел. Вагомий внесок у дослідження видань гражданського друку і загалом, і зокрема українського, належить відомому вітчизняному вченому-книгознавцю Степану Йосиповичу Петрову (1917–1961). Ним було укладено три наукові

каталоги видань гражданського друку – «Книги гражданской печати XVIII века» [5], «Книги первой четверти XIX века» [7] та «Книги гражданского друку, видані на Україні XVIII – перша половина XIX століття» [6].

Справу Степана Йосиповича Петрова продовжив його син Сергій Степанович Петров (1947–2013), його зусиллями було підготовлено покажчик «Книга в Україні, 1861–1917» за спільною з батьком картотекою. Цей покажчик став хронологічним продовженням каталогу «Книги гражданского друку, видані на Україні XVIII – перша половина XIX століття». Репертуар українського гражданського книгодрукування XVIII ст. зібраний у складі каталогу Якіма Запаса та Ярослава Ісаєвича «Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні» [1] (1981–1984), що є цінним джерелом для книгознавчих досліджень загалом, і видань гражданського друку зокрема. Важливими джерелами для дослідження видань гражданського друку в Україні є також зведені каталоги, що готувалися впродовж тривалого часу Російською державною бібліотекою – «Сводный каталог русской книги» за 1725–1800 рр. та «Сводный каталог русской книги» за 1801–1825 рр., до складу яких включено й видання друкарень, що функціонували на українських теренах.

Із середини XVIII ст. постає питання про відкриття гражданської друкарні у Києві. Київська академія мала потребу у підручниках та спеціальній літературі, яку закуповували закордоном, витрачаючи на це значні кошти. Київський митрополит Тимофій (Щербацький) неодноразово подавав клопотання про відкриття друкарні до Синоду, але імперська політика того періоду перешкоджала цим спробам. Свого часу імператриця Єлизавета Петрівна не дала дозволу на відкриття друкарні, і лише в останніх десятиліттях XVIII ст. за ініціатииви митрополита Самуїла (Миславського) в Лаврі поруч із церковнослов'янською була відкрита світська друкарня. Під час візиту імператриці Катерини II до Києва у 1787 р. митрополит Самуїл звернувся до неї із клопотанням і 15 березня того ж року було видано указ про відкриття при Лаврі «Тіпографії Академії Київської» для друкування книг російською й іноземними мовами. Певною мірою вплинув на становлення друкарні Київської академії український історик, архівіст, на той час радник закордонної канцелярії М. М. Бантиш-Каменський, за його сприянням друкарня отримала уживані шрифти і того ж року стала до роботи [4, с. 28].

Вагомий внесок у розвиток книгодрукування в Києві належить київському митрополиту, вченому, історичу, археографу Євгенію

(Болховітінову). На його прохання Синод дозволив друкарні Києво-Печерської лаври видавати різні за змістом книги і виконувати за плату замовлення приватних осіб. Також ним було налагоджено постачання друкарні усіма необхідними матеріалами та обладнанням (шрифти, матриці, новий верстат). За перший рік існування друкарні при Київській академії було видано 3 вітальні промови митрополита Самуїла імператриці Катерині, дві з яких є у фондах відділу у 4 примірниках.

Продукцію друкарні початкового періоду її існування – до 1830 р., в основному складали підручники, історичні розвідки, праці вихованців академії, календарі, проповіді та промови. Серед посібників активно друкувалися праці філологічного змісту: «Грамматика польская» Максима Семігіновського (1791), «Грамматика руководствующая к познанию славено-российского языка» Аполлоса (Байбакова) (1794), «Начальные правила сочинения латинского для начинающих обучаться латинскому языку» (1798). Публікувалися тут й історичні праці: «Таврикия или известия древнейшая и новейшая о состоянии Крыма и его жителей» Адама Нарушевича (1788), «Краткое историческое описание Киево-Печерской лавры» Самуїла (Миславського) (1791; 1801), його ж «Достопамятнейшая древности в Киеве» (1795; 1801; 1805), «Известия о погребенных в Киеве князьях» (1801; 1805) та «Краткое известие о Киеве», традиційно приписуваний Інокентію Гізелю «Киевский синопсис» (1823), а також вагомими історичні праці митрополита Євгенія (Болховітінова) про Софіївський собор і київську ієрархію.

Серед книг, виданих друкарнею Київської Академії при Лаврі Печерській, траплялися й видання науково-природничої тематики європейських авторів. Можна згадати, наприклад, популярну в свій час працю Фрідріха Гофмана «Рассуждения о воде и всеобщем врачестве», в якій описувалися цілющі властивості води та застосування її для лікування і профілактики різноманітних хвороб. Видавалася й гомілетична література, насамперед варто згадати популярні твори проповідника Києво-Софійського собору Іоанна Леванди на різні церковні свята і події. Впродовж 1797–1800 рр. друкувалися тут й Київські місяцеслови. Усі ці видання є у ВСРБ, деякі із них у кількох примірниках, вони добре збереглися і є цінним джерелом для дослідження книжкових пам'яток даного періоду.

На багатьох примірниках друкарні Київської академії містяться печатки, дарчі записи та інші маргіналиї, що надають унікальні свідчення про історію побутування книг. Багато примірників містять печатки Києво-Софійського

собору, Києво-Михайлівського монастиря, бібліотеки університету Святого Володимира, антикварної книжкової крамниці В. І. Клочкова та інші.

Із активним розвитком освіти і науки виникає потреба у відкритті друкарні у Харкові. Харківський колегіум був визначним освітнім центром Слобожанщини, із середини XVIII ст. тут активно викладаються світські дисципліни, відкриваються додаткові класи. Всі ці чинники впливали на зростаючі потреби у навчальних виданнях, науковій літературі, періодиці. Генерал-губернатор Є. О. Щербинін ще у 1767 р. звертався із клопотаннями до Сенату про відкриття друкарні, але дозвіл не отримав. Першу громадянську друкарню у Харкові було відкрито при Приказі громадської опіки тільки в 1793 р., але продукція її обмежувалася переважно друком документів місцевого призначення, бланків, наказів; книги випускалися рідко. У каталозі С. Й. Петрова зазначається, що першою надрукованою тут книгою було «Слово на день коронування імператриці Катерини II, говоренное в Харьковском соборе протоиереем Андреем Прокоповичем» (1795) [6, с. 7]. У фонді відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ представлено лише одне видання друкарні – «Месяцослов на лето господне 1801-е». В 1808 р. друкарня була перетворена у губернську, і книги у ній видавалися рідко.

Найпотужнішою на українських теренах за кількістю видань та тематикою друку була друкарня при Харківському університеті. Вона була відкрита у 1805 р. за ініціативи місцевої громади і засновника університету, вченого, винахідника, громадського діяча Василя Назаровича Каразіна. Новостворена друкарня мала добре устаткування, була забезпечена друкарськими верстатами, мала словолитню, що закономірно сприяло публікації великої кількості якісної друкованої продукції у вигляді навчальних посібників, літературних праць, публікацій лекцій, промов, проповідей тощо.

Першою книгою Харківської університетської друкарні стала праця українського філософа й мовознавця, першого ректора Харківського університету Івана Степановича Рижського «Опыт риторики» (1805). У складі колекції громадянського друку представлені два її пізніші перевидання 1809 і 1822 рр. Серед інших праць І. С. Рижського – фундаментальне на той час дослідження з мовознавства «Введение в круг словесности» (1806), а також «Наука стихотворства» (1811) – остання праця вченого. Цікаво, що автор у праці «Введение в круг словесности» один із розділів присвятив

особливостям музичного мистецтва. У друкарні університету була видана й двотомна «Теория музыки» Густава Гесса де Кальве (1818), що вважається першою ґрунтовною теоретичною роботою з музикознавства Російської імперії [6, с. 21]. У відділі стародруків представлений другий том цього видання.

У друкарні видавалися історичні розвідки та літературні твори. Цікавими є праці професорів університету, зокрема праці з математики Т. Осиповського, історичні праці Гавриїла Успенського. Ґрунтовним і цінним є п'ятитомне видання професора хімії Харківського університету Фердинанда Гізе «Всеобщая химия», яке свого часу вважалося зразковим посібником із хімії. Заслуговує на увагу наукова спадщина одного із перших українських вчених в Харківському університеті – кандидата словесності Андрія Вербицького, зокрема щорічний Харківський календар, який видавався під назвами «Подарок сельским экономам на новой год», «Подарок городским и сельским экономам на новой год», а також його «Правила латинского стихосложения» (1813).

В університетській друкарні видавалися студентські промови російською, латинською, грецькою та французькою мовами, що виголошувалися на початку і в кінці року під час екзаменів. Ці промови є багатим матеріалом для студіювання історії Харківського університету, а також студентського навчального повсякдення того періоду.

Окрім історичних розвідок, підручників та літературних творів у друкарні університету видавалися періодичні видання. Зокрема, з-під її верстатів вийшли перші українські журнали «Український вісник» та «Український журнал». «Український вісник» був започаткований як перший в Україні науковий, літературний і громадсько-політичний місячник. Він виходив за сприяння Івана Срезневського за редакцією Євграфа Філомафіцького, Розумника Гонорського, Гавриїла Успенського та Григорія Квітки-Основ'яненка з 1816-го по 1819 рік накладом 350–500 примірників.

В «Українському віснику» в основному публікувалися переклади наукових праць, релігійні, філософські і мистецькі розвідки. Проте друкувалися в журналі й публікації на тему української історії, етнографії, літературні твори українською мовою. Зокрема, у журналі вперше була надрукована байка Петра Гулака-Артемовського «Пан та собака» та інші його байки і статті, друкувалися історичні розвідки Миколи Маркевича, Григорія Квітки-Основ'яненка, спогади Густава Гесс-де-Кальве про

Григорія Сковороду. Журнал є цінним джерелом для дослідження становлення української преси, української літератури та історії Харківщини. У 1819 р. він припинив видаватися на вимогу Міністерства духовних справ і народної освіти Російської імперії [11, с. 220]. «Український журнал» виходив впродовж 1824–1825 р. і став своєрідним продовженням «Українського вісника». Він видавався ад'юнктом Харківського університету Олександром Скалабовським російською мовою з періодичністю 24 номери на рік, усього вийшло друком 48 номерів. У журналі публікувалися переважно культурологічні розвідки, матеріали з історії, економіки, статті про українську народну творчість, звичаї та побут. «Український журнал» припинив видаватися у 1825 р. після повстання декабристів [2, с. 221]. У збірці відділу стародруків представлені усі номери «Українського журналу», деякі у кількох примірниках. У каталозі С. Й. Петрова подана таблиця, згідно із якою за період із 1805-го по 1836 рік в університетській друкарні було надруковано 648 книг [6, с. 17].

Наприкінці XVIII ст. було відкрито громадянську друкарню при Чорноморському адміралтействі в Миколаєві. Дослідники розходяться у часі її заснування між 1797 і 1798 р. [9]. На перших книгах, що вийшли в друкарні, зазначений 1798 рік публікації. Появу перших друкарень у Миколаєві пов'язують із розвитком суднобудування і підготовкою морських кадрів. У виданні повісті «Арфаксад» (1798) (шифри зберігання Гр.5316, Гр.5317) вказана оригінальна назва друкарні «В Черноморской Адмиралтейской Экономической книгопечатне». У друкарні активно видавалися навчальні посібники для штурманського училища. Серед них «Математическая география» (1802) Якова Рубана – письменника, професора Чорноморського Корабельного училища в Миколаєві, «Кантово основание для метафизики нравов / с немецкаго языка переведенное Яковом Рубаном» (1803). Також видавалися історичні розвідки і художні – «Арфаксад. Халдейская повесть...» (1798), «Новий синопсис...» Петра Захар'їна (1798) та поезії Семена Боброва. Книги виходили досить великими тиражами від 300 до 1000 примірників, відтак були доступні широкому читачькому колу [3]. У Миколаєві були видані друком праці відомого лікаря, першого українського епідеміолога, уродженця Чернігівщини Данила Самойловича (Сущинського). Він одним із перших в світі розробив вакцину проти чуми і активно боровся з епідемією цієї хвороби в Україні. Він також заснував перше в Російській імперії наукове медичне товариство.

На багатьох примірниках містяться печатки і написи, зокрема Київської духовної академії, Київської духовної семінарії, Соціально-історичного музею Уманщини, Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря.

Однією із перших на українських теренах була друкарня в Єлисаветграді (Кропивницькому), заснована у 1764 р. при штабі генерал-губернатора Олексія Мельгунова. Її друкована продукція обмежувалася переважно губернськими документами. Всього у цій друкарні вийшло друком 2 видання, серед них комедія Жана Батиста Руссо «Кофейный дом» 1765 р. видання та «Азбука» того ж року. Цих видань у ВСРБ не виявлено. Під шифром Гр_{ХІХ} 588 зберігається збірник «Приказы по военному поселению в Херсонской и Екатеринославской губерниях», які ймовірно друкувалися в Єлисаветградській друкарні не пізніше 1825 р. Видання не відображене в каталогах С. Й. Петрова. На примірнику містяться численні записи на форзацних листах.

Долучилася до раннього громадянського книговидання в Україні й Бердичівська друкарня при монастирі Босих Кармелітів. Серед бердичівських друків, опублікованих громадянським шрифтом – два малоформатні «Букварі» 1793 та 1797 рр., «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи, в коих столицы» 1794 та 1795 рр., жалувана грамота «О дворянстве» в двох різних виданнях 1795 р., два недатовані видання «Городового положения». Колоритно віддзеркалює тодішні історичні реалії невелике за обсягом восьмисторінкове «Слово на случай взятия Праги и покорения Варшавы, говоренное в Архангельске тамошняго собора священником Козмою Степановичем Молчановым 1794 года».

У фонді відділу під шифром Гр 521 наявна одна книга друкарні в Катеринославі (сучасному Дніпрі) – це невеликий підручник Федора Заставського «Начальное учение французского языка» (1800), складений «в пользу обучающегося в Новороссийской главной школе юношества», автор був учителем 9-го класу цієї школи. Друкарня була започаткована у 1793 р. на базі Потьомкінської похідної друкарні, що була перевезена сюди В. С. Поповим разом із друкарськими службовцями. Загалом відомо лише п'ять видань, що вийшли друком у цій друкарні.

Громадянські друкарні дещо пізніше були започатковані також у Житомирі, Кам'янці-Подільському, Одесі та інших містах. Більшість із них або не видавали книжкової продукції, або були відкриті уже після 1830 р. і не входять в хронологічні рамки цієї статті. Наприклад, перша друкарня в

Житомирі була створена у 1853 р. при головному суді і публікувала лише губернські документи. У 1814 р. була відкрита міська друкарня в Одесі, однак в перший період свого існування вона обмежувалася лише друком службових документів, і лише починаючи з 30-х років ХІХ ст. почала активно публікувати книги. У Львівській ставропігійній друкарні перші видання громадянським шрифтом почали друкуватися з 1839 р.

Незначним був репертуар громадянського друку потужної друкарні Почаївського Успенського монастиря: у збірці представлено одне видання (у трьох примірниках) почаївського друку – підручник «Грамматика российского языка» Михайла Бутовського (1809), надрукований російською та польською мовами «в пользу польского юношества в Волынской гимназии» (йдеться про Волинську гімназію, започатковану у 1805 р. в Кременці).

Загалом у спеціалізованій колекції громадянського друку відділу стародруків зберігається більша половина видань, надрукованих на українських теренах в ранній період громадянського друку. Попри історично обумовлену тематичну обмеженість та невиразність вони безумовно потребують подальшого вивчення і підготовки окремого каталогу із детальним попримірниковим описом. Ці видання, у своїй більшості не будучи визначними за змістом, за багатолітню історію побутування набули рідкісності, а подеколи й унікальності, вони характеризують період становлення та розвитку світських друкарень в Україні та є цінними джерелами для дослідження сегменту історії загалом і історії книги зокрема. На багатьох книгах колекції є печатки, екслібриси, дарчі написи, що представляють цінний джерельний матеріал для дослідження історії побутування книги, історії друкарень і бібліотек.

Список бібліографічних посилань

1. Запаско Я. П. Ісаєвич Я. Д. *Пам'ятки книжкового мистецтва : каталог стародруків, виданих на Україні : у 2-х кн., 3-х ч.* Львів: Вид-во при Львів. держ. ун-ті «Вища школа», 1981–1984. Кн. 2, ч. 2 : (1765–1800). 1984. 125, [3] с.
2. Кравченко В. *«Украинский журнал» (1824–1825). Енциклопедія історії України : у 10 т. Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2013. Т. 10 : Т-Я. С. 220–221.*
3. Малиновская Н. Л. *Первые типографии Николаева и их книжная продукция: конец XVIII – начало XX века.* URL : <https://cyberleninka.ru/article/v/pervye-tipografii-nikolaeva-i-ih-knizhnaya-produktsiya-konets-xviii-nachalo-xx-veka>
4. Маслов С. *Друкарство на Україні в XVI–XVIII ст.* Київ, 1924. 39 с. Окрема відбитка з : «Бібліологічні Вісті» (1924 р., Ч. 1–3).

5. Петров С. О. *Книги гражданской печати XVIII века каталог книг, хранящихся в государственной публичной библиотеке Украинской ССР*. Киев : Издательство Академии Наук Украинской ССР, 1956. 302 с.
6. Петров С. О. *Книги гражданского друку, видані на Україні XVIII – перша половина XIX століття: каталог*. Харків : Ред.-вид. відділ Книжкової палати УРСР, 1971. 297 с.
7. Петров С. О. *Книги первой четверти XIX века: каталог книг, хранящихся в государственной публичной библиотеке Украинской ССР*. Киев : Издательство Академии Наук Украинской ССР, 1961. 400 с.
8. Рукавіцина-Гордієвська Є. В. Колекція гражданского друку відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ. *Бібліотека. Наука. Культура. Інформація : Наукові праці Нац. біб-ки України ім. В. І. Вернадського*. К., 1998. Вип. 1. С. 97–105.
9. Рябцева Л. П. *Миколаївська гражданська друкарня* URL: http://vuam.org.ua/uk/704:Миколаївська_гражданська_друкарня
10. Семенников В. Литературная и книгопечатная деятельность в провинции в конце XVIII и в начале XIX-го веков: окончание. *Русский библиофил*. 1911. № 8. С. 28–43.
11. Швидкий В. «Украинский вестник». *Енциклопедія історії України*: у 10 т. редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2013. Т. 10 : Т–Я. С. 220.

References

1. Zapasko, Ya., Isaievych, Ya. (1981-1984). *Pamiatky knyzhkovoho mystetstva: kataloh Starodrukiv, vydanykh na Ukraini*. [Heritage of book art. Catalogue of old printed books, published in Ukraine]. Lviv: Vyshcha shkola. [In Ukrainian].
2. Kravchenko, V. (2013) *Ukrainskiy zhurnal* [Ukrainian journal]. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Encyclopedia of Ukrainian history]. Kyiv. (Vol. 10, pp. 220-221). [In Ukrainian].
3. Malinovskaia, N. L. *Pervye tipografii Nikolaeva i ikh knizhnaia produktsiia: konets XVIII - nachalo XX veka* [The first printing house of Nikolaev and their book production: the end of the XVIII - the beginning of the twentieth century]. Retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/v/pervye-tipografii-nikolaeva-i-ih-knizhnaya-produktsiya-konets-xviii-nachalo-xx-veka> [In Russian].
4. Maslov, S. (1924). *Drukarstvo na Ukraini v XVI-XVIII st.* [Typography in Ukraine during XVI-XVIII centuries]. Kyiv. [In Ukrainian].
5. Petrov, S. O. (1956). *Knigi grazhdanskoi pechati XVIII veka: katalog knig, khраниashchikhsia v gosudarstvennoi publychnoi biblioteke Ukrainskoi SSR* [Books of the civil press of the XVIII century catalog of books stored in the state public library of the Ukrainian SSR]. Kyiv. [In Russian].
6. Petrov, S. O. (1971). *Knyhy hrazhdanskoho druku, vydani na Ukraini XVIII-*

- persha polovyna XIX stolittia: kataloh* [The books of civil font printed in Ukraine in XVIII - first half of XIX centuries: catalog]. Kharkiv. [In Ukrainian].
7. Petrov, S. O. (1961). *Knigi pervoi chetverti XIX veka: katalog knig, khраниashchikhsia v gosudarstvennoi publychnoi biblioteke Ukrainskoi SSR* [Books of the first quarter of the nineteenth century: a catalog of books kept in the state public library of the Ukrainian SSR]. Kyiv. [In Russian].
8. Rukavitsyna-Hordziievska, Ye. V. (1998). *Kolektsiia hrazhdanskoho druku viddilu starodrukiv ta ridkisnykh vydan NBUV* [Collection of civic font printing of the Department of Old Books and Rare Editions of NBUV]. In *Biblioteka. Nauka. Kultura. Informatsiya: Naukovi pratsi Nats. Bibl. Ukr. im. V. I. Vernadskoho* [Library. Science. Culture. Information. Scientific works of VNLU]. 1, 97-105. [In Ukrainian].
9. Riabtsava, L. P. *Mykolaivska hrazhdanska drukarnia* [Mykolayiv civic font printing house] Retrieved from http://vuam.org.ua/uk/704:Миколаївська_гражданська_друкарня [In Ukrainian].
10. Semennikov, V. (1911). *Literaturnaia i knigopechatnaia deiatelnost v provintsii v kontse XVIII i v nachale XIX-go vekov: okonchanie* [Literary and publishing activities in the province at the end of the XVIII and the beginning of the nineteenth century: the ending]. In *Russkiy bibliofil* [Russian bibliophil]. St. Petersburg. 8, 28-43. [In Russian].
11. Shvydkyi, V. (2013). *Ukrainskii vestnik* [Ukrainian herald]. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Encyclopedia of Ukrainian history]. Kyiv. (Vol. 10, p. 220). [In Ukrainian].

Aliona Shparhalo,

Junior Research Associate, Vernadsky National Library of Ukraine

3, Holosiivskyi ave., Kyiv, 03039, Ukraine

e-mail: vsrv@nbuv.gov.ua

tel.: (044) 288-13-85

Circumstantial scientific cataloging of Ukrainian civic font printing 18 – first decades of the 19 century

The article is devoted to Vernadsky National Library of Ukraine civil font editions collection cataloging. The collection elucidates the history of civil font editions publishing in Ukraine of late 18 – the first decades of the 19 century. General characteristics of Ukrainian civil font editions, the specifics of their thematic repertoire, and peculiarities of copies from Old and rare books department are observed.

The author observes history of first civil font printing houses in Ukraine, which operated in various provincial centers: Kyiv, Kharkiv, Mykolayiv, Yelysavethrad (Kropyvnytskyi), Katerynoslav (Dnipro). The paper also highlights the history of the establishment of the Berdychiv Barefoot Carmelite printing house and the Pochayiv printing house of the Order of Saint Basil. The first Ukrainian civil font printing house

was founded in 1764 in Yelisavethrad (Kropyvnitskyi). Typography issued mainly provincial writing documents, while books were published rarely. The same fate was with established in 1793 on the basis of the Potemkin Marching Printing House civil font printing house in Katerinoslav, the machines of which issued only a few books.

Since 1781 a secular printing house operated in the Kyiv-Pechersk Lavra. Manuals, historical works, and works of pupils of the Kyiv-Mohyla Academy were published there actively. The most influential in the early period of civil font printing was the printing house of the Kharkiv University. It was represented by the works of professors of the University, artistic works, student speeches, manuals and first Ukrainian magazines – «Ukrainian Herald» and «Ukrainian Journal». At the end of the XVIII century civil font printing house was opened at the Black Sea Admiralty in Mykolayiv. In the printing house numerous educational manuals for the Navigator College, historical works and scientific researches were published. In general, in the specialized collection of the civil font printing of the Old and rare books department more than half of the publications printed on Ukrainian territory in the early period of the civil font printing are presented.

Keywords: civil font editions, book printing, civil font.

Стаття надійшла до редакції 20.03.2019 р.

УДК [002.2:008]:17.023.36

Олександр Іщенко,

кандидат філологічних наук, orcid.org/0000-0002-8910-111X,

заступник директора з наукової роботи,

Інститут енциклопедичних досліджень НАН України

вул. Терещенківська, 3, м. Київ, 01601, Україна

e-mail: ishchenko@nas.gov.ua

тел.: (044) 234-31-32

ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА ЯК СКЛАДНИК КНИЖКОВОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ: ТЕНДЕНЦІЇ СЬОГОДЕННЯ

У статті схарактеризовано енциклопедистику як феномен книжкової культури, що має духовну й матеріальну складові. Констатовано, що розвиток енциклопедистики корелює з рівнем духовної культури суспільства; водночас енциклопедистика як явище є вагомим чинником у підвищенні духовної культури людей, подоланні духовної кризи суспільства тощо. Окремо акцентовано увагу на явищі енциклопедичної культури. Загалом дослідження окреслює основні тенденції розвитку енциклопедичної справи в Україні, серед яких виокремлено позитивні, зокрема появу й поступ електронних енциклопедій, що розширюють можливості доступу до енциклопедичних знань та способи їх відтворення завдяки сучасним веб-технологіям, а також негативних, основна з яких – слабка заангажованість держави в ланці енциклопедичного книговидавництва.

Ключові слова: енциклопедії, книжкова культура, енциклопедична культура, духовна культура, енциклопедична справа, енциклопедознавство.

Актуальність і мета дослідження. Буття людини, як відомо, має біологічну й культурну парадигми. На відміну від біологічного вияву, що визначається природним началом, сутність культури, її поступ пов'язані з передаванням інформації – досвіду, знань (наукових, релігійних, моральних тощо), умінь, ідей, теорій, норм, звичаїв, традицій, способів спілкування і таке інше. Сфера культури складається як із результатів, так і процесів духовної й матеріальної діяльності людей. Важливим її складником є книжкова культура. З погляду інформації, а також ролі і значення її у житті людей книжкова культура – це сегмент духовної культури: «книга несе в собі у специфічній формі всі знання, всі досягнення людської культури. Будучи особливою формою відображення і руху суспільної свідомості,

© Іщенко О., 2019

вона становить, умовно кажучи, писану (друковану) пам'ять людини. І природно, що саме через книгу, її посередництво кожна людина і суспільство в цілому може засвоїти всі нагромаджені духовні багатства» [2, с. 46]. З точки зору форми представлення й збереження інформації книжкова культура є елементом матеріальної культури та являє собою процес і результат підготовки й виготовлення літератури. Обидва аспекти (духовний і матеріальний) взаємопов'язані й актуальні для наукових досліджень із книгознавства і багатьох інших суспільно-гуманітарних дисциплін.

Мета нашого дослідження – розглянути енциклопедії як феномен книжкової культури, простеживши тенденції розвитку енциклопедичної справи в Україні.

Методологія. Матеріал викладено на основі описового методу дослідження як основного. Принагідно застосовано метод порівняння, узагальнення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Коли говорять про книгу, її виникнення як культурного явища й історію розвитку, передусім мають на увазі культуру духовну, а не матеріальну. Нині українське суспільство характеризується ознаками духовної кризи, що пов'язано з цілим спектром визначальних причин, серед них, на нашу думку, основні – асимілятивний вплив чужої (сусідської) культури і нав'язування її духовних цінностей; засилля в інформаційному просторі суспільства об'єктів так званої поп-культури; знецінення в суспільстві національної культурної спадщини, що спричиняє невисокий рівень національної самосвідомості українців. Як справедливо зазначав А. Вальчук, невирішеність проблем духовного плану в культурі окремого народу може спричинити небажані соціальні явища для цього суспільства; в такі періоди, коли виникають різні проблеми економічного, політичного, ідейного характеру, часто збільшуються випадки асоціальної та неадекватної поведінки, різних девіацій серед багатьох верств населення, часто зростає кількість посягань на людське життя та багато інших негативних соціальних явищ, що призводять до загострення соціальних відносин [1, с. 511].

У своїй дисертаційній праці «Філософія подолання духовної кризи особистості засобами освіти в період глобалізації та інформаційної революції» І. Щербакова обстоює позицію про те, що важливими інструментами подолання кризових явищ у духовній сфері окремої людини і суспільства в цілому є освіта й виховання; наголошує, що «в ситуації

духовної кризи виховання формує відчуття цілісності, духовної стійкості, а освіта робить людину духовно пружною, розвиває її інтелектуальні, моральні, естетичні інтереси» [8, с. 5].

Відомий факт, що високорозвинені країни світу, яким нині не властива духовна криза, досягли свого економічного поступу завдяки активному сприянню розвитку освіти, науки, культури, зокрема й енциклопедичної справи. Як зазначають окремі дослідники, для України стати в пригоді міг би досвід Канади, яка не лише впоралася з могутньою гуманітарною експансією Франції, Великої Британії та Сполучених Штатів Америки, а й завдяки виваженій політиці у культурній сфері зуміла створити захищений і водночас один із найвідкритіших національних книжкових ринків, перетворити книжково-видавничу галузь на провідну в структурі економіки країни. Саме держава, усвідомивши, яку велику роль відіграють для неї книги, наповнені енциклопедичними знаннями, вдалася до низки заходів на підтримку національного книговидання. Зазвичай вони полягали в наданні коштів на публікування навчальної, енциклопедичної, культурологічної літератури, творів канадських авторів, рекламу та пропаганду канадської книжки, а також у розробленні федеральної програми розвитку книговидавничої сфери, направленої на створення відповідної інфраструктури, дослідницьку діяльність, розвиток інформаційної бази для створення відповідних видань. Все це разом посприяло захисту національних інтересів, державного інформаційного простору та позитивно вплинуло на економічний розвиток всіх регіонів Канади, на культурний й інтелектуальний поступ канадців [5, с. 79].

Енциклопедична література чи не найкращим чином здатна забезпечити підвищення рівня знань серед українців про такий важливий для культурного розвитку суспільства пласт інформації, як видатні представники нашого народу – знакові державотворці, визначні науковці, педагоги, спортсмени, провідні діячі культури і мистецтва, духовні лідери тощо. Для національно-патріотичного виховання важливими вважаємо не лише енциклопедичні видання про знакові персоналії, а й про різні сфери українського життя: науку, культуру та мистецтво, військову справу, цивільну оборону, історію, краєзнавство, туризм, охорону довкілля, фізкультуру, спорт, популяризацію здорового способу життя. Важливу роль у просвітницькій діяльності посідає відновлення історичної пам'яті про тривалі державницькі традиції України: Київську Русь, Литовсько-Руську державу, козацьку державу, Гетьманщину, УНР, ЗУНР. Особливого

значення набувають порівняльно-історичні відомості про переривання державності в інших європейських країнах, які на сьогодні являють собою потужні європейські нації. Спеціального розгляду потребують історичні обставини, які призводять до переривання державності. Отже, вкрай особливого значення набувають енциклопедично-довідкові видання на історичну тематику.

Однак на сьогодні тенденція розвитку енциклопедичної справи така, що лише поодинокі фундаментальні видання національного значення створено за державної підтримки. На жаль, політика держави у сфері духовної культури не виокремлює енциклопедичну справу в окрему стратегічно важливу ділянку. Відрадно зазначити, що на регіональному рівні простежуємо деяку тенденцію створення енциклопедичних видань за ініціювання й підтримки місцевих органів державної влади. Наприклад, з ініціативи органів місцевого самоврядування Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської областей; Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника готує третю енциклопедію про ЗУНР [4]. Подібним чином було укладено такі регіональні енциклопедичні видання про Тернопільщину [6], Харківщину [7] тощо; в деяких інших регіонах створено редакційні колегії з підготовки обласних енциклопедій, які поки що не опубліковані.

Загалом у контексті державного сприяння розвитку енциклопедистики фіксуємо загальну тенденцію ставлення держави до науки, а саме: маючи потужний науковий і науково-технічний потенціал, держава слабо використовує його як засіб і ресурс для розвитку країни, зокрема для покращення її духовної і матеріальної культури.

Незважаючи на низький рівень державної підтримки, українська енциклопедистика розвивається. З появою інформаційних технологій книга (а з нею й книжкова культура) зазнала змін і трансформацій. Йдеться про те, що нині книга як явище має дві форми вираження – друкована книга, виготовлена з паперу, та електронна книга, представлена у цифровому вигляді (візуального або аудіального форматів). Втім необхідно наголосити, що незалежно від трансформацій формальних ознак, загальний сенс книги лишається тим самим – вона як і раніше є носієм інформації. Та все ж поява цифрових книг суттєво позначається на загальному розвитку книжкової культури. Це, зокрема, помітно й на прикладі енциклопедично-довідкової літератури.

У світовій енциклопедистиці – з появою електронних видань і переходом

знакових універсальних енциклопедій на кшталт «Британніки» з книжкового формату на винятково цифровий – складалося враження про занепад і відхід у небуття класичної енциклопедичної справи. Багато хто висловлював припущення, що енциклопедична справа як явище перетворюється в електронну енциклопедистику. Однак сьогодні простежуємо, що такі твердження хибні: актуальна тенденція розвитку сучасної енциклопедистики – це взаємопроникнення, взаємодоповнення і своєрідна синергія енциклопедистики класичної й електронної. Очевидним є те, що електронна енциклопедія не може повноцінно замінити друковане видання, а друковане видання без його електронної версії втрачає низку важливих переваг. До сфери енциклопедистики справедливо можна вжити термін «енциклопедична культура», що, з одного боку, корелює з енциклопедичними знаннями, а з іншого – із процесом і результатом творення енциклопедій.

Енциклопедична культура як енциклопедичне знання – це передусім інформація, що характеризується науковою релевантністю, достовірністю, узагальненістю, лаконічністю викладу. Енциклопедичне знання – духовно ціннісне, репрезентує високу культуру, позбавлене комерційного чинника. В загальнонаціональному контексті справедливо говорити про те, що енциклопедичне знання – це дещо більше, ніж книжкова культура; воно – елемент національної культури, адже, як справедливо зазначає О. Завгородня, «в енциклопедичному слові втілено багато граней народного життя» [3, с. 24]. Для відтворення енциклопедичного знання немає принципової різниці, який тип видань використовувати – паперовий чи електронний. Проте це має значення, коли енциклопедичну культуру розглядати під іншим кутом зору.

Енциклопедичну культуру як процес творення енциклопедій нині пов'язують із творчою роботою на високому професійному рівні колективу укладачів у їхній взаємодії з кваліфікованими авторами енциклопедичних статей. Творення енциклопедії у зазначений спосіб – це творення видання, що являє собою своєрідний документ окремої епохи, який сприймається таким лише у вигляді паперової, а не електронної книги.

Енциклопедична культура як результат творення енциклопедій може існувати передусім у фізичному, а не кібернетичному просторі, адже представлення енциклопедій у вигляді книг – це окреме книжкове мистецтво (мистецтво укладання енциклопедій). Енциклопедії завжди вважалися знаковими книгами – і не лише за змістом, а й за формою.

Справді, поважне енциклопедичне видання вирізняється монументальністю, помпезністю завдяки особливостям книжкового формату, а також ошатністю й коштовністю поліграфії. Інакше кажучи, енциклопедії – це видання, які, окрім внутрішнього змісту, справляють особливий культурно релевантний зовнішній ефект, який має особливе значення для читачів. Енциклопедична культура не передбачає масовості видань, а корелює з їхньою високою якістю книгодруку еталонного характеру.

Існування електронної версії тієї чи іншої енциклопедії надає їй додаткових переваг, основна серед яких – суттєве розширення аудиторії читачів. Інтернет нині є найбільшим майданчиком обміну й споживання інформації. Тому представити енциклопедію (що вийшла друком у певному накладі) в Інтернеті у вигляді онлайн-енциклопедії означає підвищити доступ до неї, сприяти тому, щоб її статті читала безмежна кількість людей. Окрім цього, онлайн-енциклопедії мають ще одну важливу особливість – в них можна реалізувати те, що неможливо здійснити на рівні книжкового формату. Наприклад, онлайн-версія «Енциклопедії сучасної України»¹ вирізняється наявністю на її сайті фотогалерей, актуальною щоденною інформацією-календарем про відомих осіб, стрічкою енциклопедичних новин, інтеграцією з соціальними мережами та можливістю обговорення статей (впроваджено можливість лишати коментарі до статей). Це все те, що неможливо реалізувати в друкованій книзі з суто технічних причин.

На жаль, серед українських енциклопедій поки що вкрай мало таких, що мають поряд із друкованою ще й електронну версію. Є багато енциклопедій, що мають оцифровану копію, завдяки побутуванню якої в Інтернеті аудиторія користувачів збільшується, однак можливості саме онлайн-енциклопедій, тобто повноцінних енциклопедичних ресурсів із власним сайтом і його архітектонікою, що сприяє зручності користування, швидкому пошуку потрібної інформації, значно потужніші.

Останнім часом з'явилися онлайн-енциклопедії, які не мають аналогів серед друкованих. З одного боку, такі видання існують лише в Інтернеті, отже, позбавлені можливості бути у вжитку у вигляді паперових книг. З іншого ж боку, особливості веб-формату дають змогу реалізувати такі енциклопедичні проекти, які неможливо втілити в друкованих виданнях.

¹Енциклопедія сучасної України: сайт. URL: <http://esu.com.ua> (дата звернення: 01.10.2018).

Найяскравіший приклад – українська «Вікіпедія», яка за кількістю статей вважається найбільшою енциклопедією в Україні. Кількість статей, що вміщує «Вікіпедія»², значно перевищує будь-яке багатотомне видання у світі. Ця енциклопедія, якби виходила друком, вимірювалася б сотнями томів.

Інший приклад – «Електронний архів Михайла Грушевського»³ Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України. Автори справедливо не називають цей проект енциклопедією, оскільки він не складається з енциклопедичних статей, а є фундаментальним інформаційним ресурсом про видатного українського діяча, де зібрано його твори, біографічні документи, листування, праці про нього, фотодокументи, ілюстрації з видань, документальні та документально-постановочні фільми тощо. Додамо, що цей електронний архів реалізовано 40 мовами. Саме інтернет-формат дає можливість реалізувати такий проект, позаяк у вигляді книг втілити в життя подібне було б непрактичним задумом.

Висновки. Отже, розглядаючи енциклопедії як феномен книжкової культури та акцентуючи увагу на напрямках розвитку енциклопедичної справи в Україні, можемо констатувати, що існують як позитивні, так і негативні тенденції. Серед перших – природний розвиток енциклопедистики, що відбувається незалежно від українських реалій (позитивний вплив сучасних технологій і загальносвітових тенденцій розвитку книжкової культури). Серед других – неналежна увага й низький рівень підтримки енциклопедистики з боку держави, що, з одного боку, є результатом загальної ситуації у сфері духовної культури України, а з іншого – це і причина, через яку ситуація у сфері духовної культури України не покращується.

Список бібліографічних посилань

1. Вакальчук А. Духовна криза суспільства та проблема реалізації національної ідеї в сучасній Україні. *Університетські наукові записки*. 2006. № 3/4 (19-20). С. 511–513.
2. Грипич С. Книжкова культура як складова сучасної духовної культури. *Вісник Книжкової Палати*. 2012. № 1. С. 44–47.
3. Завгородня О. Статус енциклопедичного словника. *Перекладацькі інновації*:

²Вікіпедія: сайт. URL: <https://uk.wikipedia.org> (дата звернення: 01.10.2018).

³Електронний архів Михайла Грушевського: сайт. URL: <http://hrushevsky.nbuv.gov.ua> (дата звернення: 01.10.2018).

матеріали VIII Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції / Редкол. : С. Швачко, І. Кобякова, О. Жулавська та ін. ; Сумський державний університет. Суми, 2018. С. 23–25.

4. *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923* : енциклопедія : у 3-х т. Т. 1 / Гол. ред. М. Кугутяк; Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2018. 800 с.

5. Савченко О., Очеретянко С., Муха В. Регіональні й національні енциклопедії в контексті гуманітарної політики держави. *Українська енциклопедистика. Регіональний аспект*: матеріали V Міжнародної наукової конференції «Українська енциклопедистика» / за ред. М. Железняка; Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Київ, 2017. С. 77–85.

6. Тернопільський енциклопедичний словник: у 4-х т. Т. 1–4 / уклад. Г. Яворський [та ін.]. Тернопіль, 2004–2010.

7. *Харківщина: енциклопедичний словник* / уклад. С. Посохов [та ін.]; Харківська облрада; Харківська держадміністрація. Харків, 2014. 440 с.

8. Щербакова І. *Філософія подолання духовної кризи особистості засобами освіти в період глобалізації та інформаційної революції*: автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.10 / Національний педагогічний університет імені Михайла Драгоманова. Київ, 2011. 20 с.

References

1. Vakalchuk, A. (2006). Dukhovna kryza suspilstva ta problema realizatsii natsionalnoi idei v suchasni Ukraini [The society spiritual crisis and the problem of implementing of a national idea in modern Ukraine]. *Universytetski naukovy zapysky*, 3-4 (19-20), 511-513 [In Ukrainian].

2. Hrypych, S. (2012). Knyzhkova kultura yak skladova suchasnoi dukhovnoi kultury [Book Culture as a Component of Modern Spiritual Culture]. *Visnyk Knyzhkovoї Palaty*, 1, 44-47. [In Ukrainian].

3. Zavhorodnia, O. (2018). Status entsyklopedychnoho slovnyka [Status of an Encyclopedic Dictionary]. In S. Shvachko (Ed.). *Proceedings of 8th Ukrainian Student Scientific Conference «Perekladatski innovatsii»* (pp. 23-25). Sumy: Sumy State University, Ukraine. [In Ukrainian].

4. Kuhutiak, M. (Ed.). (2018). *Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika 1918-1923. Entsyklopediia [Entsyklopediia of West Ukrainian People's Republic in 1918-1923]* (Vol. 1). Ivano-Frankivsk: Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ukraine. [In Ukrainian].

5. Savchenko, O., Ocheretianko, S., Mukha, V. (2017). Rehionalni y natsionalni entsyklopedii v konteksti humanitarnoi polityky derzhavy [Regional and national encyclopedias in the context of the humanitarian policy of the state]. In M. Zhelezniak (Ed.). *Ukrainska entsyklopedystyka. Rehionalnyi aspekt: Proceedings of 5th International Scientific Conference «Ukrainska entsyklopedystyka»* (pp. 77-85). Kyiv: NASU Institute of Encyclopedic Research, Ukraine. [In Ukrainian].

6. Yavorskyi, H. (Ed.). (2004-2010). *Ternopil'skyi entsyklopedychnyi slovnyk [Encyclopedic Dictionary of Ternopil]* (Vols. 1-4). Ternopil: Zbruch, Ukraine. [In Ukrainian].

7. Posokhov, S. (Ed.). (2014). *Kharkivshchyna: entsyklopedychnyi slovnyk [Encyclopedic Dictionary of Kharkiv Region]*. Kharkiv: Kharkiv Oblast Council, Kharkiv Regional State Administration, Ukraine. [In Ukrainian].

8. Shcherbakova, I. (2011). *Filosofia podolannia dukhovnoi kryzy osobystosti zasobamy osvity v period hlobalizatsii ta informatsiinoi revoliutsii [Philosophy of Overcoming the Spiritual Crisis of Personality through Education in the Period of Globalization and Information Revolution]*. Extended abstract of candidate's thesis. Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

Oleksandr Ishchenko,

PhD (in Philology), orcid.org/0000-0002-8910-111X,

Deputy Director for Science

NASU, Institute of Encyclopedic Research

3, Tereshchenkivska st., Kyiv, 01601, Ukraine

e-mail: ishchenko@nas.gov.ua

tel.: (044) 234-31-32

The Encyclopedia Branch as a Component in Book Culture of Ukraine: Actual Trends

The study describes the encyclopedia branch as a phenomenon of book culture that has spiritual and material components. The Aim of the study is to analyze encyclopedias as a phenomenon of book culture, to trace the tendencies of development of the encyclopedia publishing in Ukraine. Research methodology: the descriptive method is used in the study, as well as the comparative method and the generalization method. The results of the study are as follows. The encyclopedia publishing development correlates with the level of the spiritual culture of society. At the same time, encyclopedia as a phenomenon is a significant factor in raising the spiritual culture of people, overcoming the spiritual crisis of society. It also focuses here on the phenomenon of encyclopedic culture. This research outlines the main trends in the encyclopedia publishing development of Ukraine, among which there are positive ones, in particular the appearance and advance of electronic (online) encyclopedias that extend the access of people to encyclopedic knowledge and ways of their reproduction through modern web technologies; as well as negative, the main of which is the weak state promotion of publishing industry associated with encyclopedic books.

Keywords: encyclopedias, book culture, encyclopedic culture, spiritual culture, encyclopedia publishing, encyclopedia science.

Стаття надійшла до редакції 20.03.2019 р.

Розділ II

**Довідково-бібліографічні ресурси:
формування, використання,
організація доступу**

УДК 025.32:004.9

Наталія Вараксіна,

завідувач відділу, Державна науково-педагогічна бібліотека України
імені В. О. Сухомлинського

вул. Берлінського, 9, Київ, 04060, Україна

e-mail: varaksina@bigmir.net

тел.: (044) 239-11-02

**СУЧАСНІ СИСТЕМИ КЕРУВАННЯ БІБЛІОГРАФІЄЮ –
ІНСТРУМЕНТ ДЛЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**

У статті розглянуто програмне забезпечення, що призначено для створення, пошуку, збирання та систематизування джерел інформації та формування списків літератури у відповідних форматах. Наведено огляд популярних систем керування бібліографічною інформацією.

Ключові слова: бібліографічний менеджер, список літератури, програмне забезпечення, список використаних джерел.

Сучасний науковець у процесі роботи створює особисту картотеку джерел інформації, формує списки літератури до наукових праць, що при сучасному стрімкому зростанні кількості наукової літератури потребує багато часу. Для полегшення цієї роботи у 1980-х роках почалось розроблення спеціальних програм – систем керування бібліографічною інформацією або бібліографічних менеджерів.

Метою роботи є ознайомлення науковців із системами керування бібліографічною інформацією для створення баз даних та списків використаних джерел.

Система керування бібліографічною інформацією – це електронна система, в якій розміщують, зберігають, обмінюють дані та інформацію, а також дають змогу дослідникам, науковцям і письменникам створювати і повторно використовувати бібліографічні посилання [8]. Ці системи виконують два завдання: організовують і зберігають особисту / колективну бібліотеку джерел літератури та автоматизовано формують перелік посилань і бібліографічні списки.

Програми дозволяють користувачу створювати, зберігати, систематизувати бібліографічні посилання за різноманітними темами, а у подальшому формувати з них список літератури різними стилями та

© Вараксіна Н., 2019

інтегрувати в свої праці. Таки системи здійснюють пошук у бібліографічних базах даних, доступних через Інтернет, формують бібліографічні записи, зберігають файли в базі даних. З розвитком Web 2.0 з'явилися онлайнові системи, що надали можливість доступу до бази даних з будь-якого комп'ютера та колективної роботи над однією темою. Перші такі інструменти зроблені ad-hoc, тобто тільки для вирішення цього завдання, а деякі з них були розроблені під системи керування базами даних dBase II / III (Bertrand, Bader, 1980; Kunin, 1985). Упродовж короткого періоду часу був створений ринок та розроблені комерційні продукти для підтримки таких інформаційних ресурсів. Необхідність дослідників систематизувати наукову літературу в груповому та в особистому контексті, а також інтегрувати механізми в наукові виробничі середовища для полегшення і прискорення процесу написання та публікації результатів досліджень вимагає, щоб ці типи додатків отримували майже постійну увагу в спеціалізованій бібліотечній та інформаційно-науковій літературі [16].

Програмне забезпечення включає базу даних, де зберігається повна інформація про джерела (тип, автор, назва, видавництво, номери сторінок тощо). Сучасні системи можуть мати макрос для текстових редакторів (Microsoft Word, iWorks Pages, Open Office, LaTeX, Scrivener та ін.), що дає змогу вставляти в текст посилання на джерела з бази даних, формуючи список літератури в одному зі стилів наукового цитування. Також системи мають можливість імпортувати бібліографічні посилання з бібліографічних баз даних, веб-сторінок, текстових документів.

Системи можуть бути платні та безкоштовні, персональні або корпоративні, дозволяють працювати онлайн та / або локально на ПК. При локальній роботі програма встановлюється на персональний комп'ютер і всі її функції доступні лише з нього. В іншому випадку, щоб отримати доступ до бібліотеки з різних комп'ютерів, потрібно зареєструватися на сайті цієї системи. Однак більшість систем універсальні: їх можна встановити як стаціонарну програму на свій комп'ютер і синхронізувати зі своїм особистим кабінетом.

Системи мають низку переваг, а саме:

- зберігати базу даних бібліографічних описів джерел і повні тексти публікацій: статей, книг, законів, сайтів, інтерв'ю, препринтів, дисертацій, відео, тощо;

- додавати коментарі до публікацій;

- в колективних бібліотеках зберігати коментарі членів групи до текстів джерел;

- групувати посилання за темами, дослідженнями та іншими обраними критеріями;

- зберігати бібліографічні описи з баз даних: Jstor, Web of Science, Scopus тощо;

- зберігати бібліографічні описи з Google Академія, Google Книги;

- взаємодіяти з хмарними сховищами, такими як Dropbox і Google Диск;

- витягувати з pdf-файлів бібліографічні описи цитованих джерел;

- здійснювати пошук джерел за іменами, темами, датою та іншими критеріями;

- оформлювати посилання і списки літератури за різними стилями цитувань;

- оновлювати список літератури у разі додавання нового посилання в текст;

- доступний з мобільних пристроїв [2; 8].

Існує велика кількість різноманітних систем управління бібліографією (див. https://en.wikipedia.org/wiki/Comparison_of_reference_management_software).

На сьогоднішній день визнаним лідером у сфері цих систем є комерційна система (<https://endnote.com/>), розроблена компанією Clarivate Analytics **EndNote** (раніше – Thomson Reuters). Він вважається найбільш ефективним при пошуку в різноманітних віддалених бібліографічних базах, наприклад, PubMed, Google Академія, Web of Science. Посилання зберігаються в файлах з назвами бібліотек. Кожне посилання має унікальний ідентифікаційний номер, містить до 45 файлів у полі «Вкладення файлу». За допомогою макроса Microsoft Word генеруються бібліографічні посилання відповідно до обраного стилю і автоматично формується список літератури в кінці тексту. Список може бути виведений або за згадуванням у тексті, або за абеткою. Використовувати можна як версію EndNote для ПК або як самостійний продукт. Безкоштовний пакет надається в онлайн-версії програми – EndNote Online. Для створення доступу до бібліотеки EndNote необхідно скористатися обліковим записом Web of Science або зареєструватися на сайті. Програма має власну базу даних, захищену паролем і доступну з будь-якого місця, де є підключення до мережі Інтернет. Вона дозволяє спільно працювати та надавати свої записи іншим

користувачам для полегшення роботи. Також вона форматує список посилань з використанням різних бібліографічних стилів [2].

Evernote (<https://evernote.com/intl/ru>) – онлайн-сервіс та низка додатків для різних платформ, призначена для збереження, синхронізації та пошуку приміток, в тому числі текстових записів, веб-сторінок, списку завдань, фотографій, малюнків, електронної пошти тощо. Поряд з набраними вручну текстовими елементами він дає змогу робити знімки за допомогою камер в підтримуваних пристроях і записувати звук. Як сфотографований, так і введений з пристроїв із сенсорним екраном текст може бути розпізнаний за допомогою OCR. Evernote дозволяє запам'ятовувати будь-яку інформацію на різних пристроях: комп'ютері, телефоні, планшеті чи через веб-браузер; він доступний як в платному, так і в безкоштовному варіанті. У безкоштовній версії є ліміт на щомісячний обсяг заміток, можливість використовувати тільки два пристрої, відсутня індексація та розпізнавання тексту в зображеннях і файлах PDF. Сервіс надає можливість користувачу працювати локально як окремий додаток без з'єднання з онлайн-акаунтом Evernote, а також за наявності доступу до Інтернету автоматично синхронізує свої замітки з серверами Evernote. Такий підхід дає змогу користувачеві мати доступ до перегляду і редагування своїх даних на різних машинах і операційних системах навіть у той час, коли інтернет-підключення відсутнє. Розширення Evernote для браузерів дозволяють копіювати фрагменти веб-сторінок або сторінки цілком. При наявності GPS-модуля в пристрої програма може автоматично привласнювати нотаткам геолокаційні дані про місце їх створення. Онлайн-сервіс також дозволяє відкривати спільний доступ іншим користувачам до окремих нотаток і блоктів для читання або редагування, підтримує інтеграцію з Twitter для збереження або пересилання повідомлень [10].

RefBase (http://www.refbase.net/index.php/Web_Reference_Database) – клієнт-серверна система під керуванням MySQL, може імпортувати і експортувати різні стандартні бібліографічні формати, зокрема BibTeX, EndNote, RIS, ISI, MODS XML, PubMed, Medline, RefWorks OpenOffice, MS Word та Copas. Програма може створювати відформатовані переліки літератури та цитати в LaTeX, RTF, HTML та PDF. Система також має розширені функції пошуку і може генерувати RSS-канали з пошукових запитів, можуть бути додані посилання з використанням DOI і URL-адрес, а також посилання на файли. Його веб-сервіси OpenSearch і SRU/W та підтримка метаданих unAPI & COINS забезпечують легкий доступ

користувачів та пошукових систем. Програмне забезпечення використовується як з метою самоархівування, так і для інституційного архіву, поширюється за ліцензією GNU General Public License (GNU GPL чи GPL) і є кросплатформним [15].

KBibTeX (<https://userbase.kde.org/KBibTeX>) – програмне забезпечення для керування посиланнями, переважно для BibTeX, яке використовується у систем комп'ютерної верстки TeX/LaTeX, але передбачено можливість роботи з даними в інших форматах, зокрема можна імпортування та експортування даних у форматах RIS, PDF і RTF. Є багатомовним, кросплатформним програмним забезпеченням, що поширюється за ліцензією GPL. Крім звичайних можливостей редагування здійснює пошук і додавання нових посилань у інтернеті, зокрема Google Академія, Springer Link, arXiv з Google та BibSonomy. Дозволяє переглядати локальні ресурси та інтернет-документи (зокрема файли PDF та веб-сторінки), пов'язані із записом BibTeX [13].

JabRef (<http://www.jabref.org/>) – система керування бібліографічною інформацією з відкритим вихідним кодом, використовує BibTeX як основний внутрішній формат, стандартний формат бібліографії для LaTeX. JabRef працює під Java VM та є кросплатформ додатком для Windows, Linux та Mac OS X. Поширюється за ліцензією GPL. Надає графічний користувацький інтерфейс для редагування файлів BibTeX, імпорту даних з наукових баз даних, а також для пошуку і управління BibTeX-файлами. Реалізовано повнотекстовий пошук, підтримуються добірки за всіма полями BibTeX, ключовими словами, забезпечено автоматичне створення BibTeX-ключів. До того ж підтримується імпорт з різних форматів, наприклад, BibTeXML, Endnote, Web of Knowledge тощо, експорт – в HTML, Docbook, BibTeXML, MODS, RTF, Refer/Endnote і OpenOffice Writer. Забезпечено запуск програм перегляду файлів у форматах PDF і Postscript, запуск браузера, за допомогою плагіна здійснюється вставка цитувань в LyX, Kile, Emacs, Vim і WinEdt, OpenOffice Writer. Забезпечується пошук у базах даних Medline, CiteSeer, IEEEXplore і arXiv.org [12].

Docear (<http://www.docear.org/>) – програма для побудови діаграм зв'язків та система управління бібліографічною інформацією, яка використовує BibTeX. До неї входить більша частина JabRef. Є продовженням проекту SciPlore MindMapping. Docear об'єднує в собі електронну бібліотеку, в якій можна зберігати PDF-документи, систему управління бібліографічними списками, інструменти для створення і

зберігання текстових заміток та для створення інтелектуальних карт. За допомогою Dosear можна сортувати документи за категоріями, сортувати анотації (коментарі, закладки та виділений текст з PDF-файлів), переглядати кілька анотацій декількох документів у декількох категоріях відразу. Також програма дозволяє створювати власні документи, завдання, тези тощо і копіювати анотації та посилання з колекції безпосередньо у проект. Програмне забезпечення підтримується операційними системами Windows, Linux і Mac OS X, пропонує витяг метаданих PDF, безкоштовну онлайн-резервну копію, функцію моніторингу для нових файлів (PDF-файли, зображення тощо), безкоштовне доповнення MS-Word. Dosear є безкоштовним, з відкритим вихідним кодом, багатомовним, крос-платформним програмним забезпеченням, яке поширюється за ліцензією GPL [9].

Microsoft Word (<https://support.office.com/uk-ua/word>) – текстовий процесор, що випускається фірмою Майкрософт, входить до складу офісного пакету «Microsoft Office», за допомогою якого можна створювати посилання та бібліографію (вкладка «Посилання»). Для створення списку літератури документ додається в джерело інформації. Додавши джерела, можна на підставі відомостей про них автоматично створити перелік цитованих праць або список літератури. Щоразу при створенні джерела відомості про нього зберігаються на комп'ютері. За допомогою диспетчера джерел можна виконувати пошук за усіма створеними (навіть в інших документах) джерелами та повторно використати їх. Посилання розміщуються в дужках безпосередньо в тексті і відрізняються від виносок, що розташовуються внизу сторінки або у кінці документу. Дані за джерелами, які зберігаються в інструменті «Посилання» або в диспетчерові джерел, можна використати для створення посилань, переліку цитованих праць або списку літератури, але неможливо створювати на основі цих відомостей виноску та кінцеві виноску. Функція застосовується до: Word 2016, Word 2013, Word 2010, Word 2007 [4].

Zotero Standalone (<http://www.zotero.org>) – це програма з відкритим вихідним кодом, яка розроблена і підтримується Center for History and New Media в університеті George Mason University (США). Поширюється за ліцензією GPL і є кросплатформною. Має розширення для браузерів Mozilla Firefox і Google Chrome, макроси для текстових редакторів MS Word або OpenOffice Writer. Призначена для індивідуальної і колективної роботи, є «хмарне» сховище даних, для отримання доступу до неї необхідно

створити обліковий запис на сайті. Програма дозволяє користувачам імпортувати посилання з текстових файлів або баз даних, наявних в Інтернеті, зберігати PDF-документи, веб-сторінки, відео та інші файли, збереження бібліографічної інформації з сайтів Google Scholar, Google Books, Amazon.com, ScienceDirect, Springerlink тощо. Особливістю є автоматичне збереження разом з бібліографією повного тексту статті. Zotero зберігає локальну копію джерела, до якої можна додавати замітки, теги, підсвічування тексту (тільки для веб-сторінок), а також власні метадані. Є функція синхронізації бази даних з сервером, можливо перенесення на інший комп'ютер, збереження бібліотеки на переносних носіях. Надалі дані можуть бути сформовані у перелік літератури, який можна вставити у текстовий редактор, роздрукувати або зберегти окремим файлом. Поширюється безкоштовно, але пропонуване онлайн-сховище Zotero безкоштовно лише на 300 Мб [5].

Mendeley (<https://www.mendeley.com/>) – універсальна система з повним функціоналом, який призначений для індивідуальної і колективної роботи, що дозволяє зберігати та переглядати документи у форматі PDF, для хмарного зберігання повних текстів статей у особистій або колективній бібліотеці. Система має розширення для браузерів Mozilla Firefox і Google Chrome та макроси для текстових редакторів MS Word, OpenOffice Writer. Розроблена компанією Elsevier. Mendeley також є науковою соціальною мережею з понад 3 мільйонами користувачів. Це дозволяє рекламувати себе і свої дослідження в усьому світі, спілкуватися з іншими дослідниками і вивчати тренди сучасних досліджень. Для отримання доступу до використання програми необхідно створити обліковий запис на сайті Mendeley. Базовий пакет Mendeley Desktop поширюється як вільне програмне забезпечення, надає 2 Гб серверного простору для зберігання інформації. Однак платні версії – зі збільшеними квотами на зберігання матеріалів і створення груп. Mendeley дозволяє завантажити статті безпосередньо з таких платформ, як Science Direct, зберігати документи в особистій бібліотеці, а також керувати та користуватися ними в будь-який час як онлайн, так і офлайн, виділяти фрагменти статей, коментувати їх та ділитися інформацією з членами своєї дослідницької групи, створювати бібліографічні списки і посилання для нової роботи, вибираючи відповідний стиль [2, с. 6–7].

VAK.in.ua (<http://vak.in.ua/>) – портал для оформлення наукових джерел відповідно до вимог Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України

(колишня Вища атестаційна комісія України) та проходження нормоконтролю при написанні публікацій, курсових, дипломних, дисертацій та інших наукових робіт.

Citavi (<https://citavi.com/en>) – це бібліографічний менеджер і організатор знань для Microsoft Windows, розроблений швейцарською компанією «Swiss Academic Software» (Веденсвіль (Wädenswil), Швейцарія). Має макроси для Microsoft Word, OpenOffice Writer, низку TeX-редакторів та плагіни до браузерів Mozilla Firefox і Google Chrome, а також в Adobe Reader і Adobe Acrobat. Витягує бібліографічні метадані з ISBN, DOI, штрих-кодів, PDF-файлів. Citavi широко поширена в Німеччині, де використовується за університетськими ліцензіями в більшості університетів. На сьогодні має інтерфейс німецькою, англійською, французькою, польською та італійською мовами. Допомогає організовувати наукову діяльність за трьома напрямками: складання каталогу книг, упорядкування цитат і думок з того чи іншого проекту, а також планування завдань. Одне з важливих переваг програми Citavi полягає в тому, що вона дозволяє повністю відтворити структуру майбутньої наукової роботи в структурі категорій. Цікава особливість внутрішньої логіки Citavi – єдина система категорій як для бібліографічних записів, так і для нотаток, в кожній категорії акумулюються всі пов'язані з нею матеріали. При цьому кожна бібліографічна картка, замітка або цитата може бути віднесена до будь-якої кількості категорій [9].

Отже, провівши порівняння декількох популярних рішень вгалузі керування бібліографічною інформацією, можна зазначити таке: системою Evernote як набір блоктів, зручно використовувати для зберігання добірки сайтів та інших матеріалів за певними темами. Зручно є наявність розширення для браузерів та можливість синхронізації з двома пристроями. Система EndNote є платним продуктом, нею користуються, зокрема передплатники баз даних Web of Science. Менеджери KbibTeX, JabRef, Dosear і KbibTeX формують бібліографічні бази даних з посиланням на повні тексти документів та імпортують списки до систем комп'ютерної верстки, таких як LaTeX, що призначені для створення складних текстів. Перевагою Citavi, Zotero та Mendeley є наявність розширень для браузерів, що дозволяє імпортувати бібліографічні записи в БД та макросів для автоматизованого створення бібліографічних списків літератури різними стилями наукового цитування в текстових редакторах, таких як Microsoft Word. Також важливим фактором є наявність «хмарного» зберігання баз

даних та синхронізація між різними пристроями, можливість організовувати спільну роботу в групах. Крім того система Mendeley функціонує як соціальна мережа, формуючи групи користувачів за подібністю джерел цитування. Цікавість програми Citavi полягає в тому, що вона дозволяє досліднику відтворити структуру наукової роботи та формувати перелік джерел до розділів. Також наведено можливість формувати бібліографічні списки джерел власними засобами Microsoft Word.

Отже, ці системи керування бібліографічною інформацією дозволяють істотно зберегти час за рахунок автоматизованого відбору бібліографічної інформації, формування переліків літератури та експортування до текстових редакторів, і тому вони потрібні дослідникам, науковим групам і колективам наукових підрозділів, аспірантам та студентам.

Список бібліографічних посилань

1. Библиографические менеджеры. Библиотека Белорусского государственного технологического университета : [офиц. веб-сайт]. URL: (дата обращения: 12.05.2018).
2. Бібліографічні менеджери. Бібліотека Запорізького державного медичного університету. URL: http://lib.zsmu.edu.ua/p_bibliografichni_menedzhery.html (дата звернення: 12.05.2018).
3. Бусыгина Т. В., Мандринина Л. А. Программные средства формирования списков литературы в научной и образовательной деятельности. Бусыгина Т. В. Труды ГПНТБ СО РАН. *Новые направления деятельности традиционных библиотек в электронной среде*. Материалы межрегион. науч.-практ. конф. (22–26 сент. 2014 г., г. Красноярск). Гос. публич. науч.-техн. б-ка Сиб. отд-ния Рос. акад. наук. Новосибирск, 2015. Вып. 8 : С. 118–126.
4. Добавление и изменение источников, ссылок и списка литературы. Microsoft. Microsoft Corporation : [офиц. веб-сайт]. 2018. URL: <https://support.office.com/ru-ru/article/Добавление-и-изменение-источников-ссылок-и-списка-литературы-159264EC-0A8A-4E9E-ACF7-21FAA9C371C2> (дата обращения: 12.05.2018).
5. Кашницкий И. Zotero : оптимизация хранения и использования научной литературы // Хабр : [сообщество IT-специалистов : офиц. веб-сайт / TechMedia]. 2015. URL: <https://habr.com/post/271045/> (дата обращения: 12.05.2018).
6. Котик Т. Л. Mendeley як невід'ємний інструмент в арсеналі науковця. Галиц. лікар. вісн. 2016. Т. 23, № 4. С. 62–67.
7. Назаровець С. А. Управління та промоція наукових досліджень за допомогою бібліографічного менеджера Mendeley. *Сучасні проблеми діяльності бібліотеки в умовах інформаційного суспільства*. Матеріали Четвертої міжнар. наук.-практ. конф. Львів, 25 жовт. 2012 р. МОНмолодьспорту України, Нац. ун-т «Львівська політехніка», Наук.-техн. б-ка. Львів, 2012. С. 448–453.

8. Системы управления библиографической информацией. Википедия : свободная энциклопедия / Wikimedia Foundation, Inc. : 2007. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Системы_управления_библиографической_информацией (дата обращения: 12.05.2018).

9. Ясна И. Citavi : профессиональный органайзер научной работы. Habr : [сообщество IT-специалистов : офиц. веб-сайт / TechMedia], 2013. URL: <https://habr.com/post/172195/> (дата обращения: 12.05.2018).

10. Доцар // Википедия : свободная энциклопедия / Wikimedia Foundation, Inc. : [офиц. веб-сайт], 2013. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Доцар> (дата обращения: 12.05.2018).

11. Evernote. Википедия : свободная энциклопедия / Wikimedia Foundation, Inc. : [офиц. веб-сайт], 2009. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Evernote> (дата обращения: 12.09.2018).

12. JabRef. Вікіпедія : вільна енциклопедія / Wikimedia Foundation, Inc. [офиц. веб-сайт], 2010. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/JabRef> (дата звернення: 12.05.2018).

13. KibTeX. Wikipedia : the free encyclopedia / Wikimedia Foundation, Inc. : [a web site], 2010. URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/KibTeX> (date of appeal: 12.08.2018).

14. Lorenzetti D. L., Ghali William A. *Reference management software for systematic reviews and meta-analyses : an exploration of usage and usability*. Diane L. Lorenzetti. BMC Medical Research Methodology. 2013. Vol. 13, Iss. 1. P. 1–9. DOI: 10.1186/1471-2288-13-141.

15. Refbase. Wikipedia : the free encyclopedia / Wikimedia Foundation, Inc. : [a web site], 2006. URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/Refbase> (date of appeal: 12.05.2018).

16. Tramullas J., Sánchez-Casabón A., Garrido-Picazo P. Studies and analysis of reference management software : a literature review. *El profesional de la información*. 2015. Vol. 24, № 5. P. 680–688. DOI: 10.3145/epi.2015.sep.17.

References

1. Bibliograficheskie menedzhery [Reference management]. bibl.belstu.by. Retrieved from <https://bibl.belstu.by/bibliograficheskie-menedzhery/> [In Russian].

2. Bibliografichni menedzhery [Reference management]. lib.zsmu.edu.ua. Retrieved from http://lib.zsmu.edu.ua/p_bibliografichni_menedzhery.html [In Ukrainian].

3. Busygina, T. V., Mandrinina, L. A. (22-26 sentiabria 2014 goda) Programnye sredstva formirovaniia spiskov literatury v nauchnoi i obrazovatelnoi dejatel'nosti [Software tools for the formation of literature lists in scientific and educational activities]. Proceedings of the SPSTL of the SB of the RAS. Vol. 8: New directions for the activities of traditional libraries in the electronic environment: inter-region materials. *Trudy GPNTB SO RAN Vyp. 8 : Novye napravleniya dejatel'nosti tradicionnykh bibliotek v jelektronnoj srede. Mezhdunarodnaja nauchno-prakticheskaja konferenciya*. Krasnoarsk. (pp.118-

126) - International scientific and practical conference. 2015. Novosibirsk. [In Russian].

4. Dobavlenie i izmenenie istochnikov, ssylok i spiska literatury [Adding and changing sources, references and references]. *support.office.com*. Retrieved from <https://support.office.com/ru-ru/article/Add-and-change-sources-links-and-list-literature159264EC-0A8A-4E9E-ACF7-21FAA9C371C2> [In Russian].

5. Kashnitski, I. (2015). Zotero: optimizaciia hranenia i ispolzovaniia nauchnoi literatury [Zotero: optimization of storage and use of scientific literature]. *habr.com*. Retrieved from <https://habr.com/post/271045/> [In Russian].

6. Kotik, T. L. (2016). Mendeley jak nevidimyy instrument v arsenali naukovtsia [Mendeley as an integral tool in the arsenal of a scientist]. *Galytskyi Likarskyi Visnyk - Galician Medical Journal*, 23(4), 62-67. [In Ukrainian].

7. Nazarovets, S. A. (2012). Upravlinnia ta promotscia naukovykh doslidzhen za dopomohoiu bibliografichnoho menedzhera Mendeley [Manage and promote research with Mendeley's bibliographic manager]. Ministerstvo osvity i nauky, molodi ta sportu. Nacionalnyi universytet «Lvivska politehnika». Ministry of Education and Science, Youth and Sports. Lviv Polytechnic National University. Proceedings from the book: Modern problems of library activity in the conditions of information society. *Chetverta mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia (Lviv, 25 zhovtnia 2012 roku) - Fourth International Scientific and Practical Conference*. Lviv. [In Ukrainian].

8. Sistemy upravleniia bibliograficheskoi informatsiei [Bibliographic information management systems]. *ru.wikipedia.org*. Retrieved from https://ru.wikipedia.org/wiki/Systems_bibliographic_base_management. [in Russian].

9. Yasna I. Citavi: professionalnyi organaizer nauchnoi raboty [Citavi: professional organizer of scientific work]. *habr.com*. Retrieved from <https://habr.com/post/172195/> [In Russian].

10. Docear. *ru.wikipedia.org*. Retrieved from <https://ru.wikipedia.org/wiki/Docear>. [In Russian].

11. Evernote. *ru.wikipedia.org*. Retrieved from <https://ru.wikipedia.org/wiki/Evernote>. [In Russian].

12. JabRef. *uk.wikipedia.org*. Retrieved from <https://uk.wikipedia.org/wiki/JabRef>. [In Ukrainian].

13. KibTeX. *en.wikipedia.org*. Retrieved from <https://en.wikipedia.org/wiki/KibTeX>.

14. Lorenzetti, Diane L., Ghali, William A. (2013). Reference management software for systematic reviews and meta-analyses: an exploration of usage and usability. *BMC Medical Research Methodology*, 13(1), 1-9. doi: 10.1186/1471-2288-13-141.

15. Refbase. *en.wikipedia.org*. Retrieved from <https://en.wikipedia.org/wiki/Refbase>.

16. Tramullas, J., Sánchez-Casabón, A., Garrido-Picazo, P. (2015). Studies and analysis of reference management software: a literature review. *El profesional de la información*, 24(5), 680-688. doi: 10.3145/epi.2015.sep. 17.

Nataliia Varaksina,

Head of department, Researcher ID: F-5445-2017, orcid.org/0000-0002-0333-5186,
V. O. Sukhomlynsky SSPL of Ukraine

9, M. Berlynskoho st., Kyiv, 04060, Ukraine

e-mail: varaksina@bigmir.net

tel.: (044)239-11-02

Bibliographic Information Management System as a Means of Scientific Work

When writing a paper, a scientist spends a lot of time searching for sources and arranging file to be used for producing future papers. The emergence of computers caused qualitative changes in this process. The first bibliographic information management systems (BIMS) appeared in 1980s.

BIMS is an e-system to facilitate the arrangement, storage and change of data and information, create and reuse bibliographic references. The main tasks carried out by BIMS are as follows: to organise and storage private or collective library of sources, and form reference lists and bibliography. BIMS uses plugs to import bibliographic references from bibliographic databases, web-pages, and text documents into specific databases. It also uses macros of text editors (Microsoft Word, iWorks Pages, Open Office, LaTeX, Scrivener and others) to organise references according to different citation styles. BIMS also helps organise group work.

Some BIMS can be free of charge. They can be personal or corporate. It is possible to use them on-line. If one prefers to work locally on the computer, it is necessary to install the programme, and its functions will be accessed only through this computer. In order to access the library from different computers, it is necessary to sign up for BIMS website. But the majority of BIMS are universal in character: they can be installed and synchronised with one's own account.

The aim of the paper is to acquaint scientists with such BIMS as EndNote, Evernote, RefBase, KBibTeX, JabRef, Docear, Zotero Standalone, Mendeley, and Citavi. The paper provides information on VAK.in.ua, a portal that helps organise references according to the requirements developed by Certification Board under the Ministry of Education and Science of Ukraine. The author mentions that it is possible to arrange references and bibliography using Microsoft Word text editor.

BIMS helps save time, as it selects bibliographic information, organises reference lists, and exports them to text editors. BIMS is useful for scientists, research teams, postgraduate students, and students.

Keywords: bibliographic manager, reference list, software.

Стаття надійшла до редакції 8.04.2019 р.

УДК 016:330

Антоніна Головащук,

молодший науковий співробітник,

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Голосіївський проспект, 3, м. Київ, 03039, Україна

e-mail: antonina41@ukr.net

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСІБНИКИ З ЕКОНОМІКИ – ВАЖЛИВИЙ СКЛАДНИК ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОРИСТУВАЧІВ

Досліджуються бібліографічні посібники з економіки, які зберігаються у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Висвітлюється їх роль у забезпеченні інформаційного пошуку джерел науково-економічної інформації.

Ключові слова: бібліографічні посібники, інформація, економіка, підприємництво, банківська справа.

Економічний розвиток неможливий без належного інформаційного забезпечення. Володіння необхідною, своєчасно наданою та достовірною інформацією стає домінуючим чинником для досягнення успіху. Ринкові відносини стимулюють стрімке зростання попиту на економічну інформацію, необхідність у якій з'являється на певному етапі розвитку інформаційних потреб [4, с. 184].

Завдяки стрімкому розвитку економічної думки в Україні значно збагатився вітчизняний ринок профільної літератури, зокрема, бібліографічних видань окремих галузей економіки: менеджменту, підприємництва, банківської справи, комерційної діяльності тощо.

Мета статті – проаналізувати бібліографічні посібники з економіки, визначити їх важливу роль у задоволенні інформаційних потреб користувачів фінансово-економічного напрямку.

Бібліографічні покажчики з економіки орієнтують читача на інформацію з питань економічного розвитку та суміжних тем, сприяють розвитку бізнесу, задовольняють інформаційні запити працівників органів державної та місцевої влади і управління, науковців, а почасти – і студентів. Високий рівень освіти читачької аудиторії зумовлює відповідне висвітлення ділової тематики та глибину аналізу проблем. Отже, покажчики на економічну тематику зорієнтовані на широку читачьку аудиторію [7, с. 198].

© Головащук А., 2019

Потреба в оперативному пошуку необхідної інформації вимагає сучасної систематизації інтелектуального ресурсу, професійного підходу до бібліографічного відображення галузевого документального потоку. Останнім часом серед бібліографічних посібників помітно збільшилася кількість показників з економіки. Поява цих видань зумовлена необхідністю оперативного отримання та повноцінного використання наукової інформації, здійснення пошуку наукових публікацій у відповідних галузях знання. Ці видання дають змогу ефективно вирішувати проблеми користувачів, зокрема пошуку, відбору, систематизації джерел інформації та поглиблення спеціалізації в науці, оперативного аналізу розробок і досягнень у суміжних галузях. Показники допомагають у пошуку інформації з різних галузей і напрямів економіки, що є фундаментом для здійснення нових наукових досліджень.

У хронологічному плані особливе місце серед показників економічної тематики займає «Бібліографічний показник до журналу «Господарство України» («Хозяйство Украины») за 5 років (листопад 1924 р. – жовтень 1929 р.), (Харків, 1929 р.) [1]. З усіх річників «Хозяйства Украины» (від № 4 за квітень 1929 року журнал називається «Господарство України») автор вибрав усі джерела, щоб досягти найбільшої цілісності. Матеріал систематизовано за тематичними розділами з подальшою деталізацією. У межах тем матеріал розміщено за абеткою. З огляду на важливість економічних досліджень показник може викликати зацікавленість науковців з історії економіки, адже видання висвітлює історіографію тем за період з листопаду 1924 по жовтень 1929 рр., зокрема:

I. *Народне господарство Радянського Союзу*: 1) Загальноекономічні огляди. Теорія. Кон'юнктура й динаміка народного господарства. Різні; 2) Проблеми планування народного господарства. П'ятирічка; 3) Промисловість та питання з нею зв'язані. Техніка. Проблема будівництва нових заводів. Проблема сировини; 4) Електрифікація. Дніпрельстан. Водні канали. Транспорт; 5) Питання торгівлі; 6) Питання бюджету й балансу народного господарства. Питання кредиту. Гроші, банки, фінанси; 7) Питання кооперації й колективізації; 8) Хлібозаготівлі. Контрактація. Тракторні станції. Радгоспи. Сільськогосподарська промисловість. Питання індустріалізації сільського господарства. Загальні питання сільського і лісового господарства; 9) Питання праці. Зарплата. Раціоналізація. Державне страхування; 10) Питання колонізації та переселення; 11) ССРР, УСРР й світовий ринок; 12) Міста та міське господарство; 13) Питання

житлобудівництва; 14) Проблеми обліку. II. Світове господарство: 1) Статті загальнотеоретичного змісту. Кон'юнктура. Огляди; 2) Промисловість; 3) Торгівля; 4) Кредит, гроші, банки; 5) Кооперація; 6) Сільське господарство; 7) Робітниче питання; 8) Транспорт. Енергетика. Авіація. III. Критика й бібліографія.

Інформаційні потреби сучасних економістів може задовольнити «Систематизований показник статей з економічних наук, опублікованих у Віснику Львівського інституту внутрішніх справ та у Наукових вісниках Львівського юридичного інституту МВС України і Львівського державного університету внутрішніх справ за 1995–2006 рр.» [11]. Ця невелика за обсягом робота містить систематизований за напрямками наукових досліджень показник статей з економічних наук. Інформацію у ньому згруповано за розділами: Проблеми економічної теорії та практики; Економічна безпека держави; Економічна безпека банку; Економічна безпека підприємства; Тінізація та детінізація економіки; Актуальні проблеми оподаткування; Проблеми боротьби з легалізацією доходів, отриманих злочинним шляхом; Протидія економічній злочинності та корупції; Соціальні, продовольчі та екологічні проблеми економіки. У кінці роботи подано алфавітний показник прізвищ авторів.

2017 року з'явився значний за обсягом показник змісту журналу «Вісник Національного банку України» за 1994–2016 роки [2]. Це видання відзначається найбільшою широтою охоплення періодичних видань не тільки з банківської справи, але й інших галузей економіки. Бібліографічний показник вперше подає вичерпну інформацію про періодичне видання за весь період його існування 1994–2016 рр. Книга розкриває глобальні проблеми економіки та максимально інформує читача про публікації з питань банківської справи, фінансово-кредитних відносин, менеджменту, маркетингу, банківського ризику, бухгалтерського обліку, аудиту тощо.

Цікавими, на нашу думку, є певні новації щодо розробленої структури показника, яка є логічною і детально розкриває питання з нашої теми. Значний інтерес для дослідників та науковців становить зібраний матеріал з питань макроекономіки, де відображено актуальні питання грошово-кредитної політики, платіжного балансу, інвестицій, економічних реформ, економічної безпеки, основних макроекономічних показників розвитку України.

Особливо цінною є інформація стосовно банківської справи, що подає опис статей і табличних матеріалів про розвиток і функціонування

банківської системи України, структуру її активів і пасивів, основні показники діяльності, банківську безпеку, фінансовий стан тощо.

Неоціненним на шпальтах цього бібліографічного покажчика є виклад матеріалу про фінансовий ринок, де досліджуються валютний та грошово-кредитний ринки, ринок цінних паперів, проблеми валютно-курсової політики, іпотечного кредитування тощо.

Унікальним, на нашу думку, є бібліографічний опис статей і актуальних матеріалів про новітні інформаційні технології щодо банківської справи, адже на сьогодні вирішення питань інформаційного та програмного забезпечення є вкрай необхідним.

Досить широко на сторінках покажчика висвітлюється зовнішньоекономічна банківська діяльність України, її інтеграція до світової системи розрахунків та надання клієнтам повного комплексу послуг у вигляді експортно-імпортних операцій.

Сучасний облік та аудит є важливим складником економічної науки, що забезпечує технологію отримання необхідної інформації про суб'єкти господарювання. Нинішні умови становлення ринкових відносин потребують нових теоретико-методологічних підходів до формування обліково-інформаційних потоків. Інформацію про них подано у розділах «Бухгалтерський облік» та «Нагляд, аудит, контроль».

Досить необхідною та актуальною для студентів, викладачів, дослідників є зібрана бібліографія статей з питань економічної освіти, адже соціально-економічна сфера життєдіяльності загальноосвітньої системи в глобальному інформаційному світі домінує над іншими, що вимагає відповідної орієнтації людини в цивілізаційному та соціокультурному просторі та формуванні певного рівня економічних знань, цінностей, орієнтирів і вмінь.

Особливе місце у виданні відведено ілюстрованим рисам про відомих банкірів та вчених-економістів, зокрема: перших голів Національного банку України Володимира Матвієнка, Вадима Гетьмана, Віктора Ющенка.

Є значущою і потребує особливої уваги представлена інформація з проблем реклами, оскільки реклама – це динамічна сфера людської діяльності, що швидко трансформується та справедливо визначається як частина загальнолюдської культури. Тому, на нашу думку, зібраний матеріал має велике значення та потребує глибокого бібліотечно-інформаційного забезпечення і обслуговування користувачів.

Бібліографічний покажчик змісту журналу «Вісник Національного

банку України» за 1994–2016 роки може слугувати взірцем комплексного дослідження змісту періодичних видань і, отже, є цінним джерелом пошуку інформації з широкого кола проблем фінансової і банківської справи та значним внеском у розвиток галузевої бібліографії України.

У рецензії на покажчик ми вже згадували про те, що хоч і відмічалися певні його недоліки, – наприклад, у виданні не подано географічний і предметний допоміжні покажчики, однак це не применшує колосальну бібліографічну та пошукову роботу автора, українського журналіста, краєзнавця, члена Національної спілки письменників України Дмитра Крохмалюка. Важливим аспектом є те, що покажчик розкриває глобальні проблеми економіки та максимально інформує читача про публікації з банківської справи, фінансового ринку, економічної освіти тощо [3].

Доцільним буде представити бібліографічний покажчик «Світова економічна криза: причини, наслідки, шляхи подолання», який 2015 року підготували співробітники відділу науково-бібліографічної інформації Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського [10]. У покажчику крім монографій, збірників, матеріалів наукових конференцій подано також статті з періодичних та продовжуваних видань. Основу покажчика становлять матеріали з питань подолання кризових явищ в економіці України та інших країн світу. Основна частина покажчика складається з шести розділів. Матеріал у більшості з них систематизовано за тематичними та географічними рубриками, у межах рубрик – за алфавітом авторів або назв: спочатку окремі видання (монографії, збірники, автореферати дисертацій та дисертації, далі – статті з журналів, збірників. У розділі «Проблеми дослідження причин прояву і шляхи подолання економічної кризи» представлено літературу, яка охоплює різноманітні проблеми економічної кризи: основні теорії та методологія обґрунтування економічних циклів і криз, теоретико-концептуальні підходи й інструментарій для подолання кризових явищ тощо. Розділ «Кризові явища у світовій економіці» відображає документи, що стосуються світової економіки в цілому, її глобальних проявів та економіки групи країн, які належать до економічних співтовариств. У наступному розділі «Україна і світова економічна криза» подано нормативно-правові документи, описано Закони України, постанови та розпорядження Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України тощо. У розділі «Міждержавні об'єднання та країни світу в період економічної кризи» окремими рубриками представлено літературу про економіку країн Співдружності

Незалежних Держав, країн Європи та Європейського Союзу, Азії, Америки, Австралії та Океанії. Документи у розділі «Розвиток антикризового управління в економічній сфері» згруповано за рубриками, у яких висвітлено як загальні питання антикризового менеджменту, так і його специфіку у фінансовій сфері, бізнесі, сільському господарстві, промисловості тощо.

Високу оцінку роботі укладачів було дано в рецензіях на «Бібліографічний показник літератури з питань світової економічної кризи початку ХХІ ст.», – у 2016 році на шпальтах журналу «Бібліотечний вісник» (автор О. Дуднік) [5] та «Актуальний бібліографічний показник» – у журналі «Вісник Книжкової палати» у 2016 році, (автор С. Кулицький) [6].

Невід’ємною частиною розвитку економіки є підприємництво та комерційна діяльність. З’явилося чимало бібліографічних ресурсів, що висвітлюють особливості становлення підприємництва в Україні, серед яких можна виділити «Підприємництво та комерційна діяльність в Україні». Показник складається з двох частин. Перша частина містить джерела, видані з 1992 р. (початку становлення ринкових відносин в Україні) по 2005 р., друга – літературу, що вийшла друком у 1917–2007 рр. і характеризує загальний стан економіки України, відображає напрями і форми підприємницької та комерційної діяльності 1917–1930 рр., а також правові аспекти цієї проблеми.

Отже, бібліографічні посібники з актуальних питань економіки мають велике значення для популяризації економічної науки та висвітлення сучасних її аспектів. У цілому посібники є надійним джерелом для пошуку інформаційних потоків, спрямованих на задоволення як потреб конкретного користувача, так і бібліотечних спеціалістів.

Список бібліографічних посилань

1. Бойко В. *Бібліографічний показник до журналу «Господарство України» («Хозяйство Украины») за 5 років (листопад 1924 р. – жовтень 1929 р.)*. Харків, 1929. 48 с.
2. «Вісник Національного банку України» : бібліогр. показн. змісту, 1994–2016 / авт.-уклад. Д. І. Крохмалюк. Київ, 2017. 479 с.
3. Головащук А. Бібліографічне відображення банківської справи в Україні. *Вісник Книжкової палати*. 2018. № 2. С. 25–27.
4. Дацькова Н. С. Особливості запитів бібліографічної інформації з економіки в НБУВ. *Наук. праці Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського*. К., 2003. Вип. 11. С. 184–189.

5. Дуднік О. Бібліографічний показник літератури з питань світової економічної кризи початку ХХІ ст. *Бібліотечний вісник*. 2016. № 5. С. 47–48.
6. Кулицький С. Актуальний бібліографічний показник. *Вісник Книжкової палати*. 2016. № 10. С. 14–15.
7. Кулицький С. Проблема отримання об’єктивних знань про економічні процеси в Україні з джерел ділової періодики. *Наук. праці Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського*. К., 2009. Вип. 25. С. 197–207.
8. *Підприємництво та комерційна діяльність в Україні* : бібліогр. показ. (1992–2005) / уклад. Л. Ф. Бондаренко, Т. В. Гальченко. Харків, 2006. 168 с.
9. *Підприємництво та комерційна діяльність в Україні. З історії розвитку* : бібліогр. показ. (1917–1930) / уклад. Л. Ф. Бондаренко. Харків, 2007. Ч. 2. 159 с.
10. *Світова економічна криза: причини, наслідки, шляхи подолання* : бібліогр. показн. (2008–2012) / уклад. Т. В. Добко, В. Ю. Радченко, В. А. Шкаріна. Київ, 2015. 552 с.
11. *Систематизований показник статей з економічних наук, опублікованих у «Віснику Львівського інституту внутрішніх справ» та у Наукових вісниках Львівського юридичного інституту МВС України і Львівського державного університету внутрішніх справ за 1995–2006 рр.* / уклад. В. К. Гришук, Б. О. Кирись, О. Ф. Пасека. Львів, 2007. 31 с.

References

1. Boiko, V. (1929). *Bibliografichnyi pokazhchyk do zhurnalnogo «Hospodarstvo Ukrainy» («Khoziaistvo Ukrainy») za 5 rokiv (lystopad 1924 r. - zhovten 1929 r.)* [A bibliographical index for the «Enterprise of Ukraine» magazine for 5 years (November 1924 - October 1929)]. Kharkiv, Ukraine. [In Ukrainian].
2. Krokhmaluk, D. I. (Comp.). (2017). *Visnyk Natsionalnoho banku Ukrainy* : bibliogr. pokazhch. zmistu, 1994-2016 [Bulletin of the National Bank of Ukraine: bibliographer. pointer content, 1994-2016]. Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
3. Golovashchuk, A. (2018). Bibliografichne vidobrazhennia bankivskoi spravy v Ukraini. [Bibliographic reflection of banking in Ukraine]. *Visnyk Knyzhkovoї Palaty*, 2, 25-27. [In Ukrainian].
4. Datskova, N. S. (2003). Osoblyvosti zapytiv bibliografichnoi informatsii z ekonomiky v NBUV [Features of queries of bibliographic information on economics in Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadsky]. *Nauk. pr. Nats. bibl. Ukr. im. V. I. Vernadskoho*, 11, 184-189. [In Ukrainian].
5. Dudnik, O. (2016). Bibliografichnyi pokazhchyk literatury z pytan svitovoi ekonomichnoi kryzy pochatku KhKhI st. [Bibliographic index of literature on the world economic crisis of the early twenty-first century]. *Biblioteknyi Visnyk*, 5, 47-48. [In Ukrainian].
6. Kulytskyi, S. (2016). Aktualnyi bibliografichnyi pokazhchyk [A current bibliographical index]. *Visnyk Knyzhkovoї Palaty*, 10, 14-15. [In Ukrainian].

7. Kulytskyi, S. (2009). Problema otrymannia obiektyvnykh znan pro ekonomichni protsesy v Ukraini z dzherel dilovoi periodyky [Problem of obtaining objective knowledge about economic processes in Ukraine from sources of business periodicals]. *Nauk. pr. Nats. bibl. Ukr. im. V. I. Vernadskoho*, 25, 197-207. [In Ukrainian].

8. Bondarenko, L. F., Galchenko, T. V. (Comp.). (2006). *Pidpriemnytstvo ta komertsiiina diialnist v Ukraini* : bibliohr. pokazh. (1992-2005) [Entrepreneurship and business in Ukraine: a bibliogr. index (1992-2005)]. Kharkiv, Ukraine. [In Ukrainian].

9. Bondarenko, L. F. (Comp.). (2007). *Pidpriemnytstvo ta komertsiiina diialnist v Ukraini. Z istorii rozvytku* : bibliohr. pokazh. Ch. 2 : (1917-1930) [Entrepreneurship and business in Ukraine. From the history of development]: a bibliogr. index. (Ch. 2: (1917-1930). Kharkiv, Ukraine. [In Ukrainian].

10. Dobko, T. V., Radchenko, V. Yu., Shkarina, V. A. (Comp.). (2015). *Svitova ekonomichna kryza: prychyny, naslidky, shliakhy podolannia* : bibliohr. pokazhch. (2008-2012) [World economic crisis: causes, consequences, ways to overcome: a bibliogr. index (2008-2012)]. Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

11. Grishchuk, V. K., Kirys, B. O., Pasekova, O. F. (Comp.). (2007). *Systematychnyi pokazhchyk statei z ekonomichnykh nauk, opublikovanykh u «Visnyku Lvivskoho instytutu vnutrishnikh sprav» ta u Naukovykh visnykakh Lvivskoho yurydychnoho instytutu MVS Ukrainy i Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav za 1995-2006 rr.* [A systematic index of articles on economics, published in the «Bulletin of the Lviv Institute of Internal Affairs» and in the Scientific Bulletins of the Lviv Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine and the Lviv State University of Internal Affairs for 1995-2006.]. Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].

Antonina Holovashchuk,

Junior Researcher, Vernadsky National Library of Ukraine

3, Holosiivskyi ave., Kyiv, 03039, Ukraine

e-mail: antonina41@ukr. net

Bibliographic manuals on economics – an important component of information provision of users

Bibliographic economics guides, which are stored in the funds of the Vernadsky National Library of Ukraine, are studied. Their role in providing information search of sources of scientific and economic information is highlighted.

Keywords: bibliographic manuals, information, economics, entrepreneurship, banking.

Стаття надійшла до редакції 8.04.2019 р.

УДК 116:821.161.2 Леся Українка

Світлана Дзюбич,

молодший науковий співробітник,

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

e-mail: lana7422@ukr.net

тел.: +38(097) 146 41146

ЛЕСЯ УКРАЇНКА В УКРАЇНСЬКІЙ БІБЛІОГРАФІЇ ХХ ст. КРІЗЬ ПРИЗМУ СУЧАСНОГО ЛЕСЕЗНАВСТВА

У статті проаналізовано бібліографічні посібники ХХ – початку ХХІ ст. із вивчення творчої спадщини Лесі Українки та вшанування її пам'яті в Україні та світі. Охарактеризовано структуру видань та особливості роботи над ними в бібліотеках України.

Ключові слова: Леся Українка, лесезнавство, бібліографічні посібники.

Сучасне лесезнавство налічує тисячі одиниць наукових і методичних праць, що знайшло своє відображення в бібліографічних виданнях про Лесю Українку, її життя та творчість. У зв'язку з відзначенням 150-ї річниці від дня її народження інтерес науковців до видатної письменниці, зрозуміло, знову зростає. У статті зроблено спробу охарактеризувати ті бібліографічні джерела, які систематизують літературознавчі студії, критичні праці, видання документів, біографічні, художні твори та інші матеріали, присвячені письменниці.

Дослідження сучасного лесезнавства крізь призму бібліографії здійснено в рамках науково-дослідної теми відділу національної бібліографії Національної бібліотеки України імені Вернадського «Теоретичні, методичні та прикладні аспекти формування національної бібліографії в контексті вивчення спадщини діячів української науки та культури» (2019–2021), зокрема, проекту «Леся Українка. Твори. Переклади. Література про життя та творчість», що започаткований у зв'язку з ухвалою Верховної Ради України Постанови «Про відзначення 150-річчя з дня народження Лесі Українки» від 8 лютого 2018 р. (№ 2286 – VIII) [14].

Метою статті є огляд деяких опублікованих та розміщених у мережі Інтернет бібліографічних посібників останніх десятиліть ХХ – початку ХХІ ст., що мають особливу наукову цінність і всебічно висвітлюють життєвий і творчий шлях Лесі Українки.

© Дзюбич С., 2019

Першим ґрунтовним покажчиком про письменницю стала праця «*Леся Українка: бібліографічний покажчик, 1884–1970*» (Київ, 1972) [4], видана спільно Центральною науковою бібліотекою АН УРСР (нині – Національною бібліотекою України імені В. І. Вернадського (НБУВ) та Львівською науковою бібліотекою АН УРСР (нині – Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника (ЛННБУ імені В. Стефаника)). Покажчик налічує 4111 позиції і якнайповніше відображає різножанрову літературу про письменницю. Видання підготовлено до 100-річчя від дня народження Лесі Українки. Воно містить три блоки інформації: I. Твори Лесі Українки; II. Про Лесю Українку та її творчість; III. Допоміжні покажчики (Тематично-предметний покажчик; Алфавітний покажчик назв окремих видань творів Лесі Українки; Алфавітний покажчик назв окремих видань творів Лесі Українки у російських перекладах; Алфавітний покажчик назв творів Лесі Українки; Алфавітний покажчик імен та назв збірників). Структура перших двох розділів відповідає окремим аспектам дослідження творчої спадщини Лесі Українки, а також тут наявна досить докладна інформація про основні здобутки вивчення її творчості в зарубіжних країнах.

Укладачі цього видання дослідили різноманітні інформаційні джерела: каталоги, картотеки НБУВ, ЛННБУ імені В. Стефаника та інших бібліотек, поточні державні бібліографічні покажчики, було вивчено метабібліографію про Лесю Українку, суцільно переглянуто основні літературні й літературознавчі видання тощо.

У 70-х рр. бібліографічний покажчик «*Леся Українка*» (Київ, 1972) через включення до нього прізвищ репресованих на той час авторів: І. Світличного, Є. Сверстюка, І. Дзюбу був вилучений з фонду та зберігався у відділі спеціального збереження (спецфонді). У 1973 р. за «втрату кваліфікації» укладача цього видання М. Мороза було звільнено з роботи [2].

Активно розвивається лесезнавство у Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки (СНУ імені Лесі Українки): 2006 року тут створено Науково-дослідний інститут Лесі Українки, який очолює кандидат філологічних наук С. Романов, автор новаторської монографії «*Леся Українка і Олександр Олесь: на порубіжжі часів, світів, ідентичностей*» (Луцьк, 2017). Наукова праця має змістовний прикнижковий бібліографічний список літератури, що налічує 422 позиції та акумулює найбільш цінну бібліографічну інформацію з теми дослідження [18].

У 2001 р. там побачило світ видання «*Леся Українка: бібліографічний покажчик праць викладачів, аспірантів та студентів Волинського Державного університету імені Лесі Українки (1957–2000)*» [6]. Покажчик за хронологією відображає статті з періодичних видань, збірників Луцького педагогічного інституту (потім – Волинського державного університету імені Лесі Українки; нині – Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки), – з 1957 року, а також дипломні та магістерські роботи за 1979–2000 рр. Поза всяким сумнівом цей покажчик стане у пригоді шанувальникам таланту Лесі Українки, мотивуватиме до нових творчих пошуків.

2006 р. видруковано видання «*Леся Українка: бібліографічний покажчик праць викладачів, працівників, аспірантів та студентів ВДУ імені Лесі Українки (2000–2005)*» [7], що відображає публікації за 2000–2005 рр., які також подано за хронологією, а в межах року – за алфавітом прізвищ авторів. Це видання оснащено іменним покажчиком, що полегшує пошук читачам необхідних джерел. Бібліографічне лесезнавство у Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки націлене на висвітлення традиційних питань життєвого і творчого шляху Лесі Українки (поетики, жанрових форм, стилю, епістолярію, зв'язку з фольклором, перекладів на іноземні мови тощо).

З нагоди 146-ї річниці від дня народження Лесі Українки було підготовлено бібліографічний покажчик «*Лесезнавство у працях науковців та студентів Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки*» (Луцьк, 2017) [4], який продовжує серію бібліографічних видань «*Леся Українка в дослідженнях і критиці*». Тут подано бібліографічні матеріали про здобутки лесезнавства в СНУ імені Лесі Українки за 2005–2015 рр. Покажчик фіксує доробок викладачів, аспірантів та студентів цього вишу про життя і творчість Лесі Українки протягом 2005–2015 рр. Видання охоплює книги, наукові статті у продовжуваних, періодичних та неперіодичних виданнях. Інформацію розміщено за хронологією, а в межах року – за алфавітом. Допоміжний апарат видання включає «Іменний покажчик» (перелік прізвищ осіб, які є авторами праць та які зустрічаються у їх назвах) та «Покажчик назв» (алфавітний перелік окремих назв творів та назви поетичних збірок письменниці). Бібліографічний опис матеріалів здійснено відповідно до вимог чинних в Україні державних стандартів. Посібник може бути

корисним викладачам, студентам-філологам та усім, хто цікавиться життям і творчістю Лесі Українки.

Особливо цінною є інформація, представлена в бібліографічному виданні *«Леся Українка на сторінках журналу «Слово і час»: бібліографічний покажчик»* (Луцьк, 2010) [11], де вперше зібрано й систематизовано матеріали за хронологією, які стосуються вивчення творчості Лесі Українки на сторінках єдиного в Україні літературознавчого академічного часопису «Слово і час» за 1938–2009 рр. Інформацію згруповано відповідно за його назвами від першої до нинішньої: «Наукові записки» (1938–1957), «Радянське літературознавство» (1957–1990), «Слово і час» (1990–). Бібліографічний опис у цих розділах у межах року розміщено за номерами часопису та алфавітом прізвищ авторів. Подано іменний покажчик. Бібліографія містить праці, які репрезентують широкі грані наукових досліджень про життя та творчість Лесі Українки, а також вшанування її імені.

Варто також відзначити видання університетської бібліотеки СНУ імені Лесі Українки *«Незбагненна велич. Леся Українка в дослідженнях і критиці»* (Луцьк, 2010) [13]. Бібліографічний покажчик містить бібліографію видань творів, публікацій письменниці, а також літературних джерел про її життя і творчість. Підготовлений на матеріалах, що містяться у фондах бібліотеки СНУ імені Лесі Українки, він охоплює публікації, друковані упродовж 1936–2009 рр. (всього 773 назви). Матеріал систематизовано у чотирьох розділах: I. Основні видання творів Лесі Українки; II. Дослідження життя і творчості Лесі Українки; 1. Біографічні матеріали. Спогади сучасників. Листування; 2. Світогляд і суспільно-політична діяльність Лесі Українки; 3. Літературна творчість Лесі Українки; 4. Леся Українка і світова культура; III. Вшанування пам'яті Лесі Українки; 1. Пам'ятники. Музеї; 2. Образ Лесі Українки в творах мистецтва; 3. Леся Українка і Волинь; IV. Бібліографічні матеріали про життєвий і творчий шлях Лесі Українки. Видання розраховане на науковців, викладачів, студентів, краєзнавців, а також на всіх, хто цікавиться життєвим і творчим шляхом Лесі Українки.

Цінним за своїм змістом у контексті краєзнавчої бібліографії є покажчик *«Леся Українка і Волинь»* (Луцьк, 2011) [10] (Серія «Літературна Волинь», започаткована бібліотекою університету 2009 р.), присвячений 140-річчю від дня народження славетної землячки. В основу видання покладено наявні у фондах бібліотеки СНУ імені Лесі Українки джерела та матеріали про

життєвий і творчий шлях поетеси, пов'язані із Волинню. Матеріал систематизовано у чотирьох розділах: I. Волинь у творчості Лесі Українки; II. Краєзнавчі публікації про перебування Лесі Українки на Волині. Літературознавчі та мовознавчі дослідження про «волинський період» творчості письменниці; III. Письменники Волині про Лесю Українку. IV. Вшанування пам'яті Лесі Українки на Волині. Усі записи в покажчику розташовано за алфавітом, крім останнього розділу, у якому матеріал розміщено хронологічно, а в межах року – за алфавітом авторів і назв публікацій. Цінність цього видання в тому, що до значної частини уміщених тут джерел подано анотації. Бібліографічні матеріали упорядником Л. Дейнекою звірено *de visu*. Бібліографічний покажчик охоплює літературу за 1958–2010 рр. та містить 225 записів.

Цінним бібліографічним матеріалом бібліотеки університету є огляд *«Леся Українка в координатах світової літератури»* (Луцьк, 2018) [8]. У пропонованому бібліографічному огляді представлено видання, які розкривають тісний зв'язок Лесі Українки зі світовою літературою. Рекомендовані бібліографічні джерела, подані в кінці огляду, доповнюють розкриття образу Лесі Українки в координатах світової літератури.

У списку *«Леся Українка: матеріали до бібліографії»* упорядниці Л. Златогірська [3] вмістила матеріали, присвячені її драматургічному доробку. У хронологічному порядку вони відтворюють бібліографію про її драми «Йоганна, жінка Хусова», «На полі крові», «Руфін і Прісцилла», «У пущі» та налічують 53 позиції за 1909–2009 рр.

Заслугує на увагу дослідників каталог-довідник *«Документи і матеріали Лесі Українки та родини Косачів у музеях, установах Волині»* (Луцьк, 2008) [1], де в повному обсязі представлено фондові колекції Літературно-меморіального музею Лесі Українки в с. Колодяжне, Волинського краєзнавчого музею, Музею Лесі Українки СНУ імені Лесі Українки, біобібліографічного відділу імені професора Олександра Рисака Науково-дослідного інституту Лесі Українки, Бібліотеки СНУ імені Лесі Українки та державного архіву Волинської області. Пропонований каталог-довідник став логічним продовженням видання *«Прижиттєві документи і матеріали Лесі Українки та родини Косачів»* (Луцьк, 2006) [14]. Каталог охоплює матеріали за 1864–2006 рр. з усіх музейних та архівних колекцій Волині, що пов'язані з іменами Лесі Українки, Олени Пчілки, Ольги Косач-Кривинюк, Михайла Косача. Він складається з п'ятнадцяти розділів, додатків, ілюстрацій, покажчика імен та назв.

Серед публікацій у мережі Інтернет варто відзначити представлений на сайті Державного вищого навчального закладу «Запорізький національний університет» (надалі ЗНУ) бібліографічний посібник: «*Леся Українка (1871–1913) – українська письменниця, поетеса, драматург, публіцист, перекладач, громадський діяч: бібліографічний покажчик до 140-річчя з дня народження*» (Запоріжжя, 2011) [12]. Видання підготовлено за матеріалами фондів Наукової бібліотеки ЗНУ, кількість дібраних назв – 385. Варто звернути увагу на те, що укладачі намагалися охопити всі аспекти творчого доробку письменниці. У покажчику відображено твори Лесі Українки та публікації про її життя і творчість у трьох розділах: Твори Лесі Українки; Публікації про життя і творчість Лесі Українки; Наукові публікації викладачів ЗНУ про Лесю Українку.

Грунтовними є бібліографічні огляди Лариси Рєви на тему лесезнавства «*Незбагненна велич. Леся Українка в дослідженнях і критиці*» (Київ, 2007) [17] та «*Леся Українка в літературно-бібліографічних джерелах*» (Київ, 2011) [16], у яких авторка стисло характеризує окремі літературознавчі, літературно-критичні та інші праці останніх десятиліть ХХ – початку ХХІ ст., що мають наукову цінність та всебічно розкривають життєвий і творчий шлях геніальної Лесі Українки в різних аспектах.

Упродовж багатьох років Лесю Українку єднали особисті й творчі контакти з Одесою. У 2015 р. вийшов у світ бібліографічний покажчик «*Леся Українка в Одесі*» [9]. Пропонований посібник продовжує розроблення цього питання в бібліографічному покажчику «*Леся Українка в Одесі*» (упоряд.: Г. Д. Зленко, Є. Ф. Ткаченко, що охоплює літературу до 1980 року (Одеса, 1981), виданому в серії «Літературна Одеса». Він має на меті зафіксувати бібліографію подальших досліджень, оприлюднених протягом 1980–2014 рр. Покажчик підготовлено за матеріалами Одеської національної наукової бібліотеки, провідних бібліотек Одеси. Матеріали описано за чинними державними стандартами, систематизовано у відповідних рубриках, вони мають наскрізну нумерацію та супроводжуються покажчиком імен, що дає змогу швидко відшукати необхідну інформацію. У межах окремої рубрики матеріали розташовано за хронологією.

Підсумовуючи наш огляд, маємо підстави стверджувати, що сучасне бібліографознавство вийшло на новий рівень дослідження творчості Лесі Українки, що не втрачає своєї актуальності й понині.

Список бібліографічних посилань

1. *Документи і матеріали Лесі Українки та родини Косачів у музеях, установах Волині* / упоряд. Т. Я. Данилюк-Терещук, Н. Ю. Пушкар. Вид. 2-ге зі змінами й допов. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. 136 с.
2. Жулинський М. *Праця красила важке його [М. Мороз] життя. Мороз М. Літопис життя і творчості Івана Франка* : в 3-х т. / НАН України, Ін-т літ-ри ім. Т. Г. Шевченка [та ін.]. Львів, 2016. Т. 1: 1856–1886. С. 8–14.
3. Златогорська Л. Леся Українка : матеріали до бібліографії. *Леся Українка : доля, культура, епоха* : зб. ст. і матеріалів / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк, 2010. Вип. 1. С. 162–169.
4. Лесезнавство у працях науковців та студентів Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (2005–2015) : рек. бібліогр. покажч. / Східноєвропейський нац. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк, 2017. 30 с. (Леся Українка в дослідженнях і критиці). URL: <http://esnui.eunu.edu.ua/bitstream/123456789/11767/3/leseznnavstvo.pdf>). Заголовок з екрана.
5. *Леся Українка : бібліографічний покажчик (1884–1970)* / АН УРСР, Центр. наук. б-ка, Львів. наук. б-ка ; склали : М. В. Булавицька, М. О. Мороз. Київ : Наук. думка, 1972. 392 с.
6. *Леся Українка : бібліографічний покажчик праць викладачів, аспірантів та студентів ВДУ імені Лесі Українки (1957–2000)* / Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки ; уклад.: А. Б. Гайда, О. О. Рисак. Луцьк, 2001. 36 с.
7. *Леся Українка : бібліографічний покажчик пр. викладачів, працівників, аспірантів та студентів ВДУ ім. Лесі Українки (2000–2005)* / Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки, Наук.-дослід. ін-т Лесі Українки ; уклад. Л. Ф. Златогорська. Луцьк, 2006. 40 с.
8. Леся Українка в координатах світової літератури : бібліогр. огляд літ. / Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, Бібліотека ; уклад. Л. Дейнека. Луцьк, 2018. 17 с. URL: http://194.44.187.2/eljourn/1/lesya_koordinaty.pdf. Заголовок з екрана
9. *Леся Українка в Одесі* : бібліогр. покажч. / ОННБ ім. М. Горького ; упоряд. Т. А. Йовенко ; ред. М. Л. Десенко. Одеса, 2015. 127 с. (Серія «Літературна Одеса» ; вип. 15)
10. *Леся Українка і Волинь (до 140-річчя від дня народження)* : бібліогр. покажч. / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки ; уклад. Л. Дейнека. Луцьк, 2011. 25 с. (Серія бібліографічних покажчиків «Літературна Волинь» ; вип. 3).
11. *Леся Українка на сторінках журналу «Слово і час*» : бібліогр. покажч. / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки ; уклад. Л. Ф. Златогорська. Луцьк, 2010. 128 с.
12. Леся Українка (1871–1913) – українська письменниця, поетеса, драматург, публіцист, перекладач, громадський діяч : бібліогр. покажч. до 140-річчя з дня

народж. / упоряд. О. М. Сергієнко. Запоріжжя: ЗНУ, 2011. 50 с. URL : http://library.znu.edu.ua/ebooks/b_b_pokazhch__1__ukrayinka_25_02_2011.pdf. Заголовок з екрана .

13. Незбагненна велич. Леся Українка в дослідженнях і критиці : бібліогр. покажч. / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, Бібліотека ; уклад. Л. П. Дейнека. Луцьк, 2010. 81 с. URL: http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/100/1/Nezbagnenna_velych.pdf. Заголовок з екрана.

14. *Прижиттєві документи і матеріали Лесі Українки та родини Косачів* : каталог-довід. / упоряд., авт. передм. Н. Пушкар. Луцьк : Інціал, 1996. 48 с., іл.

15. Про відзначення 150-річчя з дня народження Лесі Українки : Постанова Верховної Ради України. *Відом. Верховної Ради*. 2018. № 11. Ст. 64.

16. Рева Л. *Леся Українка в літературно-бібліографічних джерелах. Творчість та особистість Лесі Українки в історичному, культурологічному та філософському аспектах* : матеріали наук. конф. до 140-річчя від дня народж. Лесі Українки, Київ, 15 лют. 2011 р. / Музей видатних діячів укр. культури Л. Українки, М. Лисенка, П. Саксаганського, М. Старицького. Київ : НаУКМА, 2011. С. 192–204.

17. Рева Л. Незбагненна велич. Леся Українка в дослідженнях і критиці : [бібліогр. огляд]. Вісник Книжкової палати. 2007. № 7. С. 41–44.

18. Романов С. М. *Леся Українка і Олександр Олесь : на порубіжні часів, світів, ідентичностей* : монографія / Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, НДІ Лесі Українки. Луцьк : Вежа-друку, 2017. 499 с. Бібліогр. : с. 471–493.

References

1. Danyliuk-Tereshchuk, T. Ya., Pushkar, N. Yu. (Comp.). (2008). *Dokumenty i materialy Lesi Ukrainky ta rodyny Kosachiv u muzeiakh, ustanovakh Volyni* [Documents and materials of Lesya Ukrainka and monogynopaediums of Kosachiv are in museums, establishments of Volhynia]. Lutsk, Ukraine: RVV «Vezha» Volyn. nats. un-tu im. Lesi Ukrainky. [In Ukrainian].

2. Zhulynskyi, M. (2016). *Pratsia krasyla vazhke yoho [M. Moroz] zhyttia* [Labour dyed his [M. Moroz] heavy life]. In *Moroz M. Litopys zhyttia i tvorchosti Ivana Franka* [Moroz M. Chronicle of life and work of Ivan Franko] (Vol. 1, pp. 8-14). Lviv, Ukraine: NAN Ukrainy, In-t lit. T. H. Shevchenka. [In Ukrainian].

3. Zlatohorska, L. (2010). *Lesia Ukrainka : materialy do bibliografii* [Ukrainka Lesya : bibliography]. In *Lesia Ukrainka: dolia, kultura, epokha : zb. st. i materialiv* [Ukrainka Lesya: fate, culture, epoch: a collection of articles and materials] (Iss. 1, pp. 162-169). Lutsk, Ukraine: Volyn. nats. un-t im. Lesi Ukrainky. [In Ukrainian].

4. Leseznavstvo u pratsiakh naukovtsiv ta studentiv Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky (2005-2015) : rek. bibliohr. pokazhch. [Leseznavstvo in labours of research workers and students of the east Europe national university of the name of Lesya Ukrainian (2005-2015)]. (2017). Retrieved from

<http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/11767/3/leseznnavstvo.pdf> [In Ukrainian].

5. Bulavytska, M. V., Moroz, M. O. (Comp.). (1972). *Lesia Ukrainka : bibliohr. pokazhch. (1884-1970)* [Ukrainka Lesya: bibliography (1884-1970)]. Kyiv, Ukraine: Nauk. dumka. [In Ukrainian].

6. Haida, A. B., Rysak, O. O. (Eds.). (2001). *Lesia Ukrainka : bibliohr. pokazhch. prats vykladachiv, aspirantiv ta studentiv VDU imeni Lesi Ukrainky (1957-2000)* [Ukrainka Lesya: bibliography (1957-2000)]. Lutsk, Ukraine: Volynskyi derzh. un-t im. Lesi Ukrainky. [In Ukrainian].

7. Zlatohorska, L. F. (Comp.). (2006). *Lesia Ukrainka: bibliohr. pokazhch. pr. vykladachiv, pratsivnykiv, aspirantiv ta studentiv VDU im. Lesi Ukrainky (2000-2005)* [Ukrainka Lesya: bibliography (2000-2005)]. Lutsk, Ukraine: Volynskyi derzh. un-t im. Lesi Ukrainky, Nauk.-doslid. in-t Lesi Ukrainky. [In Ukrainian].

8. Deineka, L. (Comp.). (2018). *Lesia Ukrainka v koordynatakh svitovoi literatury : bibliohr. ohliad lit.* [Lesya Ukrainka is in the co-ordinates of world literature]. Lutsk, Ukraine: Skhidnoievroп. nats. un-t im. Lesi Ukrainky, Biblioteka. Retrieved from http://194.44.187.2/eljournal/1/lesya_koordinaty.pdf [In Ukrainian].

9. Yovenko, T. A., Desenko, M. L. (Comp.). (2015). *Lesia Ukrainka v Odesi : bibliohr. pokazhchik* [Ukrainka Lesya in Odesa : bibliography]. Odesa, Ukraine: ONNB im. M. Horkoho. [In Ukrainian].

10. Deineka, L. (Comp.). (2011). *Lesia Ukrainka i Volyn (Do 140-richchia vid dnia narodzhennia) : bibliohr. pokazhch* [Lesya Ukrainka and Volhynia]. Lutsk, Ukraine: Volyn. nats. un-t im. Lesi Ukrainky. [In Ukrainian].

11. Zlatohorska, L. F. (Comp.). (2010). *Lesia Ukrainka na storinkakh zhurnalu «Slovo i chas» : bibliohr. pokazhchik* [Lesya Ukrainka is on the pages of magazine «Word and time»]. Lutsk, Ukraine: Volyn. nats. un-t im. Lesi Ukrainky. [In Ukrainian].

12. Serhiienko, O. M. (Comp.). (2011). *Lesia Ukrainka (1871-1913) - ukrainska pysmennytsia, poetesa, dramaturh, publitsyst, perekladach, hromadskiy diiach : bibliohr. pokazhch. do 140-richchia z dnia narodzhennia* [Lesya Ukrainka (1871-1913) is the Ukrainian authoress, poetess, dramatist, publicist, translator, publicman]. Zaporizhzhia, Ukraine: ZNU. Retrieved from http://library.znu.edu.ua/ebooks/b_b_pokazhch__1__ukrayinka_25_02_2011.pdf [In Ukrainian].

13. Deineka, L. P. (Comp.). (2010). *Nezbahnenna velych. Lesia Ukrainka v doslidzhenniakh i krytytsi : bibliohr. pokazhchik* [Incomprehensible grandeur. Lesya Ukrainka is in researches and criticism]. Lutsk, Ukraine: Volyn. nats. un-t im. Lesi Ukrainky. Retrieved from: http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/100/1/Nezbagnenna_velych.pdf [In Ukrainian].

14. Pushkar, N. (1996). *Pryzhyttievi dokumenty i materialy Lesi Ukrainky ta rodyny Kosachiv: kataloh-dovidnik* [Prizhittevi documents and materials of Lesya Ukrainka and monogynopaediums of Kosachiv]. Lutsk, Ukraine: Initial. [In Ukrainian].

15. *Pro vidznachennia 150-richchia z dnia narodzhennia Lesi Ukrainky* [About marking of 150-richchya from the day of birth of Lesya Ukrainka] (2018). In *Vidomosti Verkhovnoi Rady*, (Iss. 11, pp. 64). Kiev, Ukraine: Verhovna Rada. [In Ukrainian].

16. Reva, L. (2011). *Lesia Ukrainka v literaturno-bibliografichnykh dzhерelakh* [Lesya Ukrainka in literary-bibliographic sources]. In *Tvorchist ta osobystist Lesi Ukrainky v istorychnomu, kulturolohichnomu ta filosofskomu aspektakh. Materialy nauk. konf. do 140-richchia vid dnia narodzh. Lesi Ukrainky* [Lesia Ukrainka's creativity and personality in historical, cultural and philosophical aspects. Proceedings to 140th anniversary of birthday Lesia Ukrainka] (pp. 192-204), Museum of outstanding figures of ukraine L. Ukrainka Culture, M. Lysenko, P. Saksaganskogo, M. Staritsky. Kyiv, Ukraine: NaUKMA. [In Ukrainian].

17. Reva, L. (2007). *Nezbahnenna velych. Lesia Ukrainka v doslidzhenniakh i krytytsi* : [bibliohr. ohliad]. [Incomprehensible grandeur. Lesya Ukrainka is in researches and criticism] *Visn. Kn. Palaty*, 7, 41-44. [In Ukrainian].

18. Romanov, C. M. (2017). *Lesia Ukrainka i Oleksandr Oles: na porubizhni chasiv, svitiv* [Lesya Ukrainka and Oleksandr Oles : on porubizhni times, worlds, identities] (monograph). Skhidnoievrop. nats. un-t im. Lesi Ukrainky, NDI Lesi Ukrainky, Lutsk, Ukraine. [In Ukrainian].

Svitlana Dziubych,

Junior Researcher, Vernadsky National Library of Ukraine

e-mail: lana7422@ukr.net

tel.: +38(097) 146 41146

Lesia Ukrainka in the Ukrainian bibliography of the twentieth century through the prism of contemporary Lesia studies

The bibliographies of the of the twentieth century find the twenty first century that include studying the biography, creative heritage of Lesia Ukrainka and commemorating her memory in Ukraine and around the world have studied in this article. The subject matter and the edition structure have been highlighted; the peculiarities of their preparation in libraries of Ukraine have been discovered.

Keywords: Lesia Ukrainka, Lesia studied, bibliographies, anniversaries of Lesia Ukrainka.

Стаття надійшла до редакції 8.04.2019 р.

УДК 016:[94:323.272](477)"1917/1921"

Олександр Дуднік,

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

e-mail: dudn70@ukr.net

тел.: +38(068) 151 74 13

ВИЗВОЛЬНІ ЗМАГАННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (1917–1921) У ПОКАЖЧИКАХ ЗМІСТУ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ

У статті висвітлено й проаналізовано бібліографічні показники змісту періодичних видань, в яких відображена історія національно-визвольних змагань українського народу початку ХХ ст. Розглянуто показники змісту, що були укладені на основі періодичних видань українського зарубіжжя, українських радянських видань середини 20-х – початку 30-х років ХХ ст., а також української періодики на окупованих західноукраїнських землях міжвоєнного періоду.

Ключові слова: Українська революція 1917–1921 рр., періодичні видання, бібліографічні показники змісту журналів, показники змісту газет, українська діаспора.

Упродовж 2017–2021 рр. український народ відзначає 100-річчя Української революції і вшановує пам'ять народних героїв, які боролися за українську державу, відстоювали національні цінності свого народу. Щоправда, понад 70 років в Україні ці події інтерпретувалися з класових позицій, а вірніше з позицій однієї партії, яка монополізувала не тільки владу в державі, а й ідеологію, підмінивши загальнонародні цінності особистими інтересами невеликої групи людей. Так, більшовицький переворот восени 1917 р. у Російській імперії радянські дослідники називали пролетарською революцією. У подальшому ця історична подія була міфологізована комуністичною владою завдяки великій кількості різнопланової літератури, що приурочувалась їй. За допомогою міфу маніпулювали свідомістю широких народних мас, формуючи у них віру в те, що це була перемога трудящих над панівним класом капіталістів. Визначальна роль у цій перемозі відводилася начебто найбільш свідомому – робітничому класу, а значення переважаючої маси населення – селян – ігнорувалося,

© Дуднік О., 2019

применшувалося, або ж подавалося як діяльність деструктивного елементу – національно-буржуазного, контрреволюційного чи просто бандитського [3]. До останніх відносили насамперед селянські повстання і рухи в Україні під проводом Н. Махна, Н. Григор'єва, Д. Терпила (Зеленого), Г. Савонова та багатьох інших. Цей явний обман упродовж багатьох десятиліть насаджувався у свідомість не одного покоління радянських громадян, зокрема й українців. Антиукраїнській інтерпретації подій 1917–1921 рр. було присвячено десятки тисяч досліджень і десятки ретроспективних і поточних тематичних бібліографічних покажчиків, зокрема, «Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні» (Київ, 1957) та «Великий Жовтень на Україні (березень 1917 р. – лютий 1918 р.)» (Київ, 1967). Побачили світ біобібліографічні покажчики, приурочені відомим більшовикам-революціонерам як всієї України, так і окремих її регіонів і міст: «Їх іменами названо вулиці», «Вони боролися за владу рад». Тобто радянська бібліографія виступала вагомим інструментом провладної пропаганди й агітації.

У ті часи чи не єдиним прикладом об'єктивності у висвітленні зазначених подій були періодичні видання української еміграції і діаспори. Вони зберігали пам'ять про національних героїв України, затаврованих радянською владою, спростовували історичні перекопання подій та фальсифікації радянських вчених. Такі періодичні видання становили загрозу радянській ідеології та її системі, а тому були заборонені в СРСР. Їх цінність і актуальність, зокрема у наш час, чітко визначив відомий історик С. Білокінь, зазначивши, що «маловідомі сучасним українцям видання української еміграції та діаспори, такі як «Рідне слово», «Український літопис», «Голос державника», «Україна і світ», «Листи до Приятелів» та інші могли б суттєво зміцнити наш сьогоднішній інтелектуальний потенціал, бо їх автори не раз випередили материкову теоретичну думку більш як на сорок літ, адже ці проблеми актуальні й цікаві досі» [10, с. 3].

Після 1991 р. відродження і формування національної історичної пам'яті в суспільній свідомості українського народу відбувалося повільно і здебільшого у вузьких рамках наукових і навчальних програм вищих і середніх закладів освіти. Керівництво держави не поспішало з цим процесом, оскільки не всі його представники були національно свідомими, або побоювалися негативної реакції сусідньої держави. Переломним етапом у цьому плані було президентство В. Ющенка, який щороку свого перебування біля керма держави видавав укази про вшанування

національних героїв та відзначення відомих подій національно-визвольних змагань українського народу 1917–1921 рр. Як наслідок, активізувався й процес підготовки систематичних покажчиків змісту окремих періодичних видань, зокрема тих, що виходили у революційні та післяреволюційні роки на українських землях і за кордоном. Такі видання стали важливою частиною довідково-бібліографічних ресурсів і цінним джерелом інформації про революційні події в Україні 1917–1921 рр. Їх використання прискорює пошукову роботу дослідників, даючи їм змогу легко віднайти необхідні матеріали, порівняти зміст часописів та висвітлення їхніми дослідниками-дописувачами тієї чи іншої теми. Вивчення таких покажчиків – важливий складник системної наукової роботи із зазначеної теми, адже в них подається література про революційні події з національних позицій.

Висвітлюючи бібліографічні посібники, в яких відображено революційні події початку ХХ ст. та ті, де містяться про них матеріали, ми уже згадували окремі з покажчиків змісту періодичних видань у попередніх дослідженнях з цієї тематики [5–7]. Проте й дотепер нами не виявлено робіт, в яких бібліографічні покажчики змісту часописів і газет розглядалися б окремо як важливе джерело з історії національно-визвольних змагань українського народу 1917–1921 рр. З огляду на це, мета дослідження – аналіз бібліографічних покажчиків змісту періодичних видань як безпосередньо присвячених визвольним змаганням українців революційної доби, так і тих, що містять окремі розділи з літературою про ці події.

Важливими джерелами з пошуку інформації про революційні події в Україні є покажчики змісту окремих радянських періодичних видань, що видавалися в УСРР під час українізації у 1920-ті рр. та на початку 30-х років ХХ ст. і згорнули свою діяльність з початком масових репресій в СРСР. Це насамперед журнал «*Літопис революції*» – друкований орган Інституту історії Комуністичної партії і революції в Україні при ЦК КП(б)У, що упродовж 1922–1933 рр. виходив у Харкові. У 1933 р. до нього було підготовлено перший відомий систематичний покажчик змісту. У 1957 р. під час так званої «відлиги» в СРСР з'являється друге видання покажчика цього журналу, укладене Ф. Сараною [12]. Цінність покажчика в тому, що він містить не лише літературу з більшовицькими поглядами і оцінками визвольних змагань.

Другим за хронологією став покажчик журналу «*Листи до Приятелів*», укладений у 1964 р. представником української діаспори в США Р. Савицьким [14]. Видання складається з двох частин: перша охоплює

матеріали за 1953–1963 рр., а друга за 1964–1968 рр. Окремі події революційних часів висвітлено у літературі розділу «Історія; Мемуаристика», а також в «Оглядах книжок, журналів». Прикладом є праці: Н. Гірняка «Останній акт трагедії УГА», Л. Панківського «книга про УСС» та С. Ріпецького «Укр. Січове Стрілецтво». У покажчику представлено літературу, що відображає погляди учасників подій –представників національних сил.

У 1970 р. в УРСР виходить покажчик до щомісячного українського літературно-мистецького та громадсько-політичного журналу «*Життя й революція*» [13] в якому упродовж 1925–1934 рр. публікувалися праці різних літературних жанрів, а також політичні, економічні, історичні статті, пов'язані з революційною тематикою. Покажчик підготовлено співробітницею бібліотеки ім. КПРС Н. М. Ревою. Аналогічно до покажчика «Літопис революції» видання містить чимало незаангажованих матеріалів періоду «українізації».

У 1980 рр. була започаткована серія систематичних покажчиків до змісту «Українського історичного журналу» (УІЖ) за 1957–1966 рр. (Київ, 1986), 1967–1976 рр. (Київ, 1982) та 1977–1986 рр. (Київ, 1987), який почав виходити у період «відлиги». Покажчики мають розділ «Велика Жовтнева соціалістична революція, перемога радянської влади, розгром іноземної воєнної інтервенції та внутрішньої контрреволюції». Проте у наш час ці видання фактично втратили наукову цінність на відміну від трьох наступних покажчиків змісту УІЖ, що з'явилися в роки незалежності України і охоплюють літературу за 1987–2001 рр. (Київ, 2004), за 2002–2011 рр. (Київ, 2012) та за 2012–2016 рр. (Київ, 2017). Щоправда, в усіх цих покажчиках матеріали про національно-визвольні змагання подано у параграфі під назвою «Історія України 1917–1920 рр.».

3-поміж видань діаспори другої половини ХХ ст. своєрідним аналогом УІЖ, але з національної спрямованістю, був часопис «*Український історик*» (УІ) [15], що виходив у США у 1965–2002 рр. за редакцією Л. Винара. Видання містить дослідження, приурочені визвольним змаганням у Галичині та Наддніпрянській Україні упродовж 1914–1923 рр., а також визначним особистостям – М. Грушевському, К. Левицькому, С. Петлюрі та ін. У 1993 р. вийшов перший покажчик змісту журналу УІ, в якому представлено літературу за попередні – 1963–1992 роки. Серед головних тем – «50-ліття Української Національної Революції» (1967, том VI), три томи журналу за 1966, 1984 та 1991 роки присвячені

М. Грушевському. Тематичними рубриками у низці номерів журналу були: «Воєнна історіографія» (1970), «Грушевськіяна» (1972), «Симон Петлюра» (1974) та ін. 3-поміж досліджень революційної доби покажчик інформує про праці: І. Витановича «Аграрна політика українських урядів революції й визвольних змагань, 1917–1920» (1967, № 3–4), І. Каменецького «Німецька політика супроти України в 1918-му році та її історична генеза» (1968, № 1–4 ; 1969, № 1–3), Б. Мартоса «Перші кроки Центральної Ради (1973, № 3–4), Н. Полонської-Василенко «Революція 1917: Спогади» (1988, № 1–4 ; 1989, № 1–3), М. Шляхтиченка «До історії Директорії Української Народної Республіки» (1965, № 1–4).

У 1999 р. з'явилося друге доповнене і розширене видання покажчика УІ [13], яке містить бібліографію статей, рецензій, допоміжні покажчики, зокрема документальних публікацій часопису за 1963–1997 рр. Серед статей, приурочених визвольним змаганням, варто виокремити працю С. Витвицького «Галичина у міжнародній політиці в 1914–1923 роках» (1995. – XXXI. – Ч. 1–4), дослідження Н. Р. Кічігіна «Аграрне питання Центральної Ради на сторінках «Українського історика» (1994. – XXXI. – Ч. 1–4).

Упродовж 1929–1939 рр. на західноукраїнських землях у складі Польщі у львівському видавництві «Червона Калина» (ЧК) виходив військово-історичний журнал «*Літопис Червоної Калини*» (ЛЧК), а також щорічні «*Історичні календарі-альманахи Червоної Калини*». У ЛЧК висвітлювалася визвольна боротьба українського народу на західноукраїнських землях упродовж 1914–1923 рр. Свої спогади у журналі публікували воєначальники і стрільці УГА, Армії УНР, Січові Стрільці, а також військові Українського флоту. Редакція Літопису значну увагу приділяла питанням воєнної історії та історії українського війська. Ознайомитися зі змістом журналу можна на сайті «Електронний архів українського визвольного руху», а його бібліографічний зміст, як і щорічних «Історичних календарів-альманахів», розкрито в історико-бібліографічному дослідженні В. Передирій «Видання «Червоної Калини» (1922–1939)» [11].

3-поміж періодичних видань, що містять окремі розділи або праці про революційні події, варто згадати «*Літературно-науковий вісник*» (ЛНВ), який також виходив у Львові у 1898–1932 рр. Продовженням його став журнал під назвою «*Вістник: місячник літератури мистецтва, науки й громадського життя*», що видавався упродовж 1933–1939 рр. за редакцією Д. Донцова. У роки незалежності України побачили світ

систематичні покажчики змісту ЛНВ (Київ; Нью-Йорк, 2000), укладач Б. Ясінський [20], і «Вістника» (Київ; Вашингтон; Нью-Йорк, 2002), підготовленого бібліографами Т. Добко і Б. Ясінським [4]. У бібліографічному виданні ЛНВ за 1898–1932 рр., крім досліджень, документів і матеріалів, присвячених революційній добі, міститься також покажчик рецензій на окремі з них. Вказані бібліографічні видання цінні для вивчення революційної доби на західноукраїнських землях.

У 2003 р. співробітниками Національної парламентської бібліотеки України (нині Національна бібліотека імені Ярослава Мудрого), а в 2011 р. – наукової бібліотеки Прикарпатського національного університету (ПНУ) ім. Василя Стефаника було підготовлено покажчики змісту громадсько-політичного і літературно-наукового місячника «Червоний шлях (1923–1936)» (ЧШ) [19; 20], що був заснований і видавався у Харкові. Зазначені покажчики відрізняються своєю структурою. У першому з них матеріали часопису подано у тематичних розділах за галузями знань, у другому зміст кожного номеру журналу представлено окремо. Для дослідників революційних часів цікавим може бути розділ першого покажчика «Суспільні науки», з параграфами з історії і політики. У них представлено праці радянських вчених з цієї тематики, зокрема, в 11 номерах за 1927 р. – дослідження «Історія революції», у № 4 за 1926 р. – праця Г. В. Клуного «Боротьба за селянство: Земельні закони контрреволюційних урядів за час революції на Україні», у № 9 за 1925 та № 7/8 за 1927 р. – робота І. Борщака «Польський наступ на Україну 1920 р. у міжнародній політиці». У покажчиках також можна виокремити нарис М. О. Скрипника «Начерк історії пролетарської революції на Україні» (ЧШ, 1923, № 3) та розділи із книги Б. Козельського «Шляхи зради, авантюри» – «Григор'євщина» (ЧШ, 1925, № 5) і «Зимовий похід» (ЧШ, 1925, № 10). Вони розкривають бачення тих подій українцями, які сприймали більшовицькі ідеї.

У сучасній Україні з'явилася можливість укладати систематичні покажчики змісту журналів української діаспори та еміграції. Прикладом є нове бібліографічне видання уже згаданого журналу «Листи до Приятелів (1953–1968)» [10]. Один з його розділів – «Історія» містить параграф «Часи визвольних змагань і радянського терору (1917–1940 рр.)», де подано літературу про революційну добу. Інтерес дослідників можуть викликати такі статті: К. В. Варварків «Українська революція в дебатах і документах Конгресу ЗДА», М. Добрянський «Великодержавна концепція української національної революції 1917 року», Т. Олесіюк «До боротьби

за західні границі : (Із споминів учасника)», «40-ліття Зимового Походу», «Чому» (Запитання і відповіді щодо листопадових днів 1918–1921 рр.).

Окремий підрозділ – «Національно-визвольні змагання (1917–1920 рр.)» містить систематичний покажчик українського суспільно-політичного, літературного і наукового часопису-місячника Організації Українських Націоналістів (революційної) «Визвольний шлях» * [2], який був заснований і видавався у Лондоні з 1948 р. У виданні представлено дослідження, які публікувалися на сторінках часопису у 1948–1998 рр.

Праці про революційну добу з радянських часів відображено також у систематичному покажчику змісту журналу «Сучасність» за 1961–2003 рр. (Львів, 2003) [1]. Цілий розділ «У полум'ї революції і громадянської війни» включає покажчик змісту сучасного українського культурологічного журналу «Хроніка 2000» за 1992–2007 рр. [17].

У 2016 р. фахівцями Львівської національної бібліотеки України ім. В. Стефаника Л. Ільницькою та О. Хміль підготовлено систематичний покажчик змісту журналу «Книгар» [8], який виходив в роки революції. Особливо багатий актуальними матеріалами з визвольних змагань розділ «Критика і бібліографія», де, зокрема, поміщено рецензії на політико-агітаційні видання тих часів.

Насамкінець, фахівці Національної бібліотеки України ім. Ярослава Мудрого підготували електронний покажчик «Українська революція 1917–1921 рр. на сторінках журналів «Визвольний шлях» та «Український історичний журнал» (1991–2016)» (Київ, 2018).

Існують також покажчики змісту газет української діаспори західної півкулі, де публікувалося чимало матеріалів про революційну добу. Прикладом є покажчик змісту газети «Свобода» [21] – першого друкованого видання Українського Народного Союзу, створеного у 1894 р. у США. Матеріали газети повідомляли про хід революції, розміщуючи на своїх сторінках відозви, постанови, рішення та угоди Української Центральної Ради за 1917–1918 рр.

Після Другої світової війни найпоширенішою газетою української діаспори в Європі та Америці були «Українські вісті». Її автори також не

* Покажчик існує лише як оправлена машинописна копія у двох примірниках, один з яких зберігається у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського і надається читачам у читальній залі довідково-бібліографічних видань, другий у Національній бібліотеці України імені Ярослава Мудрого.

оминали тему українських визвольних змагань 1917–1921 рр. Як наслідок, останній редактор видання С. Козак підготував два бібліографічні покажчики змісту цієї газети. Перший укладений у двох томах називається «Українські вісті за 1945–2000 рр.» (Київ, 2010). Матеріали в ньому подано за хронологією. Другий – систематичний покажчик у трьох томах під назвою «Історія української діаспори на сторінках часопису «Українські вісті» (Німеччина, 1945 – США, 2000)» [9]. Література про національно-визвольні змагання революційної доби представлена у третьому розділі першого тому «Слідами нашої історії».

До цієї групи бібліографічних джерел можна віднести бібліографічний довідник українознавчих матеріалів «Джерела альтернативного українознавства (Європа, 1940–1945 р.)», підготовлений Б. Грановським (Київ, 2002). Видання висвітлює матеріали періодичних видань української діаспори в Європі, радянської влади, німецької окупаційної адміністрації в Україні та проводу ОУН–УПА часів Другої світової війни. Посібник структурований за хронологічно-алфавітним принципом і має предметно-тематичний покажчик, що включає рубрики: «Більшовизм в Україні», «Військова справа», «Громадсько-політичні рухи», «Грушевськознавство», «Державотворення», «Діячі (історії) національні герої», в яких вказано статті з революційної доби.

Отже, з 30-х років ХХ ст. і до нинішнього часу світ побачив низку покажчиків змісту періодичних видань, присвячених революційним подіям 1917–1921 рр. Їх творцями були як українські радянські вчені-бібліографи, так і українські дослідники з діаспори. Найбільш цінними з них є покажчики змісту, укладені на основі періодичних видань українського зарубіжжя, у їхніх публікаціях відображено національні ідеї та цілі представників українського народу – героїв-творців української держави. Заборонені в СРСР та радянській Україні, нині ці видання є багатим джерелом інформації про особливості та специфічні риси революційної доби 1917–1921 рр. Водночас зміст ще цілої низки періодичних видань революційного і пореволюційного періодів залишається маловідомим для сучасних дослідників. Прикладом є «Вісті комбатанта», «За державність», «Голос державника», «Україна і світ» та ін. Ці часописи повинні стати базою для підготовки нових покажчиків змісту, де, без сумніву, буде присутня революційна тематика.

Цінними для вказаної теми досліджень є сучасні покажчики змісту насамперед українських і радянських періодичних видань, що виходили в

середині 20-х – на початку 30-х років ХХ ст., а також української періодики на окупованих західноукраїнських землях міжвоєнного періоду. Революційна тематика не виходить з поля зору й сучасних періодичних видань, а поява покажчиків їх змісту лише полегшує роботу дослідників.

Отже, кількість і тематика розглянутих бібліографічних покажчиків змісту дає змогу стверджувати, що такі видання нині утворюють окрему важливу групу бібліографічних джерел з історії Української революції 1917–1921 рр., поповнення якої є актуальним питанням сьогодення.

Список бібліографічних посилань

1. Бібліографічний довідник журналу «Сучасність». 1961–2003 / ред.-упоряд. Микола Чубук. Львів : Кальварія, 2003. 480 с.
2. Визвольний шлях 1948–1998 : систематичний покажчик змісту. [Ч. 1] / Нац. парламент. б-ка України, Укр. інформ. служба в Лондоні ; уклад. : Є. К. Бабич, Г. І. Гамалій, К. В. Камінська [та ін.]. Київ, 1999. 278 с. На правах рукопису.
3. Вольський О. Комунізм і селянство. *Знай.ua*. 2017, 23 трав. URL : <https://znaj.ua/history/komunizm-i-selyanstvo-chastyna-persha>
4. Добко Т. *Вісник : місячник літератури, мистецтва, науки й громадського життя, 1933–1939 : систематичний покажчик змісту* / Т. Добко, Б. Ясінський ; НАН України, НБУВ, Б-ка Конгресу США, НТШ. Київ ; Вашингтон ; Нью-Йорк, 2002. 340 с.
5. Добко Т. Бібліографічні посібники з історії національно-визвольних змагань українського народу (1917–1921 рр.) (перша половина ХХ ст.) / Тетяна Добко, Олександр Дуднік. *Бібліотечний вісник*. 2017. № 6. С. 29–38.
6. Добко Т. Бібліографічні покажчики з історії національно-визвольних змагань українського народу 1917–1921 рр. (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.) / Тетяна Добко, Олександр Дуднік. *Бібліотечний вісник*. 2018. № 1. – С. 34–44.
7. Добко Т. Біобібліографічні посібники з історії національно-визвольних змагань українського народу (1917–1921 рр.) як джерело енциклопедичних досліджень / Тетяна Добко, Олександр Дуднік. *Українська енциклопедистика. Регіональний аспект* : матеріали V Міжнар. наук. конф. «Українська енциклопедистика» / НАН України, Ін-т енциклопед. дослідж. Київ, 2017. С. 34–43.
8. Ільницька Л. *Журнал «Книгарь»: літопис укр. письменства (1917–1920) : систематичний покажчик змісту* / Л. Ільницька, О. Хміль ; НАН України, Львів. нац. наук. б-ка України ім. В. Стефаника. Львів, 2016. 393 с.
9. Козак С. *Історія української діаспори на сторінках часопису «Українські вісті» (Німеччина, 1945 – США, 2000) : систематичний покажчик змісту* : у 3 т. / С. Козак. Київ : Ярослав Вал, 2017–2018.
10. *Листи до Приятелів: книжки 1–176 (1953–1968) : систематичний покажчик змісту* / Нац. парламент. б-ка України, Наук. тов-во ім. Шевченка ; уклад. Є. Бабич, В. Патока. Київ ; Нью-Йорк : Одігітрія, 2002. 167 с.

11. Передирій В. А. *Видання «Червоної Калини» (1922–1939) : історично-бібліографічне дослідження* / В. А. Передирій ; НАН України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника. Львів, 2004. 357 с.
12. Показчик до журналу «Літопис революції». *Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР [при Раді Міністрів УРСР]* / Ф. К. Сарана. 1957. № 3 (29). С. 99–128 ; № 4 (30). С. 111–146.
13. Рева Н. М. «Життя й революція». 1925–1934 систематичний показчик змісту / Н. М. Рева ; АН УРСР, Львів. наук. б-ка. Львів, 1970. [3], 168 с.
14. Савицький Р. *Індекс журналу Листи до Приятелів : у 2 ч. : [бібліогр. показч.]*. / Р. Савицький. Крен форд ; Нью Джерсі : Вид. «Ключі», 1964. 151 с.
15. *Український історик : журнал українського історичного товариства : показч. змісту 1963–1992* / упоряд. : М. Гавур, В. Шандра ; АН України, Ін-т укр. археографії, Укр. іст. т-во, Історіогр. коміс. Нью Йорк ; Київ ; Мюнхен, 1993. 114 с. (Науково-довідкові видання з історії України ; вип. 27).
16. *Український історик : журн. історії і українознавства, 1(140). Рік XXXVI : показч. змісту за роки 1963–1997* / упоряд. Л. Сакада. Нью-Йорк ; Торонто ; Київ ; Львів ; Мюнхен, 1999. 174 с.
17. *Хроніка 2000 : систем. показч. змісту* / редкол. : Ю. Буряк [та ін.] ; авт.-уклад. : С. Бабич, В. Патока. Київ : Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2008. 363 с.
18. *Червоний шлях (1923–1936) : систематичний показчик змісту* / Нац. парлам. б-ка України ; упоряд. : Н. В. Лощинська, А. С. Захаркіна. Київ, 2003. 215 с.
19. *Червоний шлях : громадсько-політичний і літературно-науковий місячник (1923–1936 рр.) : бібліографічний показчик змісту часопису (на матеріалах фонду «Рідкісна книга») / уклад. С. В. Олейник ; наук. б-ка ДВНЗ «Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника». Івано-Франківськ, 2011. 82 с.*
20. Ясінський Б. *Літературно-науковий вісник : показчик змісту*. Том 1–109 (1898–1932). / Б. Ясінський. Київ ; Нью-Йорк : Смолоскип, 2000. 544 с. (Записки наукового товариства ім. Шевченка, Філологічна секція, т. 213).
21. *Svoboda : a select index : official publication of the Ukrainian National Association, INC. A Fraternal Association* : Vol. 4 : August 1914 to December 1918 / Immigration history research center ; ed. : W. Anastazievsky, comp. : R. Stepchuk. Saint Paul, 1994. 394 p.

References

1. Chubuk, M. (2003). *Bibliografichnyi dovidnyk zhurnalu «Suchasnist»*. 1961–2003 [Bibliographic guide to the journal «Modernity». 1961–2003]. Lviv, Ukraine: Kalvariya. [In Ukrainian].
2. Babych, Ye. K., Gamalii, G. I., Kaminska, K. V. (1999). *Vyzvolnyi shlyakh 1948–1998: systemaychnyi pokazhchyk zmistu*. [Ch. 1] [The liberation way of 1948–1998: syst. pointer content.]. Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

3. Volskyi, O. (2017). *Komunizm i selianstvo* [Communism and peasantry]. Znaj. ua. 23 trav. URL: <https://znaj.ua/history/komunizm-i-selyanstvo-chastyna-persha>. [In Ukrainian].
4. Dobko, T. (2002). *Visnyk: misiachnyk literatury, mystectva, nauky i gromadskogo zhyttia, 1933–1939: systemaychnyi pokazhchyk zmistu* [Herald: A Month of Literature, Arts, Science and Public Life, 1933–1939: Sist. index of content]. Kyiv; Vashington; Nyu-Jork, Ukraine. [In Ukrainian].
5. Dobko, T., Dudnik, O. (2017). *Bibliografichni posibnyky z istorii nacionalno-vyzvolnykh zmagany ukraïnskogo narodu (1917–1921 rr.) (persha polovyna XX st.)* [Bibliographic indexes to the history of the Ukrainian people's national liberation struggles (1917–1921) (first half of the 20th century)]. *Bibliotechnyi visnyk*. 6(242), (29–380). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
6. Dobko, T., Dudnik, O. (2018). *Bibliografichni posibnyky z istorii nacionalno-vyzvolnykh zmagany ukraïnskogo narodu (1917–1921 rr.) (druga polovyna XX st. - pochatok XXI st.)* [Bibliographic indexes to the history of the Ukrainian people's national liberation struggles (1917–1921) (the second half of the 20th century and the beginnings of the 21st century)] *Bibliotechnyi visnyk*. 1(243) (34–44). Ukraine. [In Ukrainian].
7. Dobko, T., Dudnik, O. (2017). *Bibliografichni posibnyky z istorii nacionalno-vyzvolnykh zmagany ukraïnskogo narodu (1917–1921 rr.) yak dzhereło encyklopedychnykh doslidzhen* [Bibliographic indexes to the history of the Ukrainian people's national liberation struggles (1917–1921) as a source of bibliographic research]. *In Ukrayinska encyklopedystyka. Regionalnyi aspekt: materialy V Mizhnar. nauk. konf. «Ukrayinska encyklopedystyka»* [materials of the V International scientific conference «Ukrainian's Encyclopedic»]. (34–43). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
8. Ilynska, L. (2016). *Zhurnal «Knygar»: litopys ukrainskogho pismenstva (1917–1920) : systemaychnyi pokazhchyk zmistu*. [Journal «Knygar»: Chronicle of Ukrainian Literature (1917–1920): Sist. Index of content]. Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].
9. Kozak, S. (2017–2018) *Istoriia ukraïnskoï diaspori na storinkakh chasopysu «Ukrayinski visti» (Nimechchyna, 1945 - SShA, 2000): systemnyi pokazhchyk zmistu: u 3 t.* [The history of the Ukrainian Diaspora on the pages of the Ukrainian News Magazine (Germany, 1945–USA, 2000): sist. Index of content: 3 t.]. Kyiv, Ukraine: Yaroslaviv Val. [In Ukrainian].
10. Babych, Ye., Patoka, V. (2002). *Lysty do Pryiateliv: knyzhky 1–176 (1953–1968): systemaychnyi pokazhchyk zmistu*. [Letters to the friends: books 1–176 (1953–1968): syst. Index of content]. Kiyiv ; New York, Ukraine: Odigitriya. [In Ukrainian].
11. Peredyrii, V. A. (2004). *Vidannya «Chervonoyi Kalyny» (1922–1939): ist.-bibliografichne doslidzhennia*. [The edition of «Red Kalina» (1922–1939): the historian-bibliographer. research]. Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].
12. Sarana, F. K. (1957). *Pokazhchyk do zhurnalu «Litopys revoliucii»* [The index to the magazine «Chronicle of the Revolution»]. *Naukovo-informaciyni Biuleten Arhivnoho upravlinnya URSS (pry Radi Ministriv URSS)* no. 3 (29), no. 4 (30). [In Ukrainian].

13. Reva, N. M. (1970). *«Zhyttia j revolyuciia». 1925-1934: systematychnyi pokazhchyk zmistu.* [«Life and revolution». 1925-1934: syst. index of content]. Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].
14. Savickiy, R. (1964). *Indeks zhurnalu Lysty do priyateliv: u 2 ch.: (bibliogr. pokazhchyk).* [Letters to the friends: in 2 parts.: [bibliogr. index.]. Krenford ; Nyu Dzherisi, USA: Vid. «Klyuchi». [In Ukrainian].
15. Gavur, M., Shandra, V. (1993). *Ukrayinskyi istoryk: zhurnal ukrainskoho istorichnoho tovarystva: pokazhchyk zmistu 1963-1992.* [Ukrainian historian: journ. Ukrain. society: index of content 1963-1992]. New York; Kyiv; Munhen, USA, Ukraine, Germany. [In Ukrainian].
16. Sakada, L. (1999). *Ukrayinskyi istoryk: zhurnal istorii i ukrayinoznavstva, 1(140). Rik XXXVI: pokazhchyk zmistu za roky 1963-1997.* [Ukrainian historian: journ. History and Ukrainian Studies, 1 (140). Year XXXVI: index content for the years 1963-1997]. Toronto; Kyiv; Lviv; München, Canada, Ukraine, Germany. [In Ukrainian].
17. Babych, Ye., Patoka, V. (2008). *Hronika 2000: systematychnyi pokazhchyk zmistu.* [Chronicles 2000: syst. index of content]. Kyiv, Ukraine: Fond spriannya rozvytku mistectv. [In Ukrainian].
18. Loshynska, N. V., Zaharkina, A. S. (2003). *Chervonyi shliakh (1923–1936): systematychnyi pokazhchyk zmistu.* [The Red Way (1923-1936): syst. index of content]. Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
19. Olejnyk, S. V. (2011). *Chervonyi shliakh: gromadsko-politichni i literaturno-naukovy misiachnyk (1923–1936 rr.): bibliografichni pokazhchyk zmistu chasopysu (na materialah fondu «Ridkisha knyga»).* [The Red way: public-political and literary-scientific month (1923–1936): bibliographer. index the content of the journ. (on materials of the Fund «Rare Book»)]. Ivano-Frankivsk, Ukraine. [In Ukrainian].
20. Yasinskyi, B. (2000). *Literaturno-naukovy visnyk: pokazhchyk zmistu. Tom I–109 (1898-1932).* [Literary and scientific journal: index. content. Volume 1-109 (1898-1932)]. Kyiv; New York, Ukraine, USA: Smoloskyp. [In Ukrainian].
21. Stepchuk, R. (Comp.). (1994). *Svoboda: a select index: official publication of the Ukrainian National Association, INC. A Fraternal Association.* (W. Anastazievsky (Ed.)). (Vol. 4). Saint Paul, USA: Immigration history research center.

Oleksandr Dudnik,
PhD (in History), Senior Researcher,
Vernadsky National Library of Ukraine
3, Holosiivskyi ave., Kyiv, 03039, Ukraine
e-mail: dudn70@ukr.net
tel.: (068) 151 74 13

Liberation Struggle of the Ukrainian People (1917-1921): Reflection in Bibliographic Indexes of Content

The article highlights and analyzes the bibliographic indexes of the contents of periodicals in which the history of the national liberation struggles of the Ukrainian people from the beginning of the 20th century is reflected. The indexes of the content, which were concluded on the basis of periodicals of Ukraine overseas, Ukrainian Soviet periodicals of the 20th and early 30th years of the twentieth century, as well as Ukrainian periodicals in the occupied West Ukrainian lands of the interwar period, were considered. At the same time, the content of a number of periodicals of the revolutionary and post-revolutionary periods remains little known to contemporary researchers. An example is the «Visti kombatanta», «Za derzhavnist'», «Golos derzhavnyka», «Ukrayina i svit».

Keywords: Ukrainian revolution of 1917–1921, periodicals, bibliographic indexes of magazine content, indexes of the content of newspapers, Ukrainian Diaspora.

Стаття надійшла до редакції 8.04.2019 р.

УДК 027.54(477)(01)

Ірина Лиханова,

кандидат історичних наук, науковий співробітник,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
e-mail: lihanova7422@nbuv.gov.ua
тел.: (044)524-26-97

**БІБЛІОГРАФІЧНІ ВИДАННЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО:
ВІХІ СТОЛІТНЬОГО ПОСТУПУ (1918–2018)**

У статті розглянуто серію показників, підготовлених у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського, які розкривають різносторонні аспекти її діяльності за сто років (1918–2018). Особливість та цінність цих показників у тому, що вони охоплюють не лише праці співробітників Бібліотеки, але й інших авторів, які торкаються історії цієї унікальної установи, висвітлюють теоретичні та методичні проблеми бібліотекознавства, бібліотечної справи, книгознавства, бібліографознавства, архівознавства, документознавства та інформаційної діяльності. Тут відображено й праці, видані за матеріалами унікальних фондів Бібліотеки. До 100-річчя Бібліотеки відділ національної бібліографії підготував показник «Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (2004–2018 рр.)», який хронологічно продовжує аналогічні попередні видання. Його електронна версія представлена на сайті НБУВ (www.nbuv.gov.ua). Матеріали аналізованих показників дають змогу читачеві простежити 100-річну історію становлення й розвитку Бібліотеки, оцінити науковий доробок її співробітників на ниві бібліотечної справи, зрештою, скористатися цим здобутком у практичній діяльності.

Ключові слова: Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, бібліографічний огляд, бібліотекознавство, бібліотечна справа.

Ці дві установи – Національна бібліотека
Української Держави та Українська Академія
наук мають першорядне національне значення,
вони повинні з'явитися могутніми чинниками
подальшого розвитку науки і освіти в Україні
і піднесення її духовних сил.

В. І. Вернадський

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (надалі – НБУВ)
– одна з найбільших бібліотек світу, потужний науково-дослідний,
інформаційно-культурний центр нашої держави. Її фонди налічують
© Лиханова І., 2019

15,7 млн документів і відповідно до українського законодавства є національним культурним надбанням України [3]. За роки незалежності НБУВ перетворилася на одну з комплексних, багатопрофільних установ НАН України в галузі гуманітарних і суспільних наук. Цьому значною мірою сприяло створення на початку 90-х років у структурі Бібліотеки за ініціативи тодішнього генерального директора, академіка О. С. Онищенко спеціалізованих наукових підрозділів, зокрема таких інститутів: рукопису, архівознавства, української книги (нині книгознавства), біографічних досліджень, бібліотекознавства, інформаційних технологій, а також Служби інформаційно-аналітичного забезпечення (СІАЗ).

У НБУВ сформувалися й успішно функціонують наукові школи на ниві бібліотекознавства, книгознавства, документознавства, бібліографознавства, кодикології та кодикографії, бібліометрії, наукометрії, збереження, консервації і реставрації книжкових та рукописних пам'яток. Бібліотека інтегрує рукописні, друковані та електронні ресурси, здійснює науково-дослідну роботу з документами на різних носіях інформації. У НБУВ готуються наукові кадри вищої кваліфікації в аспірантурі та докторантурі.

Бібліотека співпрацює з провідними вітчизняними та зарубіжними бібліотеками, науково-інформаційними установами та асоціаціями. Бібліотека – член IFLA, Бібліотечної асамблеї Євразії, Міжнародної асоціації наукових бібліотек, Міжнародної асоціації музичних бібліотек, архівів і документальних центрів. На базі НБУВ діє Рада директорів наукових бібліотек та інформаційних центрів академій наук – членів Міжнародної асоціації академій наук, Асоціації бібліотек України, Українського бібліографічного товариства. Бібліотека здійснює книгообмін з науковими установами, організовує міжнародні конференції, симпозіуми, наради з актуальних питань розвитку діяльності бібліотек у сучасному світі.

Становлення і розвиток Бібліотеки як комплексної науково-дослідної, бібліотечно-інформаційної та культурно-просвітницької установи відображено в бібліографічних показниках, які охоплюють видання НБУВ та літературу про її діяльність упродовж 1918–2018 рр. Цінність таких видань у тому, що вони, окрім праць співробітників Бібліотеки, фіксують доробок й інших авторів, які торкаються історії цієї унікальної установи, висвітлюють теоретичні та методичні проблеми з означених нами вище проблем. Тут відображено також і праці, видані за матеріалами фондів Бібліотеки, здебільшого унікальних.

До ювілеїв Бібліотеки такі показники готує відділ національної

бібліографії. У 1970 р. до 50-річчя Бібліотеки було видано покажчик «Центральна наукова бібліотека Академії наук УРСР, 1919–1969 рр.» [4]. Матеріали покажчика відображають багатоаспектну діяльність Бібліотеки за півстоліття як визначного культурно-освітнього і наукового закладу.

Покажчик включає праці відомих бібліотекознавців, книгознавців, бібліографів, зокрема таких як О. Андріївський, Д. А. Балика, Л. В. Беляєва, Я. Д. Бірюк, І. З. Бойко, Л. І. Гольденберг, Б. І. Зданевич, В. Ф. Іваницький, В. А. Ігнатієнко, Н. Ф. Королевич, Ф. П. Максименко, С. І. Маслов, О. М. Матвієнко, Ю. О. Меженко, С. Й. Петров, П. М. Попов, С. П. Постернак, Ф. К. Сарана, С. В. Сороковська, А. Д. Ульянова М. І. Ясинський та ін. Це насамперед теоретичні та методичні розробки, праці історичного змісту, бібліографічні покажчики, рецензії та бібліографічні огляди літератури.

За 50 років діяльності Бібліотеки побачили світ понад 200 праць, більшість із яких – це вагомні бібліографічні покажчики з різних галузей вітчизняної науки, історії книги та книгодрукування, біобібліографії, метабібліографії тощо. Зокрема, «Українська мова, 1918–1961 рр.», «Глини Української РСР, 1860–1960», «Фізична географія УРСР, 1840–1958», «Природні горючі гази Української РСР та їх використання (1917–1961)», «Хімічна мінеральна сировина УРСР, 1917–1963 рр.», «Історія економічної думки на Україні», «Слов'янська філологія на Україні (1958–1962)», двотомник «Т. Г. Шевченко: бібліографія літератури про життя і творчість, 1839–1959», «Матеріали до краєзнавчої бібліографії України, 1847–1929» Ф. П. Максименка, «Каталог інкунабулів бібліотеки АН УРСР» Б. І. Зданевича, «Розвиток радянської археології на Україні (1917–1966)» та «Археологічні дослідження на Україні (1917–1957)» І. Г. Шовкопляса та ін.

Зростання наукового потенціалу установи ілюструють матеріали покажчиків видань Бібліотеки та літератури про її діяльність, що вийшли у світ за цей період. У 1975 і 1979 рр. було видано покажчики, які включали публікації про діяльність Бібліотеки та праці її співробітників відповідно за 1970–1974 та 1975–1978 роки [5–6]. У 1993 р. до 75-річчя заснування Бібліотеки було видано покажчик «Центральна наукова бібліотека Академії наук ім. В. І. Вернадського, 1918–1993 рр.» [7]. Під керівництвом завідувача відділу національної бібліографії В. Ю. Омелячука над покажчиком працювали досвідчені бібліографи Л. С. Новосьолова, Н. М. Погребецька, Л. М. Ковінченко, О. О. Фіклістова, М. Д. Бойченко, Т. Є. Яковець, Е. П. Євженко, І. І. Діденко, О. В. Чупрієнко, І. Г. Шовкопляс, Р. С. Жданова.

Нові соціально-політичні реалії позначилися на принципах відбору

відповідних джерел. Укладачі прагнули з максимальною повнотою показати діяльність Бібліотеки. Особливо цінним було те, що до покажчика увійшли матеріали за перший рік діяльності Бібліотеки (1918 р.), «реабілітована література», праці про її діяльність із часописів української діаспори, що є у фондах Бібліотеки, зокрема «Сучасність» (Мюнхен), «Визвольний шлях» (Лондон), «Українська книга» (Філадельфія), «Україна в світі» (Торонто) та ін.

Використовувалися й бібліографічні посібники, зокрема щорічник «Інформаційний покажчик бібліографічних праць, виконаних бібліотеками та науковими установами системи Академії наук УРСР у ... році» (1972–1988), бібліографічний покажчик «Бібліотекознавство і бібліографія», «Бібліографічний покажчик наукових праць Української еміграції, 1920–1931 рр.» тощо.

Основу покажчика складають матеріали попередніх видань, що охоплюють період діяльності Бібліотеки з 1919 по 1978 рр. Подальші відомості (1979–1989 рр.) було взято із картотеки видань про історію та діяльність Бібліотеки, зібрану й опрацьовану у відділі національної бібліографії. Опрацьовано й річні звіти Бібліотеки, «Літописи друку» тощо.

На відміну від попередніх видань до покажчика 1993 р. не було включено праці співробітників Бібліотеки з інших галузей знання, публікації про співробітників та методичні матеріали з обмеженим накладом. Записи у покажчику систематизовано відповідно до структури попередніх видань, що розкриває основні напрями багатоаспектної діяльності Бібліотеки. У межах кожного розділу бібліографічні описи розміщено в хронологічній послідовності, у межах року – за алфавітом прізвищ авторів або назв творів.

Покажчик доповнено новими розділами: «Автоматизація бібліотечно-бібліографічних процесів», «Архівознавство» та «Архівні фонди» (до бібліотеки надійшли архівні фонди Академії наук України). У розділі «Організація каталогів і картотек» з'явився новий підрозділ «Електронний каталог». Допоміжний апарат покажчика складається з іменного покажчика та хронологічного списку видань Бібліотеки.

Покажчик «Центральна наукова бібліотека Академії наук ім. В. І. Вернадського, 1918–1993 рр.» було видано в той час, коли Бібліотека розпочала роботу над програмою «Національна бібліографія України», яка передбачала розроблення теоретико-методологічних засад національної бібліографії та створення бібліографічних видань. Серед першочергових завдань – визначення джерельної бази. Співробітники відділу наукової бібліографії (нині відділ національної бібліографії)

одночасно зі укладанням покажчика вивчали й джерела національної бібліографії.

Отже, покажчик містить значний масив видань, що висвітлюють теоретичні та практичні аспекти національної бібліографії. Перш за все це законодавчі акти, постанови й розпорядження урядів, положення, які регламентують діяльність Бібліотеки в галузі бібліографії, резолюції конференцій та нарад, оскільки саме вони відображають об'єктивний розвиток національної бібліографії – «Закон про утворення фонду Національної бібліотеки Української держави» (1918); «Закон про друковані видання, ухвалений Радою народних міністрів, затверджений 26 січня 1919 р.», «Резолюції Першої конференції наукових бібліотек» (1925), «Протокол наради, присвяченої складанню «Бібліографії української книги 1798–1914 рр.» (1945) тощо.

Концепція національної бібліографії, розроблена НБУВ, базується на положеннях Резолюції першої конференції наукових бібліотек УРСР 1925 р., науково-методичних розробках Комісії бібліотекознавства та бібліографії Всенародної бібліотеки України, теоретичних працях відомих бібліографів: В. Ф. Іваницького, М. І. Сагарди, Ф. П. Максименка, Ю. О. Меженка, С. І. Маслова, М. І. Ясинського.

Представлені у покажчику бібліографічні посібники використовувалися в подальшій роботі зі створення Українського бібліографічного репертуару. Це такі покажчики як «Бібліографія української преси (1816–1916)» В. А. Ігнатієнка, «Матеріали до краєзнавчої бібліографії України, 1849–1929» Ф. П. Максименка, «Систематичний каталог видань Всеукраїнської академії наук, 1918–1930», «Україномовна преса Росії, 1905–1907» тощо.

Джерельна база дослідження «Національна бібліографія України» не вичерпувалася виключно матеріалами згаданого вище покажчика, водночас саме наукові праці співробітників Бібліотеки мали вирішальний вплив на розвиток української бібліографії.

До 80-річчя заснування Бібліотеки у 1998 р. було видано покажчик «Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, 1918–1998: бібліографічний покажчик літератури за 1993–1998». [1] У 2005 р. вийшов покажчик «Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (1993–2003 рр.)» [2].

У порівнянні з попередніми виданнями загальна кількість публікацій, які розкривають діяльність Бібліотеки, значно збільшилася. Це пояснюється

перш за все тим, що активізувалася науково-дослідна робота. Протягом десяти років (з 1993 по 2003 р.) співробітниками було захищено 50 дисертацій (чотири з них – докторські).

Помітно активізувалася участь працівників Бібліотеки у регіональних, загальноукраїнських та міжнародних наукових конференціях. Крім того, велика кількість публікацій присвячена й щорічній міжнародній науковій конференції «Бібліотека. Наука. Комунікація», яка проходить на базі НБУВ.

З'явилися й нові періодичні видання, які висвітлюють її діяльність («Бібліотечний форум України», «Бібліотечна планета», «Науково-технічна інформація», «Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія» та ін.).

Бібліографічний покажчик «Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (2004–2018 рр.): науково-бібліографічний покажчик видань бібліотеки та літератури про її діяльність» хронологічно продовжує попередні видання. При підготовці покажчика опрацьовано бази даних «Праці співробітників НБУВ» та «Бібліотекознавча література» Інституту бібліотекознавства, звіти про науково-дослідну роботу Бібліотеки та її підрозділів за 2004–2018 рр. тощо. Використано також інтернет-ресурси, які містять повнотекстові видання, відсутні в фондах Бібліотеки.

Вчені НБУВ мають значні здобутки щодо вивчення, збереження рукописної, книжкової та документальної спадщини України, створення національної бібліографії, розвитку української біографістики. Упродовж 2004–2018 рр. співробітники НБУВ успішно захистили 73 дисертації, 10 з яких – докторські.

Покажчик подає відомості про праці відомих дослідників у галузі бібліотечної справи та бібліотекознавства, книгознавства, бібліографознавства, документознавства, біографістики, мережових соціальних комунікацій, зокрема таких: Л. В. Беляєва, Н. П. Бондар, О. А. Вакульчук, О. М. Василенко, І. Д. Войченко, О. В. Воскобойнікова-Гузєва, Т. А. Галькевич, О. М. Гальченко, В. М. Горовий, Т. Ю. Гранчак, Л. М. Гутник, Т. В. Добко, Л. А. Дубровіна, С. С. Кіраль, Г. І. Ковальчук, Л. Й. Костенко, Т. Л. Кулаковська, К. В. Лобузін, С. М. Ляшко, Н. І. Малолетова, Л. С. Новосолова, О. С. Онищенко, В. Ю. Омельчук, Т. П. Павлуша, В. І. Попик, Ю. М. Половинчак, Н. В. Стрішенець, О. П. Степченко, О. К. Супронюк, І. О. Ціборовська-Римарович, В. С. Чижко, Г. В. Юхимець, Т. А. Якубова, Л. М. Яременко, О. М. Яценко та ін.

Щорічно НБУВ публікує понад 30 книжкових наукових видань –

колективних та індивідуальних монографій, збірників документів, довідкових бібліографічних, науково-інформаційних, науково-методичних посібників, продовжуваних фахових збірників наукових праць.

Серед них – такі фундаментальні видання як «Книга в Україні, 1861–1917: матеріали до репертуару української книги» у 20-ти томах, «Видання Івана Федорова та Петра Мстиславця з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: дослідження, попримірниковий опис» Н. П. Бондар, «Слов'янська кирилична рукописна книга XII–XIII ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Каталог. Кодиколого-палеографічне та графіко-орфографічне дослідження. Палеографічний альбом» Л. А. Гнатенко, «Книжкові знаки на книгах із колекції рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: каталог» Л. М. Дениско, «Українські нотні видання 1924–1930 років у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: (вокальна музика): науковий каталог» Л. В. Івченко, «Бібліографія праць В. І. Вернадського. Література про життя та діяльність», «Симон Петлюра на сторінках українських газет 1917–1920 років: матеріали до біобібліографії», Мідні гравірувальні дошки українських друкарень XVII–XIX ст. у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: каталог», «Тарас Григорович Шевченко: бібліографія видань творів, 1840–2014», «Кобзар» Т. Г. Шевченка у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: книгознавче та бібліографічне дослідження» Л. В. Беляєвої та І. Д. Войченко, «Світова економічна криза: причини, наслідки, шляхи подолання: бібліогр. покажчик (2008–2012)», «Схід і Південь України: час, простір. соціум: у 2 т. Т. 2: матеріали до бібліографії» тощо.

Співробітники Бібліотеки підготували довідники архівних документів, що зберігаються в архівних і рукописних підрозділах Бібліотеки, а також архівних установах Києва. Зокрема, у комплексному дослідженні Л. А. Дубровіної та Т. І. Малолетової «Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943). Дослідження. Анований покажчик. Публікації документів» вперше представлено документи з історії бібліотек Києва періоду нацистської окупації 1941–1943 рр., оперативного штабу окупованих східних областей, рейхскомісара України, Київської міської управи, які зберігаються в київських архівах.

Довідник Н. Кашеварової і Н. Малолетової «Деятельность Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга в оккупированной Европе в

період Второй мировой войны. Справочник-указатель архивных документов из киевских собраний» (Київ, 2006) репрезентує кількість і зміст київського, найбільшого з відомих, масиву документів Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга, що здійснював у період Другої світової війни тотальну конфіскацію та привласнення Третім рейхом культурних і наукових цінностей, створення ідеологічних обґрунтувань завоювань рейху. Він зберігається в Києві у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України і налічує понад 100 тис. документів. Крім того, у Довіднику представлено документи, пов'язані з діяльністю Оперативного штабу, що зберігаються в фонді рейхскомісара України. Довідник містить поглиблену інформацію про діяльність Штабу як в окупованих східних, так і в західних областях Європи. Видання розраховане на широке коло дослідників Третього рейху.

Путівник «Архіви, колекції та зібрання державних, громадських та релігійних установ з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського» є продовженням серії науково-довідкових видань, що розкривають склад та зміст багатопрофільних фондів Інституту рукопису НБУВ. Він присвячений колекційним фондам світських та релігійних установ, організацій, навчальних закладів, установ культури, просвітницьких товариств, документи яких з тих чи інших причин були передані на зберігання до НБУВ.

Видання «Особові архівні фонди вчених НАН України в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: путівник» (Київ, 2017) містить дані про кількісний і видовий склад комплексу документів особових архівних фондів видатних вчених Національної академії наук України, що зберігаються в інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського і містять інформацію про життя та діяльність визначних осіб української науки, діяльність НАН України від початку її заснування до сьогодення та хронологічно охоплюють період від середини XVIII до початку XXI століття.

У 2018 р. до 100-річчя Національної Академії наук України Бібліотека видала перший том документів і матеріалів, що розкривають історію заснування і розвиток Академії у 1918–1945 рр. «Національна Академія наук України – 100: головні тенденції розвитку і здобутки: документи і матеріали». Видання підготовлено Інститутом архівознавства і вийшло у серії «Джерела з історії науки в Україні».

Бібліотека видала й ґрунтовні публікації видатних писемних пам'яток з

власних фондів. Зокрема, покажчик «Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (2004–2018)» містить описи перших публікацій в Україні видань Псалтиря в перекладі П. С. Морачевського українською літературною мовою (1865) та збірника релігійних творів «Лікарство на оспалый оумысль чоловічий (Острог, 1607)», який упорядкував Дем'ян Наливайка та ін.

Покажчик складається з 14-ти розділів, кожен із яких побудовано за хронологією, а в межах року – за алфавітом прізвищ авторів або назв творів: Офіційні матеріали; Бібліотека в контексті суспільного життя; Історія Бібліотеки; Діяльність структурних підрозділів Бібліотеки; Обслуговування читачів і органів державної влади та управління; Фонди і каталоги; Науково-дослідна та науково-організаційна діяльність; Бібліотечні електронні ресурси і технології; Співпраця Бібліотеки з установами України та міжнародні зв'язки; Бібліотечні кадри. Персоналії; Приміщення та інтер'єр Бібліотеки; Докторські дисертації; Кандидатські дисертації; Видання Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Загальна кількість бібліографічних записів складає понад 5 тис. позицій. Всі матеріали опрацьовано de visu. Для зручності користування виданням і з метою повнішого розкриття його змісту подано іменний та предметний покажчики. Електронна версія покажчика доступна для користувачів на порталі НБУВ (www.nbuv.gov.ua).

Отже, матеріали аналізованих покажчиків дають змогу читачеві простежити 100-річну історію становлення й розвитку Бібліотеки, оцінити науковий доробок її співробітників на ниві бібліотечної справи, зрештою, скористатися цим здобутком у практичній діяльності.

Список бібліографічних посилань

1. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, 1918–1998 : бібліогр. покажч. літератури за 1993–1998 рр. / НАН України ; уклад. Н. М. Погребельська, В. В. Матусевич ; відп. ред. В. Ю. Омельчук. Київ, 1998. 165 с.
2. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (1993–2003 рр.) : наук.-бібліогр. покажч. видань бібліотеки та літератури про її діяльність / НАН України ; уклад. Н. М. Погребельська ; наук. ред. В. Ю. Омельчук. Київ, 2005. 518 с.
3. Попик В. Здобутки, проблеми, завдання і перспективи розвитку Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. *Бібліотечний вісник*. 2018. № 1. С. 20–27.
4. Центральна наукова бібліотека Академії наук УРСР : бібліогр. покажч., 1919–1969 рр. / Акад. наук. УРСР ; уклад. К. О. Коваленко, Л. Г. Битюцька,

- В. В. Павлова, Н. О. Земець ; відп. ред. С. К. Гутянський. Київ, 1970. 295 с.
5. Центральна наукова бібліотека Академії наук УРСР : покажч. літератури, 1970–1974 рр. / Акад. наук. УРСР ; уклад. К. І. Скокан, О. Я. Лук'яненко, М. К. Погребняк. Київ, 1975. 51 с.
6. Центральна наукова бібліотека Академії наук УРСР : бібліогр. покажч., 1975–1978 рр. / Акад. наук. УРСР ; уклад. С. В. Сороковська ; відп. ред. С. К. Гутянський. Київ, 1979. 85 с.
7. Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського Академії наук України : бібліогр. покажч., 1918–1993 / НАН України ; уклад. І. Г. Шовкопляс, Р. С. Жданова, Н. М. Погребельська, Л. С. Новосолова, М. Д. Бойченко ; Т. Є. Яковець ; відп. ред. : О. С. Онищенко, В. Ю. Омельчук. Київ, 1993. 299 с.

References

1. Pohrebetska, N., Matusevych, V., Omelchuk, V. (Comp.). (1998). *Natsionalna biblioteka Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho, 1918-1998: bibliohr. pokazhch. literatury za 1993-1998 rr.* [Vernadsky National Library of Ukraine 1918-1998: bibliographer. pointer literature for 1993-1998] Kyiv, Ukraine: NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
2. Pohrebetska, N., Omelchuk, V. (2005). *Natsionalna biblioteka Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho (1993-2003 rr.): nauk.-bibliohr. pokazhch. vydan biblioteky ta literatury pro yii diialnist.* [Vernadsky National Library of Ukraine (1993-2003): scientific-bibliography pointer of library publications and literature on its activities] Kyiv, Ukraine: NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
3. Popuk, V. (2018). *Zdobutky, problemy, zavdannia i perspektyvy rozvytku Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho* [The achievements, problems, tasks and perspectives of the development of the Vernadsky National Library of Ukraine]. *Biblioteknyi Visnyk*, 1, 20-27. [In Ukrainian].
4. Kovalenko, K., Bytiutska, L., Pavlova, V., Shemets, N., Hutianskyi, S. (Comp.). (1970). *Tsentralna naukova biblioteka Akademii nauk URSR: bibliohr. pokazhch., 1919-1969 rr.* [Central Scientific Library of the Academy of Sciences of the UkrSSR: bibliographic index, 1919-1969] Kyiv, Ukraine: Akad. nauk. URSR. [In Ukrainian].
5. Skokan, K., Lukianenko O., Pohrebniak, M. (Comp.). (1975). *Tsentralna naukova biblioteka Akademii nauk URSR: pokazhch. literatury, 1970-1974 rr.* [Central Scientific Library of the Academy of Sciences of the UkrSSR: index. Literature, 1970-1974] Kyiv, Ukraine: Akad. nauk. URSR. [In Ukrainian].
6. Sorokovska, S., Hutianskyi, S. (Eds.). (1979). *Tsentralna naukova biblioteka Akademii nauk URSR: bibliohr. pokazhch., 1975-1978 rr.* [Central Scientific Library of the Academy of Sciences of the UkrSSR: bibliographic index, 1975-1978] Kyiv, Ukraine: Akad. nauk. URSR. [In Ukrainian].
7. Shovkoplias, I., Zhdanova, R., Pohrebetska, N., Novosolova, L., Boichenko, M., Yakovets, T. (Comp.). Onyshchenko, O., Omelchuk, V. (Eds.). (1993). *Tsentralna naukova biblioteka im. V. I. Vernadskoho Akademii nauk Ukrainy: bibliohr. pokazhch.,*

1918-1993 [Central Scientific Library named after. V. I. Vernadsky of the Academy of Sciences of Ukraine: bibliographic index, 1918-1993]. Kyiv, Ukraine: NAN Ukrainy. [In Ukrainian].

Iryna Lykhanova,

PhD, Research fellow, national bibliography department,
Vernadsky National Library of Ukraine

e-mail: lihanova7422@nbuv.gov.ua

tel.: 044 524 26 97

**Bibliographic publications of Vernadsky National Librari of Ukraine:
milestones of centenary advancement (1918–2018)**

The article presents a bibliographic review of a series of pointers, prepared by Vernadsky National Library of Ukraine, revealing the multiplesided aspects of its activity for a hundred years (1918–2018). Peculiarity and value of these pointers – is that they include not only the works of the Library staff, but also works of the other authors, touching upon the history of this unique institution, cover theoretical and methodological problems of library science, librarianship, bibliography science, bibliography, archival science, document science and information activities. The article also reflects works, published on the materials of the unique funds of the Library. By the 100th Anniversary of the Library, the Department of National Bibliography prepared Pointer «Vernadsky National Library of Ukraine (2004–2018)», which chronologically continues similar previous editions. Its electronic version is available on the NBuv website (www.nbuv.gov.ua). Materials of the analyzed pointers allow reader to trace the 100-year history of the formation and development of the Library, to evaluate scientific achievements of its employees in the field of library business, and eventually, to take advantage of this achievement in practice.

Keywords: Vernadsky National Librari of Ukraine, bibliographic review, library science, library studies.

Стаття надійшла до редакції 8.04.2019 р.

УДК 014.3:050(477-87):314.151.3-054.7(477)

Павло Штих,

молодший науковий співробітник,

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Голосіївський проспект, 3, м. Київ, 03039, Україна

e-mail: shtykh@nbuv.gov.ua

тел.: +38(063)725 47 45

**ДОСЛІДЖЕННЯ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ
КРИЗЬ ПРИЗМУ ПОКАЖЧИКІВ ЗМІСТУ
УКРАЇНСЬКИХ ЧАСОПИСІВ**

У статті розглядаються показники змісту українських часописів, зокрема, підготовлені Сергієм Козаком, як важливий складник дослідження історії української еміграції після Другої світової війни. Здійснено огляд цих часописів та проаналізовано характерні ознаки кожного з них.

Ключові слова: бібліографічні показники, показники змісту, українська еміграція, діаспора, Сергій Козак.

Питання еміграції українців ще відносно нещодавно вивчалось недостатньо об'єктивно та досить упереджено, з позицій тогочасних ідеологічних засад. Тому логічно, що зі здобуттям Україною незалежності протягом останніх більш ніж двох десятиліть спостерігається зростання наукового інтересу до дослідження цього питання, до вивчення життя та діяльності людей, які через ідеологічні, політичні, суспільні чинники були змушені покинути материкову Україну. Чільне місце в масиві джерел до вивчення цієї проблеми займають періодичні видання української еміграції, особливо ті, які виходили в світ без державної підтримки, фактично на ентузіазмі окремих людей, що робить ці видання особливо цікавими, глибокими, різноплановими і дозволяє дослідити найрізноманітніші аспекти життя та творчості письменників, науковців, філософів, митців, які довгий час перебували за завісою незвіданого.

Значною підмогою для дослідників є показники змісту, зокрема, низка показників змісту українських еміграційних періодичних видань, підготовлених Сергієм Борисовичем Козаком [11] – дослідником української діаспори, журналістом, літературознавцем. Їхня підбірка є різноплановим прикладом таких видань. Серед них бібліографічні

© Штих П., 2019

посібники: «Аргентинські запорожці: з думою про Україну», «Київ» на вулицях Філадельфії», «Нові дні» на берегах Онтаріо», «Українські вісті» в Європі й Америці», «Історія української діаспори на сторінках часопису «Українські вісті» (Німеччина, 1945 – США, 2000)», «Раритети української діаспори».

Видання «Аргентинські запорожці: з думою про Україну» [1] вміщує хронологічний та систематичний показники змісту літературно-мистецького журналу «Пороги». Допоміжний апарат – алфавітний показник авторів та показник імен.

Рис. 1. Аргентинські запорожці: з думою про Україну

«Пороги» – перший український часопис літературного спрямування на всю Західну півкулю. Видавався в Аргентині з жовтня 1949 року до кінця 1957-го. Його редакторами були: Анатоль Галан, Олекса Сацюк, Ігор Качуровський. На сторінках журналу за 8 років існування надруковано понад 800 матеріалів. Переважно це поетичні, прозові твори, переклади творів світової літератури (Джордж Гордон Байрон, Райнер Марія Рільке, Шарль Бодлер, Оскар Вайлд, Генріх Гайне, Марія Конопніцка, Вільям Шекспір та ін.). Також значна увага надавалась рецензіям, відгукам, оглядам, інформації про події, літературно-мистецьке життя, діяльність українських видавництв тощо.

Авторами були і ті, хто перебував в Аргентині (Анатоль Галан, Ігор Качуровський, Марія Цуканова, Олекса Пацюк), і представники інших країн: Австралія (Василь Онуфрієнко, Олекса Рань), Великобританія (Галія Мазуренко), Німеччина (Михайло Орест), Франція (Софія Наумович), США (Галина Журба, Юрій Косач), Канада (Федір Одрач). Також з виданням співпрацювали скульптори, художники, науковці, співаки, завдяки чому стало можливим розширити жанрові рамки часопису.

Посібник «Київ» на вулицях Філадельфії» [6] включає хронологічний та систематичний показники змісту літературно-мистецького часопису (а з 1954 року – журналу літератури, науки, мистецтва, критики і суспільного життя) «Київ». Допоміжний апарат – алфавітний показник авторів та показник імен.

Рис. 2. «Київ» на вулицях Філадельфії

«Київ» [4] – часопис української діаспори, який виходив у Філадельфії з липня 1950 р. по листопад 1964 р. і нараховує 87 номерів (чисел). Засновник і редактор – Богдан Романенчук. Однією з особливостей є те, що «Київ» став першим найоб'ємнішим літературно-мистецьким журналом у США: переважна більшість номерів нараховує понад 48 сторінок. Часопис вміщує публікації філологічної галузі: поезію, прозу, переклади, літературну критику, огляди й рецензії, імена і дати тощо.

Серед авторів: Євген Маланюк, Тодось Осмачка, Анатолій Гак, Григорій Лужницький, Святослав Гординський, Іван Коровицький, Остап і Марта Тарнавські, Оксана Керч та інші. Загалом – 390 авторів.

Багато уваги у часописі приділялося письменникам материкової України (Микола Бажан, Іван Драч, Ліна Костенко, Максим Рильський, Юрій Янович та ін.). Окремо варто виділити шевченківську тематику, адже друкувалися не лише твори Тараса Шевченка, а й історія написання творів, дослідження, наукові статті, повідомлення про еміграційні видання, присвячені Шевченку, спогади тощо.

Окрім літературних творів, оглядів книжкових новинок, освітлювалися й літературно-мистецькі події (виставки, творчі вечори тощо), спогади, сторінки щоденників, епістолярій та ін.

Особливістю журналу є розділ «Бібліографія», який за обсягом матеріалів переважає будь-яку з інших рубрик, що робить часопис унікальною базою для дослідження діаспорної бібліографістики, яку не знайти в інших періодичних виданнях української еміграції.

«Нові дні» на берегах Онтаріо» [7] – показник змісту часопису «Нові дні». Матеріал основної частини показника викладено в хронологічній послідовності і супроводжується поясненнями автора. Допоміжний показник – іменний. Доцільно було б зробити допоміжний предметний показник, оскільки хронологічна побудова ускладнює тематичний пошук інформації.

Рис. 3. «Нові дні» на берегах Онтаріо

«Нові дні» – часопис української діаспори з майже півстолітньою історією. Він виходив у Торонто з лютого 1950 року по листопад 1997-го і нараховує 573 номери. Журнал багатоаспектно відображає громадсько-політичне, літературно-мистецьке, культурне, суспільне життя українців

усього світу. На його сторінках – тисячі непересічних публікацій письменників, поетів, журналістів, публіцистів, літературознавців, художників, учених, критиків, державних, церковних, громадських та політичних діячів. Серед авторів: Іван Багряний (Лозов'яга), Леся Богуславець (Олескандра Ткач), Мар'ян Дальний (Горгота), митрополит Іларіон (Іван Огієнко), Василь Чапленко, Ганна Черинь (Галина Грибінська), Дмитро Чуб (Нитченко), Юрій Шерех (Шевельов) та ін.

Засновником часопису, носієм ідеї «універсального журналу, який би не належав партіям, відзначався вільністю думки» та головним редактором до 1969 року був Петро Волиняк (Чечет). Після нього редакторами були Дмитро Кислиця (Ієвлів) – 1970–1976 рр., Вадим Сварог (Балах) – 1977 р., Мар'ян Дальний (Горгота) – 1978–1997 рр.

«Українські вісті» в Європі й Америці [10] – бібліографічний показник змісту унікального часопису, в якому представлено найбільш повну картину життя української діаспори від середини ХХ до початку ХХІ ст. Основна частина показника – повний зміст номерів газети за хронологією. Допоміжний апарат – пояснення скорочень назв установ, об'єднань, періодичних видань, словник криптонімів і псевдонімів, іменний показник.

Рис. 4. «Українські вісті» в Європі й Америці

«Українські вісті» («УВ») – газета з найдовшою історією видання серед часописів української еміграції після Другої світової війни. Виходила протягом 55 років (з листопада 1945 року по травень 2000-го) у Німеччині (Новий Ульм), а згодом у США (Детройт) і нараховує 3398 номерів (чисел). Започаткована українцями зі східних і центральних українських земель.

Важко переоцінити значення «УВ» для дослідження діяльності як різноманітних організацій української еміграції (громадсько-політичних, наукових, освітніх, мистецьких, церковних, літературних), так і окремих громадсько-політичних діячів, акторів, науковців, письменників, священників тощо.

На сторінках газети – понад 50 тисяч публікацій (статей, інформаційних заміток, уривків художніх творів, нарисів, спогадів, репортажів та ін. матеріалів) найвідоміших літераторів української діаспори, членів Об'єднання українських письменників «Слово», Мистецького українського руху (МУРу), представників інших літературних угруповань і тих, хто не належав до жодного з них: Івана Багряного, Юрія Шереха, Василя Барки, Віталія Бендера, Володимира Винниченка, Олекси Гай-Головка, Докії Гуменної, Любові Дражевської, Галини Журби, Анатолія Гака (Мартина Задеки), Ігоря Качуровського, Юрія Клена, Дмитра Нитченка, Михайла Ситника, Дмитра Солов'я, Василя Чаплєнка та ін.

Цей часопис є одним з найважливіших серед небагатьох джерел вивчення теми українських переміщених осіб (Ді-Пі) [8] у Західній Німеччині та Австрії, оскільки його започатковано у таборі для переміщених осіб (м. Новий Ульм) саме свідками і учасниками тих подій (1945–1951).

Ще однією значною темою на сторінках «УВ» є тема волинської літературної еміграції [2]: понад 600 публікацій щонайменше 40 авторів (Улас Самчук, Олег Ольжич, Юрій Косач, Петро Волиняк, Василь Гришко, Леонід Мосендз та ін.).

Чимало статей присвячено партійно-політичному життю, історії, шевченкіані [3], освіті, церковному життю, видавничій діяльності тощо.

Дослідникам також стане в нагоді тритомний систематичний показник змісту «Історія української діаспори на сторінках часопису «Українські вісті» (Німеччина, 1945 – США, 2000)» [5] – ґрунтовне бібліографічне дослідження матеріалів «УВ», на сторінках якого – багатогранне життя українців з усього світу (Австралії, Аргентини, Бельгії, Бразилії, Венесуелі, Іспанії, Канаді, Німеччині, США, Франції, Швеції та багатьох інших країн).

Показник складається з тридцяти семи тематичних розділів, зокрема: «Українці у світі», «Благодійництво, допомога Україні», «Видавнича діяльність (Друкарні, видання, книгарні)», «Голодомор в Україні (1932–1933 рр.)», «Гумор і сатира», «Діяльність ДОБРУСу й СУЖЕРО», «Земля батьків (Символіка, звичаї, історичне краєзнавство)», «Із церковного життя», «Імена і дати», «Література. Критика. Час», «Мистецтво (Кіно. Концерти. Театр)», «Освіта (Основи національного виховання, шкільництво, вища школа, курси українознавства)», «Партійно-політичне життя української еміграції (Статті, заяви, звернення, полеміка)», «Політв'язні, дисиденти, правозахисний рух», «Преса. Радіо. Інформація», «Слідами нашої історії», «Спогади. Щоденники», «Спорт», «Тема «Іван Багряний»», «Українська «планета Ді-Пі»», «Українська наука (УВАН, НТШ, УВУ). Мова», «Фундація ім. І. Багряного (Історія створення та діяльності)», «Чорнобильська тема», «Шевченкіана» та ін.

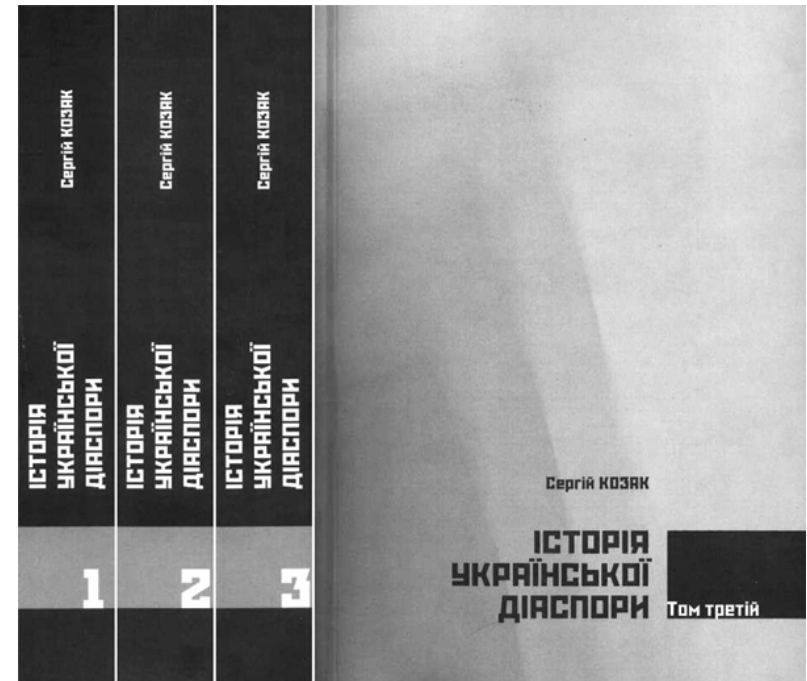

Рис. 5. Історія української діаспори на сторінках часопису «Українські вісті» (Німеччина, 1945 – США, 2000)

Зазначені вище та інші показники змісту увійшли до фундаментального чотиритомника Сергія Козака «Раритети української діаспори» [9].

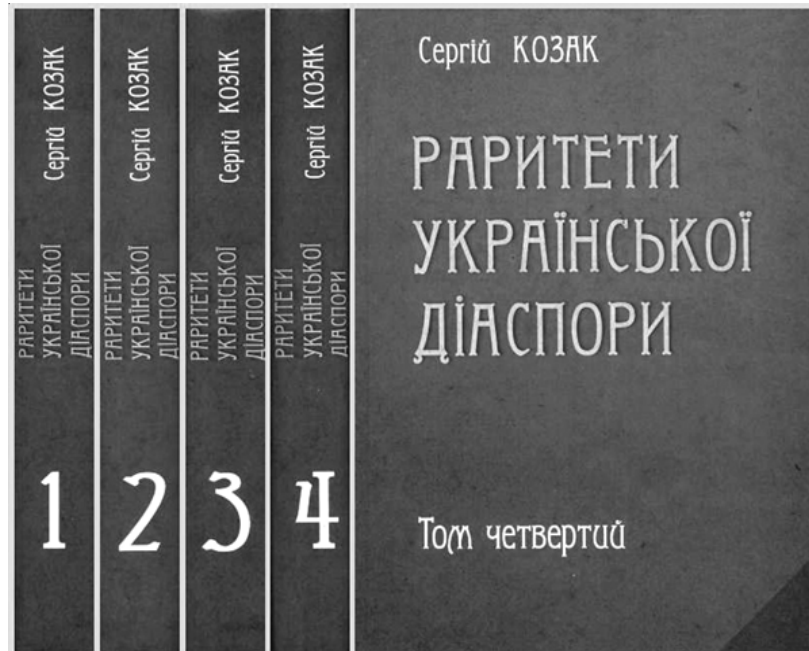

Рис. 6. Раритети української діаспори

Як бачимо, представлені часописи висвітлюють широку гаму життя українців поза Україною: культурну, релігійну, громадсько-політичну. Але, незважаючи на підвищення інтересу протягом останніх років до вивчення історії української еміграції, постійно виявляються недосліджені сторінки, доказом чого слугують нові монографії, збірники, статті з цієї проблематики.

Розглянуті показники Сергія Козака займають поважне місце серед джерел, що розкривають інформаційний масив еміграційних документів, доносять до нас цілісну картину життя українців поза межами материкової України, дають змогу прослідкувати за розвитком друкованого слова, преси, літератури української діаспори у різних куточках світу, ознайомитися з

незнаними досі публікаціями відомих авторів. Вони є ваговою базою для дослідження історико-культурної спадщини української еміграції – однієї з найбільших і найпомітніших у світі.

Список використаних джерел

1. Козак С. Аргентинські запорожці : з думою про Україну. *Журнал «Пороги» : історія, зміст, автори*. Київ, 2015. 156 с. («Часописи української діаспори»).
2. Козак С. Волинська літературна еміграція на сторінках газети «Українські вісті» (1945–2000). *Вісник Книжкової палати*. 2011. № 12. С. 30–34.
3. Козак С. Б. Дух і Слово Кобзаря на сторінках часопису «Українські вісті» : 1945–2000 (Німеччина, США). *Наукові записки Інституту журналістики*. 2015. Т. 58. С. 197–203.
4. Козак С. Б. З архівів діаспори: журнал «Київ». *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2017. Вип. 21. С. 318–329.
5. Козак С. *Історія Української діаспори на сторінках часопису «Українські вісті» (Німеччина, 1945 – США, 2000) : систематичний показник змісту : у 3 т.* Київ, 2017–2018. Т. 1. 2017. 656 с. ; Т. 2. 2017. 640 с. ; Т. 3. 2018. 616 с.
6. Козак С. «Київ» на вулицях Філадельфії : бібліографічний показник. Київ, 2016. 448 с.
7. Козак С. «Нові дні» на берегах Онтаріо : бібліографічний показник змісту журналу «Нові дні» (1950–1997. Канада). Київ, 2015. 670 с. («Часописи української діаспори»).
8. Козак С. Проблема Ді-Пі в часописі «Українські вісті». *Вісник Книжкової палати*. 2013. № 11. С. 32–34.
9. Козак С. *Раритети української діаспори : у 4 т.* Київ, 2016–2017. Т. 1 : «Українські вісті» (Німеччина: 1945–1967). 2016. 592 с. ; Т. 2 : «Українські вісті» (Німеччина – США : 1968–2000). 2016. 560 с. ; Т. 3 : «Нові дні» (1950–1997). 2016. 592 с. ; Т. 4 : Літературні часописи (Австрія, Аргентина, Канада, Німеччина, США). 2017. 532 с.
10. Козак С. «Українські вісті» в Європі й Америці (1945–2000) : бібліографічний показник змісту газети «Українські вісті» : у 2 т. Київ, 2010. Т. 1 : 1945–1967. 592 с. ; Т. 2 : 1968–2000. 560 с.
11. Ткаченко В. І. Козак Сергій Борисович. *Енциклопедія Сучасної України* / НАН України, Наук. т-во ім. Шевченка, Ін-т енциклопед. дослідж. Київ, 2013. Т. 13 : Киї-Кок / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. С. 619.

References

1. Kozak, S. (2015). *Arhentyynski zaporozhtsi: z dumoiu pro Ukrainu (Zhurnal «Porohy»: istoriia, zmist, avtory)*. [«Pogohy» journal: history, content, authors]. Kyiv, Ukraine: Lit. Ukraina. [In Ukrainian].

2. Kozak, S. (2011). Volynska literaturna emihratsiia na storinkakh hazety «Ukrainski visti» (1945-2000). [Volyn literary emigration on the pages of the «Ukrainian News» (1945-2000)]. *Visnyk Knyzhkovoї Palaty* [Bulletin of the Book Chamber], 12, 30-34. [In Ukrainian].
3. Kozak, S. B. (2015). Dukh i Slovo Kobzaria na storinkakh chasopysu «Ukrainski visti»: 1945-2000 (Nimechchyna, SShA). [Spirit and Word of Kobzar on the pages of the «Ukrainian News»: 1945-2000 (Germany, USA)]. *Naukovi Zapysky Instytutu Zhurnalistyky*, 58, 197-203. [In Ukrainian].
4. Kozak, S. B. (2017). Z arkhiviv diaspory: zhurnal «Kyiv». [From archives of the diaspora: «Kyiv» journal]. *Rukopysna ta Knyzhkova Spadshchyna Ukrainy*, 21, 318-329. [In Ukrainian].
5. Kozak, S. (2017-2018). *Istoriia Ukrainskoi diaspory na storinkakh chasopysu «Ukrainski visti» (Nimechchyna, 1945 - SShA, 2000): systemyi pokazhchyk zmistu*. [History of the Ukrainian Diaspora on the pages of the «Ukrainian News» (Germany, 1945 - USA, 2000): systematic index of content]. (Vol. 1-3). Kyiv, Ukraine: Lit. Ukraina knyzhkova; Yaroslaviv Val. [In Ukrainian].
6. Kozak, S. (2016). «Kyiv» na vulytsiakh Filadelfii: bibliohrafichyi pokazhchyk. [«Kyiv» on the streets of Philadelphia: bibliographic index]. Kyiv, Ukraine: Lit. Ukraina kn. ta Ukr. vyd. spilka im. I. Bahriano. [In Ukrainian].
7. Kozak, S. (2015). «Novi dni» na berehakh Ontario bibliohrafichyi pokazhchyk zmistu zhurnalu «Novi dni» (1950-1997. Kanada). [«New Days» on Ontario shores: A bibliographical index of the contents of «New Days» journal (1950-1997, Canada)]. Kyiv, Ukraine: Lit. Ukraina. [In Ukrainian].
8. Kozak, S. (2013). Problema Di-Pi v chasopysi «Ukrainski visti» [DP problem in the «Ukrainian News»]. *Visnyk Knyzhkovoї Palaty* [Bulletin of the Book Chamber], 11, 32-34. [In Ukrainian].
9. Kozak, S. (2016-2017). *Rarytety ukrainskoi diaspory* (Vol. 1-4). [Rarities of Ukrainian Diaspora]. Kyiv, Ukraine: Yaroslaviv Val. [In Ukrainian].
10. Kozak, S. (2010). «Ukrainski visti» v Yevropi i Amerytsi (1945-2000) : bibliohrafichyi pokazhchyk zmistu hazety «Ukrainski visti» (Vol. 1-2). [«Ukrainian News» in Europe and America (1945-2000): a bibliographic index of the content of the newspaper «Ukrainian News»]. Kyiv, Ukraine: Lit. Ukraina; Yaroslaviv Val. [In Ukrainian].
11. Tkachenko, V. I. (Ed.). (2013). Kozak Serhii Borysovych. In *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy* [Encyclopedia of Modern Ukraine]. (Vol. 13). Kyiv, Ukraine: NAN Ukrainy, Nauk. t-vo im. Shevchenka, In-t entsykloped. doslidzh. Kyiv. [In Ukrainian].

Pavlo Shtykh,

Junior Researcher Fellow, Vernadsky National Library of Ukraine

3, Holosiivskyi ave., 03039, Kyiv, Ukraine

e-mail: shtykh@nbuv.gov.ua

tel.: +380637254745

The study of the life of Ukrainian emigration through the prism of indexes of the content of Ukrainian magazines

The article reveals the bibliographic indexes of the content of Ukrainian magazines, in particular prepared by Serhii Kozak, as an important component of the study of the history of Ukrainian emigration after the Second World War. Also, the characteristic features of these journals are considered: «Porohy» (Buenos Aires), «Kyiv» (Philadelphia), «Novi dni» (Toronto), «Ukrainski visti» (Neu-Ulm, Detroit).

Keywords: bibliographic manuals, indexes of content, ukrainian emigration, diaspora, Serhii Kozak.

Стаття надійшла до редакції 8.04.2019 р.

УДК 016:929:001.8:001.92

Ангела Шумілова,

молодший науковий співробітник,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
e-mail: AngelaShumil@gmail.com.ua
тел.: +38(066)145-25-92

ПЕРСОНАЛЬНІ БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОКАЖЧИКИ: СПЕЦИФІКА СТРУКТУРИ І ЗМІСТУ

У статті висвітлено особливості персональних покажчиків як наукового продукту та засобу формування позитивного іміджу вченого Національної академії наук України. Наголошено на специфіці структури і змісту персональних покажчиків.

Ключові слова: біобібліографія, бібліографія, персональні покажчики, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського.

Останнім часом спостерігається стрімкий розвиток біобібліографії. Це вид бібліографії, в якому відображаються біографічні відомості про певного автора (авторів), бібліографічна інформація про його (їхні) твори та література про нього (них) або будь-яка частина з вказаної бібліографічної інформації [10, с. 52]. Виходячи з цього, покажчики, які відображають біографічні відомості та бібліографічну інформацію про твори та літературу певної особи, можна назвати персональними покажчиками. Ці видання є вагомим джерельною базою для осмислення історії розвитку української науки, техніки, культури, адже об'єктивне наукове дослідження неможливе без вивчення життя та діяльності видатних учених, діячів культури та мистецтва.

Однак донині немає узагальненого дослідження, яке б всебічно висвітлювало історію та сучасний стан розвитку видань, присвячених діячам науки України, зокрема персональним покажчикам (бібліографічним і біобібліографічним) [6, с. 9]. Виходячи з того, що термінологічні дискусії про використання понять «біобібліографія» та «персональна бібліографія» у колах фахівців ведуться до сьогодні, проведено дослідження не претендує на повноту розкриття цієї проблеми, а є лише спробою проаналізувати погляди дослідників.

© Шумілова А., 2019

Персональні покажчики подають різнопланову структуровану

Таблиця 1.

Схема 1

Особистість науковця, діяча культури відображається насамперед у його науковому та творчому доробку: книгах, статтях, патентах, авторських свідоцтвах тощо, а також у спогадах колег та учнів, які продовжили і розвинули його справу. Багатогранна діяльність державних, суспільних діячів, вчених, артистів, письменників, художників та продукти цієї діяльності і є предметом опису персональних покажчиків. Крім того, діяльність осіб пов'язана з певними установами – інститутами, лабораторіями, відділами тощо. Персональні покажчики допомагають зробити певні узагальнення та висновки про внесок вченого у вітчизняну та світову науку.

У 50-60-ті рр. XX ст. активізація досліджень з історії, мови, фольклору, літератури, етнографії українського народу сприяла посиленню інтересу до біобібліографії: з'являються персональні покажчики, присвячені життю і творчості Є. Гребінки, Г. Квітки-Основ'яненка, Г. Сковороди та ін.

Однією з перших серійних біобібліографій, присвячених провідним діячам науки України, була серія «Вчені Української РСР», започаткована у 1956 р. Центральною науковою бібліотекою АН УРСР (нині – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського) за рішенням Президії АН УРСР з метою популяризації досягнень українських науковців та ознайомлення з їхнім життєвим шляхом і науковим доробком. Поява серії стала важливим етапом розвитку персональної бібліографії в Україні [6, с. 7]. Протягом 1956–1970 рр. у цій серії працівниками академічних інститутів разом з бібліографами ЦНБ АН УРСР було підготовлено і видано 25 персональних покажчиків про видатних науковців України [5, с. 18]. Зокрема, О. Білецького, О. Богомольця, Б. Горбунова, В. Данилевського, О. Динника, М. Доброхотова, Д. Заболотного, В. Липського, М. Луговцова, О. Палладіна, П. Першина, П. Попова, Г. Проскуру, М. Птуху, К. Симінського, С. Тетельбаума та ін. [6, с. 3].

У 1968 р. за рішенням Президії АН УРСР була започаткована серія під назвою «Библиография учёных Украинской ССР» (від 1992 р. – «Бібліографія вчених України»). Вона об'єднує покажчики праць академіків і членів-кореспондентів НАН України. Серія складається з випусків, які присвячено видатним вченим Академії наук України та видаються, як правило, до ювілейних дат або з метою увічнення їхньої пам'яті [5, с. 7]. За період 1968–2007 рр. у серії було видано понад 250 бібліографічних покажчиків праць науковців, які посіли визначне місце в історії вітчизняної науки. За 1968–2009 роки у цій серії видано понад 250 персональних біобібліографічних покажчиків праць провідних науковців України. Переважну більшість покажчиків цієї серії видано у 1980-х роках (88 од.). Найширше представлено технічні (55 од.), фізико-математичні (33 од.), хімічні (32 од.), геолого-мінералогічні (30 од.), біологічні (21 од.) галузі. [3, с. 65].

Л. Гутник зазначає, що у процесі опрацювання джерельної бази виданих біобібліографічних посібників Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ) нею було загалом зафіксовано понад 50 бібліографічних серій, у яких виходили персональні покажчики, присвячені діячам науки України ХХ ст. [3, с. 64]. Зокрема, «Біобібліографія науковців НАУ» (Національний авіаційний університет, м. Київ), «Біобібліографія вчених університету» (Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова), «Видатні випускники Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка», «Вчені

Тернопільського державного медичного університету ім. І. Я. Горбачевського», «Вчені-ювіляри Київського університету ім. Бориса Грінченка», «Корифеї Закарпаття: бібліографія», «Лауреати премії ім. К. І. Рубинського» (Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна), «Майстри бібліотечної справи України», «Мовознавці України», «Письменники – наші земляки» (Чернігівська обласна універсальна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка), «Біобібліографія вчених університету» (Львівський національний університет ім. Івана Франка), «Викладачі НАОМА – ювіляри» (Національна академія образотворчого мистецтва та архітектури) тощо [11]. Увагу привертає персональна бібліографічна продукція Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського НАПН України (м. Київ), зокрема серії: «Видатні педагоги світу», «Академіки АПН України» (з 2010 р. – «Академіки НАПН України»), «Ювіляри АПН України» (з 2010 р. – «Ювіляри НАПН України»), «Майстри бібліотечної справи України».

Значний вклад у розвиток біобібліографічних досліджень в Україні вносить НБУВ, яка є науково-методичним центром для бібліотек наукових установ НАН України. Одним із напрямів її роботи є збирання та упорядкування інформації про персональні покажчики. Так, фахівцями Інституту біографічних досліджень НБУВ підготовлено ґрунтовний метабібліографічний посібник «Українські персональні бібліографічні покажчики (1856–2013)» (Київ, 2015).

Персональні бібліографічні покажчики входять до складу фонду відділу науково-бібліографічної інформації (ВНБІ) НБУВ. Щоб наблизити неоціненне надбання друкованих видань до широкого кола читачів і поставити його на службу науковій, культурно-просвітницькій діяльності, широким верствам світової громадськості і народу України, за ініціативою науковців НБУВ був створений веб-портал, на якому можна ознайомитися з виставкою нових надходжень персональних покажчиків, зокрема як біобібліографічних, так і бібліографічних [2; 11]. Крім того, фахівці ВНБІ брали участь у підготовці персональних покажчиків, зокрема: «Василь Степанович Бабич» (уклад. Т. В. Добко; Київ, 2002); «Іван-Ярослав Дмитрович Гамкало» (бібліогр. ред. Н. І. Моїсеєнко; наук. консультант Т. В. Добко; Київ, 2014), «Новальська Тетяна Василівна» (уклад.: П. М. Штих та ін.; наук. ред. Т. В. Добко; Київ, 2015), «Книгознавець Галина Іванівна Ковальчук» (уклад. Н. І. Моїсеєнко; Київ, 2013), «Зінаїда Павлівна Тулуб» (уклад.: А. М. Колесніченко, Н. І. Моїсеєнко, Т. В. Добко, Ю. С. Левченко;

Київ, 2012), «Петро Могила (1596–1647)» (уклад. Н. І. Моїсеєнко; редкол.: Т. В. Добко та ін.; Київ, 2003) та рецензуванні: «Біобібліографія Зінаїди Тулуб» (Шкаріна В. // Бібл. вісн. – 2013. – № 2. – С. 52–53), «Петро Могила у бібліографії» (Чиж М. А. // Бібл. вісн. – 2003. – № 5. – С. 55–56) тощо.

У переважній більшості рецензій на персональні покажчики відзначена їх належна бібліографічна культура, копітка пошукова робота бібліографів. На сьогоднішній день науковці НБУВ набули вагомого досвіду в роботі над складанням персональних покажчиків. Для їх створення налагоджений зв'язок з іншими бібліотеками та інститутами України. НБУВ активно співпрацює з науковими установами та організаціями різних країн. Бібліографічні описи праць для покажчиків складаються лише *de visu*, безпосередньо за оригіналами видань. У покажчиках виокремлено дати життя, що стали найважливішими, найпродуктивнішими у науковій і творчій діяльності. Ці видання можуть слугувати ґрунтовною джерельною базою для багатовекторних досліджень.

Як правило, основними джерелами пошуку літератури для складання персональних покажчиків є особові справи, біографічні та бібліографічні словники діячів відповідних галузей науки, галузеві та загальні енциклопедії, державні галузеві бібліографічні покажчики (книг, газетних і журнальних статей, рецензій, нотних видань), каталоги та картотеки, електронні бази даних національних, державних наукових універсальних і спеціалізованих бібліотек, архіви. Однак варто зазначити, що створення якісних повноцінних персональних покажчиків можливо лише за сприяння самих учених, якщо це можливо.

Важливим питанням є методика підготовки персональних покажчиків (схема 2). Упродовж тривалого часу фахівці працюють над вдосконаленням їхньої структури, визначенням обов'язкових і факультативних елементів, над критеріями відбору та варіантами групування матеріалу, системою допоміжних покажчиків та додатків тощо. Національною бібліотекою України імені В. І. Вернадського було видано «Биобиблиографический указатель: рекомендации по составлению и оформлению» [1]. Ці рекомендації були створені на допомогу укладачам при підготовці покажчиків серії «Бібліографія вчених Української РСР». У виданні опрацьовано методику складання персональних покажчиків. Запропонована структура покажчика є чіткою та логічною і вже багато років є основою не лише для видань названої серії [3, с. 71].

У 2014 році побачило світ методичне видання Вінницького

національного аграрного університету – «Укладання персонального біобібліографічного покажчика». А у 2015 році Національна парламентська бібліотека України (нині – Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого) видала рекомендації «Складання бібліографічних посібників: інформ.-метод. матеріали».

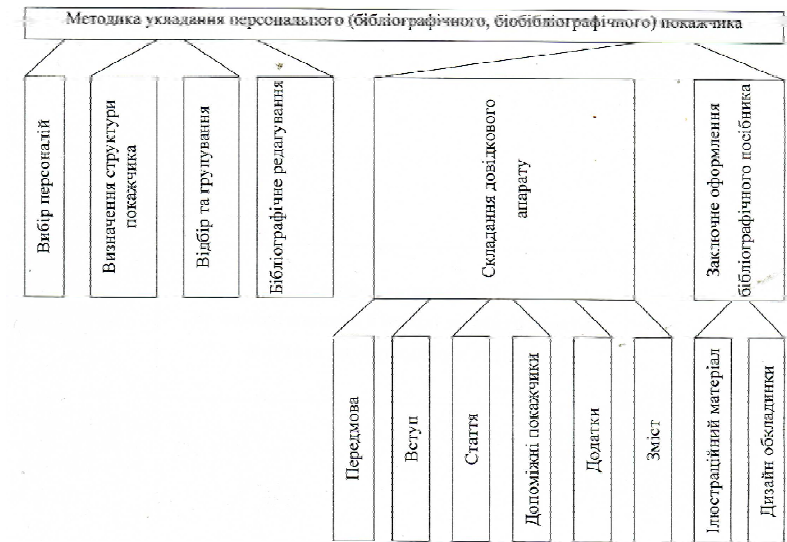

Схема 2

Здійснений нами аналіз документального бібліографічного ресурсу засвідчує зростання кількості персональних покажчиків. Підвищується якість поліграфічного оформлення, вдосконалюється методика їх укладання. Вони стають ґрунтовнішими та мають чітку систему подання інформації. Їм властиві стислість викладу, фактографічність і багатогранність представленого матеріалу. У них розкривається внесок особи у розвиток тієї чи іншої галузі знання, її наукова діяльність. Наукова і довідкова цінність кожного бібліографічного чи біобібліографічного видання залежить від обсягу, повноти, характеру і достовірності наданих матеріалів. Науковість – головний принцип відбору матеріалу. Проте на методику укладання персональних покажчиків мають вплив здобутки особистості, творче ставлення бібліографа, пошук і вироблення моделі, структури покажчика.

Досліджуючи ці покажчики, О. Яценко дійшов висновку, що структура подання матеріалу у них нестійка (схема 3) [13, с. 25].

Таблиця 3. – Різновиди структури персональних покажчиків.

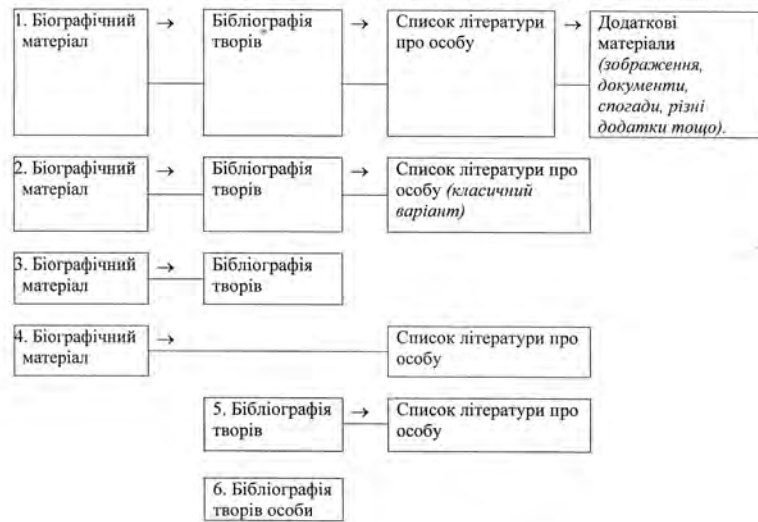

Схема 3

Обов'язковими елементами покажчика є: портрет ученого, передмова (від укладачів) або коротка вступна стаття українською, російською, англійською мовами про науковий доробок; біографічний нарис, основні дати життя та діяльності персони; література про вченого; бібліографія праць діяча (як опублікованих, так і неопублікованих), допоміжні покажчики; зміст; додатки (ілюстрації, світлини тощо) [5, с. 18].

Одним із основних розділів видання є покажчик друкованих праць особи: саме він розкриває всі аспекти фахової діяльності та основні напрями досліджень вченого. Серійний характер видань вимагає однотипності у структурі кожного випуску та послідовності його елементів. Вступну статтю пише фахівець відповідної галузі науки. Розділ основних дат життя і діяльності складається на основі біографічних даних, запропонованих самим ученим або на основі його особової справи. Бібліографія праць включає: монографії; брошури; статті з наукових збірників, енциклопедій; виступи та доповіді на конференціях; звіти про науково-дослідну роботу;

заявки; патенти, що зафіксували його думки, здобутки, ідеї, погляди, відкриття; видання, редаговані вченим; рецензії; рукописи; переклади; передмови; післямови; інтерв'ю; інтернет-ресурси.

М. Г. Железняк, Л. М. Гутник, Т. А. Галькевич у метабібліографії «Науковці України XX–XXI століть» запропонували таку схему розміщення праць діяча: книги та брошури українською мовою; статті та інші матеріали із неперіодичних, продовжуваних і періодичних видань, у т. ч. газет; депоновані рукописи; патентні документи (при великій кількості можливо виділити їх окремим рядком); рецензії; переклади; видання, укладачем яких був діяч; праці під редакцією діяча, крім періодичних, продовжуваних і серійних видань, у підготовці яких брав участь як головний чи відповідальний редактор, голова чи член редколегії (ця сторона діяльності висвітлюється і у вступній статті); видання іноземними мовами.

Наявність довідково-пошукового апарату дає змогу досліднику швидко зорієнтуватися у документах і полегшує йому пошуки необхідної інформації з різноманітних галузей і напрямів знання. Тому матеріал видання має бути вичерпним у джерелознавчому й історіографічному аспектах, а також відповідно оформленим. Бібліографічний опис і скорочення слів здійснюється відповідно до державних стандартів України.

Підсумовуючи, необхідно підкреслити, що різновидами персональних покажчиків виступають як бібліографічні, так і біобібліографічні покажчики. Ці видання представляють наукову діяльність і популяризують у суспільстві наукові дослідження. Наукова спадщина українських вчених і творчий доробок діячів культури та мистецтва, зафіксовані у персональних покажчиках, дають можливість їх вивчати й об'єктивно оцінювати. Найчастіше матеріал у покажчику групується за хронологією, що допомагає прослідкувати становлення та розвиток наукової, науково-організаційної, педагогічної, громадської діяльності вченого, митця у творчому поступі. Захопленість науковою роботою досить чітко вимальовується при аналізі наукових праць. Порівняння кількості публікацій створює реальну картину плідного періоду творчості або ж періоду менш активної діяльності вчених. Слід зазначити і те, що неможливо недооцінити доленосний вплив їхніх робіт на формування наукових поглядів молодих науковців. Персональні покажчики є важливою подією як у галузі української бібліографістики, так і в історії вітчизняної науки загалом.

Професійно, грамотно підготовлені персональні покажчики є невід'ємною частиною джерелознавчої бази української науки.

Список бібліографічних посилань

1. Биобиблиографический указатель : рекомендации по составлению и оформлению. Сост. : В. Альберт, В. Кабкова. 2-е изд., перераб. и доп. Киев : Наук. думка, 1988. 58 с.
2. Блиндарук С. В. Біобібліографічні покажчики у фондах відділу науково-бібліографічної інформації НБУВ : нові надходження. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/3667> (дата звернення: 03.07.2018).
3. Гутник Л. Бібліографічні та біобібліографічні покажчики діячів науки України. *Енциклопедичний вісник України* : збірник наукових праць 2009. Число 1. С. 63–78. Бібліогр. : 9 назв.
4. Добко Т. В. Бібліографія. *Енциклопедія Сучасної України*. Київ, 2003. Т. 2. С. 863–864.
5. Луговський О. Г. Біобібліографія і бібліографічна діяльність учених-природознавців УАН – АН УРСР (1918–1941) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство». Київ, 2005. 20 с.
6. Науковці України XX–XXI століть : метабібліографія / Ін-т енциклопед. дослідж. НАН України ; уклад. : М. Г. Железняк, Л. М. Гутник, Т. А. Галькевич. Київ, 2010. 472, [1] с.
7. Положение Президиума АН УССР «Об издании работ в серии «Биобиблиография ученых Украинской ССР»» от 09.07.1986 № 276. Арх. Президії НАН України. Ф. 251-р. Оп. 7. Од. зб. 4 (діловодна).
8. Складання бібліографічних посібників : інформаційно-методичні матеріали / М-во культури України, Нац. парлам. б-ка України ; уклад. О. Калганова ; наук. ред. В. Кононенко. Київ, 2015. 80 с.
9. Укладання персонального біобібліографічного покажчика : бібліографічно-методичні видання / М-во аграр. політики та продовольства України, Він. нац. аграр. ун-т, Б-ка ; упоряд. О. А. Шевчук ; ред. : Н. Г. Дудкевич, Л. В. Кулакевич ; відп. за вип. М. В. Кондратова. Вінниця : ВНАУ, 2014. 12 с. (Бібліотечна справа).
10. Швецова-Водка Г. М. Персональна та біобібліографія : термінологічні мітки. *Персональна та біобібліографія в технологіях управління знаннями* : матеріали міжнародного семінару-тренінгу (Харків, 4 квітня 2013 р.). Харків, 2013. С. 46–53.
11. Шумілова А. В. Персональні покажчики у фондах відділу довідково-бібліографічного обслуговування НБУВ : нові надходження. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/2612> (дата звернення 03.06.2018).

12. Щитинська Г. М. Методика укладання біобібліографічних покажчиків з досвіду роботи Науково-технічної бібліотеки Львівської політехніки. *Матеріали Четвертої міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні проблеми діяльності бібліотеки в умовах інформаційного суспільства»* (25 жовтня 2012 р., Львів, Україна). Львів, 2012. С. 482–490.

13. Яценко О. Персональна бібліографія, біобібліографія : термінологічний аналіз. *Бібліотечний вісник*. Київ, 2014. № 5. С. 24–29.

14. Яценко О. Персональні бібліографічні покажчики - важливий складник у відтворенні життя і творчості українських діячів. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. 2011. Вип. 31. С. 461–475. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/npnbuimviv_2011_31_40 (дата звернення 05.06.2018).

References

1. Albert, V., Kabkova, V. (Comp.). (1988). *Biobibliograficheskii ukazatel: Rekomendatsii po sostavleniiu i oformleniiu* [Biobibliographic pointer: recommendations on drafting and registration]. (2nd ed.). Kiev, Ukraine : Naukova dumka, Ukraine. [In Russian].
2. Blyndaruk, S. V. Biobibliografichni pokazhchyky u fondakh viddilu naukovo-bibliografichnoi informatsii NBUV: novi nadkhodzhennia [Biobibliographic pointers in the funds of department of scientific and bibliographical information of NBUV]. Retrieved from <http://www.nbuv.gov.ua/node/3667> [In Ukrainian].
3. Hutnyk, L. (2009). Bibliografichni ta biobibliografichni pokazhchyky diiachiv nauky Ukrainy. [Bibliographic and biobibliographic pointers of figures of science of Ukraine]. *Entsyklopedychnyi Visnyk Ukrainy: zbirkuk naukovykh prats* (Iss. 1, pp. 63-78). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
4. Dobko, T. V. (2003). Bibliografii. [Bibliography]. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*. (Vol. 2, pp. 863-864). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
5. Luhovskiy, O. H. (2005). *Biobibliografiia i bibliografichna diialnist uchenykh-prirodopoznavtsiv UAN-AN URSR (1918-1941)*. [Biobibliography and bibliographic activity of natural scientists-scientists of UAS-AS of UKRAINE (1918-1941)] [Knyhoznavstvo, bibliotekoznavstvo, bibliografiznavstvo]. Extended abstract of candidate's thesis. Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
6. Zhelezniak, M. H., Hutnyk, L. M., Halkevych, T. A. (Comp.). (2010). *Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. Naukovtsi Ukrainy XX-XXI stolit: Metabibliografiia* [Research workers of Ukraine XX-XXI ages: metabibliography]. Kyiv, Ukraine: Ін-т енциклопед. дослідж. NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
7. Polozhenie «Ob izdani rabot v serii Biobibliografiia uchenykh Ukrainskoi SSR» ot 09.07.1986 № 276. [«About edition of works in series Biobibliography of scientists of Ukrainian SSR» from 09.07.1986 № 276]. (1986). Kiev, Ukraine: Prezydyuma AN USSR. [In Russian].

8. Halhanova, O. (Comp.). (2015). Natsionalna parlamentska biblioteka Ukrainy. Skladannia bibliografichnykh posibnykiv: Informatsiino-metodychni materialy [Drafting of bibliographic manuals: informatively methodical materials]. Kyiv, Ukraine: M-vo kultury Ukrainy, Nats. parlam. b-ka Ukrainy. [In Ukrainian].

9. Shevchuk, O. A. (Comp.). Vinnytskyi natsionalnyi ahrarnyi universytet (2014). *Ukladannia personalnoho biobibliografichnoho pokazhchyka*: Bibliografichno-metodychne vydannia [Conclusion of the personal biobibliographic pointer: bibliogr. method. ed.]. (Dudkevych, N. H., Kulakevych, L. V. (Eds.)). Vinnytsia, Ukraine: M-vo ahrar. polityky ta prodovolstva Ukrainy, B-ka Vin. nats. ahrar. un-ty, VNAU. [In Ukrainian].

10. Shvetsova-Vodka, H. M. (2013, April). Personalna ta biobibliografiia: terminolohichni mitky. [Personal and biobibliography: terminology marks] In *Personalna ta biobibliografiia v tekhnolohiiakh upravlinnia znanniamy. Materialy mizhnarodnoho seminaru-treninhu* [Personal and biobibliography in technologies of management of knowledges. Proceedings to the international seminar-training] (pp. 46-53). Kharkiv, Ukraine. [In Ukrainian].

11. Shumilova, A. V. (2018) Personalni pokazhchyky u fondakh viddilu dovidkovo-bibliografichnoho obsluhovuvannia NBUV: novi nadkhodzhennia [Personal pointers in the funds of department of reference and bibliographic services of NBUV]. *nbuv.gov.ua*. Retrieved June 03 2018 from <http://www.nbuv.gov.ua/node/2612> [In Ukrainian].

12. Shchytynska, H. M. (2012, October). Metodyka ukladannia biobibliografichnykh pokazhchykiv z dosvidu roboty Naukovo-tekhnicnoi biblioteki Lvivskoi politekhniki [Method of conclusion of biobibliographic pointers from experience of the Scientific and technical library of Lviv politekhniki] In *Suchasni problemy diialnosti biblioteky v umovakh informatsiinoho suspilstva. Materialy Chetvertoi mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii* [Modern Problems of Library Activity in the Information Society. Proceedings to the 4th international scientific conference] (pp. 482-490). Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].

13. Iatsenko, O. (2014). Personalna bibliografiia, biobibliografiia: terminolohichniy analiz. [Personal bibliography, biobibliography: terminology analysis]. *Bibliotechnyi Visnyk*, 5, 24-29. Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

14. Iatsenko, O. (2011). Personalni bibliografichni pokazhchyky - vazhlyvyi skladnyk u vidtvorenni zhyttia i tvorchosti ukrainskykh diiachiv. [The personal bibliographic pointers are an important component in the recreation of life and creativity of the Ukrainian figures]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V. I. Vernadskoho*, 31, 461-475. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/npnbuimviv_2011_31_40 [In Ukrainian].

Anzhela Shumilova,

Junior Research Fellow,

Vernadsky National Library of Ukraine

3, Holosiivskyi ave., Kyiv, 03039, Ukraine

e-mail: AngelaShumil@gmail.com.ua

tel.: +38(066)145 25 92

Variety of the Personal Indexes:

Specific Structure and Content

The article contains the peculiarities of bibliographic indexes as a scientific product and the means of forming the positive image of a scientist. The specification of the structure and the content of personal indexes is emphasized.

Keywords: biobibliography, bibliography, personal indexes, National Academy of Sciences of Ukraine, Vernadsky National Library of Ukraine.

Стаття надійшла до редакції 8.04.2019 р.

УДК 014.3:050"1917/1943"(477+477-87)

Тетяна Гришина,

молодший науковий співробітник,

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

просп. Голосіївський, 3, Київ, 03039, Україна

e-mail: tagym@ukr.net

тел.: (098) 270 00 17

**ВІДОБРАЖЕННЯ РОЗВИТКУ
УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА (1917–1943)
У СУЧАСНИХ БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОКАЖЧИКАХ ЗМІСТУ
ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ**

Здійснено аналіз книгознавчих бібліографічних покажчиків змісту вітчизняних періодичних видань, які видавалися упродовж 1917–1943 рр. в Україні та в еміграції. Висвітлено історію часописів, їх редакторський та авторський склад. Охарактеризовано тематичні розділи, які увійшли до складу бібліографічних видань та розкрито їх змістове наповнення. Позначено здобутки бібліографічних посібників та їх роль у дослідженні розвитку книжкової справи, бібліотекознавства, бібліографії та книгознавства в Україні.

Ключові слова: бібліографічний покажчик, бібліографія, бібліотекознавство, книгознавство, «Бібліологічні вісті», «Книгарь», «Книголюб», «Книжка», «Українська книга».

Українська революція 1917–1921 років стала чинником відродження української нації, національної думки та створення української державності. Революційні події викликали значне пожвавлення серед представників інтелігенції і стали приводом для піднесення культурного і духовного життя. Розпочався новий період розвитку української книговидавничої справи, бібліотекознавства та бібліографії. Починаючи з 1917 року в Україні з'являються перші книгознавчі часописи, довкола яких згуртовуються фахівці з книгознавства.

Першими українськими книжковими часописами, які видавалися у Києві у 1917–1920 роках, є «Книгарь: літопис українського письменства», що виходив у видавництві «Час», та «Книжний вісник» – друкований орган Всенародної (Національної) бібліотеки України при Українській академії наук (два номери).

Упродовж 20–30-х років XX століття в Україні та за її межами виходить
© Гришина Т., 2019

низка українських журналів, присвячених книгам. Зокрема, «Книжний бюлетень», видання педагогічного бюро при Полтавській губернській управі (виходив з 1917 р.), один номер критико-бібліографічного часопису «Голос друку» (м. Харків, 1921 р.), неперіодичний вісник українського книжкового руху «Книжка» (м. Станіславів, 1921–1923 рр.), часопис «Книга», започаткований Об'єднанням українських видавців у Відні (1921 р.), друкований орган гуртка бібліологів при Українській господарській академії в Подєбрадах (Чехословаччина) – «Українське книгознавство» (1922 р.), літературно-критичний та бібліографічний журнал «Книга» (м. Харків, 1923–1924 рр.), критико-бібліографічний місячник «Нова книга» (м. Харків, 1923–1925 рр.), видання Українського наукового інституту книгознавства у Києві – науковий журнал практично з усіх галузей книгознавства «Бібліологічні вісті» (1923–1930 рр.), вісник Української Книжкової палати, який поклав початок регулярній державній реєстрації друкованої продукції, – «Літопис українського друку» (м. Харків, 1924–1936 рр.) (після 1936 р. вісник реформовано у систему літописів, що виходять і нині), видання товариства «Просвіта» у Львові – «Бібліотечний поради́к» (1925–1926 рр.), часопис, присвячений поширенню української книги – «Добра книжка» (м. Львів, 1926–1929 рр.), журнал Союзу українських накладень і книгарень, виданий у одному числі, – «Книжник» (Львів, 1927 р.), часопис Українського товариства прихильників книги у Празі – «Книголюб» (1927–1932 рр.), місячник «Українська книга», що виходив коштом Українського товариства бібліофілів у Львові за підтримки Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ) протягом 1937–1943 рр., та ін. [9].

Питання становлення та розвитку національної періодичної преси книгознавчого спрямування вивчали у своїх працях вітчизняні науковці, висвітлюючи історію, теорію і практику книжкової справи, бібліотекознавства та бібліографії; культурне і політичне життя суспільства та його вплив на змістове наповнення періодичних видань. Серед них відомі постаті XX століття та наші сучасники: О. Антоник, Т. Гринівський, Я. Дашкевич, Л. Дубровіна, А. Животко, І. Калинович, Т. Ківшар, Г. Ковальчук, Н. Королевич, Н. Рибчинська, М. Сагарда, Н. Солонська, М. Тимошик, В. Чорній і багато ін.

Особливої уваги заслуговують бібліографічні покажчики змісту книгознавчої періодики, тому що матеріали, вміщені у них, розкривають різні аспекти політичного, економічного, освітнього та культурного життя

і є достовірним джерелом для вивчення проблематики того часу, яка, подекуди, актуальна і нині. Такі бібліографічні покажчики дають змогу досліднику оперативно віднайти необхідний матеріал для дослідження певної теми.

Мета дослідження – висвітлити розвиток українського книгознавства 1917–1943 рр. на основі порівняльного аналізу сучасних українських бібліографічних покажчиків змісту періодичних видань, які видавалися у Наддніпрянській Україні в період національно-визвольної боротьби, радянській Україні в часи українізації 1920-х – початку 1930-х років, на західноукраїнських землях в Галичині у міжвоєнний період, в українських культурно-освітніх осередках в еміграції, зокрема у Чехословаччині та на території Польщі, окупованій фашистською Німеччиною в роки Другої світової війни.

Досліджувалися бібліографічні покажчики змісту періодичних видань з фонду відділу науково-бібліографічної інформації Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Ключовим серед книгознавчих періодичних видань, що розгорнув свою діяльність у складну революційну добу, вважається критико-бібліографічний часопис «Книгарь», один з найцікавіших журналів того періоду, на сторінках якого, мабуть уперше після революції, порушувалися питання про створення всеукраїнської бібліографії (Ковалевський Ю. Бібліографія і Український бібліографічний інститут. 1919. Ч. 22) [12]. Щомісячник «Книгарь: літопис українського письменства» видавався у Києві протягом 1917–1920 рр. за редакцією Василя Короліва-Старого, а пізніше Миколи Зерова [10]. Видання висвітлювало теоретико-методологічні та методичні проблеми української бібліографії, друкувало матеріали з історії українського книговидавництва та української книги. До прикладу: розлога стаття Альфреда Бема «З теоретичних питань бібліографії: 1. Суб'єктивний характер бібліографії. 2. Ідеал вичерпуючої бібліографії. 3. Завдання індивідуальної бібліографії», яку було надруковано у числах 25/26, 27, 28 за 1919 рік; публікації С. Кондри «Бібліографічна класифікація по децимальній системі» (чис. 7, 1918), «Завдання української журнальної бібліографії» (чис. 15, 1918), «Загальні принципи технічної організації бібліотек» (чис. 11, 1918); огляд Ю. Ковалевського «Бібліографія й Український бібліографічний інститут» (чис. 22, 1919); стаття В. Міяковського «З історії української книжки. I. Цензурні умови. II. Видавничі плани Кирило-Методіївського товариства» (чис. 27, 28, 1919);

огляд В. Модзалевського «З історії книги на Україні» (чис. 5, 1918) та ін. [6].

Окреме ґрунтовне дослідження часопису «Книгарь» здійснили відомі українські вчені-бібліографи Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника Луїза Ільницька та Ольга Хміль. У 2016 р. вони підготували анотований систематичний покажчик змісту «Журнал «Книгарь: літопис українського письменства» (Львів, 2016) [6]. У виданні висвітлено історію створення і діяльність часопису та розкрито зміст публікацій цього рідкісного видання.

До покажчика увійшла стаття історика, археографа, книгознавця Ярослава Дашкевича «Книгарь» – журнал епохи революцій і контр-революцій», який один із перших у незалежній Україні заговорив про часопис у виданні «Україна. Наука і культура» (Київ, 1991). Стаття знайомить читача з передумовами виникнення та діяльністю часопису в один з найскладніших періодів в історії України – добу Української революції, коли у Києві протягом 1917–1920 рр. багаторазово змінювалася влада [2].

У статті Луїзи Ільницької «Покажчики змісту журналів: принципи структури» фахово проаналізовано способи організації матеріалу, що використовуються при укладанні покажчиків змісту періодичних видань, а саме: систематичний (за тематичними розділами або предметними рубриками в межах розділів), хронологічний (за послідовністю років виходу журналу і, відповідно, – номерів у межах року), персональний або алфавітний (за автором публікації або назвою, якщо автор не вказаний).

Це спонукало дослідників розмістити матеріал бібліографічного покажчика у шести основних розділах: «Статті», «Критика і бібліографія», «Листування редакції», «Реклама видавництв, книг і періодичних видань», «Книготорговельна реклама», «Оголошення про передплату періодичних видань». Пошуку документів сприяла чітка систематизація всередині розділів.

Так, перший розділ «Статті», складається з підрозділів: Редакційні статті та замітки; Історія книги. Книговидавництва; Українська література; Педагогіка; Бібліографія та історія бібліотечної справи; Огляди преси; Біографічні матеріали. Некрологи. Другий розділ «Критика і бібліографія» містить підрозділи: Рецензії; Списки книжкових і періодичних видань; Змісти журналів; Видавничі хроніки; Літературне життя. [Хроніка]. До найбільшого підрозділу «Рецензії» увійшли рецензії на поетичні твори та публіцистику, видання з історії, етнографії, економіки, соціології, педагогіки, мистецтва, музики, театру, релігії, медицини, політико-

агітаційні, науково-популярні та інформаційні видання, твори для дітей тощо. Третій розділ «Листування редакції» містить інформацію про зміст листування редакції з різними організаціями і приватними особами. У четвертому – «Реклама видавництв, книг і періодичних видань» – представлено оголошення про передплату видань, інформацію про випуск книжок різними видавництвами, виконання друкарських робіт. До п'ятого розділу «Книготорговельна реклама» увійшла інформація про продаж та постачання книжкової продукції видавництвами і крамницями. Шостий розділ «Оголошення про передплату періодичних видань» містить оголошення про передплату журналів та газет.

Всього у покажчику 1285 розписаних за розділами публікацій повного комплексу часопису «Книгарь» за період з 1917 по 1920 рік.

Автори систематичного покажчика змісту «Журнал «Книгарь: літопис українського письменства» доклали багато зусиль і наполегливості, щоб всебічно і повно розкрити зміст публікацій часопису та провели кропітку дослідницьку роботу з уточнення (ідентифікації) прізвищ, псевдонімів і криптонімів. За матеріалами вміщених у виданні рубрик можна вивчати історію літератури, книгознавства, бібліографії, української культури взагалі, історію без замовчувань і викривлень [12].

Першим книгознавчим часописом, який з'явився на західноукраїнських теренах у 1921 р., був часопис «Книжка: вісник українського книжкового руху». Видавався він у м. Станіславові (нині м. Івано-Франківськ) у видавництві «Бистриця» під редакцією Івана Чепиги. Вісник приділяв увагу питанням книговидавання, намагаючись охопити всі країни, де з'являлось українське друковане слово. До співпраці у часописі було запрошено українських вчених, яких доля розкидала по всій Європі: М. Галушинський, В. Дорошенко (Львів), З. Кузеля (Берлін), Б. Заклинський (Ужгород), Б. Ржепецький (Варшава), Д. Дорошенко (Відень), С. Сіропольо (Тарнів), П. Клунний (Прага) та ін. [11]. За три роки роботи часопис опублікував низку бібліографічних матеріалів. Це, зокрема, поточна і критична бібліографія, для якої відводилися окремі розділи, тематичні списки літератури, реєстри українських видавництв і періодичних видань, видавничо-книготорговельні списки книг. Також на сторінках «Книжки» порушувалися проблеми чистоти української мови, теорії і практики перекладу, історії книги, бібліотечної і бібліографічної справи та тощо. В останньому річнику «Книжки» замість бібліографічного розділу започатковано окремий додаток за редакцією Івана Калиновича під назвою

«Всеукраїнська бібліографія за 1923 рік». Укладач мав намір занотувати всю друковану продукцію українською мовою, праці українців будь-якими мовами та публікації чужинців про Україну та українців, виділивши окремо: 1) видання українською мовою; 2) твори іноземними мовами. «Книжка» встигла опублікувати тільки першу частину бібліографії, яка налічує 545 позицій українською мовою [11].

У 2003 р. Львівською науковою бібліотекою ім. В. Стефаника НАН України видано систематичний покажчик змісту «Книжка» (1921–1923): вісник українського книжкового руху», автор-укладач Софія Когут (Львів, 2003) [8].

Вступна стаття Наталії Рибчинської «Перший на західноукраїнських теренах книгознавчий часопис» висвітлює історію створення Вісника, складності в його роботі, зокрема скрутне фінансове становище, видавничу та бібліографічну діяльність Івана Чепиги і його наполегливу працю як редактора, рецензента та одного з авторів статей «Книжки». Автор статті розкриває структуру часопису, зазначає, що статейний розділ «Книжки» слабший у порівнянні з книгознавчими часописами «Книгарь» і «Бібліологічні вісті». У «Книжці» переважають публікації інформаційного та агітаційно-пропагандистського характеру на відміну від солідних наукових студій «Бібліологічних вістей» та літературознавчих досліджень «Книгаря» [8, с. 6]. Проте, заслуговують на увагу публікації «Книжки» з питань чистоти української мови, теорії та практики перекладу, бібліотечної і бібліографічної справи, освіти. Крім того, «Книжка» надавала великого значення рецензуванню.

Бібліографічний покажчик складається з чотирьох розділів: «Статті», «Рецензії», «Хроніка» та «Бібліографія», у яких розкрито зміст часопису. До розділу «Статті» увійшло 53 публікації з різних питань книгознавства та видавничої діяльності, систематизовані за алфавітом прізвищ авторів. У розділі «Рецензії» матеріал подано відповідно до рубрикації, запропонованої редакцією «Книжки: Загальний розділ; Книгознавство та бібліографія; Філософія. Психологія; Релігія; Соціальні науки; Мовознавство; Прикладні знання; Мистецтво; Дитяча література; Художня література. Літературознавство; Історія; Персоналії. Розділ «Хроніка» складається з шести підрозділів: З преси; Літературний рух; Видавничий рух; Новини про періодику; Факти, події, коментарі; Комунікати і звітлення. Для полегшення користування бібліографічним покажчиком одну частину матеріалу підрозділів даного розділу систематизовано за

хронологією, а іншу – за алфавітом. До четвертого розділу «Бібліографія» увійшли бібліографічні матеріали, які, переважно, публікував І. Калинович. У 1923 р. замість цього розділу виходить окремий додаток «Всеукраїнська бібліографія» І. Калиновича. Наприкінці вміщено Розписані річники часопису «Книжка» за 1921–1923 рр.

Більшість з 344 позицій систематичного покажчика доповнені анотаціями, які розкривають зміст публікацій. Надзвичайно складна праця – розкриття псевдонімів і криптонімів. Їх розкрито авторами за змогою. У кінці видання подано Іменний покажчик – кирилицею і латиницею; Покажчик періодичних видань та Додатки, які вміщують «Спогад про Івана Чепигу його дочки Віри Іванівни Чепиги» і «Листи І. Чепиги до І. Калиновича».

Отже, систематичний покажчик змісту «Книжка» (1921–1923): вісник українського книжкового руху» стане у пригоді дослідникам історії книгознавства та видавничого руху 20–30-х років ХХ століття.

У 1923 р. Українським науковим інститутом книгознавства (УНІК) у Києві започатковується журнал «Бібліологічні вісті» [10]. Це був єдиний на той час в СРСР науковий журнал практично з усіх галузей книгознавства. Часопис публікував матеріали з питань бібліотечної справи та бібліографії, історії української книги, мистецтва книги; знайомив читача зі станом книжкової справи за кордоном. Крім того він містив інформацію про бібліотечно-бібліографічну освіту, книговидавничу справу, книжкову торгівлю. За вісім років існування редакторами часопису були: М. Іванченко, Ю. Меженко, Я. Стешенко, С. Кондра, Т. Алексєєв. Загалом на сторінках «Бібліологічних вістей» надруковано понад 200 статей, не рахуючи рецензій, оглядів та хронікальних заміток. Крім українських учених: Д. Балики, М. Іванченка, В. Ігнатієнка, С. Маслова, Ю. Меженка, В. Міяковського, Я. Стешенка – до співробітництва у часописі були залучені Л. Биковський (Подєбради), І. Борщак (Париж), М. Рубакін (Лозанна), Л. Хавкіна (Москва) та ін. [7, с. 26]. Автори з-за кордону у своїх публікаціях торкалися питань розвитку вітчизняного та зарубіжного книгознавства і бібліографії. До прикладу: матеріал Л. Биковського «Книжна справа в Чехословаччині» (1926, № 2), «Бібліотековіана Всенародної бібліотеки України» (1923, № 3), що включає список рукописів та видань про ВБУ в хронологічному порядку, стаття Л. Хавкіної «Бібліографія на Першому міжнародному бібліотечно-бібліографічному конгресі» (1930, № 1). Питання про наявність українських видань в

закордонних бібліотеках висвітлено в публікаціях І. Борщака «Українська «Periodika» в Паризьких бібліотеках: Лист з Парижу» (1929, № 4) та С. Сірополка «Український відділ в бібліотеці Слов'янського інституту в Празі» (1925, № 1–2). Проблеми дослідження бібліологічної психології подано у статті «Секція бібліопсихології» (1926, № 1), яка існувала з 1916 р. спочатку в Кларані, пізніше в Лозанні на чолі з М. О. Рубакіним. Огляди життя і творчості видатних українських діячів мистецтва, вчених, бібліофілів висвітлено у матеріалах: «Праця українських бібліологів» (1923, № 4), де подано інформацію про працю І. Борщака «Україніка», статті І. Борщака «Пилип Орлик – книжник» (1929, № 2–3), матеріалі В. Дорошенка «Іван Калинович» (1927, № 4), публікації В. Січинського «Книжна графіка Павла Ковжуна» (1927, № 4) та ін. [1]. За вмістом цінних інформаційних матеріалів журнал «Бібліологічні вісті» посідає, безперечно, перше місце серед інших вітчизняних книгознавчих видань.

Національною парламентською бібліотекою України (нині Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого) у 1996 р. видано систематичний анований покажчик змісту «Бібліологічні вісті (1923–1930)» (укладач – знаний в Україні дослідник історії книжкової справи Галина Іванівна Ковальчук) [1].

Відкриває покажчик стаття Сергія Білоконя «Бібліологічні вісті»: місце в культурі». Автор ділиться роздумами про унікальність комплексної науки – книгознавства, що розглядає увесь «колообіг» книги в суспільстві і поєднує такі взаємозалежні напрями, як книговиробництво, книгорозповсюдження та книгоопис, які, своєю чергою, поділяються на багато складників. Періодом культурного відродження автор називає той час, коли в Українському науковому інституті книгознавства (УНІК) вивчалися усі ці дисципліни (йдеться про час, коли інститут очолював Ю. Меженко); відзначає, що книгознавці 1920-х років відчували себе вільними від офіційної «радянської» ідеології, про що говорить той факт, що жодного номера журналу «Бібліологічні вісті» не розпочинає кон'юнктурна стаття на кшталт «Ленін і книга», «Воровський і друкарство» та ін., навпаки, історія української книжкової культури розпочинається з середньовічних монастирських бібліотек і друкарень, а до персоналій, діяльність яких висвітлюється на сторінках видання, включено Мелентія Смотрицького, Г. Потьомкіна-Таврійського, графа Ол. Строганова [1, с. 7–8]. У статті проаналізовано перший розпис журналу «Бібліологічні вісті» за 1923–1927 роки, який вийшов без вихідних даних під назвою «Показники.

Систематичний та авторський до часопису Українського Науково-Дослідного Інституту Книгознавства «Бібліологічні вісті» за р.р. 1923–1927». Йдеться також про залучення редакцією журналу до спільної праці представників політичної еміграції та про новини книжкового життя з-за кордону. Вступна стаття Галини Ковальчук інформує про діяльність часопису, його редакторів та авторів, розкриває структуру систематичного анотованого покажчика змісту журналу «Бібліологічні вісті».

Систематичний покажчик висвітлює всі матеріали часопису, незалежно від їх обсягу і характеру. На весь матеріал подаються анотації або короткі фактичні дані з хронікальних заміток. У структурі бібліографічного посібника за основу прийнято систему книгознавства, якої дотримувався директор УНІК і головний редактор «Бібліологічних вістей» Ю. Меженко [1, с. 12–13].

Так, перший розділ «Книговиробництво» включає підрозділи: Постанови та розпорядження; Авторське право; Видавнича справа (рубрики: Статистика друку в УСРР та інших країнах; Українські видавництва; Видавнича справа в РРФСР; Книжкова справа за кордоном); Поліграфія (Історія друкарства; Поліграфічні підприємства УСРР; Поліграфічна справа за кордоном); Мистецтво книги (Теоретичні праці; Мистецтво українських стародруків; Видання з мистецтва; Художники книги; Плакати); Преса (Статистичні відомості; Історія української періодики; Окремі видання; Російські періодичні видання; Зарубіжна преса); Підготовка кадрів (В Україні; В Росії; За кордоном СРСР). Другий розділ «Книгоопис» включає підзаголовки: Книгознавство (Теорія книгознавства; Персоналії; Наукові установи; Товариства, об'єднання, комісії, бюро, комітети в УСРР та за рубежом; З'їзди, конгреси, конференції, наради, семінари в УСРР та в інших країнах); Історія книги (Історія рукописної книги; Інкунабули; Огляди стародруків по окремих книгозховищах; Видання з історії книги); Бібліографія (Теорія бібліографії; Історія бібліографії; Організація та види бібліографії; Методика бібліографії; Бібліографія періодики; Нотографія; Каталоги; Бібліографічні організації). Третій розділ «Книгорозповсюдження» містить підрозділи: Бібліотечна справа. Бібліотекознавство (Теорія бібліотечної справи; Організація бібліотечної справи в Україні; Діяльність окремих бібліотек в УСРР та за кордоном; Історія бібліотек; Колекції, рукописи видатних людей в бібліотеках; Комплектування); Бібліофілія (Бібліофільські товариства, з'їзди; Інші матеріали; Екслібриси); Архіви, музеї, виставки (Архівна

справа; Музеї; Виставки); Книжкова торгівля (Стан книжкової торгівлі в Україні; Історія української книжкової торгівлі; Стан книжкової торгівлі за кордоном); Пропаганда книги. Ювілеї, святкування. Допоміжний апарат складають покажчики: географічних назв, іменний, установ та організацій, псевдонімів і криптонімів, список аббревіатур та список основної літератури про журнал «Бібліологічні вісті».

Завдячуючи систематизованим і анотованим матеріалам посібника «Бібліологічні вісті, 1923–1930» сучасні дослідники й досі черпають цінні відомості з історії української книжкової науки в багатьох її аспектах.

Завдяки провідним силам української інтелігенції, яка була змушена покинути країну після поразки армії Української Народної Республіки, українська книга набула розповсюдження і за кордонами України. Так склалося, що особливо сприятливі умови мала вітчизняна наука в Чехословаччині. Завдяки моральній і матеріальній підтримці чеських наукових та урядових кіл у Празі стали діяти українські наукові організації, товариства, вищі навчальні заклади. Прага також стала визначним осередком української видавничої продукції [13]. У 1926 р. під час IV Міжнародного з'їзду бібліотекарів та прихильників книги створено Українське Товариство прихильників книги (УТПК), головою якого було обрано Степана Сірополка, а у 1927 р. розпочато підготовку періодичного видання Товариства – «Книголюб». Протягом цього року вийшло три номери часопису, а четвертий номер побачив світ лише у червні 1928 р. Невдовзі до Товариства-засновника приєдналися п'ять колективних членів: Українська Господарська Академія в Подєбрадах, Український педагогічний інститут у Празі, видавниче товариство «Сіяч» та дві чехословацькі організації – Slovanska knihovna і Spolek cechoslovenskych knihovniku. З 1930 року відповідальним редактором «Книголюба» став Йозеф Ріба, перебравши на себе обов'язки від незмінного досі керівника видання – професора С. Сірополка. Через нестачу коштів, які виділяв Сенат Педагогічного інституту, часопис «Книголюб», певний час, виходив виключно за рахунок особистих чи колективних пожертв шанувальників українського друкованого слова, а у 1932 р. будь-яка фінансова підтримка вичерпалась і вдалося надрукувати тільки спарені книги 1–2. Відтоді, з 15 липня 1932 р., «Книголюб» припинив своє існування. За шість років діяльності часопису вийшло 17 випусків – 12 окремих і 5 подвійних [3, с. 4–6].

Дослідницьким центром історії української преси за авторством бібліофіла і колекціонера українки, лікаря Михайла Андрійовича Грузова

та Шевченківського лауреата Миколи Архиповича Шудрі укладено покажчик змісту часопису «Книголюб» (Прага, 1927–1932 рр.) (Київ, 1996) [3]. Відкриває покажчик вступна стаття «...І наша книга має долю», яка інформує про заснування періодичного видання «Книголюб», висвітлює діяльність УТПК та редакторів часопису – Степана Сірополька і Йозефа Риби, розкриває зміст публікацій часопису та знайомить з долею описаного авторами комплексу «Книголюба», який було привезено до Києва з Петербурга невідомою особою і який щасливою долею потрапив до них.

До систематичного покажчика увійшло 11 розділів. Перший – «Статті з книгознавства, бібліографії та бібліотекознавства» – містить публікації про психологію читача й бібліотечну справу, дослідження у галузі бібліографії та опису кирилических стародруків, спроби запровадити єдину бібліотечну термінологію та долучитися, таким чином, до міжнародної бібліотечної діяльності. Другий розділ «Витяги з рефератів, прочитаних на засіданнях УТПК» складається з доповідей про бібліографічні дослідження в еміграції, розвідки про окремі книжки та особистості видавців, бібліотекарів, книгознавців. У третьому розділі «Аналітичні огляди» згруповано публікації зі світової історії, філософії, бібліотекознавства, видавничої справи, нотодрукування; розкрито питання антиукраїнських публікацій російської пропаганди та стану бібліотечної справи і книгознавства в Україні. До розділу «Бібліографія з поля науки й культури» увійшли бібліографічні огляди творчості Гете й Ольги Кобилянської, наукової спадщини Миколи Петрова з історії українського письменства, питання бібліографії та іконографії Івана Мазепи. П'ятий розділ «Повідомлення» містить огляди мало вивчених або зовсім не уведених у науковий обіг матеріалів на різноманітні теми. До прикладу: «Про українську бібліографію в Слов'янському бібліографічному каталозі 1877–1881 рр.» Євгена Вирового, «З маловідомих англійських українців» Михайла Мухина, «Бібліографія видань РУП на виставці у Празі» Петра Зленка, «Бібліографічна діяльність отця Євфимія Сіцінського», «П. Куліш і його переклад Святого Письма» Василя Біднова, «Магістр Йоган Гербіній та його книга про київські печери 1675 р.» Дмитра Чижевського, історія пісні «Їхав козак за Дунай» Осипа Безпалка. До розділу «Нотатки, замітки, спогади» увійшли матеріали про нищення української книги в революційну добу, легковажне ставлення науковців Радянської України до підготовки власних праць та інше. Розділ «Некрологи» містить життєписи

видатних діячів у галузі бібліотекознавства і книгознавства. У розділі «Рецензії на фахові видання» згруповано рецензії під авторством Степана Сірополька. Розділ «Miscellanea» (суміш, всяка всячина) містить «взяті по гарячих слідах факти», «Ucrainica» – докладний літопис діяльності УТПК. Також в розділі «Ucrainica» висвітлено діяльність книгозбірень в радянській Україні та подано відомості про українські видавництва і видання, близькі за спрямуванням до «Книголюба». Для полегшення пошуку тієї чи іншої особистості матеріали про авторів статей часопису «Книголюб», а саме щорічні переліки авторів, подано у розділі «Покажчик імен у тексті». В окремих книгах за 1927–1930 роки включно оприлюднюються списки членів Українського товариства прихильників книги, де висвітлено інформацію про чільних діячів національної інтелігенції, які несли у світ сяйво української книги. Цю інформацію згруповано у розділі «Списки членів УТПК в Празі». У додатку до бібліографічного покажчика вміщено перелік коротких біографічних довідок про членів Українського товариства книголюбів у Празі (1927–1932).

Важливим здобутком бібліографічного покажчика змісту часопису «Книголюб» (Прага, 1927–1932 рр.) є його унікальний зміст, який розкриває діяльність української еміграції та її внесок у розвиток української бібліографії, вітчизняної культури.

Наприкінці 30-х років XX століття у радянській Україні майже повністю були згорнуті дослідження з історії розвитку видавничої справи в Україні. Адже видавнича діяльність і розвиток книгознавчої науки загалом перейшли до рук більшовицької влади і підлягали жорсткій цензурі, а українські науковці розплачувалися за українську книгу власним життям, забуттям, звинуваченням у буржуазному націоналізмі. Тому науковці Західної України та еміграції намагалися заповнити науковий вакуум своїми ґрунтовними дослідженнями. Інформування суспільства про твори друку продовжило Українське товариство бібліофілів у Львові. За підтримки Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) у 1937 р. львівські книгознавці заснували місячник, присвячений бібліології та бібліофілству – «Українська книга». Його редактором став бібліофіл та видавець Євген Юліан Пеленський [9]. Примірники журналу поширювалися, крім України, в Чехословаччині та Австрії. На сторінках видання вміщувалися розвідки про видатних українських книголюбів, приватні бібліотеки історичних діячів України, рідкісні стародруки, подавалася інформація про вітчизняні періодичні видання, раритети національного друкарства. Автори у своїх

публікаціях не обмежувалися викладом лише відомих фактів, а й широко вдавалися до архівних розшуків. Протягом 1937–1938 років вийшло по сім книжок часопису щороку (окремі та здвоєні номери). У серпні 1939 р., під час встановлення радянської влади на землях Західної України, було видано лише один номер часопису за цей рік. Перервали видання «Української книги» підписання пакту про поділ Європи і подальші військові дії. Пізніше на теренах Польщі, а саме у Кракові, редакції вдалося опублікувати ще два річники місячника: IV – за 1940 рік, виданий у 1942 році та V – за 1941 рік, видрукуваний у 1943 році.

Через десятки років українською діаспорою у Сполучених Штатах Америки було організовано випуск квартальника «бібліографії і книгознавства» Товариства українських книголюбів і Товариства українських бібліотекарів та Бібліографічної комісії НТШ з тією ж назвою – «Українська книга» та обкладинкою М. Бутовича. Редактором став колишній львів'янин, але вже емігрант, Богдан Романенчук. Проте це видання було цілком іншим за змістом [4, с. 3–6].

У 1998 році дослідники Михайло Грузов та Микола Шудря уклали анотований покажчик змісту часопису «Українська книга» (Львів, 1937–1939; Краків; Львів, 1942, 1943), який видано приватним видавництвом «МАГ» накладом 100 примірників (Київ, 1998) [4]. З видавничою позначкою «МАГ» («Михайло Андрійович Грузов») вийшло у світ понад 50 видань тиражами від кількох до 30–40 примірників, часто іменних та нумерованих. Михайло Грузов збирав такі видання, які доносять до нас маловідомі і переважно заборонені в радянській Україні сторінки історії та показують життя українських емігрантських громад [5].

На початку покажчика вміщено статтю «Путівна зірка в українському книгодрукарстві», де висвітлюється діяльність часопису «Українська книга» упродовж 1937–1941 років у Львові, 1942–1943 років – на теренах Польщі. Подано інформацію про вітчизняних авторів та авторів в еміграції: І. Крип'якевича, М. Возняка, М. Рудницького, Б. Романенчука, В. Січинського, В. Дорошенка, Л. Биковського, І. Борщака, А. Животка, С. Сірополька, П. Богацького, Д. Чижевського, В. Короліва-Старого та ін.

У бібліографічному посібнику розписано публікації усіх річників часопису за розділами: «Історичне книгознавство», який містить розвідки про історію українських стародруків, книг і преси та питання поширення української книжки; «Архіварство», що включає відомості про пошуки і знахідки в монастирських та церковних бібліотеках, українську в зарубіжних

архівах, оригінали та репродукції рідкісних матеріалів; «Друкарство», де вміщено інформацію про центри українського друку в Австро-Угорщині, Росії, Польщі, Німеччині, Америці; «Бібліографія», що складається з бібліографічних оглядів історіографії української книги та українського книгознавства, списків праць українських видатних діячів та літератури про них, оглядів нових книжок, рецензій; «Статистика», де подано статистичні дані про українські часописи та статистичний аналіз бібліографічних покажчиків, надрукованих в «Українській книзі»; матеріали розділу «Бібліотекознавство» містить інформацію про каталоги львівських бібліотек з 1619 р. та методологічні засади бібліотекознавства; у розділі «Бібліофіліство» подаються матеріали про українські приватні бібліотеки: Мелентія Смотрицького, Петра Могили, Івана Лукашевича, Дмитра Тупталенка, Теофана Прокоповича; бібліотеки української козацької старшини: Миколи Хоменка, Якова Марковича, Лашкевичів, Кочубеїв, Милорадовичів; бібліотеки гетьманів: Івана Мазепи, Пилипа Орлика, Кирила Розумовського та про діяльність книголюбів Василя Анастасевича та Петра Стебницького. Зацікавлюють, безперечно, матеріали розділу «Мистецтво книги», де вміщено описи двох гравюр видань Швальпойта Фіюля, видань із краєвидами України XVII–XVIII ст., список рідкісних видань Кам'янецької Мистецько-промислової школи тощо. В розділі «З життя книгознавчих установ» подано відомості про діяльність книгознавчих установ в Україні та за кордоном. Особливо важливі матеріали про книжковий рух та життя книгознавчих установ в Україні, Чехословаччині, Бельгії, Литві та інших країнах, рецензії на нові видання містить розділ «Хроніка». Великої уваги надавала редакція часопису зворотному зв'язку з читачем. Про повагу до читачів, складне матеріальне становище йдеться в розділі «Редакційні справи». Тут вміщено програму випуску «Української книги» із закликом про підтримку журналу та запрошенням до співпраці (стаття «Від редакції» вміщена в додатку 1), листи до редакції з книгознавчих питань. До кожної статті посібника подано анотацію. У додатках: стаття «Від редакції», «Звідомлення з діяльності Українського товариства бібліофілів у Львові за 1937 рік» та «Список співробітників «Української книги» – 1937. – № 1–8. (3-тя сторінка обкладинки). У кінці вміщено покажчик імен.

Досліджуючи бібліографію творів українського друку за покажчиком змісту часопису «Українська книга», ми отримуємо цінну інформацію про стан книговидавничої справи того часу не тільки в Галицькій Україні,

а й у Польщі, Чехословаччині та інших країнах, популяризацію українського слова за рубежом і, водночас, про труднощі книговидавання, зокрема, про зниження обсягу книжкової продукції протягом 1938 року внаслідок складного політичного становища в Європі.

Отже, розглянувши та порівнявши матеріали бібліографічних покажчиків змісту періодичних видань 1917–1943 років, можемо зробити висновок про те, що незважаючи на складні умови діяльності, а саме війна, нестабільне політичне становище, нестача кадрів та коштів, проблеми збуту тощо, українські книгознавчі осередки працювали, як на українських землях у складі СРСР чи Польщі, так і за кордоном – в еміграції. Періодичні видання, що друкувалися ними, виконували роль засобів пропаганди політичних ідей, формування і вияву громадської думки, поширення наукових та фахових знань, в тому числі і книгознавчих.

Таким чином, згадані бібліографічні покажчики змісту періодичних видань висвітлюють історичні аспекти розвитку книгознавчої науки, відображають науковий і культурний рівень суспільства, мають велике значення для популяризації книжкової справи, забезпечують задоволення інформаційних потреб дослідників у більш детальному вивченні питань книгознавства, бібліотекознавства і бібліографії певного періоду та допомагають скласти уявлення про стан розроблення проблеми, яка їх цікавить.

Особлива увага до дослідження української періодики першої половини ХХ століття припала на 1990-ті роки ХХ століття – початок ХХІ століття. Значний внесок у дослідження вітчизняного книгознавства зробили бібліографи Михайло Грузов, Луїза Ільницька, Галина Ковальчук, Софія Когут, Ольга Хміль, Микола Шудря та багато інших науковців.

Список бібліографічних посилань

1. Бібліологічні вісті (1923–1930) / уклад. Г. І. Ковальчук. Київ, 1996. 159 с.
2. Гришина Т. Перший український бібліографічний часопис. *Бібл. вісн.* 2018. № 3. С. 41–42.
3. Грузов М., Шудря М. «Книголюб» (Прага, 1927–1932 рр.) : покажч. змісту часопису / ред. О. Сидоренко. Київ, 1996. 34 с. (Серія: Бібліографічні покажчики).
4. Грузов М., Шудря М. «Українська книга» (Львів, 1937–1939; Краків, 1942, 1943) : анот. покажч. змісту часопису. Київ : Маг, 1998. 38 с.
5. Добко Т., Кончаковський А. Бібліограф, бібліофіл, лікар Михайло Грузов. *Вісн. Кн. палати.* 2009. № 4. С. 39–43.

6. Ільницька Л., Хміль О. *Журнал «Книгарь»: літопис українського письменства (1917–1920)* : сист. покажч. змісту. Львів, 2016. 393 с.
7. Ковальчук Г. *Журнал УНІКу «Бібліологічні вісті»*. Бібл. вісн. 1997. № 2. С. 26–28.
8. Когут С. *Книжка (1921–1923): вісник українського книжкового руху* : сист. покажч. змісту. Львів, 2003. 97 с.
9. Плехова І. Д. *Часопис «Українська книга» (1937–1943) у контексті становлення української книгознавчої періодики першої половини ХХ століття*: автореф. дис. ... канд. наук із соц. комунікацій. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т журналістики. Київ, 2010. 19 с.
10. Попова А. А. Периодические издания по библиографии 1917–1927 (материалы к указателю). *Библиография : журн. теории, истории и практики библиогр.* Москва, 1929. № 2/3. С. 109–138.
11. Рибчинська Н. «Книжка» (1921–1923) : іст.-книгознавчий аспект. *Зап. Львів. наук. б-ки ім. В. Стефаника.* Львів, 2000. Вип. 7/8. С. 121–135.
12. Чорний В. В. Журнал «Книгарь» (1917–1920) як джерело до бібліографії української книги. *Зап. Львів. наук. б-ки ім. В. Стефаника.* 1995. Вип. 3. С. 107–115.
13. Чорний В. В. Діяльність українського товариства прихильників книги у Празі і журнал «Книголюб» (1927–1932). *Зап. Львів. наук. б-ки ім. В. Стефаника.* 2000. Вип. 7/8. С. 173–180.

References

1. Kovalchuk, H. I. (Ed.) (1996). *Bibliolohichni visti (1923-1930)*. Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
2. Hryshyna, T. (2018). Pershy ukraïnsky bibliografichny chasopys [The first Ukrainian bibliographic journal]. *Bibliotechnyi Visnyk*, 3, 41–42. [In Ukrainian].
3. Hruzov, M., Shudria, M. (1996). "Knyholiub" (Praga, 1927-1932 rr.): pokazhchyk zmistu chasopysu. Kyiv, Ukraine. [Seria: Bibliografichni pokazhchyky]. [In Ukrainian].
4. Hruzov, M., Shudria, M. (1998). «Ukrainska knyha» (Lviv, 1937-1939. Krakiv, 1942, 1943): anotovany pokazhchyk zmistu. Kyiv, Ukraine: Mah. [In Ukrainian].
5. Dobko, T., Konchakovsky, A. (2009). Bibliograf, bibliofil, likar Mykhailo Hruzov [Bibliographer, bibliophile, doctor Mykhailo Hruzov]. *Visnyk Knyzhkovoï Palaty*, 4, 39–43. [In Ukrainian].
6. Ilnytska, L., Khmil, O. (2016). *Zhurnal «Knyhar»: litopys ukraïnskoho pyshmenstva (1917-1920): systematychny pokazhchyk zmistu*. Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].
7. Kovalchuk, H. (1997). Zhurnal UNIKu «Bibliolohichni visti» [UNIC Journal «Bibliolohichni visti»]. *Bibliotechnyi Visnyk*, 2, 26–28. [In Ukrainian].
8. Kohut, S. (2003). *Knyzhka (1921-1923): visnyk ukraïnskoho knyzhkovoho rukhu: systematychny pokazhchyk zmistu*. Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].

9. Plekhova, I. D. (2010). Chasopys «Ukrainska knyha» (1937-1943) u konteksti stanovlennia ukrainskoi knyhoznavchoi periodyky pershoi polovyny XX stolittia [The magazine «Ukrainian Book» (1937-1943) in the context of the formation of the Ukrainian literary periodicals of the first half of the XX century] (PhD dissertation). Taras Shevchenko National University of Kyiv. Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

10. Popova, A. A. (1929). Periodicheskie izdaniia po bibliografii 1917-1927 (materialy k ukazateliu) [Periodicals on the bibliography 1917-1927 (materials to the index)]. *Bibliografiia: zhurnal teorii, istorii i praktiki bibliografii*, 2/3, 109-138. [In Russian].

11. Rybchynska, N. (2000). «Knyzhka» (1921-1923): istoryko-knyhoznavchyi aspekt [«Knyzhka» (1921-1923): the historical and literary aspect]. *Zapysky Lvivskoi Naukovoї Biblioteky im. V. Stefanyka*, 7/8, 121-135. [In Ukrainian].

12. Chornii, V. V. (1995). Zhurnal «Knyhar» (1917-1920) yak dzherelo do bibliohrafiї ukrainskoi knyhy [Magazine «Knyhar» (1917-1920) as a source for the bibliography of the Ukrainian book]. *Zapysky Lvivskoi Naukovoї Biblioteky im. V. Stefanyka*, 3, 107-115. [In Ukrainian].

13. Chornii, V. V. (2000). Diialnist ukraїnskoho tovarystva prykhylnykiv knyhy u Prazi i zhurnal «Knyholiub» (1927-1932) [Activities of the Ukrainian Society of Book Supporters in Prague and the Journal «Knyholiub» (1927-1932)]. *Zapysky Lvivskoi Naukovoї Biblioteky im. V. Stefanyka*, 7/8, 173-180. [In Ukrainian].

Tetiana Hryshyna,

Junior research fellow, Vernadsky National Library of Ukraine

3, Holosiivskyi ave., Kyiv, 03039, Ukraine

e-mail: tagym@ukr.net

tel.: +38(098)270 00 17

**Reflection of the development of Ukrainian writing (1917–1943)
in modern bibliographic indexes of the contents of periodicals**

The review includes analysis of bibliographic indexes of the content of domestic periodicals published during the years 1917–1943 in Ukraine and in emigration. The article studies thematic sections that are included in the bibliographic manuals and discloses their content. The thematic sections that are included in the bibliographic manuals are described and their content content is disclosed. The research figures out achievements of the mentioned bibliographic publications and their role in the study of the development of the book business, library science and bibliography, and, in general, book science in Ukraine.

Keywords: bibliographical index, bibliography, library science, book science, «Bibliolohichni Visti», «Knyhar», «Knyholiub», «Knyzhka», «Ukrainska Knyha».

Стаття надійшла до редакції 10.06.2019

Розділ III

Науково-видавнича,
інформаційна
діяльність бібліотек

УДК 026:37](477)(035)

Олена Гончаренко,

науковий співробітник,

Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В. О. Сухомлинського

НАУКОВО-ІНФОРМАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОВІДНИХ БІБЛІОТЕК ОСВІТЯНСЬКОЇ ГАЛУЗІ: ТЕНДЕНЦІЇ, НАПРЯМИ, ПЕРСПЕКТИВИ

У статті проаналізовано щорічне видання «Довідник науково-інформаційної й видавничої діяльності та основних заходів, спрямованих на підвищення професійної майстерності бібліотечних працівників освітнянської галузі». З'ясовано тенденції та кількість книгозбірень, які подають інформацію до Довідника, найактивніші учасники, особливості, форми, види й зміст видавничої продукції та проведених заходів.

Ключові слова: мережа освітнянських бібліотек, наукові та науково-методичні матеріали, вторинні інформаційні ресурси, електронні ресурси, підвищення кваліфікації бібліотечних працівників.

Створена у 2003 р. Мережа освітнянських бібліотек Міністерства освіти і науки України та Національної академії педагогічних наук України є найчисленнішою в бібліотечній системі України, вона об'єднує понад 16 тисяч книгозбірень різних видів. Очолює мережу Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В. О. Сухомлинського (далі – ДНПБ України) – національний галузевий центр наукових досліджень, генерування та поширення нових знань, історичних надбань у сфері наук про освіту, педагогіки та психології, бібліотечної справи; координаційний, науково-методичний центр мережі освітнянських бібліотек МОН України та НАПН України [3].

Сьогодні сучасна освітнянська бібліотека об'єднує в собі функції освітнього, науково-дослідного та культурного центру. Задоволення інформаційних потреб та запитів користувачів, забезпечення вільного доступу до інформації, знань і культурних надбань, формування профільних документних ресурсів, інформаційно-бібліотечне забезпечення наукових досліджень установ, на базі яких вони

© Гончаренко О., 2019

функціонують, а також забезпечення доступу до них є головним завданням освітянських бібліотек України.

З метою висвітлення роботи освітянських бібліотек щодо їх науково-інформаційної та видавничої діяльності, а також організації науково-практичних та масових заходів, ДНПБ України у 2005 р. в рамках науково-дослідної теми «Створення, становлення і розвиток освітянських бібліотек України (X–XX ст.)» розпочала щорічну підготовку Зведеного плану інформаційно-видавничої діяльності та основних заходів з підвищення кваліфікації бібліотечних працівників освітянської галузі (далі – Зведений план) [2]. До участі у підготовці видання були залучені провідні освітянські бібліотеки – Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В. О. Сухомлинського, Львівська обласна науково-педагогічна бібліотека (ЛОНПБ), Науково-педагогічна бібліотека міста Миколаєва (МНПБ), наукові бібліотеки установ НАПН України, вищих навчальних закладів III–IV рівня акредитації педагогічного та інженерно-педагогічного профілів. Видання містило 214 позиції і було представлене двома розділами: науково-бібліографічна продукція (ДНПБ України, ЛОНПБ та МНПБ) та заходи з підвищення кваліфікації (для шкільних бібліотекарів).

Надалі структура видання удосконалювалась. З 2007 р. видавнича продукція провідних книгозбірень освітянської галузі була представлена у двох розділах «Наукові та науково-методичні матеріали, що видаються освітянськими бібліотеками» та «Вторинно-документальні інформаційні ресурси мережі освітянських бібліотек», що містить інформацію про підготовку науково-допоміжних бібліографічних посібників, науково-довідкові видання, бібліографічні покажчики, рекомендаційні бібліографічні посібники, бібліографічні списки, бібліографічні огляди, реферативну інформацію, оглядово-аналітична інформацію. У 2009 р. додано новий розділ «Електронні ресурси», в якому представлено інформацію про інформаційно-бібліографічні ресурси провідних освітянських книгозбірень, віртуальні виставки й презентації, мультимедійні полиці тощо.

У 2014 р. переглянуто концепцію видання та змінено його назву на «Довідник науково-інформаційної й видавничої діяльності та основних заходів, спрямованих на підвищення професійної майстерності бібліотечних працівників освітянської галузі» (далі – Довідник). Для зручності користування та всебічного розкриття змісту розділів створено допоміжний апарат: тематичний та іменний покажчики. Заходи з підвищення кваліфікації в Довіднику подано за хронологією.

Проаналізувавши активність книгозбірень галузі у поданні інформації до Довідника, можна зробити висновок, що з кожним роком кількість учасників поступово зростає (діаграма). Найактивнішими учасниками Довідника є бібліотеки закладів вищої освіти – 54 % загальної кількості (2012 р. – 73 %). Бібліотеки Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет», Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка, Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського, Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя, Рівненського державного гуманітарного університету, Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка, Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди, Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка щорічно протягом тринадцяти років надають інформацію до Довідника.

Бібліотеки обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти становлять 29 % загальної кількості учасників (2012 р. – 20 %), найактивніші з яких – бібліотека комунального вищого навчального закладу Київської обласної ради «Академія неперервної освіти» та спеціальна навчально-педагогічна бібліотека Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Островського. У 2018 р. активізували роботу бібліотеки установ Національної академії педагогічних наук України – 8 % загальної кількості учасників.

Аналізуючи науково-інформаційну й видавничу продукцію та заплановані до проведення заходи, слід зазначити, що їх тематика щороку відображає актуальні питання галузі освіти і науки та бібліотечної справи, а саме: впровадження інформаційно-комунікаційних технологій в діяльність освітянських бібліотек, популяризацію читання серед дітей та юнацтва, медіаосвіту на підтримку розвитку дослідницьких якостей учнів, національно-патріотичне виховання, інтеграцію України в Європу; реформу Нової української школи, питання інклюзивної освіти, академічної доброчесності, гендерної політики. Також щорічно готується продукція, присвячена видатним особистостям, ювілярам та з нагоди знаменних та пам'ятних дат. Цього року найактуальніші теми – впровадження універсальної десятикової класифікації в практику роботи бібліотек та відзначення 100-річчя від дня народження Василя Сухомлинського.

Дослідження видавничої діяльності освітянських бібліотек підтвердило, що на сьогодні фахівці книгозбірень при підготовці методичної продукції надають перевагу створенню методичних рекомендацій, практичних, методичних та інформаційно-методичних посібників. Також готуються монографії, збірники наукових праць й матеріалів конференцій та семінарів. Нині видається шість періодичних видань: наукове електронно-періодичне видання «Аналітичний вісник у сфері освіти й науки», наукове видання «Науково-педагогічні студії», науково-методичний часопис «Шкільна бібліотека плюс» (ДНПБ України), науково-методичний журнал «Нова педагогічна думка» (бібліотека Рівненського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти), періодичне видання «БібліоАс» (бібліотека Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського) та газета «Бібліотечні вісті» (наукова бібліотека Уманського державного педагогічного університету).

Однак більшість видавничої продукції, яку готують фахівці провідних книгозбірень, – це вторинні інформаційні ресурси. В середньому вони становлять 80 % від загальної кількості запланованих видань. Фахівці книгозбірень готують науково-допоміжні, бібліографічні та рекомендовані бібліографічні показники, бюлетені, каталоги виставок, реферативну інформацію, аналітичні матеріали та інформаційно-аналітичні огляди, які укладаються переважно на фондах окремих бібліотек, розкриваючи їх інформаційний потенціал. Перевагу надають бібліографічним спискам та оглядам, в середньому майже 60 % всієї вторинної продукції.

Слід зазначити, що поява повнотекстової електронної інформації та

поширення Інтернету спонукали бібліотеки змінювати технології інформаційного обслуговування своїх користувачів. Провідні бібліотеки освітянської галузі створюють власні сайти та веб-сторінки, де розміщують наробки в електронному повнотекстовому форматі. Проаналізувавши форми видання матеріалів (типографське, принтерне, електронне), поданих у Довіднику, варто зазначити, що починаючи з 2008–2009 рр. все більше продукції почали подавати не тільки в друкованій формі, а й електронній. На сьогодні всі провідні освітянські бібліотеки мають власні сайти або веб-сторінки. Більшість бібліотек мають власні повнотекстові бази даних, електронні каталоги, каталоги нових надходжень та надають електронні послуги.

Важливою роботою є не тільки підготовка Довідника, а й насамперед збір, аналіз і обробка друкованої продукції зазначеної у ньому, оскільки вторинна продукція провідних освітянських бібліотек є складовою Інтегрованого галузевого електронного ресурсу, який створено для популяризації та надання доступу до фондів книгозбірень й інформаційного забезпечення потреб користувачів. Повні тексти даної продукції ДНПБ розміщує на своєму веб-порталі (<http://dnpb.gov.ua>) у розділі «Інформаційна діяльність» та в Електронній бібліотеці. У цьому ж розділі сформовано підрозділ «Бібліографічна продукція мережі освітянських бібліотек Міністерства освіти України та Національної академії педагогічних наук України», де акумулюється інформація про бібліографічні видання, підготовлені провідними бібліотеками мережі. Тому, звертаємо увагу провідних освітянських бібліотек на обов'язкове представлення на власних сайтах електронних версій видань, які було включено до Довідника, а також передачу друкованої продукції до фонду ДНПБ України.

Водночас простежується збільшення кількості заходів, спрямованих на підвищення професійної майстерності бібліотечних працівників освітянської галузі, а саме науково-практичні конференції, науково-методичні семінари, семінари-тренінги, навчальні й проблемноцільові семінари, курси підвищення кваліфікації, практикуми, стажування, круглі столи, засідання клубів та методичні об'єднання, майстер-класи, тренінги, школи молодого бібліотекаря та керівника тощо. Особливої уваги заслуговує збільшення онлайн-заходів, а саме вебінарів, онлайн-семінарів, веб-конференцій, онлайн-курсів підвищення кваліфікації бібліотечних працівників.

Цього року у підготовці Довідника взяла участь 51 провідна освітянська

бібліотека, він налічує 1284 позиції, а саме: «Наукові та науково-методичні матеріали підготовлені освітянськими бібліотеками України» (77 видань), «Вторинні інформаційні ресурси мережі освітянських бібліотек МОН України та НАПН України» (819 видань), «Електронні ресурси» (107 позицій). У виданні представлено інформацію щодо проведення 229 заходів з підвищення кваліфікації бібліотечних працівників запланованих провідними освітянськими бібліотеками.

Необхідно відзначити, що у 2018 р., з метою активізації діяльності освітянських бібліотек у популяризації спадщини видатного українського педагога-гуманіста В. О. Сухомлинського та з нагоди 100-річчя від дня його народження, у Довіднику відкрито розділ «Науково-інформаційна й видавнича діяльність та основні заходи провідних освітянських бібліотек присвячені відзначенню 100-річчя з дня народження В. О. Сухомлинського». Серед запланованих заходів міжнародні та всеукраїнські науково-практичні конференції, педагогічні читання, Всеукраїнський місячник шкільних бібліотек, круглі столи, тематичні виставки, бесіди, лекції, виховні години та ін.

Для широкого загалу Довідник щорічно розміщують на веб-порталі ДНПБ України в розділі «Бібліотечному фахівцю» (<http://dnpb.gov.ua/ua/довідник-діяльності-освітянських-бі/>) та в Електронній бібліотеці Національної академії педагогічних наук України.

У 2018 р. статистика звернень до видання на веб-порталі ДНПБ – 92 завантаження та в Електронній бібліотеці НАПН України – 470 завантажень свідчить про те, що видання стає все більш затребуваним. Інформація про заходи з підвищення кваліфікації дає змогу бібліотечним фахівцям заздалегідь ознайомитись з темами актуальних для них заходів, і спланувати свою участь у них. Щорічна підготовка Довідника сприяє узгодженості функціонування мережі освітянських бібліотек МОН України та АПН України, розширює можливості щодо якісного бібліотечно-інформаційного забезпечення фахівців освітянської галузі, дає можливість більш широкому загалу бібліотечної спільноти ознайомитись з найкращим досвідом своїх колег, підвищити свій рівень кваліфікації.

Список бібліографічних посилань

1. Довідник науково-інформаційної й видавничої діяльності та основних заходів, спрямованих на підвищення професійної майстерності бібліотечних працівників освітянської галузі / НАПН України, ДНПБ України

ім. В. О. Сухомлинського ; [уклад. : О. Л. Гончаренко, І. І. Хемчян; наук. ред. і від. за вип. І. І. Хемчян]. Київ, 2018. 119 с. URL: http://dnpb.gov.ua/wp-content/uploads/2015/12/directory_2018.pdf

2. Організаційно-управлінські документи для освітянських бібліотек Міністерства освіти і науки України та Академії педагогічних наук України (2000–2005 рр.) / АПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського ; [уклад. : Хемчян І. І., Здановська В. П. ; наук. ред. : Рогова П. І., Букшина Т. Ф.]. Київ, 2006. 252 с.

3. Положення про організацію науково-методичного забезпечення діяльності мережі освітянських бібліотек Міністерства освіти і науки України та Академії педагогічних наук України Державною науково-педагогічною бібліотекою України імені В. О. Сухомлинського : затв. вченою радою ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, протокол № 12 від 26 груд. 2006 р. Організаційно-управлінські, нормативно-інструктивні і методичні документи для освітянських бібліотек Міністерства освіти і науки України та Національної академії педагогічних наук України (2006–2010 рр.) : [збірник. / Держ. наук.-пед. б-ка України ім. В. О. Сухомлинського ; [уклад. І. І. Хемчян ; наук. ред. : П. І. Рогова, І. Г. Лобановська]. Київ, 2010. С. 11–16. URL: http://dnpb.gov.ua/wp-content/uploads/2016/02/manage_1_4.pdf.

4. Стратегія розвитку Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського на 2017–2026 роки / Держ. наук.-пед. б-ка України ім. В. О. Сухомлинського ; [авт. Л. Д. Березівська, С. М. Зозуля, Л. І. Страйгородська] ; за заг. ред. Л. Д. Березівської. Київ, 2017. 29 с.

5. Хемчян І. І. Координаційні зв'язки – основа успішної взаємодії бібліотек освітянської галузі України. *Наук. пр. Держ. наук.-пед. б-ки України ім. В. О. Сухомлинського* / АПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. Київ, 2008. Вип. 1 : Науково-інформаційне забезпечення освітянської галузі України. С. 298–308.

References

1. Honcharenko, O. L., Khemchian, I. I. (Comp.). (2018). *Dovidnyk naukovykh informatsiinoi i vydavnychoi diialnosti ta osnovnykh zakhodiv, spriamovanykh na pidvyshchennia profesiinoi maisternosti biblioteknykh pratsivnykiv osvitiyanskoï haluzi*. [Handbook for scientific information and publishing activities and main events aimed at improving professional skills of librarians in the sphere of education]. Kyiv, Ukraine: NAPN Ukraine, DNPB Ukraine im. V. O. Sukhomlynskoho. Retrieved from http://dnpb.gov.ua/wp-content/uploads/2015/12/directory_2018.pdf [In Ukrainian].

2. Khemchian, I. I., Zdanovska, V. P. (Comp.). (2006). *Orhanizatsiino-upravlinski dokumenty dlia osvitiyanskykh bibliotek Ministerstva osvity i nauky Ukrainy ta Akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy (2000-2005 rr.)* [Organizational-managerial documents for educational libraries of the Ministry of Education and Science of Ukraine and the

Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (2000-2005)]. Kyiv, Ukraine: APN Ukraine, DNPB Ukraine im. V. O. Sukhomlynskoho. [In Ukrainian].

3. Khemchian, I. I., Rogova, P. I., Lobanovska, I. G. (Comp.). (2010). *Polozhennia pro orhanizatsiiu naukovu-metodychnoho zabezpechennia diialnosti merezhi osvitianskykh bibliotek Ministerstva osvity i nauky Ukrainy ta Akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy Derzhavnoi naukovu-pedahohichnoi bibliotekoju Ukrainy imeni V. O. Sukhomlynskoho : zatv. vchenoiu radoiu DNPB Ukrainy im. V. O. Sukhomlynskoho, protokol № 12 vid 26 hrud. 2006 r.* [Position about the organization of scientific and methodological provision of activities of the network of educational libraries of the Ministry of Education and Science of Ukraine and the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine of the State Scientific and Pedagogical Library of the Ukraine named after V. O. Sukhomlynsky: approved: Academic Council of SSPL Ukraine named after V. O. Sukhomlynsky, Minutes No. 12 of December 26. 2006]. Orhanizatsiino-upravlinski, normatyvno-instruktyvni i metodychni dokumenty dlia osvitianskykh bibliotek Ministerstva osvity i nauky Ukrainy ta Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy (2006-2010 rr.): [zbirnyk]. (pp. 11-16). Kyiv, Ukraine: Derzh. nauk.-ped. b ka Ukrainy im. V. O. Sukhomlynskoho. Retrieved from: http://dnpb.gov.ua/wp-content/uploads/2016/02/manage_1_4.pdf [In Ukrainian].

4. Berezivska, L. D., Zozulia, S. M., Straihorodska, L. I. (2017). *Stratehiia rozvytku Derzhavnoi naukovu-pedahohichnoi biblioteki Ukrainy imeni V. O. Sukhomlynskoho na 2017-2026 roky* [Development strategy of V. O. Sukhomlynskyi State Scientific and Pedagogical Library of Ukraine for 2017-2026]. Kyiv, Ukraine: Derzh. nauk.-ped. b-ka Ukrainy im. V. O. Sukhomlynskoho. [In Ukrainian].

5. Khemchian, I. I. (2008). *Koordinatsiini zviazky - osnova uspishnoi vzaємodii bibliotek osvitianskoj haluzi Ukrainy* [Coordination relations are the basis of the successful interaction of libraries in the Ukrainian educational sector]. (Iss. 1 pp. 298-308) Kyiv, Ukraine: APN Ukraine, DNPB Ukraine im. V. O. Sukhomlynskoho. [In Ukrainian].

Olena Honcharenko,

Research Fellow, Sukhomlynskyi SSPL of Ukraine

Scientific and Information Activities of Leading Libraries Educational Industry: Trends, Directions and Perspectives

The article presents analytical information on the scientific, informational and publishing activities of the leading educational books collections of the educational libraries network at the Ministry of Education and Science of Ukraine and the National Academy of Sciences of Ukraine, as well as on scientific and practical events, aimed at raising the professional level of library workers in the education industry, which are included in the annual edition of the «Handbook for scientific information and publishing activities and main events aimed at improving professional skills of librarians in the

sphere of education». It is found out that the number of books collections, which submit information to the Handbook, increases yearly. The most active participants are the higher education institutions libraries. Most of the publishing products are secondary informational resources, namely, scientific and auxiliary, bibliographic and recommended bibliographic indexes, newsletters, catalogs of exhibitions, abstracts, analytical materials and information analytical reviews. In recent years, there has been a tendency to increase the number of online activities: webinar, online seminars, web conferences, online courses for library staff.

The annual preparation of the publication contributes to the quality library and information provision of specialists in the field of education, gives the opportunity for broader public library community to get acquainted with the best experience of their colleagues, to improve their level of qualification.

Keywords: system of education libraries, scientific and methodical materials, secondary information resources, electronic resources, professional development of librarians.

Стаття надійшла до редакції 8.04.2019 р.

УДК 026:37](477):025.12:005.336

Алла Рубан,

науковий співробітник,

Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В. О. Сухомлинського

e-mail: metodist08@i.ua

тел.: (044) 440-66-22

НАУКОВО-МЕТОДИЧНА РОБОТА КНИГОЗБІРЕНЬ МЕРЕЖІ ОСВІТЯНСЬКИХ БІБЛІОТЕК МОН УКРАЇНИ ТА НАПН УКРАЇНИ В ДЗЕРКАЛІ ВИДАВНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті проаналізовано методичні видання провідних книгозбірень мережі освітянських бібліотек МОН України та НАПН України, видані ними у 2013–2017 рр.

Ключові слова: освітянські бібліотеки, мережа освітянських бібліотек МОН України та НАПН України, методична діяльність, видавнича діяльність.

Сучасна методична практика відрізняється багатством змісту, форм, методів. Напрямами методичної діяльності, здійснюваними бібліотеками – методичними центрами, є аналіз, прогнозування, моніторинг, розробка методик і підготовка методичних документів, організація безперервної освіти бібліотечних кадрів, правове й нормативне забезпечення діяльності книгозбірень [1, с. 137].

Відповідно до «Положення про мережу освітянських бібліотек МОН України та АПН України» (2003 р.) до її складу входять понад 16 тисяч книгозбірень (об'єднаних за ознакою приналежності до галузі освіти) у різних регіонах України: Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В. О. Сухомлинського, Львівська обласна науково-педагогічна бібліотека, Науково-педагогічна бібліотека міста Миколаєва, бібліотеки наукових установ Національної академії педагогічних наук (НАПН) України, бібліотеки обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти, бібліотеки закладів вищої освіти педагогічного та інженерно-педагогічного профілів I–IV р. а., бібліотеки закладів професійно-технічної, загальної середньої, позашкільної освіти, районних (міських) методичних кабінетів (центрів). Згідно з Положенням на провідні освітянські бібліотеки покладено функцію науково-методичних центрів.

© Рубан А., 2019

Головна мета науково-методичного забезпечення мережі освітянських бібліотек – сприяння удосконаленню їх діяльності, упровадження інноваційного досвіду в практику їх роботи, підвищення професійного рівня працівників шляхом забезпечення усіх напрямів, процесів, форм і методів бібліотечної роботи відповідним інформаційним супроводом, аналітичним вивченням і рекомендаціями [12, с. 12].

Підготовка власної методичної продукції є одним із важливих напрямів роботи бібліотек мережі.

Метою дослідження є аналіз методичних видань книгозбірень мережі освітянських бібліотек України за 2013–2017 рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В останні роки різні аспекти науково-методичної діяльності бібліотек розглянуто в публікаціях М. Акіліної, Т. Сафонові (сучасні тенденції науково-методичної діяльності в бібліотечній сфері), Л. Ракитської (сучасна терміносистема методичної діяльності), Р. Самотий (методичне забезпечення діяльності бібліотек у сучасних умовах), Г. Ковальчук (процеси формування методичної діяльності в бібліотечній справі України в пострадянський період), Т. Вилегжаніної, О. Білик (методична діяльність книгозбірень у віртуальному просторі), Т. Дубас (науково-методичне забезпечення видавничої діяльності наукової бібліотеки в сучасних умовах, особливості видавничої діяльності НБУВ), І. Хемчян (науково-методичне забезпечення мережі освітянських бібліотек України), П. Рогової (науково-дослідна та науково-методична діяльність ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського), О. Капралюк, Ю. Лазоренко (науково-методичне забезпечення та координування діяльності наукових сільськогосподарських бібліотек), В. Мудрохи (науково-методична діяльність ЛННБ України імені В. Стефаника), О. Чепурченко, І. Савченко, С. Волкової, Л. Ворфлік, Н. Дяченко (інформаційно-методична діяльність бібліотек обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти (ОППО)), В. Кавінської, О. Лебедюк, Т. Новікової, І. Журавльової, Н. Лазаренко, Т. Кривошиї, Л. Решетняк, І. Цвіркун, О. Скаченко (методична діяльність бібліотек ЗВО), С. Щербини (робота методиста районного методичного кабінету відділу освіти), А. Бардашевської, Л. Тазової (методична діяльність бібліотек для дітей), В. Світашової, Н. Шаргар (діяльність методичних об'єднань шкільних бібліотекарів) та ін. Ці питання також висвітлено в збірках матеріалів за результатами Всеукраїнської школи методиста, яку щодва роки проводять фахівці НБУ імені Ярослава Мудрого. Окремі аспекти науково-методичної діяльності освітянських

бібліотек висвітлено у виданнях ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського «Провідні освітянські бібліотеки України в дзеркалі статистики» (з 2017 р. виходить під назвою «Провідні освітянські бібліотеки в просторі і часі: моніторинг діяльності») та «Довідник науково-інформаційної й видавничої діяльності та основних заходів, спрямованих на підвищення професійної майстерності бібліотечних працівників освітянської галузі». Проте досвід видавничої діяльності, спрямованої на науково-методичне забезпечення бібліотечно-інформаційної роботи, висвітлено, на нашу думку, недостатньо.

Виклад основного матеріалу дослідження. Із метою дослідження методичної продукції 2013–2017 рр. провідних освітянських бібліотек було проаналізовано їхні веб-сайти, видання, наявні в фонді ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, а також використано інформацію, узагальнену в довідниках «Провідні освітянські бібліотеки в просторі і часі: моніторинг діяльності» за відповідні роки.

Проведений аналіз показав, що видавнича діяльність освітянських бібліотек як інформаційних, методичних, просвітницьких центрів – різнопланова та багатогранна. Вагому частину їхніх видань складають електронні (самостійні та ті, що мають паперовий аналог), які розміщені на веб-сайтах книгозбірень, зокрема в базах даних «Електронна бібліотека», інституційних репозитаріях, Електронній бібліотеці НАПН України. Це значно полегшує доступ до них, сприяє розширенню читачкої аудиторії. Здебільшого свої напрацювання бібліотеки оприлюднюють за допомогою власної комп’ютерної техніки або, якщо це стосується книгозбірень ЗВО, – видавничо-поліграфічних центрів. Видовий склад методичної продукції різноманітний: це виробничо-практичні й навчальні, довідкові й оглядові, наукові й науково-виробничі, інформаційні й серіальні, нормативні й нормативно-інструктивні видання. Окрім того, фахівці книгозбірень є авторами статей у періодичних і продовжуваних виданнях.

Зазначимо, що останніми роками спостерігається збільшення обсягів видань науково-методичного характеру. Упродовж досліджуваного періоду в бібліотеках мережі підготовлено й випущено монографію, збірники наукових праць, матеріали конференцій.

У колективній монографії ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського «Організація і методика створення галузевих бібліотечно-інформаційних ресурсів для освітянської галузі України» (2016) [10] різнобічно представлено теоретичні, організаційні, методичні й технологічні засади

формування бібліотечно-інформаційних ресурсів галузевої наукової бібліотеки і запропоновано нові підходи в наданні доступу до них; розкрито особливості галузевих інформаційних потреб користувачів і способи їх задоволення; висвітлено проблеми зберігання й використання книжкових пам’яток; представлено теоретичне обґрунтування й практичне втілення шляхів трансформування освітянських бібліотек у базові документально-комунікаційні комплекси глобального інформаційного середовища.

У 2008 р. у ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського започатковано видання «Наукових праць Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського». Протягом 2014–2017 рр. вийшли четвертий–шостий випуски, в яких розглянуто питання розроблення й поглиблення організаційних, теоретичних і технологічних засад створення інтегрованого галузевого інформаційного ресурсу в ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського та їхнього впровадження в діяльність мережі освітянських бібліотек МОН України та НАПН України, організації й методики створення корпоративних інформаційних ресурсів для освітянської галузі України, національно-патріотичного виховання засобами бібліотеки, ролі й місця книгозбірень закладів освіти.

Значним здобутком колективу бібліотеки Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка є видання серії – «Бібліотекознавство. Книгознавство» – наукових праць цього вишу, перший випуск яких побачив світ 2008 р. У третьому (2013 р.) і четвертому (2015 р.) випусках подано доповіді, виголошені на всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Степан Сірополко – освітянин, науковець, бібліотекознавець» і «Університетські бібліотеки в сучасному інформаційному просторі», а також матеріали, що стосуються діяльності книгозбірні університету. Тексти доповідей двох заходів – науково-практичної конференції «Бібліотека як науково-методичний та соціокультурний центр сучасного вищого навчального закладу (до 70-річчя з дня заснування Наукової бібліотеки Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника)» та науково-методичного семінару «Іменний фонд професора В. Т. Полека як джерело бібліографознавства, літературознавства та краєзнавства (до 90-річчя з дня народження В. Т. Полека)» – лягли в основу першого випуску збірника наукових праць «Карпатські бібліотечно-краєзнавчі студії» (наукова бібліотека Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2015). Фахівці наукової бібліотеки Рівненського державного гуманітарного

університету щорічно організовують та проводять науково-практичні конференції з питань бібліотечної, бібліографічної та інформаційної діяльності бібліотек ЗВО. За підсумками заходів 2013–2017 рр. вийшли збірки «Бібліотечні фонди як інформаційний ресурс у контексті сучасних тенденцій та перспектив розвитку бібліотек вищих навчальних закладів», «Наукова бібліотека в інформаційно-освітньому просторі Рівненського державного гуманітарного університету», «Наукова бібліотека Рівненського державного гуманітарного університету: історія і сьогодення (до 75 річчя заснування)», «Розвиток наукової бібліотеки Рівненського державного гуманітарного університету: теоретичні аспекти та практичний досвід» [7]. У науковій бібліотеці Маріупольського державного університету щорічно, починаючи з 2012 р., проводять науково-методичні семінари «Науково-дослідна діяльність наукової бібліотеки Маріупольського державного університету», за результатами яких випускають однойменні збірники як у друкованому, так і в електронному виглядах [5]. Публікації його розділів – «Сучасна бібліотека ВНЗ», «Інформаційні технології», «Інформаційне та бібліотечно-бібліографічне обслуговування», «Бібліотечні фонди», «Соціологічні дослідження», «Краєзнавство», «Підвищення кваліфікації» – відображають результати досліджень співробітників бібліотеки, що проводилися протягом попереднього року. На базі цієї книгозбірні проводять також міські науково-практичні конференції, за матеріалами яких видають збірники наукових праць. Так, 2013 р. вони стосувалися питання використання сучасних технологій для створення бібліотечного інформаційного продукту, а 2016 р. – напрямів та нових моделей розвитку видавничої діяльності бібліотек Маріуполя.

Використання електронних ресурсів, мультимедійних технологій, реклама книгозбірні, презентація її діяльності в соціальних мережах, наповнення веб-сайтів бібліотек, розвиток репозитаріїв, дослідження історії бібліотечної справи, патріотичне виховання студентської молоді, а також створення інформаційних ресурсів у корпораціях, розширення взаємодії між бібліотечними установами різних систем і відомств, формування корпоративної культури, участь бібліотек вищої школи у проєктах Української бібліотечної асоціації та інші питання висвітлено в збірниках матеріалів науково-практичних заходів, проведених науковою бібліотекою Хмельницького національного університету, – «Просвітницька діяльність бібліотек вищої школи: проблеми, досвід, перспективи» (2016) та

«Корпоративна діяльність як засіб підвищення ефективності використання ресурсної бази бібліотек вищих та оптимізація бібліотечної праці» (2017).

Необхідно також відзначити видання збірок матеріалів науково-практичних конференцій «Роль наукової бібліотеки у вихованні духовно-моральних якостей майбутніх спеціалістів», «Бібліотека вишу: проблеми сьогодення, погляд у майбутнє» та «Роль бібліотек у профорієнтаційній діяльності навчальних закладів. Завдання, місія, результат» (наукова бібліотека Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, 2014, 2015, 2017), «Бібліотека університету та інформаційні сервіси для науки і освіти» (наукова бібліотека Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка, 2017).

Довідкові видання представлені «Довідником науково-інформаційної й видавничої діяльності та основних заходів, спрямованих на підвищення професійної майстерності бібліотечних працівників освітянської галузі» (ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, 2013–2017; до 2014 р. він виходив під назвою «Зведений план науково-інформаційної й видавничої діяльності освітянських бібліотек України та основних заходів бібліотек, спрямованих на підвищення професійної майстерності бібліотечних працівників освітянської галузі України») [10]. Довідник, вихід якого розпочато в 2006 р., спрямований на координування, узагальнення та поширення досвіду інформаційної діяльності бібліотек освітянської галузі України. В одному з його розділів подано інформацію про заплановані книгозбірнями до виходу в поточному році збірників наукових праць, матеріалів науково-практичних конференцій та семінарів, інструктивних, методичних й періодичних видань.

Характеризуючи оглядові видання, перш за все необхідно відзначити щорічні збірники ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського «Провідні освітянські бібліотеки в просторі і часі: моніторинг діяльності» [10], які бібліотека готує, починаючи з 2011 р. Їхньою метою є аналіз стану основних напрямів діяльності провідних книгозбірень мережі та прийняття відповідних рішень щодо вдосконалення бібліотечно-інформаційного забезпечення фахівців освітянської галузі. У 2014 р. у науковій бібліотеці Хмельницького національного університету з метою висвітлення сучасного стану, інноваційного розвитку та проблем діяльності бібліотек обласного методичного об'єднання прийнято рішення започаткувати електронне видання – щорічник «Бібліотеки вищих закладів освіти Хмельниччини: цифри та факти» (за матеріалами звітів про роботу

бібліотек закладів вищої освіти регіону за попередній рік) [4]. У ньому розглядаються питання впровадження інновацій в роботу бібліотек, бібліотечного обслуговування, культурно-просвітницької, інформаційно-бібліографічної діяльності, формування фондів, каталогізування, науково-дослідної та науково-методичної роботи, підвищення кваліфікації фахівців, комп'ютеризації, господарської діяльності.

Нормативно-інструктивні видання означеного періоду представлені третім і четвертим випусками збірників «Організаційно-управлінські, нормативно-інструктивні і методичні документи для освітянських бібліотек Міністерства освіти і науки України та Національної академії педагогічних наук України», що вийшли в ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського у 2013 і 2016 рр. відповідно [10]. У його розділах представлено розроблені спеціалістами головної освітянської книгозбірні країни положення, інструкції, методичні рекомендації, методичні рішення, методичні листи, правила, технологічні карти, адресовані як фахівцям ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, так і спеціалістам різних видів освітянських бібліотек. У практичних рекомендаціях наукової бібліотеки Української інженерно-педагогічної академії «Управління процесами та інноваціями» (2016) подано технологічні карти на основні бібліотечні процеси, розроблені й апробовані в бібліотеці вишу. Фахівці інших книгозбірень мережі також здійснювали підготовку організаційно-розпорядчої документації – статутів, положень, правил, інструкцій, наказів, рішень, розпоряджень тощо.

Серед інформаційних видань, підготовлених в освітянських книгозбірнях, необхідно відзначити бюлетень наукової бібліотеки Хмельницького національного університету «Бібліотека в освітньому просторі» [3], започаткований в 2004 р. з метою надання методичної та практичної допомоги спеціалістам книгозбірень обласного методичного об'єднання. Видання з 2008 р. виходить двічі на рік, з 2015 р. – в електронному вигляді. Матеріали його рубрик – «Правове поле», «Сучасні технології», «Консультує фахівець», «З досвіду колег», «Грані професії», «Події та факти», «Книжкова полиця» – висвітлюють актуальні теми бібліотечної справи. Зокрема, в 2013–2017 рр. випуски бюлетеня були присвячені іміджу книгозбірні та бібліотечного працівника в сучасному суспільстві, організації інституційного репозитарію, видавничій діяльності бібліотек Хмельниччини, національно-патріотичному вихованню студентів, морально-психологічному клімату в колективі книгозбірні ЗВО, бібліотечному краєзнавству, інноваційній та корпоративній діяльності бібліотек.

Над створенням виробничо-практичних видань працювали фахівці Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського і Львівської обласної науково-педагогічної бібліотеки. У 2014 р. Міністерством освіти і науки України видано наказ «Про проведення щорічного Всеукраїнського місячника шкільних бібліотек», в якому з метою розкриття потенційних можливостей шкільної книгозбірні, підняття її престижу, привернення уваги вчительської, учнівської та батьківської громадськості до її проблем та популяризації читання в Україні, наказано започаткувати проведення Всеукраїнського місячника шкільних бібліотек, який триватиме з 1 по 31 жовтня щорічно в межах Міжнародного місячника шкільних бібліотек. ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського визнано відповідальною за підготовку методичних рекомендацій щодо проведення заходів. Таким чином, фахівцями книгозбірні протягом 2014–2017 рр. було підготовлено рекомендації до місячників, що проходили під гаслами «Шкільна бібліотека – стратегічний партнер освіти» (2014), «Виховуємо громадянина – патріота України» (2015), «Книга і читання – важливий чинник у вихованні духовних цінностей учнів» (2016), «Шкільна бібліотека – за здоровий спосіб життя» (2017).

Співробітники КЗ Львівської облради «Львівська обласна науково-педагогічна бібліотека» щороку готують методичні рекомендації, спрямовані на допомогу у відзначенні ювілейних і пам'ятних дат у бібліотеках області. Так, упродовж 2013–2017 рр. було підготовлено методичні матеріали до Дня Незалежності і Дня Соборності України, міжнародного дня сім'ї, Дня пам'яті Героїв Небесної Сотні, пам'яті діячів ЗУНР і УНР, Міжнародного дня визволення в'язнів фашистських таборів, до 150-річчя від дня народження В. Самійленка, 200-річчя від дня народження Т. Шевченка, 70-річчя Корюківської трагедії, 120-річчя від дня народження О. Довженка, 95-річчя від дня народження і 10-річчя від дня смерті папи Івана Павла II, 145-річчя від дня народження Лесі Українки, 125-річчя від дня народження Є. Коновальця, 40-річчя створення Української Громадської Групи сприяння виконанню Гельсінських угод, 80-річчя від дня народження В. Чорновола, 75-річчя утворення Української Повстанської Армії, 130-річчя від дня народження Д. Вітовського та ін.

Найбільша кількість науково-виробничих видань, підготовлених у 2013–2017 рр., присвячена пошуковій роботі в бібліотеці. Це такі видання як: «Роль шкільного бібліотекаря у здійсненні пошуково-дослідницької роботи у навчальному закладі» (Науково-педагогічна бібліотека м. Миколаєва,

2015) [6], «Інформаційно-пошукова культура» (бібліотека Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського, 2016) [8], «Електронний каталог та електронна картотека статей: здійснення пошуку» (наукова бібліотека Маріупольського державного університету, 2013) [5], «Електронні пошукові системи на допомогу самостійній роботі користувачів», «Карткові пошукові системи на допомогу самостійній роботі користувачів» (наукова бібліотека Рівненського державного гуманітарного університету, 2014 й 2017) [13], «Організація, ведення і використання електронного каталогу в роботі бібліотеки» (бібліотека Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, 2014) [11], «Професійний розвиток майбутніх учителів» (наукова бібліотека Національного університету «Чернігівській колегіум» ім. Т. Г. Шевченка, 2013) [9]. Усі вони розраховані на користувачів пошукових систем – як на учнів, студентів, аспірантів, викладачів, так і співробітників бібліотек, що їх консультують. Деякі аспекти роботи в АБІС ІРБІС розкрито в методичних рекомендаціях «Робота з ключовими словами, змістом, анотацією, що надаються в електронному каталозі. Особливості оформлення електронних документів і праць викладачів» (наукова бібліотека Маріупольського державного університету, 2013) і «Особливості заповнення полів бібліотечної системи Ірбіс» (бібліотека Житомирського державного університету імені Івана Франка, 2017).

Із прийняттям наказу МОН України від 12 січня 2017 р. № 40 «Про затвердження Вимог до оформлення дисертації», згідно з яким бібліографічний опис списку використаних джерел у дисертації може оформлятися здобувачем наукового ступеня з урахуванням ДСТУ 8302:2015 «Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання», виникла необхідність у наданні допомоги в оформленні посилань в наукових роботах. З цією метою фахівці НБ Української інженерно-педагогічної академії підготували методичні рекомендації «Бібліографічне посилання (загальні правила складання) відповідно до ДСТУ 8302:2015, запровадженого в дію в Україні 01.07.2016» [2].

Фахівцями ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського створено методичні рекомендації «Бібліографічне оформлення наукових робіт» [10], де розглянуто основні положення і наведено типові приклади описування документів різних видів, запропоновано різні способи оформлення прикнйжкових і пристатейних бібліографічних списків, наведено рекомендації з вибору форми списку та способу групування в ньому

бібліографічних записів, подано відомості з оформлення бібліографічних посилань у монографіях, дисертаціях, авторефератах дисертацій, статтях, дипломних і курсових роботах тощо. У 2014 р. співробітники цієї установи підготували практичний посібник «Предметизація документів з питань освіти, педагогіки, психології» [10]. Його завданням було представлення принципів складання й застосування предметних рубрик, висвітлення їхнього лексичного складу та особливостей синтаксису мови в процесі побудови предметних рубрик, а також уніфікування предметизації документів різних типів і видів з огляду на галузеву специфіку. Наукова новизна видання полягає у створенні «Словника заголовків предметних рубрик», на основі якого можна здійснювати індексування документів для організації ЕК, формувати авторитетні файли предметних заголовків, шукати потрібну інформацію. Це була перша спроба створення вітчизняного галузевого україномовного словника для предметизації документів з питань освіти, педагогіки, психології та суміжних галузей.

У посібнику «Науково-інформаційна діяльність провідних освітянських бібліотек України» (ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, 2016) [10] розглянуто теоретичні аспекти застосування кількісних методів аналізу функціонування науки: наукометричних, бібліометричних, інформетричних, визначено їх особливості, охарактеризовано основні показники наукометрії, зокрема, індекс наукового цитування, індекс Гірша та імпакт-фактору, відображено сучасний стан бібліометричних і наукометричних досліджень в Україні, наведено приклади бібліометричної оцінки розвитку освіти та педагогіки, здійсненої науковцями бібліотеки на основі аналізу загальнодержавної реферативної БД «Україніка наукова». Це видання містить практичні рекомендації з формування бібліографічних баз даних, складання бібліографічних посібників, оптимізації інформаційно-аналітичної та реферативної діяльності бібліотек в умовах інноваційних змін.

Для оптимізації процесу формування фонду Кабінету бібліотекознавства ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського та надання науково-методичної допомоги фахівцям освітянських бібліотек в організації роботи з формування власного галузевого інформаційного ресурсу співробітниками бібліотеки в 2013 р. було підготовлено методичні рекомендації «Створення інформаційного ресурсу з питань бібліотекознавства, бібліографознавства, книгознавства, документознавства й інформаційної діяльності в традиційній та електронній формах в освітянських бібліотеках» [10].

Актуальній темі національно-патріотичного виховання присвячено кілька видань книгозбірень мережі. У методичних рекомендаціях «Патріотичне виховання у шкільних бібліотеках: методи та підходи» (ДНІБ України ім. В. О. Сухомлинського, 2017) [10] висвітлено основні напрями, методи та форми роботи шкільної бібліотеки, розглянуто питання комплектування фонду літературою національно-патріотичного спрямування, підготовки рекомендаційних бібліографічних посібників, інформаційно-бібліографічного обслуговування учасників навчально-виховного процесу. У додатках вміщено орієнтовний план заходів із національно-патріотичного виховання у шкільній бібліотеці, подано рекомендаційний бібліографічний список літератури за період 2000–2017 рр. За підготовку рекомендацій бібліотеку відзначено в конкурсі «Національне визнання наукових досягнень» IX Міжнародної виставки «Інноватика в сучасній освіті – 2017» у номінації «Науково-методична розробка для вчителів, викладачів».

Досвід шкільних бібліотек Харківщини, а також методичні рекомендації, спрямовані на формування в учнів національної свідомості, представлено у збірці «Роль шкільної бібліотеки в національно-патріотичному вихованні учнівської молоді» [14], підготовленій співробітниками бібліотеки та методистами Харківської академії неперервної освіти. Цій же тематиці присвячено методичну консультацію Науково-педагогічної бібліотеки міста Миколаєва «Використання інноваційних форм роботи у популяризації краєзнавчої літератури як складової національно-патріотичного виховання».

Методика підготовки книжкових виставок як традиційних, так і віртуальних висвітлена у виданнях «Організація книжкової виставки» (бібліотека Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського, 2013) [8] й «Створення віртуальних виставок: методика, web-сервіси, робота з MS Power Point» (наукова бібліотека Маріупольського державного університету, 2013) [5]. При підготовці кожного з них використано досвід конкретної бібліотеки.

Тематика видавничої діяльності бібліотек закладів вищої освіти знайшла своє відображення в публікаціях «Видавнича діяльність бібліотеки вищого навчального закладу як сфера наукового знання і практичної діяльності» (бібліотека Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського, 2015) [8], «Библиотечный контент сквозь призму жанров», «Результати інтеграції серій видання «Вісник Маріупольського

державного університету» у світовий науковий простір», «Особливості редагування тексту у програмі Microsoft Word» (наукова бібліотека Маріупольського державного університету, 2013–2017) [5], «Видавнича діяльність бібліотек Хмельниччини» (наукова бібліотека Хмельницького національного університету, інформаційний бюлетень «Бібліотека в освітньому просторі», № 18, 2014) [3].

Менеджменту і маркетингу в бібліотечній справі присвячено методичні рекомендації науковій бібліотеці Маріупольського державного університету «Соціологічні дослідження в бібліотеці: анкетування» (2016) [5], спрямовані на напрацювання вмінь та навичок проведення цього виду дослідження. Цих питань торкаються також два видання бібліотеки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського: «Проектна діяльність – важлива складова розвитку бібліотеки та професійного зростання бібліотекарів» (2014), де викладено досвід і подано загальні рекомендації щодо написання проектів та впровадження їх результатів у практику роботи, і «Маркетинговий інструментарій у практиці роботи бібліотеки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського» (2013) [8], в котрому представлено досвід використання SWOT-аналізу, анкетування та інших методів маркетингу.

Одним із основних завдань діяльності обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти і бібліотек, що функціонують на їхній базі, є наукове, методичне й інформаційне забезпечення системи післядипломної педагогічної освіти в областях, підвищення фахового рівня працівників системи дошкільної, загальної середньої та позашкільної освіти регіону. Враховуючи це, науково-методичному забезпеченню діяльності шкільних бібліотек присвятили свої видання фахівці Рівненського ОППО («Організація роботи шкільного та публічно-шкільного бібліотекаря», «Новітні підходи до методичного забезпечення функціонування шкільних та публічно-шкільних бібліотек у 2017–2018 н. р.»), Херсонської академії неперервної освіти («Бібліотечно-інформаційний центр – нова модель бібліотечного обслуговування у загальноосвітніх навчальних закладах») і Чернігівського ОППО («Шкільна бібліотека в сучасному форматі: інноваційні ідеї та проекти: матеріали переможців та лауреатів обласного етапу Всеукраїнського конкурсу «Шкільна бібліотека-2017»») та «Розвиток творчого потенціалу шкільного бібліотекаря у системі методичної роботи»). У контексті тематики нашого дослідження необхідно відзначити

науково-методичний журнал «Джерело педагогічних інновацій» Харківської академії неперервної освіти, один із випусків якого – в 2015 р. – було присвячено упровадженню інформаційно-комунікаційних технологій у діяльність бібліотеки закладу загальної середньої освіти.

Метою навчально-методичного видання «Від медіаграмотності до медіакультури» [6], підготовленого авторським колективом Миколаївського ОІППО, науково-методичного центру Миколаївської міськради, Миколаївської обласної бібліотечної асоціації та Науково-педагогічної бібліотеки м. Миколаєва в 2016 р., є надання фахової допомоги педагогічному й бібліотечному працівникові закладу освіти у викладанні медіакурсів, подання методики роботи з медіа-культурологічними текстами в очному й дистанційному режимах. Автори зазначають, що їхнє видання вирізняється серед інших тим, що воно є комплексним, системним, охоплює практично всіх суб'єктів педагогічного процесу, зосереджується на формуванні медіаграмотності й медіакомпетентності, розвитку медіакультури споживачів медіатекстів.

Висновки. Аналізуючи методичну роботу провідних бібліотек мережі в контексті їхньої видавничої діяльності, відзначимо систематичну активну підготовку більшістю з них положень, інструкцій, правил, технологічних карт, бюлетенів, пам'яток. Видавцями аналітичних оглядів, методичних рекомендацій, довідників, збірників наукових праць впродовж 2013–2017 рр. були 19 бібліотек, із них 12 – книгозбірні університетів. Найбільша кількість таких видань – у Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського, яка, як головний координаційний, науково-методичний центр мережі освітянських бібліотек МОН України та НАПН України, приділяє особливу увагу пошуку оптимальних методичних і методологічних рішень для інноваційного розвитку освітянських бібліотек. Усі видання ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського підготовлено в межах науково-дослідних робіт з метою впровадження в практику роботи мережі. Значна кількість методичних видань створена фахівцями наукових бібліотек Маріупольського державного університету, Рівненського державного гуманітарного університету, Хмельницького національного університету, бібліотеки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського, Львівської обласної науково-педагогічної бібліотеки.

Видавнича діяльність книгозбірень протягом аналізованого періоду була спрямована на поширення передового досвіду, розробку й впровадження інноваційних процесів і технологій. Найпопулярніша тематика видань –

питання роботи з інформаційними ресурсами книгозбірень (формування та надання доступу до них), видавнича діяльність бібліотек, а також методичний супровід відзначення ювілейних і пам'ятних дат.

Варто зазначити, що фахівці, які займаються методичною роботою, мають забезпечувати оперативне реагування на зміни в бібліотечній та видавничій справах, спрямовувати свою діяльність на підтримку розвитку бібліотечної науки. Для здійснення видавничої діяльності, розширення репертуару продукції бібліотеки повинні мати кадри відповідної кваліфікації, бути укомплектованими засобами поліграфії та комп'ютерними системами. В межах підвищення кваліфікації бібліотечних фахівців потрібно проводити навчання методик створення видавничої продукції, в тому числі в електронному вигляді. З огляду на те, що фонд ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського – найбільша складова інтегрованого ресурсу освітянської галузі й відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України № 608 від 10 травня 2002 р. «Про порядок доставляння обов'язкових примірників документів» бібліотека має отримувати обов'язковий примірник навчальних, навчально-методичних і наукових видань галузевої тематики на всіх видах носіїв інформації (а всі типи документів з педагогіки, психології, бібліотекознавства та бібліографознавства комплектують тут з вичерпною повнотою), важливим є відповідальне ставлення фахівців книгозбірень мережі до надання таких примірників до її фонду.

Список бібліографічних посилань

1. Акилина М. И. Научно-методическая деятельность в библиотечной сфере современные тенденции. *Библиотековедение*. 2016. Т. 1. № 2. С. 136–144.
2. Бібліографічне посилання (загальні правила складання) відповідно до ДСТУ 8302:2015, запровадженого в дію в Україні 01.07.2016 : метод. рек. / Укр. інж.-пед. акад., Наук. б-ка ; [уклад. С. В. Карпенко]. Харків : [УІПА], 2017. 20 с.
3. Бібліотека в освітньому просторі : інформ. бюл. *Наук. б-ка Хмельниц. нац. ун-ту*. Хмельницький, 2017. URL: http://lib.khnu.km.ua/about_library/metodob/byuletten.htm
4. Бібліотеки вищих закладів освіти Хмельниччини: цифри та факти. *Наук. б-ка Хмельниц. нац. ун-ту*. Хмельницький, 2017. URL : http://lib.khnu.km.ua/about_library/metodob/vydannia.htm
5. Видання бібліотеки. *Наук. б-ка Маріуп. держ. Ун-ту*. Маріуполь, 2018 URL: http://slibr.mdu.in.ua/index/vydannia_nb_mdu/0-17
6. 2015-2016: видання бібліотеки. Наук.-пед. б-ка м. Миколаєва. Миколаїв, 2017. URL: <https://library.mk.ua/resurses/vidanya/2015-2016/>

7. Збірники матеріалів науково-практичних конференцій, організованих науковою бібліотекою. *Наук. б-ка Рівнен. держ. гуманітар. ун-ту*. Рівне, [2016]. URL: <http://library.rshu.edu.ua/index.php/naukova-ta-naukovo-vydavnycha-dijalnist/zbirniki-materialiv-naukovo-praktichnikh-konferentsij-organizovanikh-naukovoyu-bibliotekoyu-rdgu/>

8. Книжкові видання. *Б-ка Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського*. Вінниця, 2018. URL: http://library.vspu.edu.ua/html/arhiv_vidan.htm

9. Макарова Г. Г. Професійний розвиток майбутніх учителів : метод. матеріали до організації навч.-пошук. роботи студентів в умовах наук. б-ки пед. ВНЗ. Чернівці : ЧНПУ, 2013. 79 с.

10. Наші видання. *Держ. наук.-пед. б-ка України ім. В. О. Сухомлинського*. Київ, 2018. URL: http://dnpg.gov.ua/ua/?post_type=ourpublications

11. Організація, ведення і використання електронного каталогу в роботі бібліотеки : інструкт.-метод. рек. / *Уман. держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини, Наук. б-ка* ; [наук. ред. Т. В. Григоренко ; упоряд. : В. І. Устименко, Я. В. Коваленко, І. Г. Рудь [та ін.]. Умань : [О. О. Жовтий], 2014. 16 с.

12. Положення про організацію науково-методичного забезпечення діяльності мережі освітянських бібліотек Міністерства освіти і науки України та Академії педагогічних наук України Державною науково-педагогічною бібліотекою України імені В. О. Сухомлинського : затв. вченою радою ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, протокол № 12 від 26 груд. 2006 р. *Організаційно-управлінські, нормативно-інструктивні і методичні документи для освітянських бібліотек Міністерства освіти і науки України та Національної академії педагогічних наук України (2006–2010 рр.)* : [збірник] / Держ. наук.-пед. б-ка України ім. В. О. Сухомлинського ; [уклад. І. І. Хемчян ; наук. ред. : П. І. Рогова, І. Г. Лобановська]. Київ, 2010. С. 11–16. URL: http://dnpg.gov.ua/wp-content/uploads/2016/02/manage_1_4.pdf

13. Практичні посібники. *Наук. б-ка Рівнен. держ. гуманітар. ун-ту*. Рівне, 2017. URL: <http://library.rshu.edu.ua/povnotekstova-baza-danyh-stvorena-nb-rdgu/praktichni-posibniki1>

14. Роль шкільної бібліотеки в національно-патріотичному вихованні учнівської молоді : зб. метод. матеріалів / [упоряд. : Л. В. Ворфлік, З. Г. Жеребкіна ; за заг. ред. Л. Д. Покроєвої, С. Є. Вольянської] ; Харків. акад. неперерв. освіти. Харків, 2017. 235 с. URL: http://dnpg.gov.ua/wp-content/uploads/2017/10/The_role_of_the_school_library_in_national-patriotic_education_2017.pdf

References

1. Akilina, M. I. (2016). Nauchno-metodicheskaya deyatelnost v bibliotечноy sfere: sovremennye tendentsii [Scientific and methodological activities in the library field: current trends]. *Bibliotekovedenie* [Library and Information Science (Russia)], 2(1), 136-144. [In Russian].

2. Karpenko, S. V. (2017). Bibliografichne posylannia (zahalni pravyla skladannia) vidpovidno do DSTU 8302:2015, zaprovadzenoho v diu v Ukraini 01.07.2016 (2017). [Bibliographic link (general rules of compilation) according to DSTU 8302: 2015, introduced in Ukraine 01.07.2016]. Kharkiv, Ukraine: Ukr. inzh. ped. akad., Nauk. b-ka. [In Ukrainian].

3. Biblioteka v osvitnomu prostori. [Library in Educational Space]. (2017). *Nauk. b-ka Khmelnyts. nats. un-tu*. Retrieved from http://lib.khnu.km.ua/about_library/metodob/byuleten.htm [In Ukrainian].

4. Biblioteki vyshchikh zakladiv osvity Khmelnytschyny: tsyfry ta fakty [Libraries of institutions of higher education in the Khmelnytsky region: figures and facts]. (2017). *Nauk. b-ka Khmelnyts. nats. un-tu*. Retrieved from http://lib.khnu.km.ua/about_library/metodob/vydannia.htm [In Ukrainian].

5. Vydannia biblioteki. [Library publications]. (2018). *Nauk. b-ka Mariup. derzh. un-tu*. Retrieved from http://slibr.mdu.in.ua/index/vydannia_nb_mdu/0-17 [In Ukrainian].

6. 2015-2016: vydannia biblioteki. [2015-2016: library publications]. (2017). *Nauk.-ped. b-ka m. Mykolayeva*. Retrieved from <https://library.mk.ua/resurses/vidanya/2015-2016/> [In Ukrainian].

7. Zbirnyky materialiv naukovo-praktychnykh konferentsii, orhanizovanykh naukovoiu bibliotekoiu. [Collections of materials of scientific-practical conferences organized by the scientific library]. (2016). *Nauk. b-ka Rivnen. derzh. humanitar. un-tu*. Retrieved from <http://library.rshu.edu.ua/index.php/naukova-ta-naukovo-vydavnycha-dijalnist/zbirniki-materialiv-naukovo-praktichnikh-konferentsij-organizovanikh-naukovoyu-bibliotekoyu-rdgu> [In Ukrainian].

8. Knyzhkovi vydannia [Book publications]. (2018). *B-ka Vinnyts. derzh. ped. un-tu im. Mychaila Kotliubynskogo*. Retrieved from http://library.vspu.edu.ua/html/arhiv_vidan.htm [In Ukrainian].

9. Makarova, H. H. (2013). Profesiyni rozvytok maibutnykh uchyteliv [Professional development of future teachers]. Chernihiv, Ukraine: ChNPU. 79 p. [In Ukrainian].

10. Nashi vydannia. [Our publications]. (2018). *Derzh. nauk.-ped. b-ka Ukrainy im. V. O. Sukhomlynskogo*. Retrieved from: http://dnpg.gov.ua/ua/?post_type=ourpublications [In Ukrainian].

11. T. V. Hryhorenko; uporiad.: V. I. Ustymenko, Ya. V. Kovalenko, I. H. Rud (Eds.). (2014). *Orhanizatsiia, vedennia i vykorystannia elektronnoho katalohu v roboti biblioteki*. [Organization, maintenance and use of an electronic catalog in the library]. Uman, Ukraine: Uman. derzh. ped. un t im. Pavla Tychyny, Nauk. b-ka [In Ukrainian].

12. Khemchian, I. I. (Comp.). (2010). Polozhennia pro orhanizatsiiu naukovo-metodychnoho zabezpechennia diialnosti merezhi osvitiyskykh bibliotek Ministerstva osvity i nauky Ukrainy ta Akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy Derzhavnoi naukovo-pedahohichnoi bibliotekoiu Ukrainy imeni V. O. Sukhomlynskoho. [Regulations on the organization of scientific and methodological support of the network of educational libraries of the Ministry of Education and Science of Ukraine and the

Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine by the V. O. Sukhomlynskyi State Scientific And Pedagogical Library of Ukraine]. (Rohova, P. I., Lobanovska, I. H. (Eds)). *Orhanizatsiino-upravlinski, normatyvno-instruktyvni i metodychni dokumenty dlia osvitianskykh bibliotek Ministerstva osvity i nauky Ukrainy ta Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy (2006-2010 rr.)* [Organizational-administrative, normative-instructional and methodological documents for educational libraries of the Ministry of Education and Science of Ukraine and the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (2006-2010)] (pp. 11-16.). Kyiv, Ukraine: Derzh. nauk.-ped. b-ka Ukrainy im. V. O. Sukhomlynskoho. Retrieved from http://dnppb.gov.ua/wp-content/uploads/2016/02/manage_1_4.pdf [In Ukrainian].

13. Praktychni posibnyky [Practical manuals]. (2017). *Nauk. b-ka Rivnen. derzh. humanitar. un-tu*. Rivne, Ukraine. Retrieved from <http://library.rshu.edu.ua/povnotekstova-baza-danyh-stvorena-nb-rdgu/praktychni-posibniki1> [In Ukrainian].

14. Vorflik, L. V., Zhrebkina, Z. H. (2017). *Rol shkilnoi biblioteky v natsionalno-patriotychnomu vykhovanni uchnivskoi molodi* [The role of the school library in national-patriotic education of student youth]. Kharkiv, Ukraine. Retrieved from http://dnppb.gov.ua/wp-content/uploads/2017/10/The_role_of_the_school_library_in_national-patriotic_education_2017.pdf [In Ukrainian].

Alla Ruban,

Research Fellow, Sukhomlynskyi SSPL of Ukraine

e-mail: metodist08@i.ua

tel.: (044) 440-66-22

Methodological work performed by education libraries under the MES of Ukraine and the NAES of Ukraine: publishing reflection

In order to study 2013–2017 methodological production prepared by the leading education libraries, the author of the paper analyzed their web-sites and publications available in the holdings of V. O. Sukhomlynskyi SSPL of Ukraine and used the information given in Leading education libraries in space and time: monitoring of their activity reference book for the mention period.

The analysis showed that education library publishing is a diverse and many-sided activity. E-publications (both electronic ones and those that have a paper version) constitute a significant part of their publishing. It was found out that the following various methodological publications were issued by education libraries: practical, teaching, reference, review, research, information, serial, normative, and instructive publications. In addition, librarians write papers for periodicals and serials. It was established that education library publishing for the analyzed period was aimed at popularizing the best practices, developing and introducing innovation process and technique. It was mentioned that the most popular subject matters of publications were as follows: library information

resources (formation and access to them), library publishing, and methodological support for observing anniversary and memorable dates.

Keywords: education libraries, system of education libraries under the MES of Ukraine and the NAES of Ukraine, methodological work, publishing.

Стаття надійшла до редакції 8.04.2019 р.

УДК 004.65:001(477)

Андрій Жабін,

молодший науковий співробітник,
 Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
 Голосіївський просп., 3, Київ, 03039, Україна
 e-mail: zh_a@ukr.net
 тел.: +38(068)199 03 64

УКРАЇНА У НАУКОМЕТРИЧНИХ СИСТЕМАХ «SCOPUS» ТА «WEB OF SCIENCE»

У статті висвітлюються сучасні наукометричні бази даних, їх історія і розвиток. Аналізуються статистичні дані української наукової періодики у базах даних «Scopus» та «Web of Science».

Ключові слова: Scopus, Web of Science, наукові фахові видання, імпаکت-фактор, індекс Гірша, ISI, SJR, SCI, Україна, Польща.

На сучасному етапі розвитку вітчизняної науки приділяється все більше уваги включенню українських фахових видань до міжнародних баз даних, перш за все Scopus та Web of Science (WoS). Більше того, в перспективі це може стати необхідною вимогою стандартизації української наукової періодики.

Хоча включення українських періодичних видань до баз Scopus та WoS триває вже не одне десятиліття, саме в останні роки це питання стало набувати «стратегічного» характеру, а водночас і спонукає до впровадження відповідних міжнародних стандартів (DOI, ORCID тощо).

Мета статті – дослідити статистичні показники України у наукометричних базах даних Scopus та WoS.

У 2017 році Міністерство освіти і науки України (МОН) затвердило наказ № 1286 [6], який передбачав підключення українських вищих навчальних закладів та наукових установ до міжнародних наукових баз даних за кошти державного бюджету. Зокрема, 68 закладів отримали доступ до бази Scopus, а 64 – до WoS.

Цього року МОН надало доступ до міжнародних наукових баз даних Scopus та WoS за кошти держбюджету вдвічі більшої кількості вишів та наукових установ, ніж 2017-го. Відповідний наказ [5] з повним переліком був опублікований 8 листопада 2018 р. на веб-сайті Міністерства.

© Жабін А., 2019

WoS та Scopus є найавторитетнішими наукометричними базами даних різних галузей знань та зазвичай використовуються науковцями для пошуку літератури. Вони постійно розвиваються, а також вже традиційно передплачуються українською державою [5; 6]. Все це робить їх порівняльний аналіз актуальним напрямом дослідження.

Для більш повної картини буде доцільним розглянути не тільки сьогодення даних ресурсів, а й їх еволюційний шлях в цілому.

Історія концепції сучасного індексу цитування бере початок у 1950-х роках, коли у США значно зросли витрати на наукову діяльність, що викликало так званий «інформаційний вибух» у науці. Зростаючі обсяги наукових робіт уповільнювали можливість їх фізичного охоплення вченими, звідки і виникла гостра потреба у їх якісній оцінці. Ідея, що лягла в основу концепції, була досить простою: цінність інформації визначалась тими, хто її використовує.

У 1960 р. молодий американський дослідник-бібліотекознавець Юджин Гарфілд заснує Інститут наукової інформації (Institute for Scientific Information або скорочено «ISI») у м. Філадельфія (варто зазначити, що організація вже працювала з 1956 р. як Eugene Garfield Associates) [14].

ISI на протязі наступних десятиліть активно займався розвитком як самої концепції, так і виданням тематичних періодичних показників цитованості (щоквартально, з щорічним кумулятивним випуском) наукових праць, таких як Science Citation Index (з 1964 р.), The Social Sciences Citation Index (з 1965 р.), The Arts and Humanities Citation Index (з 1975 р.) тощо.

«Science Citation Index with Abstracts» стало першим бібліографічним джерелом світової інформації, яке, крім бібліографічного опису і реферату публікації, містить відомості про пристатейну бібліографію. Щорічні випуски SCI включають бібліографічні описи публікацій і бібліографічні посилання з 8500 найбільш значущих журналів із 150 країн, починаючи із 1900 р., з таких галузей знань: науки про Землю, фізика, хімія, математика, сільськогосподарські науки, харчова промисловість, техніка, охорона навколишнього середовища, клінічна медицина, прикладні науки, будівництво.

Посилання, вказані в цих публікаціях, є засобом наукової комунікації і дозволяють простежити розвиток наукових напрямів. Вони подають відомості про наукові проблеми, а також використовуються в наукометричних дослідженнях при визначенні вагомості окремих публікацій і рейтингу вчених.

Аналіз інформаційного наповнення показника стосовно світового документного потоку доводить, що відображені у ньому 2–3% загальної кількості журналів дозволяють знайти близько 50% найбільш значущої літератури [2].

У 1980 р. виходять перші щорічники на CD-ROM носіях, а у 1997 р. ISI запускає інтернет-версію власних видань, нині відому під узагальнюючим брендом «Web of Science» [14].

У 1992 р. ISI був придбаний компанією Thomson Reuters, а у 2016 році власником WoS стала компанія Clarivate Analytics [8].

На сьогоднішній день платформа WoS посідає одну із лідируючих позицій у світі за кількістю включених періодичних видань з різних країн світу до власних баз даних: до баз Science Citation Index Expanded (SCIE) включено 8300 журналів; Social Science Citation Index (SSCI) – 2900; Art and Humanities Citation Index (AHCI) – 1600 журналів [4].

Фактично, до 2004 р. БД WoS як потужна міжнародна міждисциплінарна бібліометрична база даних була монополістом на ринку. Однак у листопаді 2004 р. європейською компанією Elsevier був запущений наукометричний проект Scopus, який відразу привернув значну увагу до себе, адже він виступив як основний конкурент WoS, значним чином завдяки вбудованій функції відслідковуванню цитувань пристатейної бібліографії [9]. Scopus був створений за допомогою записів, отриманих з баз даних Elsevier, таких як Geobase, Biobase, Embase та ін.

На момент свого створення Scopus включав 14 200 журналів і охопив матеріали починаючи із 1960-х років. Ці дані і були доповненні інформацією про цитування. Варто зазначити, що Scopus, на відміну від WoS, протягом багатьох років мав досить скромну базу цитувань, строго обмежену матеріалами, випущеними після 1995 року. У 2014 р. база цитувань була значно розширена і охопила 9 млн публікацій починаючи з 1970 р. [12, 13], у той час як база журналів і цитувань WoS починається із 1900 р. (розділ «Science»).

Для Scopus притаманне більш швидке зростання і навіть просто оновлення в системі (як правило, оновлення у Scopus відбуваються кожного дня, у той час як у WoS – раз на тиждень). На сьогодні на платформі Scopus представлені більше ніж 5000 видавців і 23 000 журналів [9].

Порівнюючи охоплення двох пошукових платформ, можемо помітити, що значна частина журналів може бути знайдено в обох платформах одночасно (рис. 1).

Рис. 1. Охоплення журналів у WoS та Scopus

Хоча обидві бібліографічні бази є міжнародними, але історично склалося, що Scopus, будучи продуктом голландської компанії, орієнтувався на європейські видання, а WoS, будучи продуктом американської компанії, відповідно, на американські видання. На даний час платформи охопили журнали з усього світу, та найбільше в базах наукових видань із Сполучених Штатів Америки (21,5 % і 25 % матеріалів у Scopus та WoS відповідно).

Зважаючи на те, що Scopus має більш широке охоплення реферованих журналів, індекс цитованості, заснований в основному на індексі Гірша (h-індекс), буде також вищим. У Scopus є функція, аналогічна Researcher ID у WoS. Однак, у Scopus відсутні деякі специфічні функції WoS. Наприклад, розрахунок імпакт-фактора журналів (у Journal Citation Report) або пошук за хімічними формулами або система оформлення бібліографічних списків Endnote Web.

Імпакт-фактор – це кількісний показник впливовості наукового журналу. З 1960-х його щорічно розраховує ISI і дотепер публікується у вигляді окремого випуску Journal Citation Report (JCR). Імпакт-фактор розраховується зазвичай на 3-річний період (в JCR є також 5-річний імпакт-фактор) за формулою: A / B , де A – число цитувань протягом

розрахункового року статей, опублікованих у даному журналі в двох попередніх щодо розрахункового року роках. (Наприклад, для імпаکت-фактора журналу в 2018 р., А – це цитування в 2018 р. статей, опублікованих в 2016–2017 рр.). В – число статей, опублікованих в журналі за два роки, що передували розрахунковому року. (Тобто, для імпакт-фактора журналу в 2018 р., В – число статей, опублікованих за період 2016–2017 рр. в цьому журналі).

Хоча у Scopus не розглядається імпакт-фактор журналу, у ньому формуються інші показники [3]:

– **CiteScore**. Показник характеризує середню кількість цитат, отриманих кожним документом, опублікованим в періодичному виданні.

– **Рейтинг SCImago Journal Rank**. Оцінює зважену кількість цитат, отриманих серією публікацій. Зважена оцінка цитування залежить від галузі знань і престижності періодичного видання.

– **Нормований за джерелами рівень цитованості статті (SNIP)**. Характеризує кількість фактично отриманих цитат в ставленні до очікуваної кількості для галузі знань серії публікацій.

Згідно з матеріалами «Відкритої науки в Україні» (Open Science in Ukraine) [1] на даний час ми маємо 62 та 71 українське видання, які були включені до Scopus та WoS, відповідно, однак лише 27 з них представлені одночасно в обох базах (рис. 2; табл. 5). Слід зауважити, що з журналів, представлених у WoS, наразі лише 14 мають імпакт-фактор (табл. 5).

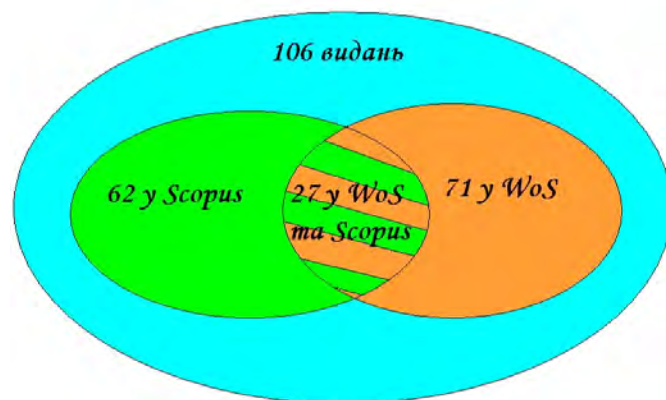

Рис. 2. Українські журнали в наукометричних базах Scopus та WoS

Значна частина провідних вищих навчальних закладів України (Київський Національний університет імені Тараса Шевченка, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара тощо) представлені переважно у WoS. А серед академічних інститутів прослідковується більш широке представлення у базах Scopus; так українська наукова періодика видавництва Springer International Publishing AG (9 академічних видань) представлені лише у Scopus.

Однією із важливих особливостей WoS є можливість доступу користувачам до передплатених ресурсів із не передплатених IP адрес після проходження реєстрації в системі. Користувач може протягом 4-х місяців користуватися матеріалами WoS, якщо хоч раз заходив в систему під власним індикатором через передплатену IP адресу.

Варто зазначити, що далеко не завжди в українських дослідників є зручний доступ до цих баз даних і деякі матеріали (наприклад статистичні) можливо отримати з інших платформ, які співпрацюють з ними та надають своїм користувачам відкритий доступ до власних ресурсів. Один з найбільш яскравих прикладів – Scimago Journal & Country Rank portal (SJR) [11]. Даний веб-ресурс вміщує та аналізує масив проіндексованих матеріалів отриманих із платформи Scopus. SJR фактично є рейтинговим порталом, що дає змогу охопити світовий науковий простір, адже включає статистичні дані Scopus за багато років у різних вимірах (починаючи від окремого журналу і закінчуючи цілими країнами) та форматах (графіки, гістограми, таблиці тощо).

На сьогоднішній день до SJR входять матеріали Scopus за 1996–2017 рр. Кожний проіндексований масив даних можливо проаналізувати у певному розрізі, в тому числі індекс Гірша кожної країни в системі (див. табл. 1), де Україна посідає 50-те місце із індексом Гірша, що дорівнює 225 одиниць.

Для очного аналітичного огляду візьмемо сукупну кількість документів за країнами світу і проаналізуємо місце України як у світовому розрізі, так і порівняно із нашим найближчим сусідом – Польщею (табл. 2, табл. 3). Згідно із відкритими статистичними даними за 1996–2017 рр., за весь період часу було проіндексовано 171 тис. документів, що надійшли до Scopus із України, що дозволило зайняти нашій країні 41-е місце із 239 країн, присутніх в системі. Польща, маючи 580 тис. проіндексованих документів, зайняла 19-те місце поміж інших країн (табл. 2).

Водночас ми можемо прослідкувати «шлях» кожної країни із року в рік в системі і порівняти вектор руху України і Польщі (рис. 3). Бачимо, що

Таблиця 1

Індекс Гірша України та країн світу в Scopus

№ з/п	Країна	Індекс Гірша
1	Сполучені Штати Америки	2077
2	Велика Британія	1281
3	Німеччина	1131
4	Канада	1033
5	Франція	1023
...
48	Естонія	234
49	Єгипет	231
50	Україна	225
51	Болгарія	217
52	Пакистан	217

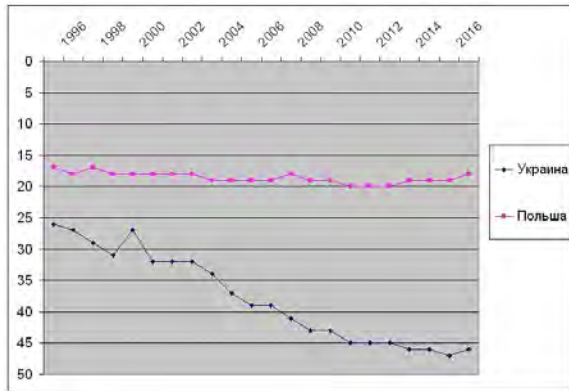

Рис. 3. Місце України і Польщі у рейтингу країн за загальною кількістю документів Scopus по роках (1996–2017 рр.)

останні 20 років польська наука досить стабільно утримувала власні позиції у рейтингу країн за кількістю щорічних публікацій в Scopus, а українська наука – поступово їх втрачала, поступаючись іншим країнам, які збільшували свою присутність в системі.

Таблиця 2

Статистика країн за кількістю документів в Scopus

№ з/п	Країна	Кількість документів
1	Сполучені Штати Америки	11 036 243
2	Китай	5 133 924
3	Велика Британія	3 150 874
4	Німеччина	2 790 169
5	Японія	2 539 441
...
19	Польща	580 205
...
39	Єгипет	177 824
40	Угорщина	174 351
41	Україна	171 571
42	Таїланд	156 829
43	Саудівська Аравія	155 805

Цікавим елементом SJR є можливість прослідкувати країну походження авторів публікацій у журналах, тож даний матеріал є корисним показником для українського дослідника, адже дає змогу виявити, які країни і журнали частіше співпрацюють з вітчизняними дослідниками.

Протягом останнього десятиліття прослідковується чітка динаміка зростання присутності українських дослідників в іноземних наукових

журналах. Так за 2006 р. праці українських дослідників були опубліковані у 986 журналах бази Scopus (табл. 3). Більше всього українські дослідники публікувалися у виданнях Сполучених Штатів Америки (268 журналів) та Великої Британії (210 журналів). У 2016 р. вже 1565 журналів Scopus включали публікації українських дослідників у власних випусках, і на цей час знову лідирують Сполучені Штати Америки (348 журналів) та Велика Британія (331 журнал).

Таблиця 3

**Присутність українських дослідників
у журналах Scopus за країнами світу**

Країни походження журналів	Кількість журналів за 2006 рік	Кількість журналів за 2016
Сполучені Штати Америки	268	348
Велика Британія	210	331
Нідерланди	204	262
Німеччина	82	149
Росія	83	93
Польща	24	49
Франція	8	18
Румунія	2	20
Чехія	2	14
Словаччина	2	10

Провівши відповідні дослідження (табл. 4), бачимо, що більше всього українські дослідники публікуються у виданнях зарубіжних медичних (213 журналів), фізичних (191 журналів) та інженерних (180 журналів) галузей знання.

Узагальнюючи вищенаведене, Україна має багаторічну історію присутності власних фахових видань у сучасних базах Scopus та WoS, але

це є тільки початком великого шляху інновацій, адже переважна більшість українських видань поки що не представлена на міжнародному рівні, що також є одним з ключових резервів збільшення присутності публікацій українських дослідників серед іноземних наукових видань.

Таблиця 4

**Присутність українських дослідників
у журналах Scopus за галузями знання (станом на 2016 р.)**

Галузь знань	Кількість журналів
Медицина	213
Фізика та астрономія	191
Інженерія	180
Математика	154
Сільське господарство	133
Матеріальні науки	115
Хімія	114
Біохімія, генетика та молекулярна біологія	77
Земля і наука про землю	69
Суспільні науки	48

Серед тих, хто тільки знайомиться із WoS та Scopus, нерідко виникає закономірне запитання: «яка серед даних баз «краща» для мого дослідження?». На дане запитання не існує простої і лаконічної відповіді, адже кожний випадок варто аналізувати в індивідуальному ракурсі. Може

бути ситуація, коли для певної наукової роботи підійдуть зовсім інші бази даних, наприклад спеціалізовані у певній галузі знання, такі як IOP Publishing (включає питання атомної та молекулярної оптики, астрономії, астрофізики та інших напрямів фізики) [10] чи AGRIS (наукові роботи з сільського господарства) [7] та інші.

У WoS, в цілому, індексуються роботи з точних і природничих наук, а журналів з гуманітарних дисциплін на даній платформі здебільшого мало, тому логічно зауважити, що фахівцям з гуманітарних наук слід приділити увагу більше Scopus, в базах якої також легше буде підібрати журнал для власної публікації, якщо є така мета.

WoS, як результат значно довшого часу існування порівняно із Scopus, вміщує глибший архів документів, що є більш привабливим у тих випадках, коли дослідження потребує значної ретроспективної аналітики.

Хоча певні міжнародні бази помітно виділяються з-поміж інших, вибір лише окремих з них для представлення українських наукових здобутків буде менш ефективним, аніж «диверсифікація» присутності у багаторічній перспективі, яка дозволяє охопити якомога більшу цільову аудиторію. У контексті сучасного розвитку науки України стає зрозумілою неминучість посилення міжнародних інтеграційних процесів.

Таблиця 5

Українські журнали в Scopus та WoS

№ з/п	Назва журналу	Присутність у Scopus (+)	Присутність у Web of Science(+), наявність імпакт-фактора (++)
1	Low Temperature Physics	+	++
2	Ukrainian Journal of Physical Optics	+	++
3	Theoretical and Experimental Chemistry	+	++
4	Kinematics and Physics of Celestial Bodies	+	++
5	Cytology and Genetics	+	++
6	Neurophysiology	+	++
7	Ukrainian Mathematical Journal	+	++

№ з/п	Назва журналу	Присутність у Scopus (+)	Присутність у Web of Science(+), наявність імпакт-фактора (++)
8	Symmetry, Integrability and Geometry: Methods and Applications (SIGMA)	+	++
9	Journal of Mathematical Physics, Analysis, Geometry	+	++
10	Advances in Astronomy and Space Physics	–	+
11	Methods of Functional Analysis and Topology	–	+
12	Algebra and Discrete Mathematics	+	+
13	International Applied Mechanics	+	+
14	Journal of Physical Studies	+	+
15	Ukrainian Journal of Ecology	–	+
16	Biosystems Diversity	–	+
17	Regulatory Mechanisms in Biosystems	–	+
18	Methods and Objects of Chemical Analysis	+	+
19	Journal of Chemistry and Technologies	–	+
20	Ukrainian Journal of Physics	+	+
21	Zaporozhye Medical Journal	–	+
22	Biopolymers and Cell	+	–
23	Ukrainian Biochemical Journal	+	–
24	Visnyk of Taras Shevchenko National University of Kyiv-Geology	–	+
25	Klinicheskaia Khirurgiia	+	–
26	Nonlinear Dynamics and Systems Theory	+	–
27	Experimental Oncology	+	–
28	Problemy Radiatsiinoi Medytsyny ta Radiobiologii	+	–

№ з/п	Назва журналу	Присутність у Scopus (+)	Присутність у Web of Science(+), наявність імпакт-фактора (++)
29	Pathologia	–	+
30	Electronic Journal of Theoretical Physics	+	–
31	Problems of Cryobiology and Cryomedicine	+	–
32	Vestnik Zoologii	+	–
33	Fiziologichnyi Zhurnal	+	–
34	World of Medicine and Biology	–	+
35	Theory of Stochastic Processes+	–	–
36	Food Science and Technology	–	+
37	Hydrobiological Journal	+	–
38	Visnyk of V.N. Karazin Kharkiv National University, series "Geology. Geography. Ecology"	–	+
39	Dniprovsk University Bulletin Series-Geology Geography	–	+
40	Geophysical Journal	–	+
41	Oftalmologicheskii Zhurnal	+	–
42	Modern Phytomorphology	–	+
43	Geodynamics	–	+
44	Ukrainian Food Journal	–	+
45	Problemi Endokrinnoi Patologii+	–	–
46	French-Ukrainian Journal of Chemistry	–	+
47	Nanosistemi, Nanomateriali, Nanotehnologii +	–	–
48	Uspehi Fiziki Metallov	+	+
49	Metallofizika i Noveishie Tekhnologii	+	–
50	Sententiae	+	–
51	Advanced Education	–	+
52	Kyiv-Mohyla Humanities Journal	–	+
53	Economics and Sociology	+	+
54	Journal of International Studies+	–	–

№ з/п	Назва журналу	Присутність у Scopus (+)	Присутність у Web of Science(+), наявність імпакт-фактора (++)
55	Anthropological Measurements of Philosophical Research	–	+
56	National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts Herald	–	+
57	Economic Annals-XXI	+	+
58	Information Technologies and Learning Tools	–	+
59	Marketing and Management of Innovations	–	+
60	Interdisciplinary Studies of Complex Systems	–	+
61	Social Welfare Interdisciplinary Approach	–	+
62	Philosophy and Cosmology	–	+
63	Financial and Credit Activity: Problems of Theory and Practice	–	+
64	Physical Education of Students	–	+
65	Pedagogics, Psychology, Medical-Biological Problems of Physical Training and Sports	–	+
66	Problems and Perspectives in Management	+	–
67	Banks and Bank Systems	+	–
68	Investment Management and Financial Innovations	+	–
69	Judaica Ukrainica	–	+
70	Psycholinguistics	–	+
71	Ideology and Politics Journal	+	–
72	Condensed Matter Physics	+	++
73	Journal of Superhard Materials	+	++
74	Strength of Materials	+	++
75	Powder Metallurgy and Metal Ceramics	+	++

№ з/п	Назва журналу	Присутність у Scopus (+)	Присутність у Web of Science(+), наявність імпакт-фактора (++)
76	Materials Science	+	++
77	Cybernetics and Systems Analysis	+	+
78	Visnyk NTUU KPI Seriya-Radiotekhnika	–	+
79	Radioaparatabuduvannia	+	+
80	Problems of Atomic Science and Technology	+	+
81	Problems of Atomic Science and Technology, Series	+	–
82	Thermonuclear Fusion	+	–
83	Journal of Nano- and Electronic Physics	+	–
84	Journal of Numerical and Applied Mathematics	–	+
85	Chemistry and Chemical Technology	+	+
86	Nuclear and Radiation Safety	+	–
87	Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu	+	–
88	Technical Electrodynamics	+	–
89	Nuclear Physics and Atomic Energy	+	–
90	Functional Materials	+	+
91	Journal of Thermoelectricity	+	–
92	Telecommunications and Radio Engineering	+	–
93	Electrical Engineering & Electromechanics	–	+
94	Radioelectronics and Communications Systems	+	–
95	Radio Electronics, Computer Science, Control	–	+
96	Mining of Mineral Deposits	–	+
97	Strength of Materials and Theory of Structures	–	+

№ з/п	Назва журналу	Присутність у Scopus (+)	Присутність у Web of Science(+), наявність імпакт-фактора (++)
96	Carpathian Mathematical Publications	–	+
97	Voprosy Khimii i Khimicheskoi Tekhnologii	+	–
98	Semiconductor Physics Quantum Electronics & Optoelectronics	–	+
99	International Journal of Computing	+	–
100	Space Science and Technology	–	+
101	Matematychni Studii	+	–
102	Modern Stochastics: Theory and Applications	–	+
103	East European Journal of Physics	–	+
104	Theory of Probability and Mathematical Statistics	+	+
105	Science and Innovation	–	+
106	Eastern European Journal of Enterprise Technologies	+	–

Список бібліографічних посилань

1. Все украинские журналы в Scopus и Web of Science. «Open science in Ukraine»: веб-сайт. 2018. URL: <https://openscience.in.ua/ua-journals> (дата звернення: 10.01.2019).
2. Данькова Н. С., Добко Т. В., Мойсеєнко Н. І. Інформаційні ресурси Інституту наукової інформації США в інформаційному забезпеченні науково-дослідних робіт. *Наук. праці Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського*. Київ, 2002. Вип. 8. С. 322–359.
3. Імпакт-фактор журналу в РИНЦ, Scopus, Web of Science, Google Scholar. «ПроКонференції.рф»: веб-сайт. 2018. URL: <https://проконференції.рф/impakt-faktor-zhurnala-rints-scopus-wos/> (дата звернення: 10.01.2019).
4. Козьменко С., Остапенко Л. Научные публикации: страсти по Scopus и WoS. «Освіта.уа»: веб-сайт. 2018. URL: <https://ru.osvita.ua/vnz/59462/> (дата звернення: 10.01.2019).
5. МОН вдвічі збільшило кількість вишів та наукових установ, які отримали за кошти бюджету передплату на Scopus і Web of Science, – опубліковано наказ з їх переліком. «Міністерство освіти і науки України»: веб-сайт. Київ, 2018. URL:

<https://mon.gov.ua/ua/news/mon-vdvichi-zbilshilo-kilkist-vishiv-ta-naukovih-ustanov-yaki-otrimali-za-koshti-byudzhetu-peredplatu-na-scopus-i-web-science-opublikovano-nakaz-z-yih-perelikom> (дата звернення: 10.01.2019).

6. Понад 100 українських вишів та наукових установ МОН отримали доступ до Scopus та Web of Science. «Урядовий портал»: веб-сайт. Київ, 2017. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/250380881> (дата звернення: 10.01.2019).

7. AGRIS: International System for Agricultural Science and Technology. *agris.fao.org: official website*. URL: <http://agris.fao.org> (дата звернення: 10.01.2019).

8. Acquisition of the Thomson Reuters Intellectual Property and Science Business by Onex and Baring Asia Completed. *www.prnewswire.com: news website*. 2016. URL: <https://www.prnewswire.com/news-releases/acquisition-of-the-thomson-reuters-intellectual-property-and-science-business-by-onex-and-baring-asia-completed-300337402.html> (дата звернення: 10.01.2019).

9. Fingerman S. Web of Science and Scopus: Current Features and Capabilities. *Issues in Science and Technology Librarianship*. 2006. URL: <http://www.istl.org/06-fall/electronic2.html> (дата звернення: 10.01.2019).

10. IOP Publishing. *Ioppublishing.org: official website*. URL: <http://ioppublishing.org/> (дата звернення: 10.01.2019).

11. Scimago Journal & Country Rank portal. *Scimagojr.com: official website*. URL: <http://www.scimagojr.com> (дата звернення: 10.01.2019).

12. Scopus: content coverage guide. *https://www.elsevier.com: official website*. URL: https://www.elsevier.com/_data/assets/pdf_file/0007/69451/0597-Scopus-Content-Coverage-Guide-US-LETTER-v4-HI-singles-no-ticks.pdf. (дата звернення: 10.01.2019).

13. Scopus to add cited references for pre-1996 content. *Blog.scopus.com: blog*. URL: <https://blog.scopus.com/posts/scopus-to-add-cited-references-for-pre-1996-content>. (дата звернення: 10.01.2019).

14. Trolley J. The Evolution of Citation Indexing ? From Computer Printout to the Web of Science. *Proceedings of the 1998 Conference on the History and Heritage of Science Information Systems: ASIS Monograph Series*. Information Today, Inc. Medford, 1999. P. 124–126.

References

1. Vse ukrainskie zhurnaly v Scopus i Web of Science. [All Ukrainian journals in Scopus and Web of Science]. (2018). *openscience.in.ua* [web-site]. Retrieved January 10, 2019 from <https://openscience.in.ua/ua-journals> [In Russian].

2. Datskova, N. S., Dobko, T. V., Moiseienko, N. I. (2002). Informatsiini resursy Instytutu naukovoï informatsii SSHA v informatsiinomu zabezpechenni naukovo-doslidnykh robot. [Information resources of Institute for Scientific Information of USA in information support of scientific proceedings]. *Nauk. pr. Nats. bibl. Ukr. im. V. I. Vernadskoho* [Science works of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine], 8, 322-359. [In Ukrainian].

3. Impakt-faktor zhurnala v RINTs, Scopus, Web of Science, Google Scholar. [Journal impact factor in RINTs, Scopus, Web of Science, Google Scholar]. (2018). *prokonferensii.rf*. Retrieved January 10, 2019 from <https://проконференції.рф/impakt-faktor-zhurnala-rints-scopus-wos/> [In Russian].

4. Kozmenko, S., Ostapenko, L. (2018). Nauchnye publikatsii: strasti po Scopus i WoS. [Scientific publications: passions around Scopus and WoS]. *ru.osvita.ua*. Retrieved January 10, 2019 from <https://ru.osvita.ua/vnz/59462/> [In Russian].

5. MON vdvichi zbilshylo kilkist vyshiv ta naukovykh ustanov, yaki otrymaly za koshty biudzhetu peredplatu na Scopus i Web of Science, – opublikovano nakaz z yikh perelikom. [Ministry of education and science of Ukraine has doubled number of universities and science institutions that got subscription for Scopus and Web of Science]. (2018). *mon.gov.ua*. Retrieved January 10, 2019 from <https://mon.gov.ua/ua/news/mon-vdvichi-zbilshilo-kilkist-vishiv-ta-naukovih-ustanov-yaki-otrimali-za-koshti-byudzhetu-peredplatu-na-scopus-i-web-science-opublikovano-nakaz-z-yih-perelikom> [In Ukrainian].

6. Pонад 100 ukrainskykh vyshiv ta naukovykh ustanov MON otrymaly dostup do Scopus та Web of Science. [More than 100 Ukrainian universities of ministry of education got excess to Scopus and Web of Science]. (2017). *www.kmu.gov.ua*. Retrieved January 10, 2019 from <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/250380881> [In Ukrainian].

7. AGRIS: International System for Agricultural Science and Technology. (2018). AGRIS. Retrieved January 10, 2019 from <http://agris.fao.org>.

8. Acquisition of the Thomson Reuters Intellectual Property and Science Business by Onex and Baring Asia Completed. (2016). *www.prnewswire.com*. Retrieved January 10, 2019 from <https://www.prnewswire.com/news-releases/acquisition-of-the-thomson-reuters-intellectual-property-and-science-business-by-onex-and-baring-asia-completed-300337402.html>.

9. Fingerman, S. (2006). Web of Science and Scopus: Current Features and Capabilities. *Issues in Science and Technology Librarianship*. Retrieved January 10, 2019 from <http://www.istl.org/06-fall/electronic2.html>.

10. IOP Publishing. (2018). *Ioppublishing.org: official website*. Retrieved January 10, 2019 from <http://ioppublishing.org/>.

11. Scimago Journal & Country Rank portal. (2018). *scimagojr.com*. Retrieved January 10, 2019 from <http://www.scimagojr.com>.

12. Scopus: content coverage guide. (2017). *elsevier.com*. Retrieved January 10, 2019 from: https://www.elsevier.com/_data/assets/pdf_file/0007/69451/0597-Scopus-Content-Coverage-Guide-US-LETTER-v4-HI-singles-no-ticks.pdf.

13. Scopus to add cited references for pre-1996 content. (2014). *blog.scopus.com*. Retrieved January 10, 2019 from <https://blog.scopus.com/posts/scopus-to-add-cited-references-for-pre-1996-content>.

14. Trolley, J. (1999). The Evolution of Citation Indexing - From Computer Printout to the Web of Science. *In Proceedings of the 1998 Conference on the History and*

Heritage of Science Information Systems: ASIS Monograph Series (pp. 124-126).
Medford, USA: Information Today, Inc.

Andrii Zhabin,

Junior Research Fellow, Vernadsky National Library of Ukraine

3, Holosiivskyi ave., Kyiv, 03039, Ukraine

e-mail: zh_a@ukr.net

tel.: +38 (068)199 03 64

**Ukraine in Abstract and Citation Databases «Scopus»
and «Web of Science»**

The article reviews modern science citation bases, their history and path of development. The study analyzes statistical data of Ukrainian science journals in «Scopus» and «Web of Science» databases.

Keywords: Scopus, Web of Science, science journals, Impact-factor, h-index, ISI, SJR, SCI, Ukraine, Poland.

Стаття надійшла до редакції 8.04.2019 р.

Розділ IV

Повідомлення

Тетяна Добко,

доктор наук із соціальних комунікацій, завідувач відділу,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
e-mail: dobko@bigmir.net

БІБЛІОГРАФ ЗОФІЯ ВРУБЛЕВСЬКА

Висвітлено життєвий і творчий шлях відомого українського бібліографа Зофії Олександрівни Врублевської (1929–2006), багаторічного співробітника Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, завідувача відділу довідково-бібліографічного обслуговування (1979–1986). Охарактеризовано віхи її трудової біографії, укладені нею бібліографічні покажчики. Підкреслено її роль у координації довідково-бібліографічної роботи в мережі бібліотек наукових установ НАН України, організації науково-інформаційної, науково-методичної та бібліотечно-інформаційної діяльності у бібліотеці. Досліджено розвиток довідково-бібліографічного обслуговування у бібліотеці у 1970–1980 рр., наголошено на значних успіхах і досягненнях.

Ключові слова: Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, довідково-бібліографічна діяльність, довідково-бібліографічне обслуговування, бібліотечні кадри, науково-інформаційна діяльність, бібліотекознавство, бібліографознавство, З. О. Врублевська.

Відомо, що історію творять люди, яскраві особистості. Одна із таких незабутніх постатей – бібліограф Зофія Олександрівна Врублевська, яка усю свою трудову діяльність присвятила роботі у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського (НБУВ).

Народилася Зофія Олександрівна Стефанська 15 травня 1929 р. в м. Києві у сім'ї робітників. За національністю була полькою. Батько до Другої світової війни працював на військовому заводі слюсарем, після війни в артелі «Интруд». Розпочала навчання у 1937 р. у середній школі № 15, де закінчила до війни чотири класи. Під час війни перебувала у Київській області, ховалася від відправки у Німеччину. Після звільнення Києва від німецьких окупантів продовжила навчання у середній школі № 145. Після закінчення семи класів вступила до Технікуму підготовки культурно-освітніх працівників у м. Києві, який закінчила у 1949 р. [22, арк. 133].

Тоді ж, з 4 липня 1949 р. і розпочалася її робота у Державній публічній бібліотеці УРСР (нині Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського), з якою вона пов'язала усе своє трудове життя. Спочатку влаштувалася тимчасово за договором на роботу з опрацювання фондів, згодом була переведена тимчасово на посаду бібліотекаря у масовий відділ. Красива, статна, з довгим чорним волоссям, доброзичлива, з м'яким гумором, вона швидко стала душею колективу.

1 жовтня 1949 р. Зофія була переведена на посаду бібліотекаря у відділ каталогізації [22, арк. 138]. Цього ж року вона вступила до Харківського державного бібліотечного інституту, який закінчила заочно 1953 р. за спеціальністю бібліографія, отримавши кваліфікацію бібліографа [22, арк. 134]. У 1950 р. Зофія Олександрівна одружилася з Олександром Врублевським, взявши прізвище чоловіка. Згодом у них народилася донька Олена.

Працюючи на посаді бібліотекаря у відділі каталогізації під керівництвом О. І. Ганопольської, Зофія Олександрівна з великим інтересом опановувала бібліографічний опис, процеси індексації технічної літератури, працювала ініціативно і творчо, згодом стала одним з провідних фахівців у галузі систематизації, 27 серпня 1955 р. була переведена на посаду старшого бібліотекаря у відділ обробки і каталогізації. Мала намір вступати до аспірантури, у 1956 р. успішно здала кандидатський мінімум [22, арк. 137].

Про це свідчать і її статті, написані у цей період. Зокрема «Систематичний каталог – засіб пропаганди технічної літератури» (1958) [2], написана разом з Н. Д. Ляпіною, де висвітлено питання впровадження нової схеми класифікації літератури, покликані спрямовано сприяти пропаганді досягнень науки і техніки та впровадженню їх у виробництво. У тексті багато прикладів з досвіду роботи, які унаочнюють виклад матеріалу, поради щодо введення нових рубрик, які відображають проблеми технічної кібернетики, питання технічного прогресу, раціоналізації виробництва, використання ядерної енергії, ракетобудування, запусків штучних супутників Землі тощо. Адже, на думку авторів, систематичний каталог є важливою частиною довідково-бібліографічного апарату, «тому необхідно щоденно працювати над його удосконаленням, своєчасно відбивати в ньому літературу про найновіші досягнення науки і техніки» [2, с. 37].

Стаття З. О. Врублевської про організацію групової обробки літератури у Державній публічній бібліотеці АН УРСР була надрукована у

всесоюзному періодичному збірнику «Библиотеки СССР: опыт работы» (1958) [1]. У статті чітко визначено відбір документів за змістом і видами, звернено увагу на їх облік, систематизацію, індексацію і шифрування, опис та відображення в каталогах, розглянуто питання організації фонду і обслуговування читачів. З професійним знанням справи З. О. Врублевська доводила, що впровадження у наукових бібліотеках групової обробки документів матиме позитивний вплив на ефективність опрацювання літератури, прискорення і наближення до читача актуальних періодичних і продовжуваних видань, довідково-інформаційних, програмно-методичних матеріалів.

Згідно з постановою Президії АН УРСР від 22 червня 1965 р. Державна публічна бібліотека АН УРСР була перейменована у Центральну наукову бібліотеку АН УРСР (ЦНБ), відповідні зміни відбулися і в структурі книгозбірні. Відповідно до нової структури Бібліотеки З. О. Врублевська з 20 листопада 1965 р. була затверджена на посаді старшого бібліотекаря, а з 16 грудня 1966 р. – старшого редактора у відділі систематизації [22, арк. 140].

Згідно з постановою Державного комітету з науки і техніки Ради Міністрів СРСР від 4 травня 1971 р. Центральна наукова бібліотека АН УРСР була віднесена до категорії науково-дослідних установ. Вдосконалення її структури і управління позитивно вплинуло на виробничу і наукову діяльність Бібліотеки, яка стала важливим інформаційно-бібліографічним центром республіки і провідною науково-дослідною установою в галузі бібліотечних досліджень.

Бібліотека розширює роботу з найповнішого задоволення запитів читачів на поточну бібліографічну інформацію. У грудні 1973 р. було затверджено нову структуру і Статут ЦНБ АН УРСР [20]. Бібліотека одержала статус універсальної бібліотеки першої категорії, державного книгозховища творів друку УРСР, науково-дослідної установи АН УРСР у галузі бібліотекознавства, бібліографії та книгознавства. Бібліотека підпорядковувалась Президії АН УРСР, стала складовою частиною загальносоюзної та республіканської системи НТІ, координаційно-методичним центром для бібліотек НДУ АН УРСР.

Це зумовило не лише структурні зміни, створення наукових підрозділів, а й нові завдання, розгортання науково-інформаційної роботи, ціле-спрямовану підготовку бібліографічних показників, формування довідково-бібліографічного апарату (ДБА) відповідного забезпечення інформаційних потреб науки, культури, виробництва.

Науково-бібліографічну роботу було покладено на науково-бібліографічний відділ (завідувач – кандидат історичних наук В. В. Шлейов) та науково-інформаційний (спочатку очолювала Л. А. Зюба, з 1977 р. – кандидат філософських наук Н. М. Гончаренко). Функціями науково-бібліографічного відділу були дослідження теорії, історії, методики бібліографії, підготовка ретроспективних і поточних бібліографічних покажчиків у галузі суспільних, фізико-технічних, математичних, хіміко-технологічних і хімічних наук, довідково-бібліографічне обслуговування (ДБО).

З серпня 1970 р. Зофія Олександрівна перейшла на посаду головного бібліографа науково-бібліографічного відділу, у якому пропрацювала майже десять років. Деякий час виконувала обов'язки завідувача цього ж відділу (з 8 жовтня 1973 р. по 2 січня 1974 р.), з 2 січня 1975 р. – по 25 серпня 1975 р. виконувала обов'язки заступника директора з наукової роботи [22].

З метою поліпшення координації науково-бібліографічної діяльності та пропаганди науково-бібліографічної й довідкової роботи бібліотек системи Академії наук УРСР ЦНБ з 1971 року розпочала видавати щорічний «Інформаційний покажчик бібліографічних праць, виконаних бібліотеками системи АН УРСР» [4–8]. Покажчики за 1973–1977 рр. укладені З. О. Врублевською разом з Роною Станіславівною Дановою та Людмилою Андріївною Зюбою. Покажчик готувався на основі звітів про роботу академічних бібліотек і складався з таких розділів: бібліографічні посібники, що вийшли з друку у зазначеному році; праці з історії, теорії та методики бібліографії; бібліографічні картотеки; списки літератури, виконані бібліотеками (неопубліковані). Порівняно з попередніми випусками покажчик було доповнено розділом з відомостями про списки літератури, які підготували і видали співробітники бібліотек мережі. Було удосконалено допоміжний апарат, у якому подано умовні позначення бібліотек, їх повні назви та адреси, а також наведено посилання на порядкові номери бібліографічних записів кожної з бібліотек. Матеріал у них розміщувався в систематичному порядку, що сприяло пошуку інформаційних ресурсів з певної галузі знання. Наклад покажчиків – 200 примірників [5–8]. «Інформаційний покажчик бібліографічних праць, укладених бібліотеками системи АН УРСР у 1973 році і запланованих на 1974–1975 роки» чомусь вийшов у 1975 р. під грифом «для службового користування» накладом 120 примірників [4]. Уважно переглядаючи покажчик нині, ми не знайшли ніякої інформації, яка не мала б вільно

поширюватися. Але в умовах партійного диктату і суцільного контролю важко було працювати навіть над метабібліографією. Видався щорічний «Інформаційний покажчик...» до 1990 р. Покажчик, який широко інформував наукову громадськість та бібліотечних працівників про підготовлену академічними бібліотеками бібліографічну продукцію, знайшов високу оцінку фахівців [21].

У 1970–1980-х рр. бібліографічна та науково-інформаційна діяльність ЦНБ та бібліотек системи Академії наук України була спрямована на надання дієвої допомоги керівним кадрам, вченим і спеціалістам різних галузей народного господарства. Важливим напрямом інформаційного обслуговування було забезпечення фундаментальних і прикладних наукових досліджень, цільових комплексних програм і проектів, спрямованих на розвиток науково-технічного прогресу.

Значна увага у бібліотеці надавалася інформаційно-бібліографічному забезпеченню досліджень і розробок, що провадилися як в Академії наук, так і в галузевих установах республіки. З цієї метою Бібліотека готувала і видавала проблемно-тематичні і персональні бібліографічні покажчики. Адже, як зазначала З. О. Врублевська у статті, написаній спільно з колегами, користування ними «сприяє інтенсифікації наукового процесу, підвищенню ефективності роботи вчених» [3, с. 100]. У статті підкреслено значення співробітництва ЦНБ АН УРСР з науковими працівниками академічних інститутів у галузі підготовки бібліографічних покажчиків, яке тривало вже не одне десятиріччя. Прикметно, що воно здійснювалося на всіх етапах роботи над покажчиком, починаючи зі складання проспекту до редагування і рецензування рукопису. «Разом з ученими бібліографи визначають критерії відбору літератури з теми, коло джерел, принципи систематизації матеріалу і структури покажчика відповідно до сучасного рівня науки...» [3, с. 101]. Велику допомогу надавали вчені реферуванню й анотуванню, вміщених до покажчиків бібліографічних записів.

При визначенні тематики покажчиків до уваги бралися пропозиції відділень та інститутів Академії наук, враховувалась актуальність тематики, необхідність інформаційного забезпечення важливих напрямів науково-дослідної роботи. При підготовці покажчиків перевага надавалась комплексним науковим проблемам. З ініціативи Відділення математики було видано низку покажчиків, що відображали проблеми застосування математичних методів у різних галузях науки і практичної діяльності. У 1976 р. за участю З. О. Врублевської було підготовлено і видано покажчик

«Применение математических методов в технике. Основы промышленного производства. Металловедение. Металлургия. Машиностроение : указатель отечественной и иностранной литературы за 1958–1970 гг.» [11].

За участю Зофії Олександрівни у 1977 р. було укладено також покажчик «Применение математических методов на транспорте: указатель отечественной и зарубежной литературы (1958–1973 гг.)» (Ч. 1–2. Київ, 1977) [12]. Перша частина покажчика присвячена проблематиці проектування транспортних систем і технічних засобів транспорту (охоплено загальні питання, залізничний транспорт, автомобільний, водний, повітряний), друга – завданням планування і управління перевезеннями. Це було перше бібліографічне видання з зазначеної тематики з великою ретроспекцією (1958–1973 рр.) зі значним охопленням матеріалу (усього 4411 записів). Ним широко послуговувалися наукові співробітники, аспіранти, інженерно-технічні працівники.

У квітні 1979 р. зі структури відділу наукової бібліографії ЦНБ АН УРСР було виділено два самостійних підрозділи: відділ науково-бібліографічної інформації (нині відділ національної бібліографії) та відділ довідково-бібліографічного обслуговування (нині відділ науково-бібліографічної інформації). Спочатку відділ ДБО очолив Д. Тордія [18]. 28 грудня 1979 р. на посаду завідувача відділом довідково-бібліографічного обслуговування призначено Зофію Олександрівну. Тут вона з притаманною їй енергією відповідально і професійно займалася науковою та науково-організаційною роботою відповідно до профілю і функцій відділу.

Однак, працюючи на посаді завідувача відділу, З. О. Врублевська не полишала практичної бібліографічної роботи. У співавторстві з В. С. Петровою (Пашковою) і Н. О. Шеменько було фахово підготовлено і у 1981 р. видано бібліографічний покажчик «Системы управления промышленным транспортом: библиографический указатель, 1961–1976 гг.» [14]. Ідея підготовки покажчика була схвалена Постійною комісією з наукових проблем розвитку транспорту при Президії АН УРСР, адже тоді у країні широко проводилися дослідження у галузі систем управління промисловим транспортом. Відповідальними редакторами були провідні наукові співробітники Інституту кібернетики, кандидати технічних наук В. І. Гриценко і В. М. Мірошніченко, під керівництвом і за безпосередньої участі яких здійснювалася систематизація документів у покажчику. Усі виробничі питання щодо упорядкування бібліографічних записів,

анотування вирішувалися спільно. Комунікабельність і доброзичливість З. О. Врублевської, дружня атмосфера сприяли толерантному вирішенню усіх питань під час роботи над покажчиком, що позитивно позначалося на якості підготовки видання.

У покажчику було систематизовано відомості про наукові досягнення і практичні результати створення і використання автоматизованих систем управління промисловим транспортом – одного з важливих напрямів науково-технічного прогресу у цій галузі. Структура покажчика розроблена відповідно до наукових проблем і практичних завдань, які найбільш затребувані потенційними споживачами інформації. Бібліографічні записи систематизовано у чотирьох основних розділах: Організація, планування і управління промисловим транспортом; Математичні моделі планування і управління транспортно-технологічними комплексами; Проектування, моделювання і оптимізація транспортно-технологічних комплексів і процесів; Автоматизовані системи управління промисловим транспортом (АСУП). Включено також документи, які відображають розробку сучасних методів і засобів, що складають основу проектування технологічних процесів на промисловому транспорті, оскільки різноманіття результатів цих досліджень «викликає деякі труднощі в обміні науково-технічною інформацією, вирішувати які й покликаний цей покажчик», – зазначали укладачі [14, с. 3]. Вони здійснили велику копітку роботу з пошуку і фахового відображення документів. До анотованого покажчика було включено основні вітчизняні і зарубіжні публікації з проблем управління промисловим транспортом, що стосувалися найважливіших галузей промисловості за 1961–1976 рр. Це понад три тисячі бібліографічних записів, що відображають стан і тенденції розвитку наукових досліджень та використання їхніх результатів у різних галузях. Варто зазначити, що усі покажчики мають допоміжний апарат – іменний покажчик. Зазначено використані джерела, наведено список скорочених і повних назв випусків реферативного журналу. Наклад бібліографічних посібників 300–450 примірників.

Безперечно, безпосередній якісний вплив на розвиток ДБО у ЦНБ і бібліотеках НДУ АН УРСР мала створена в державі система науково-технічної інформації, організація підготовки широкого спектра реферативних, інформаційно-бібліографічних, аналітичних, оглядових видань практично з усього комплексу наук. І діяльність ЦНБ у загальнодержавній системі НТІ у цьому напрямі була вагомим.

3. О. Врублевська здійснювала розробку проблем довідково-бібліографічного обслуговування читачів. У цей період розпочалося системне вивчення змісту та форм ДБО, розвиток методології та теорії ДБО, яке розглядалося як частина бібліографічної діяльності, в тісному зв'язку з розвитком ДБА. Активно розвивалася міжвідомча взаємодія, системно формувалися довідково-бібліографічні ресурси. Велика увага надавалася Врублевською координації роботи в галузі довідково-бібліографічного обслуговування з бібліотеками НДУ АН УРСР та республіканськими бібліотеками, підготовці тематичних бібліографічних покажчиків і списків літератури.

Під її керівництвом у цей час здійснювалася значна робота з визначення стратегії та профілю комплектування довідково-бібліографічного фонду ЦНБ, з популяризації та поширення бібліотечно-бібліографічних знань серед читачів. Зофія Олександрівна була співавтором методичних рекомендацій з укладання бібліографічних покажчиків, з методики проведення оглядів, створення бібліографічних картотек. У цей час вийшли науково-методичні праці, підготовлені за її участю: «Составление тематических ретроспективных библиографических указателей» (Київ, 1981), «Организация устного библиографического обзора в библиотеке научного учреждения АН УССР» (Київ, 1985); «Пропаганда библиотечно-библиографических знаний в библиотеке научного учреждения АН УССР» (Київ, 1985) [10; 13; 16]. За її керівництва підготовлено науково-методичні рекомендації «Составление письменной библиографической справки в библиотеке научного учреждения АН УССР» (Київ, 1981), «Организация библиографических картотек в библиотеках НИУ АН УССР» (Київ, 1986) [9; 15].

Зофія Олександрівна надавала значну консультативну і методичну допомогу науковим бібліотекам мережі НАН України з різноманітних питань підготовки бібліографічних посібників, формування ДБА, виступала з доповідями на наукових конференціях та семінарах, рецензувала бібліографічні праці.

Великий внесок належав В. О. Врублевській у формуванні довідково-бібліографічного фонду, системи каталогів і картотек, визначенні стратегії комплектування. Важливу роль в орієнтуванні читачів, збільшенні обертаності фонду і нині відіграє пропаганда бібліотечно-бібліографічних знань, що є складовою частиною бібліотечно-інформаційної роботи бібліотеки. Вона здійснювалася фахівцями відділу у формі проведення

семінарів, практичних занять, оглядів бібліографічних джерел, «днів бібліографії», «днів інформації», «днів спеціаліста», екскурсій, книжкових виставок, індивідуальних бібліографічних консультацій.

Саме у цей час розгорнулася активна робота з популяризації зарубіжних бібліографічних покажчиків, які передплачувала бібліотека, пропаганда їх використання науковцями. Широко ввійшли в практику заняття, що проводилися науковими співробітниками відділу щодо методики здійснення бібліографічного пошуку з використанням фундаментальних інформаційних видань «Science Citation Index», «Art and Humanities Index», «Curent Contents» та ін. Інституту наукової інформації (США). При цьому вони проводилися не тільки в стінах ЦНБ, але і безпосередньо в наукових установах АН УРСР [19, с. 161].

Важливу і значну за обсягами науково-інформаційну, довідково-бібліографічну діяльність здійснював відділ під керівництвом З. О. Врублевської за запитами органів державної та виконавчої влади, Президії НАН України. З притаманною їй наснагою вона керувала науково-інформаційною, науково-методичною і бібліотечно-інформаційною діяльністю відділу, який згодом став одним із провідних у Бібліотеці.

Ветеран праці Зофія Олександрівна здійснювала велику громадську роботу у бібліотеці, багато років була головою профспілкової організації, користувалася авторитетом серед колег. За свою роботу неодноразово відзначалася грамотами, ювілейними медалями, подяками і преміями. Вийшовши на пенсію за віком 8 травня 1986 р., Зофія Олександрівна не поривала зв'язків з рідною бібліотекою, була частим гостем на святах та різноманітних урочистостях у вже новому корпусі НБУВ. Земне життя Зофії Олександрівни обірвалося 7 червня 2006 р. у Києві, похована вона на Байковому кладовищі поруч з батьками і чоловіком.

Список бібліографічних посилань

1. Врублевская З. А. Организация групповой обработки литературы в Государственной публичной библиотеке Академии наук УССР / З. А. Врублевская. *Библиотеки СССР : опыт работы*. М., 1958. Вып. 9. С. 43–52.
2. Врублевська З. О., Ляпіна Н. Д. Систематичний каталог – засіб пропаганди технічної літератури. *Державна публічна бібліотека Академії наук УРСР : досвід роботи*. Київ, 1958. С. 26–37.
3. Врублевська З. О., Погребняк М. К., Шемер Н. О., Петрова В. С. Співробітництво бібліографів і вчених. *Вісник АН УРСР*. 1980. № 6. С. 100–102.
4. Інформаційний покажчик бібліографічних праць, укладених бібліотеками

системи АН УРСР у 1973 році і запланованих на 1974–1975 роки / АН УРСР, Центр. наук. б-ка ; уклад. : З. О. Врублевська, Р. С. Жданова. відп. ред. А. А. Кугот. Київ, 1975. 70 с.

5. Інформаційний покажчик бібліографічних праць, виконаних бібліотеками системи АН УРСР у 1974 році / АН УРСР, Центр. наук. б-ка ; уклад. : З. О. Врублевська, Р. С. Данова ; відп. ред. А. А. Кугот. Київ, 1976. 76 с.

6. Інформаційний покажчик науково-дослідних та бібліографічних праць, виконаних бібліотеками системи АН УРСР у 1975 р. та запланованих на 1976–1980 рр. / АН УРСР, Центр. наук. б-ка ; уклад. : Л. А. Зюба, З. О. Врублевська. Київ, 1977. 87 с.

7. Інформаційний покажчик бібліографічних праць, виконаних бібліотеками та установами системи АН УРСР у 1976 році / АН УРСР, Центр. наук. б-ка ; уклад. : З. О. Врублевська, Р. С. Данова ; відп. ред. С. К. Гутянський. Київ, 1978. 85 с.

8. Інформаційний покажчик бібліографічних праць, виконаних бібліотеками та установами системи АН УРСР у 1977 році / АН УРСР, Центр. наук. б-ка ; уклад. : З. О. Врублевська, Р. С. Данова ; відп. ред. С. К. Гутянський. Київ, 1979. 74 с.

9. Организация библиографических картотек в библиотеках НИУ АН УССР : рекомендации для НИУ АН УССР / АН УССР, Центр. науч. б-ка ; сост. : М. С. Печорина, Г. А. Рытова ; руководитель З. А. Врублевская ; ред. Б. В. Гохфельд. Киев, 1986. 31 с.

10. Организация устного библиографического обзора в библиотеке научного учреждения АН УССР : рекомендации / АН УССР, Центр. науч. б-ка ; сост. : З. А. Врублевская, Н. М. Исаева ; руководитель Л. В. Беляева ; ред. Б. В. Гохфельд. Киев, 1985. 16 с.

11. Применение математических методов в технике. Основы промышленного производства. Металловедение. Металлургия. Машиностроение : указ. отеч. и иностр. лит. за 1958–1970 гг. / АН УССР, Центр. науч. б-ка ; сост. : В. И. Игнатьев, З. А. Врублевская, Н. А. Шемер ; отв. ред. А. Н. Деменин. Киев : Наук. думка, 1976. 386 с.

12. Применение математических методов на транспорте : указ. отеч. и зарубеж. лит. (1858–1973 гг.) / АН УССР, Центр. науч. б-ка ; сост. : З. А. Врублевская, В. И. Игнатьев, Л. С. Храмова, Н. А. Шемер ; отв. ред. В. И. Гриценко, В. М. Мирошніченко. Киев, 1977. Ч. 1 : Проектирование транспортной системы и технических средств транспорта. 400 с. Ч. 2 : Планирование и управление перевозочным процессом. 533 с.

13. Пропаганда библиотечно-библиографических знаний в библиотеке научного учреждения АН УССР : рекомендации / АН УССР, Центр. науч. б-ка ; сост. : З. А. Врублевская, Н. М. Исаева ; руководитель Л. В. Беляева ; ред. М. И. Берлинская. Киев, 1985. 18 с.

14. Системы управления промышленным транспортом : библиогр. указ. (1961–1976 гг.) / АН УССР, Ин-т кибернетики, Центр. науч. б-ка ; сост. : З. А. Врублевская, В. С. Петрова, Н. А. Шемер ; отв. ред. В. И. Гриценко, В. М. Мирошніченко. Киев, 1981. 342 с.

15. Составление письменной библиографической справки в библиотеке научного учреждения АН УССР : рекомендации / АН УССР, Центр. науч. б-ка ; сост. : А. Л. Панова, Н. М. Погребельская ; отв. за вып. З. А. Врублевская ; ред. Б. В. Гохфельд. Киев, 1983. 14 с.

16. Составление тематических ретроспективных библиографических указателей : рекомендации для НИУ АН УССР / АН УССР, Центр. науч. б-ка ; сост. : З. А. Врублевская, Р. С. Жданова, Н. А. Шемер ; отв. ред. Н. Н. Гончаренко. Киев, 1981. 26 с.

17. [Добко Т. В.] Бібліограф Зоя Врублевська. Бібліотечний вісник 2006. № 3. С. 59.

18. Добко Т. В. Врублевська Зоя Олександрівна. Українські бібліографи. Біографічні відомості. Професійна діяльність. Бібліографія / Нац. парлам. б-ка України. Київ, 2008. Вип. 1. С. 64–65.

19. Добко Т. В. Довідково-бібліографічна діяльність наукових бібліотек Національної академії наук України : становлення та розвиток (XX ст. – перше десятиліття XXI ст.) / відп. ред. О. С. Онищенко ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2013. 376 с.

20. Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Історія Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. 1965–1991 / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2008. 373 с.

21. Колесник С. О. Інформаційний покажчик бібліографічних праць. Вісник АН УРСР. 1982. № 7. С. 109–110.

22. Архів НБУВ. Оп. 2 л., од. зб. 194. Особисті справи звільнених у 1986–1987 роках. Буква «В». Т. 1. 169 арк.

Стаття надійшла 20.03.2019 р.

УДК 02(410)=161.2)06(092)Воропаї

Ольга Керзюк,

Куратор Українського зібрання

Відділу європейських та американських студій Британської бібліотеки

**РОБОТА В «СКАРБНИЦІ ЩАСТЯ»:
ОЛЕКСА ТА ВАЛЕНТИНА ВОРОПАЇ –
УКРАЇНСЬКІ БІБЛІОТЕКАРІ В БРИТАНСЬКІЙ БІБЛІОТЕЦІ**

У статті досліджується один із аспектів життя талановитого подружжя Олексі та Валентини Воропаїв: їх праця у бібліотеках Англії. Вихідці з південної України осіли в Англії після Другої світової війни і тут знайшли своє покликання. Вони разом працювали в Національній науково-технічній бібліотеці у Бостон Спа (графство Йоркшир), а після її об'єднання з іншими установами – у новоствореній Британській бібліотеці (1973–1978). Стаття базується на опублікованих щоденниках Олексі Воропая («Англія зблизка» та «Живемо в Англії») у лондонському еміграційному видавництві.

Ключові слова: Олекса Воропай, Валентина Воропай, Національна науково-технічна бібліотека, Бостон Спа, Британська бібліотека.

Ім'я Олексі Воропая (1913–1989) за останні десятиліття стало добре відомим українцям. Його книжка «Звичаї нашого народу» мала кілька перевидань в Україні. А є ще й інші твори, які обов'язково повинні бути перевидані, як-от добірка листів українських остарбайтерок під назвою «Ясир», яку зібрав Олекса Воропай і опублікував під псевдонімом Олексі Степовий в 1947 р. у Мюнхені. Ще раніше, у 1946 р., за підписом Олексі Степовий з'явилася ілюстрована книжечка «Українські народні танці». Є також спогади про Голодомор, перекладені англійською мовою («The Ninth Circle», London, 1954), повість «Пригоди Марка Чубатого» (Лондон, 1954) та ін. Ґрунтовну біографію Олексі Воропая написав Ярослав Василюк для англійської електронної енциклопедії «Ukrainians in the UK» [1]. Менш знаною є Валентина Воропай (у дівочтві Бондаренко, 1917–1978).

У цій статті зупинимося лише на одній сторінці життя славного подружжя Воропаїв – Олексі та Валентини, а саме на їхній роботі у бібліотеках Британії. Подружжя Воропаїв прибуло на північ Англії у березні 1948 р. після років поневірянь по таборах для переміщених осіб. А вже у

© Керзюк О., 2019

жовтні цього року вони уперше відвідали бібліотеку Британського музею у Лондоні.

Нам дуже пощастило, що Олекса Воропай упродовж життя писав щоденник, і що ці щоденники друкувалися в еміграційному лондонському журналі «Визвольний шлях», а потім виходили окремими книжками у Лондоні. Щоправда, друкувалися ці томи малими накладками (лише 50 примірників), тому знайти їх не так просто. Саме з щоденникових записів Олексі Воропая ми дізнаємося, що приїжджаючи з півночі Англії у Лондон, він завжди відвідував бібліотеку Британського музею, а тому добре знав її фонди. Зокрема, пише про україніку бібліотеки: «Сьогодні в бібліотеці Британського музею переглядав каталоги, списки нових видань, довідники і шукав літератури з української етнографії. Буду далі досліджувати українську етнографію, хочу працювати над другим томом моєї основної праці «Звичаї нашого народу», бо люблю рідні традиції, люблю свою батьківщину! Ех, та не розірвуся ж між ботанікою і етнографією» [2, с. 1356; запис від 4 вересня 1959 року].

Через 12 років Олекса Воропай і сам почав працювати у бібліотеці у Лондоні: «В 1960-му році я вступив на працю в новоорганізовану Науково-технічну бібліотеку. В цю ж бібліотеку перейшла працювати і моя дружина» [3, с. 210]. Зазначимо, що перед цим переходом Валентина Воропай працювала у Слов'янському відділі Національної центральної бібліотеки, яка після заснування у 1973 р. Британської бібліотеки увійшла до її складу. «Сьогодні вже працював перший день у Науковій бібліотеці, що розташована біля Рідженського парку. Заступник директора ознайомив мене із завданнями бібліотеки, а воно досить складне, але й цікаве: збирати наукову літературу на всіх мовах світу. Я мав би займатися літературою (книжками і періодикою) мовами слов'янськими. Наукова бібліотека збирає тільки наукову і технічну літературу, без гуманістичної і художньої. Я запитав: «А де належить етнографія?» Мені відповіли: «До науки!» Отже, для мене це велика вигода, бо етнографією я особливо цікавлюся і тепер знайду її також у бібліотеці, в якій буду працювати. Перше враження – добре, до мене ставляться тут привітно й доброзичливо» [2, с. 307; запис від 2 серпня 1960 р.]. 28 серпня 1960 р. Олекса записав: «Працюю в бібліотеці ось уже майже місяць. Часом виникають і труднощі, але я намагаюся виконувати свої обов'язки якнайкраще» [2, с. 307]. 21 жовтня цього ж року пояснює «труднощі роботи»: «Продовжую працювати у науковій бібліотеці. Робота цікава. Маю діло з науковою літературою слов'янськими

мовами. Найчастіше треба класифікувати книжки і деколи буває тяжко знайти відповідний номер. Відповідне місце в класифікації для даної книжки. Але якось даю собі раду. Сподіваюся, що згодом таких труднощів не буде» [2, с. 312].

9 листопада 1960 р. Олексі Воропай виповнилося 47 років. З цієї нагоди він занотував у щоденнику: «Сьогодні день мого народження, мені 47! Але вже працюю в науковій бібліотеці й почуваю себе задоволеним». І трохи далі: «Сьогодні під час роботи я розмовляв із заступником директора і він сказав мені, що ця бібліотека величиною і значенням у майбутньому має бути другою після бібліотеки Британського музею. Що ж, поживемо й побачимо» [2, с. 313]. А в останній день 1960 р. підсумував: «Останній день 1960-го року, досить для мене щасливого. Закінчилось моє безробіття, поневірвання на фабриці. Я почав працювати як науковий співробітник у Науково-технічній бібліотеці і це визначна подія у моєму житті на чужині» [2, с. 312].

Роботи у бібліотеці завжди було багато. Запис від 1 березня 1961 р.: «Працюю. Роботи в бібліотеці дуже багато, бо під час моєї хвороби мене ніхто не заступав. І ось тепер займаюся і бібліографією, і класифікацією книжок, і перекладами...» [2, с. 313]. А ще у цей час Олекса Воропай напружено працює над улюбленими темами. Крім дисертації з етнографії в УВУ у Мюнхені, він захистив ще одну дисертацію: «Сьогодні я захистив свою дисертацію на звання доктора біології. Захист дисертації відбувався у Лондонському природничому музеї. Головним екзаменатором був проф. д-р А. Мелдерис, а представником від УВУ – проф. д-р О. Кульчицький» [2, с. 510; запис від 29 квітня 1961 р.]

Зауважимо, що бібліотечної освіти ні пан Олекса, ні пані Валентина не мали. «Дружина моя вступила на Слов'янський Відділ Лондонського університету, щоб писати дисертацію і здобути звання магістра історичних наук. І ось в травні 1959-го року моя дружина успішно захистила свою дисертацію на тему: «Гетьманат Павла Скоропадського в Україні 1918 року» [3, с. 210]. Тому статей на бібліотекознавчі теми вони не писали. 1 жовтня 1969 р. Олекса Воропай занотує: «Переглядаючи слов'янську літературу, я натрапив на речення: «По-справжньому щаслива та людина, яка на схилі своїх літ може сказати, що якби їй знову довелося починати життя спочатку, то не вибрала б іншого фаху, а трималася б того, що має тепер». Виходить, що я щаслива людина, бо якби довелося мені ще раз вибирати фах, то я знову вибрав би українську етнографію і ботаніку. Я

люблю їх, але... працюю в бібліотеці. Щоправда, бібліотечна праця мені також подобається, бо книжки – моя стихія» [3, с. 622].

Велика зміна в житті подружжя Воропаїв відбулася в 1961 р., коли бібліотека переїхала на північ Англії, у Бостон Спа (графство Йоркшир). У серпні того року подружжя вирушило подивитися на нове місце роботи. «Рано, 11-го серпня, бачили бібліотеку – це кілька величезних будинків, що стоять на полі, понад дві милі від містечка, в якому будемо жити. Тут, у цих будинках, під час війни була фабрика набоїв, продукували амуніцію для війська. Тепер це буде Національна бібліотека, що збиратиме наукову і технічну літературу на всіх мовах світу» [2, с. 515]. А 9 вересня Олекса записав: «Ми вже останні дні в Лондоні. Наприкінці цього місяця переїдемо на північ Англії і будемо жити в малому провінційальному містечку. Дуже жалую за Лондоном, за Британським музеєм, але мусимо виїхати, іншого виходу для нас нема» [2, с. 515].

2 жовтня 1961 р. зроблено такий запис: «Ми вже сьак-так влаштувалися на новому місці й працюємо в Національній науково-технічній бібліотеці, маємо діло з літературою слов'янськими мовами. «Ми» – це дружина і я, крім нас тут нема знавців слов'янських мов, хоч у бібліотеці працює понад 200 осіб. Бібліотека розташована на полі, з вікон мого кабінету видно, як зайці ховаються в пожовклих бур'янах. Або як вівці пасуться і корови бродять чередою. Отже, тепер живемо серед природи» [2, с. 516]. А 31 грудня 1961 р. підсумував: «Ми залишили Лондон і переїхали жити до малого провінційального міста на півночі Англії, і тут все інакше, все не так, як було в Лондоні. Найгірше те, що зовсім нема наших людей, нема навіть з ким зустрітися і поговорити. Серед англійців ще також не маємо багато друзів. Але працею ми задоволені, працюємо обидвоє в одній установі, а це велика вигода» [2, с. 517].

У листопаді 1962 р. відбулося офіційне відкриття: «Сьогодні було офіційне відкриття Національної Науково-технічної бібліотеки. Церемонію відкриття почав лорд Гелшем короткою промовою, підкресливши важливе значення такої бібліотеки в сучасному новітньому світі. Потім він відслонив заслону над табличкою. Далі виступив директор Бібліотеки д-р Еркерт. Він також говорив про те, яке велике значення має така бібліотека, подякував лордові Гелшему за відкриття і подарував йому на пам'ятку книжку. На цьому офіційна частина закінчилась. Ми всі пішли до своїх «офісів» і продовжували працю, як звичайно» [2, с. 523; запис від 5 листопада]. Підсумовуючи рік 1962-й, Воропай написав: «Я сумую за Лондоном, але

немає ради, мушу працювати тут. Праця в мене і дружини добра, не нарікаємо». І далі: «Певне значення має для мене те, що я став дійсним членом Королівського Антропологічного Інституту» [2, с. 524, запис від 31 грудня]. На початку 1963 р. він став також дійсним членом Інституту біологів Великої Британії [2, с. 669; запис від 26 січня].

Життя в провінції, далеко від української громади, не було легким. «Сьогодні день мого народження, мені 50! Сьогодні субота, на роботу не йдемо, будемо відзначати мій день народження тільки вдвох. Бо друзів і знайомих тут близько нема. Живемо далеко від своїх людей і зустрічаємось із ними дуже рідко» [2, с. 877; запис від 9 листопада 1963 р.]. Часами охоплювали сум і безнадія. «Вже давно не записував щоденника. Хворів, почував себе погано... Правду кажучи, якимось і зневірився, втратив надію. Навіщо писати? Навіщо старатися? Чужина... Своїх людей бачу дуже рідко. Зустріти свого чоловіка – тепер велика радість для мене. Тут, в цьому маленькому англійському містечку, наших людей нема. Нас тільки двоє – я і дружина. Часом сумуємо, але що робити? Мусимо жити і працювати тут» [2, с. 880, запис від 28 березня 1964 р.].

Щороку подружжя їздило на річні конференції Товариства для вивчення народного життя (Society for Folk Life Studies) та Інституту біологів. Крім того, пані Валентина була дуже активною в русі українських жінок у діаспорі, брала участь у багатьох конференціях та писала доповіді [4], була представницею СФУЖО (Світова Федерація Українських Жіночих Організацій) на Європу.

Так і минав рік за роком. «Праці в бібліотеці багато. Сьогодні я витратив чимало часу на бібліографічні розшуки, а потім класифікував книжки слов'янськими мовами». І трохи далі: «Сьогодні попали мені до рук аж дві книжки про лікарські рослини і народну медицину. Тепер, після Ботанічного конгресу в Единбурзі, я ще більше зацікавився рослинами. Навіть під час обідньої перерви ходив у поле і знайшов там кілька цікавих рослин для свого гербарія. Проте ботаніка стала радше моїм «гоббі», бо я весь час зайнятий своєю працею в бібліотеці» [2, с. 883–884; запис від 4 вересня 1964 р.]. 22-го серпня 1966 р. Олекса записав: «В бібліотеці довідався, що вийшло нове видання Directory of British Scientists for 1966–1967. На 866 сторінці другого тому надруковане і моє ім'я з науковими титулами і списком моїх головніших праць. Це, мабуть, важлива подія, бо сьогодні дехто з науковців підходив до мене і поздоровляв з успіхом» [3, с. 1383]. 3 лютого 1967 р. занотував: «Сьогодні на роботі прийшов до мене директор

бібліотеки д-р Еркерт і казав, що хоче бачити мої найновіші наукові праці. Я показав йому статтю «Старі дерева України – пам'ятки природи і свідки історії». Він уважно переглянув її, прочитав англійське «Саммери» і заявив, що стаття йому подобається. Не знаю чому директор бібліотеки, в якій я працюю, приходив дивитися на мої друковані наукові праці, але нічого поганого в цьому не бачу» [3, с. 119].

Тим часом бібліотека розширювалася. У жовтня 1967 р. відбулося відкриття нового приміщення бібліотеки. 7 грудня 1967 р. Олекса Воропай звітував про роботу: «Сьогодні в нашій бібліотеці відбувся «форум» наукових співробітників і я читав звіт про свою працю. Здається, що прочитав добре, слухачі були задоволені і питань багато не ставили. Заступник директора подякував і заявив, що моє звіт про роботу було дуже цікаве. Що ж, я виконав свій обов'язок...» [3, с. 699].

Ось деякі записи з 1968 року. 1 лютого: «Сьогодні в мене було багато роботи в бібліотеці, найбільше докладають переклади і я вернувся додому втомленим» [3, с. 872]. 22 квітня: «Сьогодні в нашій бібліотеці серед відвідувачів був один швед, що цікавився науковою літературою слов'янськими мовами. В розмові з моєю дружиною він запитав: «Якої ви національності?» Вона відповіла: «Я українка!» Швед аж вигукнув: «О, запорозькі козаки! Мазепа! Карло 12-ий!». І почав говорити про відносини України із Швецією в історичному минулому» [3, с. 880]. 16 липня: «Сьогодні працювали в бібліотеці як звичайно. Я мав багато роботи з перекладами з російської мови на англійську» [3, с. 1008]. 3 вересня: «Сьогодні ми вже на роботі, в бібліотеці, і я цілий день класифікував наукові видання. Натрапив на таку книжку: «Мандрівка Василя Барського», документальна повість. Київ. 1967. Цікава книжка, треба її прочитати» [3, с. 1013]. 14 жовтня: «В бібліотеці маю багато праці, але я люблю працювати з книгами – це дає мені велике задоволення» [3, с. 1194]. Підсумовуючи за звичкою кожен рік, Олекса Воропай записав 31 грудня: «Останній день 1968-го року! Цей рік був щасливий для нас: ми працювали, мали таку працю, яка нам подобається, багато не хворіли і все було гаразд. Дай, Боже, щоб і надалі не гіршало». [3, с. 1200].

Перший запис у щоденнику від 1969 року: 1 січня: «Я мав багато роботи з перекладами із слов'янських мов на англійську, все ж знайшов час і на те, щоб поговорити з англійцями про цей новий рік. Що нас чекає? Які перспективи тут, у цій Науково-технічній бібліотеці? Всі кажуть, що наша бібліотека розвивається і перспективи добрі. В майбутньому вона буде

однією з найбільших бібліотек в Європі» [3, с. 241]. 10 січня: «В бібліотеці класифікував книжки слов'янськими мовами, між якими було багато книжок болгарських, сербських і українських. Попало мені до рук кілька цікавих українських книжок з етнографії і ботаніки. А також одна болгарська книжка про народні вірування та лікарські рослини» [3, с. 243]. 27 травня: «Цілий день падав дощ. В бібліотеці, у якій працюю, мій стіл біля вікна, і я сьогодні спостерігав, як зайці та дикі кролики ховаються від дощу в кущах» [3, с. 496]. У червні 1969 р. надійшла добра новина. Запис від 11 червня: «Вчора увечері директор бібліотеки, д-р Еркет, телефонував до нас. Дружини не було вдома і він повідомив мене про те, що дружину підвищили до ступеня старшого науковця (Higher Scientific Officer). Я щиро подякував за таку добру вістку. А сьогодні директор прийшов до моєї дружини і поздоровив її із новим підвищенням» [3, с. 497]. 23-го грудня – про бібліотеку: «Сьогодні в нас у бібліотеці був «форум» наукових працівників. Директор говорив про те, що наша бібліотека розвивається, замовлень на наукові книжки та періодичні видання все більше й більше. Отже є надія, що в майбутньому, за два-три роки, бібліотека буде мати і літературу з гуманітарних наук, історії, соціології та інших. До 1973-го року мають закінчити будову великого будинку для нашої бібліотеки. Перспективи добрі» [3, с. 939].

Про важливі зміни у бібліотеці йдеться у п'ятому томі «Живемо в Англії». З нього ми дізнаємося, що 1971 р. почався страйком поштарів. «Страйк поштарів продовжується і пошти немає – це дуже неприємно для мене. На роботі, в бібліотеці, страйк поштарів на мене не має ніякого впливу і я маю багато роботи з книжками слов'янськими мовами» [5, с. 1380]. 10 лютого: «Бібліотека, в якій ми працюємо, вже пристосувалася працювати без пошти. Читачі свої замовлення передають телексом або телефоном. Після цього приїжджають автами й забирають книжки, і так за один день буває до трьох тисяч замовлень. Отже, в бібліотеці справи йдуть добре і без пошти» [5, с. 886]. 1 березня: «Так, вже 23 роки ми живемо в цій країні. Не всі ці роки були щасливі для нас... та ось уже, хвалити Бога, ми десять років живемо спокійно і працюємо в одній з найкращих науково-технічних бібліотек цієї країни. Дай, Боже, працювати тут якнайдовше» [5, с. 891]. 2 березня: «Роботи тут в бібліотеці в нас багато. Я сьогодні цілий день займався класифікацією книжок, а дружина їх каталогувала» [5, с. 891]. Пані Валентина часто здійснювала усний переклад для відвідувачів бібліотеки. Наприклад, для гостей з Москви: «... Моя дружина цілий день

була перекладачкою, навіть і під час обіду сиділа за столом директора і перекладала йому все, що росіяни говорили» [5, с. 893]. 14 травня: «Сьогодні в бібліотеці ми знову мали відвідувачів, які цікавилися науковою літературою слов'янськими мовами. Дехто з них пробував говорити з нами російською мовою» [5, с. 1380]. Запис від 26 серпня: «В бібліотеці сьогодні підходили до мене й жінки, й чоловіки та просили, щоб я їм розповів про що саме я писав у своїй книзі «Англія зблизка». А потім питали, чи ж я буду перекладати мою книгу на англійську мову. Отже, мені сьогодні довелося багато говорити з англійцями. Практикувати свою англійську мову» [5, с. 1513].

Тим часом надходили великі зміни. Запис від 7 січня 1972 р.: «Сьогодні було багато людей з Лондону і наша бібліотека їм подобається, але не всім подобається залишати Лондон і їхати сюди, на провінцію. Нашим обов'язком було пояснювати їм, що ми тут робимо, як замовляємо книжки, як їх каталогуємо і проче» [5, с. 995]. 1 березня: «Сьогодні рівно 24 роки, як ми живемо в Англії. Приїхали ми до цієї гостинної країни 1-го березня 1948 року. ... Тепер працюємо у Науково-технічній бібліотеці як старші наукові співробітники уже 12 років. О, дай, Боже, допрацювати тут до того віку, коли треба йти на спочинок – це в 65 років, а тоді віку дожити в цій щасливій і Богом береженій країні! О, дай, Боже, щастя й здоров'я!» [5, с. 1124]. Пані Валентина кілька разів відвідала своїх колишніх колег у Центральній Бібліотеці, щоб допомогти їм із переїздом. «Та для багатьох людей є одна проблема: не всі вони хочуть залишати Лондон і їхати в далеку провінцію. Так, ця проблема була колись і для нас» [5, с. 1235]. 28 червня 1972 р.: «Тут в бібліотеці від години 11.20 до 12.15 був «форум» керуючого й наукового персоналу. Директор інформував нас про те, які є плани на майбутнє у нашій бібліотеці у зв'язку з приєднанням Національної Центральної Бібліотеки. Тепер наша бібліотека буде мати назву «British Library» [5, с. 1245].

2 серпня 1973 р. Олекса Воропай записав: «Сьогодні рівно 13-ть років як я працюю в цій бібліотеці на становищі старшого наукового співробітника. Почав я тут працювати 2-го серпня 1960 року. Бувало тут все – і зле, і добре, але назагал я задоволений цією працею. Головне те, що ми тут працюємо вдвох – дружина і я, і це багато значить для нас, бож це полегшує нам працю» [5, с. 24]. А 18 серпня 1973 р., напередодні дня народження дружини, Олекса залишив такий запис: «В цій, Богом береженій Англії, нам ведеться добре, доки ми вдвох, а не дай Боже

лишитись комусь одному ось тут на чужині серед чужих людей, то було б дуже тяжко» [5, с. 876].

Ось деякі записи з 1974 р. 12 березня: «Я цілий день був зайнятий тим, що читав бібліографії та замовляв наукову і технічну літературу слов'янськими мовами» [5, с. 1359]. 4 червня: «Працювали ми з дружиною сьогодні в бібліотеці і мали багато праці, як звичайно. Книжок слов'янськими мовами приходить сюди багато, а тому ми завжди маємо багато праці. Але з тією працею ми справляємось добре, а це головне для нас і англійці це враховують» [5, с. 1364]. 1 липня: «Була сьогодні в нашій бібліотеці дуже незвичайна подія, бож директор і організатор цієї бібліотеки, д-р Еркет, прощався зі всіма працівниками бібліотеки. Він уже має 65 років, а тому залишає свою працю і йде на пенсію.... він справді мудрий і доброзичливий чоловік» [5, с. 1365]. 2 серпня сповнилося 14 років праці у бібліотеці. 3 нагоди цієї дати Олекса роздумує: «О, дай Боже, щасливо допрацювати до нашого старечого відпочинку, що має початися через чотири роки – в 1978!» [5, с. 1367]. Щоправда, пані Валентина мала свою думку: «Вона вважає, що йти на старечу пенсію – це явище сумне й неприємне» [5, с. 1367].

Британську Бібліотеку офіційно створено у 1973 р. Отож, останні 5 років свого трудового життя Воропай працювали у Британській бібліотеці. Пан Олекса пішов на пенсію в грудні 1978 р. Збиралася на пенсію і його дружина. Але її несподівана смерть 26 вересня 1978 р. поставила крапку на всіх спільних планах подружжя на майбутнє. Олекса Воропай дуже важко переживав трагічну подію. У статті «Про смерть і похорони моєї любшої дружини» він написав: «[...] прожили ми з дружиною 41 рік разом і прожили дружно, спокійно. Ми ніколи не мали ніяких неприємностей у своїх відносинах. Смерть моєї любшої Дружини – це велике нещастя для мене, це болюча рана, яка не загоїться ніколи» [3, с. 212].

Кожна бібліотека – це не лише багаті фонди, це також її працівники. На чужині, у «Богом береженій Англії», вихідці з південної України знайшли себе також у бібліотечній справі і внесли свій вклад у функціонування та розбудову бібліотек, а зокрема, і Британської Бібліотеки. Недарма в одному із записів Олекса Воропай назвав бібліотеку «скарбницею щастя».

Ця невелика стаття – лише про один із аспектів багатого на події життя подружжя Воропай. Про інші аспекти уже з'явилася стаття д-ра Людмили

Пекарської «Довга дорога до наукового пізнання» [6]. Сподіваємося, що науковці в Україні підхоплять естафету та займуться детальнішим вивченням життя української діаспори в Англії.

Список бібліографічних посилань

1. Wasyluk Jaroslaw. Woropay, Olexa [Олекса Воропай]. Ukrainians in the United Kingdom : Online encyclopaedia. URL: <http://www.ukrainiansintheuk.info/eng/02/woropayo-e.htm> (14.08.2018).
2. Воропай О. *Англія зблизька. Щоденник нового поселенця*. Лондон: Українська Видавнича Спілка, 1974. Т. 2. [314 с.] 20 відбитків з журналу «Визвольний Шлях». Сторінки подаються так, як у журналі. [Щоденник охоплює 1953–1965 рр.; з них 5 років бібліотечного життя].
3. Воропай О. *Англія зблизька. Щоденник нового поселенця*. Лондон: Українська Видавнича Спілка, 1980. Т. 3. [290 с.] Сторінки подаються так, як у журналі. [Охоплює 1965–1970 рр., містить також розділ «Про смерть і похорони моєї любшої дружини»].
4. Статті Валентини Воропай опубліковані у збірнику: Відродження на чужині: 15-ліття діяльності ОУЖ у Великій Британії (1948–1963) / Ред. Г. Сесь та Н. Марченко. Лондон: Видання Організації українських жінок у Великій Британії (секції СУБ), 1967. 324 с.
5. *Живемо в Англії. Книга п'ята мого щоденника*. Лондон: Українська Видавнича Спілка, 1984. Т. 5. [349 с.] Сторінки подаються так, як у журналі. [Щоденник охоплює 1971–1975 рр.]
6. Пекарська Л. *Довга дорога до наукового пізнання*. Українська думка. 2014. 4 січ. С. 8–9, 11.

Стаття надійшла до редакції 20.03.2019 р.

**НАУКОВІ
ПРАЦІ**
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Збірник засновано в 1998 р.

В и п у с к 51

Редактори *Ю. Андрушко, Г. Малигон*
Технічний редактор *Н. Маслакова*
Комп'ютерна верстка *Л. Загородня*

Підп. до друку 15.08.2019. Формат 60х84 /16. Папір офс.

Ум. друк. арк. 22,09

Обл-вид. арк. 20,83.

Наклад 200 прим. Зам. № 12.

Віддруковано у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського.

Голосіївський проспект, 3, Київ 03039 Україна

Свідоцтво про державну реєстрацію

КВ № 16085-4557Р від 16.12.2009 р.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи

до Державного реєстру видавців, виготівників

і розповсюджувачів видавничої продукції

ДК № 1390 від 11.06.2003 р.

Для нотаток